

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
ФАКУЛЬТЕТ ІСТОРІЇ ТА МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН**

**НАУКОВИЙ ВІСНИК
УЖГОРОДСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ**

Серія:

ІСТОРІЯ

**Засновник і видавець ДВНЗ
«Ужгородський національний університет»**

Виходить з 1995 року

ВИПУСК 2 (39)

**Ужгород
«Говерла» 2018**

УДК 001:94 (100) + 94 (477)

У 33

DOI: 10.24144/2523-4498.2(39).2018

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія / М-во освіти і науки України; Держ. вищ. навч. заклад «Ужгород. нац. ун-т», Ф-т історії та міжнародних відносин; [Редкол.: О. С. Мазурок (голова) та ін.]; Відп. за вип. Ю. В. Данилець. Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2018. Вип. 2 (39). 196 с.

Рекомендовано до друку Вченою радою Державного вищого навчального закладу «Ужгородський національний університет» 20 грудня 2018 р., протокол № 12.

«Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія» зареєстрований Міністерством освіти і науки України як фахове видання зі спеціальності «Історичні науки» (Див.: Наказ МОН України № 1328 від 21 грудня 2015 р.).

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації:
серія КВ № 7972 від 9 жовтня 2003 р.

Редколегія «Наукового вісника Ужгородського університету. Серія: Історія»:

Мазурок Олег Сергійович – доктор історичних наук, професор; професор кафедри нової і новітньої історії та історіографії Державного вищого навчального закладу «Ужгородський національний університет» (далі – ДВНЗ «УжНУ») (голова).

Фенич Володимир Іванович – кандидат історичних наук, доцент; доцент кафедри нової і новітньої історії та історіографії ДВНЗ «УжНУ» (заступник голови).

Алешкевич Ярослав Андрійович – кандидат історичних наук, доцент; доцент історії стародавнього світу і середніх віків ДВНЗ «УжНУ» (відповідальний секретар).

Вовканич Іван Іванович – доктор історичних наук, професор; декан факультету історії та міжнародних відносин ДВНЗ «УжНУ» (член редколегії).

Кіш Єва Бернатівна – доктор історичних наук, старший науковий співробітник; завідувач кафедри історії Угорщини та європейської інтеграції ДВНЗ «УжНУ» (член редколегії).

Ліхтей Ігор Михайлович – кандидат історичних наук, доцент; завідувач кафедри історії стародавнього світу і середніх віків ДВНЗ «УжНУ» (член редколегії).

Мандрик Іван Олександрович – доктор історичних наук, професор; завідувач кафедри нової і новітньої історії та історіографії ДВНЗ «УжНУ» (член редколегії).

Офіцинський Роман Андрійович – доктор історичних наук, професор; завідувач кафедри історії України ДВНЗ «УжНУ» (член редколегії).

Сополига Мирослав – доктор історичних наук, професор; старший науковий співробітник Національного музею української культури у Свиднику (Словаччина) (член редколегії).

Федака Сергій Дмитрович – доктор історичних наук, професор; професор кафедри історії України ДВНЗ «УжНУ» (член редколегії).

Редколегія публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів. За зміст публікацій, достовірність фактів, цитат, дат тощо відповідає автор.

Рецензенти:

Статті пройшли внутрішнє та зовнішнє рецензування.

Відповідальний за випуск:

Данилець Юрій Васильович – кандидат історичних наук, доцент; доцент кафедри історії України ДВНЗ «УжНУ».

Адреса редколегії:

Факультет історії та міжнародних відносин
пл. Народна, 3
м. Ужгород
88000

ISSN 2523-4498

© Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія, 2018
© Видавництво УжНУ «Говерла», 2018

**MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE
STATE HIGHER EDUCATIONAL ESTABLISHMENT
«UZHHOROD NATIONAL UNIVERSITY»
FACULTY OF HISTORY AND INTERNATIONAL RELATIONS**

**SCIENTIFIC HERALD
OF UZHHOROD UNIVERSITY**

Series:

HISTORY

Founder and publisher – State higher educational establishment
«Uzhhorod National University»

Published since 1995

ISSUE 2 (39)

**Uzhhorod
«Hoverla» 2018**

УДК 001:94 (100) + 94 (477)

У 33

DOI: 10.24144/2523-4498.2(39).2018

Scientific Herald of Uzhhorod University. Series: History / Ministry of Education and Science of Ukraine; State Higher Educational Establishment «Uzhhorod National University», Faculty of History and International Relations; [Editorial board: Mazurok O. (editor-in-chief) and other]; Responsible for the issue Danylets J. Uzhhorod: Publisher of Uzhhorod National University «Hoverla», 2018. Issue 2 (39). 196 p.

Recommended to publication by the Scientific Council of Uzhhorod National University, record No 12 from December 20, 2018.

«Scientific Herald of Uzhhorod University. Series: History» is registered by the Ministry of Education and Science of Ukraine as professional edition on specialty «Historical sciences» (No 1328 from December 21, 2015).

Certificate of state registration of the printed mass media: series KB № 7972 from October 9, 2003.

Editorial Board of «Scientific Herald of Uzhhorod National University. Series: History»:

Oleh Mazurok – Doctor of History, Professor; Professor of the Department of Modern and Contemporary History and Historiography of State Higher Educational Establishment «Uzhhorod National University» (further SHEE «UzhNU») (Editor-in-Chief).

Volodymyr Fenysh – Candidate of History, Docent; Docent of the Department of Modern and Contemporary History and Historiography of SHEE «UzhNU» (Deputy Editor).

Aleshkevich Yaroslav – Candidate of History, Docent; Docent of the Department of Department of Ancient and Medieval History of SHEE «UzhNU» (Managing Editor).

Ivan Vovkanych – Doctor of History, Professor; Dean of the Faculty of History and International Relations of SHEE «UzhNU» (Editorial Board Member).

Éva Kiss – Doctor of History, Senior Research Fellow; Head of the Department of Hungarian History and European Integration of SHEE «UzhNU» (Editorial Board Member).

Igor Likhтей – Candidate of History, Docent; Head of the Department of Ancient and Medieval History of SHEE «UzhNU» (Editorial Board Member).

Ivan Mandryk – Doctor of History, Professor; Head of the Department of Modern and Contemporary History and Historiography of SHEE «UzhNU» (Editorial Board Member).

Roman Oficinskyy – Doctor of History, Professor; Head of the Department of the History of Ukraine of SHEE «UzhNU» (Editorial Board Member).

Myroslav Sopoliga – Doctor of History, Professor; Senior Research Fellow of the National Museum of Ukrainian Culture in Svidnik (Slovak Republic) (Editorial Board Member).

Sergiy Fedaka – Doctor of History, Professor; Professor of the Department of the History of Ukraine of SHEE «UzhNU» (Editorial Board Member).

The editorial board publishes materials without sharing author's views in some cases.

The author is responsible for the content of publication, credibility of the facts, quotations, dates etc.

Reviewers:

The Peer-reviewed Journal.

Responsible for the issue:

Danylets Jurii – Candidate of History, Docent; Docent of the Department of the History of Ukraine of SHEE «UzhNU».

Editorial Board Address:

88000

3 Narodna-sq.

Uzhhorod

Ukraine

ISSN 2523-4498

© Scientific Herald of Uzhhorod National University. Series: History, 2018

© Printing House of Uzhhorod National University «Hoverla», 2018

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Басараб В. І. Державотворчі та патріотичні ідеї А. Шептицького в історичному контексті	11
Данилець Ю. В. Релігійне життя православних на Закарпатті в 1914-1916 рр	21
Кузьма В. В. Діяльність Музею атеїзму в м. Ужгород (1973-1990 рр.).....	29
Мороз В. Р. «Літопис» і «Краткое лѣтословіе» Мукачівського монастиря: проблеми інтерпретації, змісту і долі рукописних джерел	34
Попович К. В. Гібридна війна у світлі військово-політичного «співробітництва» України та Російської Федерації 1990-2014 рр.....	40
Ферков К.-Ш., Скиба І. І. Приборкання реформатської церкви Закарпаття радянською владою в 1957-1964 рр	47

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Андрейко В. І. Побудова стабільної системи зовнішньоекономічних зв'язків між Чеською Республікою і Словаччиною: досвід для України	52
Борис І. І. Поширення реформації на теренах Списького комітату в XVI столітті	59
Гуцул В. М. Фехтувальний трактат Фіоре деї Лібері да Примаріаччо «Квітка битви» та рицарські бойові практики другої половини XIV – першої третини XV ст	66
Міськов І. О. Верецький перевал як торговий шлях	75
Попович Т. М. Організація чехословацької жандармерії на Підкарпатській Русі (1919-1921)	87
Сенич Ю. В. Політичне протистояння Елішки Пршемислівни з чеською знаттю: позиція Яна Люксембурга	95
Сурнін В. Б. Наполеонівська армія в Росії: портрет завойовника.....	102
Товтин Я. І. Військова справа Стародавнього Єгипту за правління Рамзеса II	107

АНТРОПОЛОГІЯ, ЕТНОЛОГІЯ, УСНА ІСТОРІЯ

Король В. В.

Яйце в традиційних віруваннях українців Закарпаття (за польовими матеріалами)111

Коцан В. В.

Жіночі сорочки тереблеріцьких долинян кінця XIX – першої половини XX ст.....116

Леньо П. Ю.

Обласна преса як засіб формування ідентичності населення Закарпаття у 1944-1953 рр ...128

Мегела М. І.

Писанки у фондовій колекції Закарпатського музею народної архітектури та побуту136

Сологуб-Коцан Т. Я.

Характерні особливості провідних свят післяріздвяного зимового циклу лемків
Закарпаття кінця XIX – першої половини XX ст142

АРХЕОЛОГІЯ

Мойжес В. В.

Археологічні дослідження Горянської ротонди150

Прохненко І.А., Калініченко В. А.

Хронологічні горизонти Броньківського замку.....174

ВІДГУКИ, ОГЛЯДИ, РЕЦЕНЗІЇ

Гуцул В. М.

«Того життя є пристойне хто служить у війську і пильнує войну» – повсякденне
життя коронної та литовської армії у Речі Посполитій в XVII ст181

Данилець Ю. В.

Нове наукове періодичне видання з історії православної церкви в Східній Європі183

Коцан В. В.

Науковий збірник Закарпатського музею народної архітектури та побуту185

Леньо П. Ю.

Етніка Карпат (статті та матеріали етнографічних експедицій)188

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ.....190

ПОРЯДОК ОФОРМЛЕННЯ ТА ПОДАННЯ ПУБЛІКАЦІЇ.....192

CONTENT

HISTORY OF UKRAINE

V. Basarab. State-building and patriotic ideas of A. Sheptytskyy the historical context	11
J. Danylets. Religious life of the Orthodox in Transcarpathia in 1914-1916	21
V. Kuzma. Activities of the Museum of atheism in Uzhhorod (1973-1990)	29
V. Moroz. «The ‘Chronicle’ and ‘Kratkoje litoslovie...» of Mukachevo monastery: problems of interpretation, content, and doom of handwritten sources	34
K. Popovych. Hybrid war in the light of military-political "cooperation" between Ukraine and the Russian Federation 1990-2014	40
C.-S. Ferkov, I. Skyba. Mortification reformatric church Transcarpathy by the soviet authority in 1957-1964.....	47

WORLD HISTORY

V. Andreiko. Building a stable system of foreign economic relations between the Czech Republic and Slovakia: experience for	52
I. Borys. Dissemination the reformation on territory of Spishsky committee at 16 th century	59
V. Hutsul. The fencing manual “The flower of battle” by Fiore dei Liberi da Premariacco and chivalric fighting techniques in the second half of the 14 th century – the first third of the 15 th century.....	66
I. Miskov. Veretski mountain pass ass a trade route	75
T. Popovych. The organization of czechoslovakian gendarmerie in Pidkarpatsjka Rus (1919-1921).....	87
Y. Senych. Political confrontation of Elishka Prshemyslovna with Czech nobility: the John of Luxemboug’s position.....	95
V. Surnin. Napoleonic army in Russia: contractor's portrait	102
Y. Tovtyn. Military of ancient Egypt During the reign of Ramesses II	107

ANTROPOLOGY, ETHNOLOGY, ORAL HISTORY

V. Korol. The egg in a folk belief of Ukrainians of Transcarpathia (by the field materials).....	111
V. Kotsan. Women shirts of the terebleritskys dolinjas the of end the XIX – the first half of the XX century	116
P. Leno. Regional press as a way of shaping the identity of the population of Transcarpathia in 1944-1953	128
M. Megela. The easter eggs in stock collection Transcarpathian museum of folk architecture and life	136
T. Sologub-Kotsan. Characteristic features main holidays winter cycle after charisma's lemkos of Transcarpathian the end the XIX – the first half of the XX century	142

ARCHEOLOGY

V. Moizhes. Archeological study of the rotunda of Horiany	150
I. Prokhnenko, V. Kalinichenko. The chronological horizons of Bronka castle	174

REVIEWS

V. Hutsul. <i>"That life is decent who serves in the army and watches the war"</i> – the everyday life of the Crown and Lithuanian Army in Polish-Lithuanian Commonwealth in the 17 th century.....	181
J. Danylets. New scientific periodical on the history of the Orthodox Church in Eastern Europe	183
V. Kotsan. Scientific collection of the Transcarpathian Museum of Folk Architecture and Life	185
P. Leno. Ethnic Carpathians (articles and materials of ethnographic expeditions)	188

INFORMATION ABOUT THE AUTHORS	190
--	------------

SUBMISSION REQUIREMENTS AND FORMATTING GUIDE.....	192
--	------------

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94(477.87)«1899/1935»+342.5:271.4 Шептицький
DOI: 10.24144/2523-4498.2(39).2018.164803

ДЕРЖАВОТВОРЧІ ТА ПАТРІОТИЧНІ ІДЕЇ А. ШЕПТИЦЬКОГО В ІСТОРИЧНОМУ КОНТЕКСТІ

Басараб В. І. (Ужгород)

У статті розглянуто ідеї митрополита Андрея про відновлення української державності. А. Шептицький акцентував на європейських цінностях, протиставляючи їх російській ментальності, наголошував на необхідності відновлення моделі козацької держави. У 1914 році він запропонував власний проект структурування Української держави у «Меморандумі до уряду Австрії». На його думку, військова організація в Україні повинна базуватися на традиціях запорозьких козаків, а очолити нове українське військо й державу після цілковитої перемоги над Росією повинен гетьман, призначений цісарем, запровадження австрійського цивільного кодексу, відокремлення Української Церкви від Російської. На думку А. Шептицького, сильна Українська держава, яка б протиставила себе Росії на рівні культурному, мовному, ментальному та історичному, могла б стати для Австрії надійним союзником. А. Шептицький акцентував на необхідності визнання українського народу окремим і незалежним від великоросійського у Спільному Пастирському посланні до духовенства й вірних про завдання Церкви і народу в післявоєнний період (від 21 лютого 1918 року). А. Шептицький виступив в австрійській Палаті Панів з оцінкою Брест-Литовського мирного договору і схвалив приєднання Холмицини до УНР, як цілком правильне й вмотивоване історичним розвитком рішення, наголосивши, що всі українці вважали Холмицину власне українською територією з часів Київської Русі. У 1918 р. митрополит Андрей благословив утворення Західно-Української Народної Республіки. А. Шептицький відстоював прагнення українців до створення власної суверенної держави і наголошував, що майбутнє державницьке об'єднання українців має бути надконфесійним. Саме тому кінцевою метою процесу вітчизняного державотворення має стати досягнення політичної та релігійної єдності. Митрополит Андрей вважав одним із найважливіших завдань, які стоять перед освіченими й свідомими громадянами, формування сильної Української держави, яка б базувалася на монолітній нації та принципах релігійної єдності й соціальної солідарності. Завдання Церкви – стати головною рушійною силою для успішної національної єдності і вітчизняного державотворення. Митрополит вважав, що церковно-релігійна діяльність ґрунтується, в першу чергу, на можливості виховного й освітнього впливу на громадян. Першочерговим обов'язком будь-якої держави А. Шептицький називав необхідність забезпечення високого рівня добробуту громадян. Тому пріоритетом у сфері державної політики мала б бути сфера соціально-релігійна, з акцентом на підвищення духовного і матеріального рівня народу. Але кінцевий високий рівень державно-політичного життя може бути досягнутий лише за умови паритетних відносин між державою і безпосередньо церквою та її організаціями.

Ключові слова: А. Шептицький, Галичина в 1 пол. ХХ ст., Греко-Католицька Церква, громадянське суспільство, державотворення, нація, патріотизм.

Постановка проблеми. Сьогодні нового звучання й великої значущості набувають ідеї національного державотворення, відродження культурно-історичних цінностей і української ментальності. Саме завдяки переосмисленню історії України було сформоване громадянське суспільство, здатне протистояти диктатурі та імперським зазіханням політиків та партій, і свідченням цього є недавні та сучасні політичні події (революція Гідності та боротьба України з російськими окупантами на Донбасі). У цьому ракурсі заслуговує на увагу постать митрополита Андрея Шептицького як державного діяча, який надзвичайно багато зробив для пробудження національної свідомості співвітчизників, піднесення їх патріотичного духу та відродження нашої культури й державності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Церковна й громадсько-державницька діяльність А. Шептицького отримала багато різних, часто

суперечливих, оцінок протягом ХХ-ХХІ століття від українських, польських, російських вчених, і цілком тенденційно й неправдоподібно висвітлена в радянській псевдонауці тогочасними істориками-комуністами (праці В. Добричева [6], К. Дмитрука [5], А. Шиша [21]).

Водночас дослідники діаспори мали змогу об'єктивно оцінити громадсько-релігійну діяльність Галицького митрополита – за кордоном опубліковано багато праць про Андрея Шептицького. Автори намагалися прослідкувати головні віхи в його житті, показати роль митрополита у піднесенні національного і культурного рівня українців, передусім тих, що проживали у Західній Україні, проаналізували його погляди, різнобічну освітню, культурну, екуменічну та дипломатичну діяльність. Зарубіжні історики могли вільно висловлювати свої думки, чого не можна було сказати про дослідників, які видавали свої праці в межах Радянського Союзу.

Цікаво й багатоаспектно постать Андрея

Шептицького проаналізував о. Василь Лаба, перше видання його монографії побачило світ у 1965 р. Автор простежив становлення А. Шептицького як митрополита й свідомого націонал-патріота, відзначивши: «Усі свідомі українці, побачивши простолінійну і послідовну працю Митрополита Андрея для українського народу, відкинули всякий сумнів і вважали Митрополита не тільки щирим українцем, але духовим провідником українського народу – українським Мойсеєм. Навіть люди, що не ставилися прихильно до Церкви, ставилися до Митрополита Андрея з найбільшою пошаною за його народню і культурну працю.» [9, с. 46]. Подібними за тематикою до праці В. Лаби є історичні нариси С. Барана [2] і В. Дорошенка [7]. В них аналізуються в загальних рисах основні етапи життя і діяльності митрополита Андрея.

Заслугує на увагу монографія Є. Небесняка «Митрополит Андрей», видана італійською мовою 2001 році й в 2003 перекладена на українську. Ця наукова розвідка, присвячена висвітленню церковної й суспільно-дипломатичної діяльності А. Шептицького, є цікавою та змістовною, базується на архівних джерелах знайдених в бібліотеках Ватикану. Є. Небесняк навів цікавий епізод – виступ А. Шептицького під час одного із засідань Віденського парламенту 28 лютого 1908 року, який продемонстрував те, що Галицький митрополит має чітку громадянську позицію і буде використовувати її задля добробуту власного народу. «Він звернувся до присутніх з такими словами: «Побутуюче в свідомості нашого народу упередження про те, що єпископи повинні стояти цілком осторонь справи вирішення насущних політичних питань, є абсолютно безпідставним. Кожен з нас, як вільний громадянин вільної держави, має право приймати участь в політичному житті своєї країни». Також і тут, коли йому доводилося розглядати ті чи інші суто політичні питання, Владика завжди і при будь-яких обставинах намагався притримуватися засад соціальної справедливості та християнської любові» [15, с. 266]. Є. Небесняк наголосив, що А. Шептицький був не просто митрополитом, а натхненником своєї духовної пастви: «світська державна влада та весь український народ, без огляду на різну конфесійну приналежність окремих його членів, радо добачали в його особі найавторитетнішого представника інтересів світового українства. Саме з цієї причини його і було обрано депутатом до Австрійського парламенту у Відні 2 січня 1903. І він максимально використав цю свою посаду і високе положення в тогочасному австрійському суспільстві, щоби поширити в середовищі галицького українства ідею справжнього українського патріотизму» [15, с. 265].

Огляд пастирських послань А. Шептицького зробив Анатоль Марія Базилевич у праці «Введення у твори митрополита Андрея Шептицького» [1].

Церковно-політична діяльність та державницькі ідеї митрополита А. Шептицького різною мірою розглядалась у дослідженнях Я. Біласа, І. Бриндака, А. Боляновського, А. Васьківа, М. Вегеша, М. Гайковського, Л. Гентош, Г. Гладкої, Н. Гречанюк,

О. Добоша, В. Ідзя, І. Загребельного, Р. Клюня, А. Колодного, А. Кравчука, О. Кравченюка, О. Красівського, Л. Крупи, В. Ленцика, Ф. Медвідя, Н. Мизака, Н. Прокоп, В. Расевича, Л. Рощиної, О. Сурмач, І. Ходак та інших.

Мета статті: детально проаналізувати пастирські послання А. Шептицького, в яких осмислюються проблеми державотворення, розглянути листи Галицького митрополита до державних діячів та священнослужителів, а також відповіді на них респондентів задля увиразнення державницького світогляду А. Шептицького та його дипломатичної діяльності в інтересах українського народу.

Виклад основного матеріалу. Вступаючи на Митрополичий престол, А. Шептицький «заслужував на довіру хоч би тому, що вже мав за собою десяток років відданої праці для української Церкви і для українського народу» [9, с.45]. У Пастирському посланні до української інтелігенції від 27 січня 1900 року Галицький митрополит окреслив найважливіші засади християнства, якими керувався він сам і які, на його думку, мали б бути важливими для освічених краян. Серед найважливіших постулатів окремо виділено поняття патріотизму. А. Шептицький зазначив, що у всіх своїх думках і справах він керується прагненням зробити все можливе заради щастя свого народу. «Ті обов'язки накладає на мене не лише моє становище митрополита, але і торжественна присяга, зложена в день вступлення в монастир, що буду відповідно до моїх сил працювати для добра української суспільності, а найбільше саме переконання, що ставляє мене в ряді громадян-патріотів, із яких хотів би я бути найліпшим» [16, с. 269-270]. Як відомо, в ХІХ столітті сформувалося новітнє поняття нації як групи, яка, «принаймні в Галичині, спирала свою ідентичність між іншим на спільності мови. Тому у часи львівського митрополита Церкви не тільки мусили звертатися до своєї пастви по-українськи, але також сприяти розвитку національної культури» [3, с.100].

Ще будучи Станіславським єпископом, він чітко окреслив завдання й пріоритети, яких має дотримуватися український народ. Зокрема, у Пастирському посланні до вірних «Християнська робота» (від 2 серпня 1899 року) А. Шептицький звертається до вчителів з порадами про виховання свідомої й патріотично налаштованої молоді, яка б працювала на благо Батьківщини: «Звертайте їх бажання і охоту до того, що є підставою багатства і сили народної. Нехай вже молоді діти учаться любити свою землю, нехай учаться діти при ній працювати, нехай будучі покоління возьмуть в свої руки торгівлю і промисел, бо слабою завсігди є суспільність, що свого промислу не має; убогою суспільність, в котрій торгують чужинці» [17, с.11].

У цьому ж Пастирському посланні є розділ, в якому А. Шептицький окреслює своє бачення патріотизму, наголошуючи, що християнин має любити всіх людей, але в першу чергу повинен «любити свою родину і свою вітчизну. І як любов до ближнього не противиться любові до родини, так не

протівиться і любові вітчизни. Християнин може і повинен бути патріотом, але його патріотизм не може бити ненавистю і ані не сміє накладати обов'язків протівних вірі. То, що видавало би ся патріотизмом, а було ненавистю або протівило би ся вірі, не є правдивим патріотизмом. Тож і ми священники єсмо патріотами і умієм нарід свій любити ліпше як ті, що в ту нашу любов до народа не вірять, бо любимо його працею і самопожертванем. Любов на ділах, а не на словах полягає. Хто на своїм становиску, сповняючи совістно свій обов'язок, працює для добра народа, є ліпший патріот, як той, котрий много говорить, а мало творить» [17, с. 14]. Таким чином, патріотизм у розумінні А. Шептицького не може об'єднуватися з нетерпимістю і злочиним. Єпископ Андрей закликає українців любити свою культуру, дбати про неї, але стеретися ненависті, бо ненависть не є почуттям, властивим для християн: «Стеретися і між собою ненависти і роздору, злишної партійности; скупляймо свої сили, бо сили розділені завсігди суть слабими. передовсім памятаймо, що нарід є тим сильніший, чим більше опираєся на науці Ісуса Христа» [17, с. 14-15]. А. Шептицький закликає українців будувати свій патріотизм на основі християнських цінностей та євангельського вчення.

У Пастирському посланні до української інтелігенції (від 27 січня – 9 травня 1900 р.) А. Шептицький зазначав, що всі галузі культурного й економічного життя в Західній Україні потребують самовідданої праці задля добробуту народа, оскільки «сто разів більше, як у кожного іншого народа треба нам іще думати про поставлення самих підвалин нашої хати, про ту цілу економічну сторону народного життя, без якої навіть найсвітліше політичне положення завжди буде безглузде й безхосенне» [16, с. 292]. Митрополит Андрей порівнює шлях становлення українського народа зі становленням інших європейських спільнот, наголошуючи, що українці ще не мають потужної економічної та політичної основи, для побудови власної держави, а тому необхідно багато працювати задля цієї мети. А «запорукою успішної праці є для нас молодечий і сильний патріотизм, який у нашому народі проявляється в більшій мірі, як у тих, що вже неначе пережилися працею і боротьбою віків». [16, с. 292]. Відтак, А. Шептицький трактує патріотизм як дієву русійну силу українського державотворення.

У листі від 11 травня 1908 р. «Про християнський патріотизм» Андрей Шептицький чітко розставив усі акценти стосовно свого національного самовизначення, зазначивши, що ідентифікує себе саме з українською нацією: «Кохаючи Польщу і Поляків, – від дитинства я більше кохав Русь і Русинів; в ім'я того патріотизму і тої засади, яка Польщу, Русь, Литву – Литвинів, Русинів і Поляків – уважала від довгих століть за три братні і рівні народи. Чи ж є чимось гіршим – кохати Русинів більше як Поляків, чи кохати Поляків більше як Русинів? Чи ж одне повинно бути чеснотою, а друге – проступком?» [13, с. 582].

А. Шептицький наголошує на неприпустимості маніпулювання історичними фактами, заперечує

трактування однієї нації й відповідно одного «патріотизму» чеснотою, а сприйняття іншої нації й любові до неї, як злочину: «В ім'я якої засади і якої традиції можна, визнаючи одну засаду – камінням кидати на тих, які з християнського переконання визнають другу? Чи ж обидві засади не заслуговують на однакове пошанування? Якщо б одна була відступством, – то відступством була б і друга. По своїй суті все, що є ненавистю, а що більше несправедливістю до братів, буде відступством не тільки від традиції, але й від усякого християнського патріотизму. Я думаю, що зрозумілі по Божому ті два патріотизми годяться і єднаються між собою, що суперечності в них нема, що суперечність в них можна – пошукувати тільки на підставі односторонніх, негідних традицій; і тільки тоді, коли їх (патріотизм) розуміється не як любов ближнього – чим з природи речі повинен бути кожний патріотизм» [13, с. 582].

А. Шептицький намагався бути об'єктивним і виявляти толерантність стосовно різних політичних угруповань, не забуваючи водночас про інтереси української нації та Церкви. Інколи це теж ставало підставою для різноманітних звинувачень зі сторони політичних діячів. Наприклад, коли Митрополит Андрей розпочав поступову ліквідацію москвофільства, «не зриваючи водночас зв'язків з москвофілами, згуртованими у двох їхніх львівських твердинях – Народному Домі і Ставропігії, та задержуючи етимологічний правопис в урядуванні Львівської консисторії, його посуджувано навіть про симпатії до москвофільства. Всі ті вияви недовір'я боліли, але не знеохочували Митрополита» [9, с. 46].

А. Шептицький чітко розмежував поняття патріотизму та актів тероризму в інтересах нації. Так, у «Спільному пастирському посланні митр. Шептицького та ін. єп. До народа з приводу вбивства Намісника А. Потоцького» від 1 травня 1908 року, засуджуючи вбивство українським студентом Мирославом Січинським намісника Галичини графа Андрія Потоцького, Галицький митрополит разом з єпископами Костантином та Григорієм спробували проаналізувати психологічні передумови та мотиви, які керували вбивцею, зазначаючи, що «нешасний думав в своїм засліпленню, що ділом беззаконним прислужиться нашій народній справі. І на жаль, знайшлися люди — з боєм се кажемо — котрі самі так думають і іншим так справу представляють, котрі злочину боронять, а може і зі злочину тішаються» [20, с. 424]. Єпископи наголосили, що не можливо злочиним (вбивством), образою Бога, зневаженням Христа служити Вітчизні, вони виступали проти радикальних дій українських націоналістів, усвідомлюючи, що відплату за злочин нестимуть багато звичайних українських громадян: «Ні, і сто разів ні. Служба народова, служба вітчизні, се служба свята, також Богу віддавана; щоби до неї зблизитися, треба мати руки чисті, не закровавлені. Вітчизна по Богу для чоловіка річ найсвятійша, а любов вітчизни по Божий любові чувство найблагородніше, найвисше, найкраще. [...] Сповнений злочин п'ятуємо проте для того, що зневажає святість Божого закона [...]. А крім сего

шкодить справі народній, бо понижає чесноту любові вітчизни, підкопує моральні підвалини народної роботи, — згіршенем псує людей, псує їх совість, псує їх душу» [20, с. 424]. А. Шептицький наголошує, що злочин, скоєний в ім'я патріотизму, все одно є злочином проти народу, незважаючи на те, що окремі одиниці схвалюють акти насильства.

Однак багато тогочасних політиків не сприйняли такої позиції А. Шептицького, зокрема — К. Трильовський, М. Лозинський, Л. Цегельський. Чільний діяч Української Радикальної Партії, посол до віденського парламенту Кирило Трильовський гостро засудив Галицького митрополита за антиукраїнські погляди у праці «Потоцький. Січинський. Шептицький». Статтю подібного спрямування написав Михайло Лозинський, член редакції щоденника «Діло», і надрукував її у соціалістичному часописі «Громадський Голос», називаючи помірковану позицію А. Шептицького зрадництвом. Льонгін Цегельський у щоденнику «Діло» назвав Галицького митрополита ворогом української громади, котрий марно сіє сумніви. Однак А. Шептицький не міг діяти інакше, адже релігійні особи не можуть благословляти вбивство людей, і крім того він усвідомлював, що подібні акти можуть викликати військово-політичний тиск з боку польської влади, спровокувати репресії українців.

За свідченням В. Лаби, певний час значна частина галичан з недовірою ставилася до митрополита Андрея. Його засуджували за те, що він нібито «не з переконання визнав себе українцем, але що він в українській Церкві шукає для себе кар'єри, а для свого шляхетського роду — слави. Куди більше кривдямчим було підозрівання Митрополита Андрея в тому, що він, мовляв, на те визнав себе українцем, щоб служити польській справі — грати роллю відомої постаті з поеми польського поета А. Міцкевича, Конрада Валенрода» [106, с. 45-46]. Але, звісно, з часом стало зрозуміло, що всі ці звинувачення не мають під собою ніяких підстав.

А. Шептицький своєю самовідданою працею завоював довір'я великої кількості українців, які усвідомили значення його діяльності для українського народу, «відкинули всякий сумнів і вважали Митрополита не тільки щирим українцем, але духовим провідником українського народу — українським Мойсеєм. Навіть люди, що не ставилися прихильно до Церкви, ставилися до Митрополита Андрея з найбільшою пошаною за його народну і культурну працю, та за його незвичайну людяність. Вже по короткому часі владичого володіння Митрополит був в очах усіх українців визначною і величною постаттю. Митрополит Андрей засідав на Галицькому престолі 44 роки». [9, с. 46].

Відразу після отримання посади митрополита, А. Шептицький добре вивчив побут, потреби та проблеми українського народу. Задля отримання благословення на працю заради України та Церкви Галицький митрополит у 1906 році здійснив прощу до Св. Землі разом з шістьмастами паломниками. «Іхав Митрополит Андрей, щоб там вимолити для рідної землі Божої благодаті, колись передвіщеної Первозванним Хрестовим Апостолом Андреем» [9, с.

47]. Загалом, А. Шептицький вважав своїм обов'язком знати про побут та світогляд українців, які жили за кордоном, тому «їздив всюди, де тільки цього вимагали справи українського народу, які він старався якнайкорисніше полагоджувати [9, с. 49].

Під час Першої світової війни А. Шептицький змушений був зайняти таку політичну позицію, яка б була корисною для української нації, особливо його турбувала можливість прилучення Галичини до царської Росії. 21 серпня 1914 року він звернувся з «Відозвою до населення прикордонних сіл з приводу початку війни», закликаючи земляків зберігати вірність цісареві: «Ведесь війна поміж нашим Цісарем, а Царем Москви. Війна ведесь о нас, бо московский Цар не міг того стерпіти, що в Австрійській державі маємо свободу віри та народности; хоче нам видерти ту свободу, закувати в кайдани» [4, с. 443]. Галицький митрополит покладав великі надії на перемогу австрійського війська над царською армією й навіть 15 серпня 1914 року написав «Меморандум до Австрійського уряду про майбутній устрій Української держави», яка мала б постати після того, як Східна Україна з'єднається із Західною. А. Шептицький у своєму зверненні намагався переконати австрійську владу в необхідності мирної консолідації з українцями, що живуть під владою царя. «В цілі відірвання цих територій можливо найповніше від Росії і надання їм характеру національної території, відповідно до її мешканців, незалежної від Росії і чужої домінуванню царя. Маючи цю ціль на увазі, потрібно буде використати всі традиції України, що їх Росія придушила, і впоїти їх так сильно в свідомість нації, щоб жадна політична комбінація не могла знищити перемоги» [14, с. 610].

На думку А. Шептицького, сильна Українська держава, яка б протиставила себе Росії на рівні культурному, мовному, ментальному та історичному, могла б стати для Австрії надійним союзником. Саме тому у Меморандумі Галицький митрополит так детально описує доцільну, на його погляд, структуру трьох найважливіших державно-соціальних інститутів: військову організацію, правову та церковну.

А. Шептицький висловлює впевненість, що військова організація в Україні повинна базуватися на традиціях запорозьких козаків, а очолити нове українське військо й державу після цілковитої перемоги над Росією повинен гетьман, призначений цісарем. «Муситься мати на увазі, що ті традиції ще живуть в Україні й мають льокальний, національний характер. Російські донські козаки, що їх уважається специфічно російським феноменом, є перекрученням тих традицій. Російські донські козаки не зберегли нічого, крім назви українських козаків. Тим не менше, назва “козак” дальше живе в національному почуванні як синонім колишніх національних героїв. Тому найвизначніший командир нашої армії міг би бути назначеним, після певної перемоги й на приказ цісаря, гетьманом України» [14, с. 610]. Таким чином, на думку А. Шептицького, відновлення історичних військових традицій, апелювання до Гетьманської України та традицій Запорізької Січі

має об'єднати українців по обидва боку кордону.

Також важливою передумовою відновлення втрачених духовно-історичних цінностей, на переконання Галицького митрополита, має стати українська мова і термінологія, зокрема: «Національний характер мусить бути висловлений в назвах офіцерів: отаман, осавул, сотник, як також в їхніх уніформах і, наскільки це можливе, в мові військової команди» [14, с. 610].

А. Шептицький у Меморандумі окреслює й уповноваження Гетьмана. Зокрема, йдеться про певне самостійне самоврядування: «Гетьмана треба б уповноважити до видавання “універсалів”, значить, маніфестів і прокламацій до армії і народу й до назначування отаманів, осавулів і т. д.

До своєї диспозиції він міг би мати услуги знавця козацької історії, який видавав би весь писаний матеріал і допомагав би йому порадою. Військова організація, побудована по цій лінії, могла б легко бути поширена на цілу країну. Це сприяло б розгляданому нами рухові й регулювало б його хід» [14, с. 610].

Отже, відновлення козацьких традицій, певна модернізація устрою Запорозької Січі, на думку А. Шептицького, мали б зміцнити дух українців, відновили б історичну пам'ять, спростували б тезу Росії про «малоросійську» народність як відгалуження від «великоросійської».

Другою передумовою побудови Української держави в Меморандумі названо юридичну сферу. А. Шептицький пропонує пояснити українцям, у чому полягає різниця між російським та австрійським законодавством стосовно прав та свобод нацменшин та й громадян загалом: «В запалі боротьби ми не повинні забути звернути увагу на цей аспект організації, щоб показати мешканцям ясно й рішуче, як несправедливою і тяжкою була для них російська правна система під багатьма оглядами, було б потрібно опублікувати австрійський цивільний кодекс, перекладений на українську мову, й визнати цей переклад дефінітивним. Це саме відносилось б до інших австрійських законів. Комісія австрійських і руських (українських) правників могла б приготувати подібну коротку працю кодифікації. Треба б взяти під розгляд передовсім ті сфери соціального й правного життя, в яких українське населення почуває себе найбільш покривдженим» [14, с. 610]. Відповідно, усвідомлення українцями, що кілька століть жили під владою царської Росії, прав і свобод, які раніше були їм не доступні, а зараз цілком реальні, мало б пробудити в них симпатію до Австрії як держави більш демократичної, порівняно з Російською імперією.

Третім аспектом реформування об'єданого українського суспільства, згідно із задумом А. Шептицького, мала стати Церква. Основна мета реформування – «відділити по змозі найповніше Українську Церкву від Російської» [14, с. 611]. Для реалізації цієї мети передбачалися такі зміни: «Українська Церква була б звільнена від влади Петербурзького Синоду, молитви за царя були б заборонені, а молитви за його маєстат припинені. В парі з цим великоросійсько-московські свята були б

виелімінувані з календаря, і т.д.» [14, с. 611]. Крім того, всі розпорядження щодо церковних змін мали б видаватися духовними, а не цивільними особами, «щоб, таким чином, цілковито пірвати з російською системою. Створення синоду, відповідаючого петербурзькому, було б виразно невідповідним. Всі ці декрети могли б, в імені “Митрополита Галичини й всієї України”, впроваджувати такі міри, що були б згідні з фундаментальними принципами Східньої Церкви, з традиціями митрополічного престолу й були б одобрені військовою адміністрацією» [14, с. 611]. А. Шептицький пропонував свою особисту допомогу в здійсненні таких церковних реформ. За умови схвалення такого плану, на переконання Галицького митрополита, «в Україні створиться центральний осідок духовної влади й Церкви як організму, що представляє невідлиме ціле. Він буде цілковито відокремлений від Російської Церкви» [14, с. 611]. Водночас пропонувалося зберегти традиції та обряди, важливі для народу й не знищувати Православну Церкву. Православ'я «мусить бути задержане в усій його повноті. Було б тільки потрібним очистити його в радикальний спосіб від московських впливів» [14, с. 612].

На жаль, план реформування держави, окреслений А. Шептицьким у Меморандумі до Австрійського уряду, залишився лише планом. Як відомо, російські війська захопили Львів, і владу в краї отримали царські чиновники та православне духовенство. Прикрою несподіванкою для Галицького митрополита стала діяльність Холмського православного єпископа Євлогія, який приїхав у Львів з метою витіснення Греко-Католицької Церкви й заохочення краян до визнання Православної Церкви Московського патріархату. «Православне духовенство перебало деякі католицькі церкви, а за інші розпочалася боротьба. Митрополит не міг мовчки приглядатися явному ворожому наступові на його Церкву. Хоч загал вірних не піддався і боронився перед кожною спробою насильства, Митрополит виступив мужньо в обороні Церкви, чим підбадьорив загал своїх вірних. Зараз найближчої неділі, коли царські війська здобули Львів, дня 6 вересня 1914 р., Митрополит виголосив в церкві Успення Пречистої Діви Марії (т. зв. Волоській) проповідь, в якій закликав народ, щоб він вірно держався своєї Церкви, і заявляв, що він сам готовий на всяку жертву за неї. Московську православну Церкву він, зовсім одверто, називав у своїй проповіді «казонною», спертою на світській царській владі». [9, с. 50-51].

Така категорична позиція А. Шептицького, звісно, не сподобалася цареві й була гостро розкритикована москвофільським виданням «Прикарпатська Русь». Галицького митрополита 18 вересня арештували й вивезли за межі України, місьць ув'язнення було кілька – Нижній Новгород, Курськ, Суздаль... Звільнив А. Шептицького своїм наказом голова Тимчасового російського уряду Керенський у 1917 році.

10 вересня 1917 р. Митрополит Андрей повернувся до Львова, де продовжував працювати над побудовою планів про відродження Української

держави. У листі (від 25 січня 1918 р.) до дипломата й посла УНР графа Михайла Тишкевича А. Шептицький розповів про складне становище українців та проукраїнської влади в Галичині: «трудне їх положення, бо не можуть ані мовчати, ані говорити, тому і так неясно ставлять національну справу. Я маю найліпшу надію, що і без енергичного жаданя з нашої сторони, дістанемо положеня можливе, навіть добре» [12, с. 669]. Митрополит Андрей відкидає можливість відокремлення Галичини від Австрії та приєднання її до Польщі чи анархічної на той момент Росії. На думку А. Шептицького, українці Східної України теж особливо не прагнуть такого об'єднання, «бо їм іде о скорий мир «без анексій». Тому не виджу, щоби Галичина могла дістатися до України. Палити мости за собою, жадаючи одверто відділення від Авс[трії], було би, по моєму, неосторожно, в данім случаю небезпечно; а передусім – безхосенне». [12, с. 669]. А. Шептицький добре усвідомлював, на що може розраховувати український народ у випадку укладення того чи іншого політичного союзу, тому намагався обрати менше із зол, прагнучи вберегти галичан від свавілля більшовиків чи шовінізму поляків.

Так, позиція Галицького Митрополита була суголосна з баченням політичної ситуації Михайлом Тишкевичем, який був щирим патріотом і дуже багато зробив для збереження і розвитку української культури. Перебуваючи в Швейцарії, М. Тишкевич у листі від 3 січня 1918 року висловив А. Шептицькому свої міркування стосовно розвитку подій в УНР й бажання, «щоб соціалізм не зв'язав України і наново не віддав під московське ярмо» [11, с. 668]. Адже «царі вирвали Україні її грамоти, а революція може вирвати її душу» [11, с. 668]. Особливо непокоїть М. Тишкевича можливість прилучення Галичини до Росії, тому пропонує «улагодити на Волині плебісцит, як в Курляндії і Литві, який би запротестував против прилучення до Росії, а зажадав би прилучення до Галичини? Галичина повинна остатись українським Піємонт. При Австрії, а не Польщі, з архикнязем на чолі, – хто знає, що еще чекає нещасну Україну? Федерация з московською Анархією? Не дай Боже!» [11, с. 668].

Думка А. Шептицького стосовно державного ладу в Україні була важливою для багатьох політиків та громадських діячів. У цьому контексті цікавим є лист Григорія Микитея (громадсько-політичного діяча, співробітника секретаріату закордонних справ ЗУНР у Відні) від 2 лютого 1918 року до А. Шептицького. У листі йшлося про суспільно-політичну ситуацію в Східній Галичині й УНР та необхідність утвердження самостійної об'єднаної України. Г. Микитей, аналізуючи ситуацію в Східній Україні, був переконаний, що «одинокі орієнтація для нас і на дальше повинна бути чисто самостійницька. Чому?! Констатую, що вісти про анархію на Україні — се видумки Троцького-Бронштейна та показуються неправдивими, що не лиш У. Центр. Рада та Секретаріат і дальше удержуються, противно, що Україна виступила зовсім як суверенна й незалежна держава» [10, с. 671]. Водночас Г.

Микитей розглядає можливість захоплення влади в Києві більшовиками, але це не лякає його: «І навіть, хочби прийшли до влади в найгіршім разі укр. большевики, то справа самостійности вже пересуджена – (особисто сього не бажав би я). Але стверджую, що центральні держави і тепер і на будуче потребуєть конечно України — вона, однак, без них може обійтися. Коли б навіть большевики оволоділи Україною, то вони для неї не так страшні, як в першій мірі для укоронованих голов центральних держав, бо тоді б зі звичною силою вели б свою пекольну акцію соціялістичного комунізму, щоби викликати переворот в Австрії і Німеччині, се вже вони тепер роблять, що ж доперва тоді. Центральним державам, отже, більше залежить на удержанню “буржуйної Ради”, як самим може українцям. Се перше підчеркаю, тим більше, що про сей страх перед большевиками, – мене як офіцера втаємничено, отже добре здаю собі з сього справу. [10, с. 672].

Сприйняття Г. Микитеєм ситуації в Україні було дещо оптимістичним. Окрилений перемогою УНР, політик вірив у сильну військову й політичну позицію держави: «України визволяти не треба, вона Є, військо теж має власне, отже, коли має вона рятувати центральні держави в прикрій для них хвилі, та допомагаючи при “durchzalten”, тож чи її тим більшим правом не належиться Східна Галичина. [10, с. 672].

А. Шептицький теж радів утвердженню Української Народної Республіки 22 січня 1918 року в Києві, сподіваючись на можливість відродження Соборної України й приєднання Галичини до УНР. У зв'язку з цим ним та єпископами Григорієм Хомишиним та Йосафатом Коциловським було написано «Спільне Пастирське послання до духовенства й вірних про завдання Церкви і народу в післявоєнний період» (від 21 лютого 1918 року). А. Шептицький акцентував на необхідності визнання українського народу окремим і незалежним від великоросійського всіма громадянами, а також священниками всіх обрядів, які мають враховувати це, виголошуючи проповіді для мирян: «В виду змін і прояснень, які спричинила світова війна, та кличів принятих цілим культурним світом про самоозначене народів, погляди тих священників, які уважали наш нарід за оден нарід з російським, во всіх народних питаннях мусіли підпасти змінам і зближити їх до загалу нашого духовенства. Від хвилі упадку царату, переворотів в Росії і признання цілим світом Українського народу за нарід самостійний, відмінний від великоруского, стаєся неможливий той розділ в народних понятях, який ділив наше духовенство до війни» [19, с. 447]. На переконання єпископів Греко-Католицької Церкви надалі не можна керуватися засадами, якими керувалися перед війною «найбільше умірковані члени москвофільської чи староруської партії» [19, с.447], оскільки це означало б «безумовно шкодити нашому народови і противитися його добру» [19, с. 447].

А. Шептицький наголосив, що особисті, політичні чи національні переконання священників не повинні впливати на їх проповідницьку діяльність.

Галицький митрополит висловив вимогу до священників всіх віросповідань перейнятися українським національним духом та ідеями, близькими цілому народу: «Священники, які мали би інші почування національні як весь нарід, є в совісті обов'язані примінитися в цілій зовнішній праці до всіх прочих, свої особисті пересвідчення мусять в праці залишити і во всім примінитися до народа, якого суть душпастирами. Ми такої праці жадали би від кожного німця, француза чи бельгійця, якому мали би повірити душпастирство над українським народом, ми не могли би позволяти на яку-небудь агітацію політичну чи національну, противну національним почуванням українського народа. Такої самої праці будемо домагатися і від кожного священника, що належав до т.зв. москофільської чи староруської партії» [19, с. 447]. А.Шептицький намагався переконати священників у необхідності сприяння всебічному розвитку національного життя і культури українського народу, незважаючи ні на які особисті національні вподобання. Галицький митрополит вважав, що священники повинні мати певну політичну позицію, оскільки працю в Церкві трактував як найважливіший, найсуттєвіший обов'язок священника.

28 лютого 1918 року А. Шептицький виступив в австрійській Палаті Панів з оцінкою Брест-Литовського мирного договору. Зокрема, Галицький митрополит схвалив приєднання Холмщини до УНР, як цілком правильне й вмотивоване історичним розвитком рішення. А. Шептицький наголосив, що «всі українці вважають Холмщину старою українською територією, яка не тільки що є етнографічно тісно пов'язана з Україною, але також на протязі століть була інкорпорована в українську державу. Пригадую лиш часи Київського князівства й королівства Галицького та Володимирії» [18, с. 676]. Будучи одним з трьох українців, включених до складу Палати Панів, А. Шептицький часто звертався до політичних тем, відстоюючи інтереси свого народу. У своїй промові 28 лютого 1918 року митрополит Андрей наголосив на двох можливих сценаріях розвитку політичних подій в Україні, коли Австро-Угорщина мала вибрати собі союзника. Він порівняв позиції двох партій, які змагалися між собою за владу, і переконливо довів, що керівництво УНР запропонувало цілком прийнятні умови співпраці з Австро-Угорщиною. Натомість більшовики дбали лише про власні політично-ідеологічні інтереси: «Коли ж у мирних переговорах було до діла з двома партіями, з котрих одна вимагала майже все, друга за те лиш дещо, що ж можна було зробити кращого, як поступитися перед одною в одному й, тим самим, змусити другу поступитися у всьому? Большевики, іменно, вимагали всього: вони хотіли накинути ... народам центральних потуг всі свої большевицькі принципи. Вони намагалися зробити Австро-Угорщину й Німеччину большевицькими. Українці, зате, вимагали лиш одного, що з їхньої точки зору вимагало лиш резигнацію з анексії» [18, с. 676]. А. Шептицький вважав великим успіхом встановлення

миру між УНР та Австро-Угорщиною, ця подія, на його думку була надзвичайно важливою для всього східного фронту й мала наблизити перемир'я з Румунією й загалом сприяти встановленню миру в Європі. Галицький митрополит визначив як провідну ідею берестейського договору окреслення етнографічних границь територій. Водночас, він наголосив, що це буде не до вподоби тим країнам, які прагнуть бути імперіями: «Принцип географічного обмежування не може подобатися тим, які звикли до гегемонії над іншими» [18, с. 678]. На думку А. Шептицького, гегемонія одного народу над іншими має залишитися в минулому й зникнути, як пережиток війни, однак, як відомо, згодом політика СРСР була побудована саме на такому принципі.

Тема сутності патріотизму осмислюється А. Шептицьким і в пастирському посланні «Слово до Української Молоді» (1932 р.), написаному у зв'язку з підпільною боротьбою ОУН проти польської окупаційної влади. Митрополит намагається переконати національно свідомих юнаків та дівчат, що справа побудови української нації, сильної держави не є завданням розрізнених одиниць, що індивідуалізм та імпульсивність шкодять загальній високій меті: «Нарід, що за кожним поколінням зривав би з переданнями; нарід, якого кожне покоління наново від себе починало би національну працю для батьківщини, — мусів би остатись слабою дитиною поміж іншими народами. Народи не доходять до мужеського віку працею одного покоління. На це треба довгої, важкої праці многих поколінь, треба зв'язку (тяглости) тих поколінь не тільки в найближчих ідеалах, але бодай чи не в усіх засобах, якими бажають досягнути ці ідеали» [8, с. 360]. А. Шептицький акцентує на безперервності історичної пам'яті, на необхідності виносити уроки з минулого й враховувати досвід попередніх поколінь, щоб уникнути помилок в майбутньому. «У наших руках лише одна хвилина існування нашої нації. Якщо у тій хвилині не зв'яжемо нашої праці з тими, що були перед нами, і коли ті, що прийдуть після нас, знову свою працю у своїх хвилинах не зв'яжуть з нашою працею і з працею тих, що були перед нами, — тоді яку ж ціль досягне нація, хочби й протягом століть?» [8, с. 360]. А. Шептицький наголосив на необхідності обдуманих дій, які не суперечать християнській моралі і спираються на досвід старшого покоління.

Висновки. Отже, А. Шептицький вважав одним із найважливіших завдань, які стоять перед освіченими й свідомими громадянами, формування сильної Української держави, яка б базувалася на монолітній нації та принципах релігійної єдності й соціальної солідарності. Завдання Церкви – стати головною рушійною силою для успішної національної єдності і вітчизняного державотворення. Митрополит вважав, що церковно-релігійна діяльність ґрунтується, в першу чергу, на можливості виховного й освітнього впливу на громадян.

Список використаних джерел

1. Базилевич А. М. Введення у твори митрополита Андрея Шептицького. Торонто: Українське Богословське Наукове Товариство, 1965. 237 с.
2. Баран С. Митрополит Андрей Шептицький: життя і діяльність. Мюнхен: Вернигора, 1947. 151 с.
3. Вавжонек М. Екуменічна діяльність митрополита Андрія Шептицького в Україні та Росії. Рим, PP Basiliani - via San Giosafat 8 (Aventino), 2006. 230 с.
4. Відозва митр. Андрея Шептицького до населення прикордонних сіл з приводу початку війни (1914 р., серпня 21, Львів). Митрополит Андрей Шептицький Життя і діяльність. Документи і матеріали 1899-1944: У 2т. Львів: Видавництво отців василіан «Місіонер», 1998. Том II: Церква і суспільне питання, Книга 1: Пастирське вчення та діяльність. С.443-444.
5. Дмитрук К. С. Безбатченки. Правда про участь буржуазних націоналістів і церковних ієрархів у підготовці нападу фашистської Німеччини на СРСР. Львів: Каменяр, 1974. 238 с.
6. Добричев В. В тіні Святого Юра. Львів: Каменяр, 1970. 216 с.
7. Дорошенко В. В. Великий митрополит (пам'яті Митрополита Шептицького) : спогади і нариси. Йорктон: Друкарня «Голосу Спасителя», 1958. 56 с.
8. Звернення митр. Андрея Шептицького п. з. «Слово до Української Молоді» (1932 р., Львів). Митрополит Андрей Шептицький Життя і діяльність. Документи і матеріали 1899-1944: У 2т. Львів: Видавництво отців василіан «Місіонер», 1998. Том II: Церква і суспільне питання, Книга 1: Пастирське вчення та діяльність. С. 358-362.
9. Лаба В. Митрополит Андрей Шептицький. Його життя і заслуги. Львів.: Свічадо, 1990. 62 с.
10. Лист громадсько-політичного дяча, співробітника секретаріату закордонних справ ЗУНР у Відні Григорія Микитея до митр. Андрея Шептицького про суспільно-політичну ситуацію в Східній Галичині й Радянській Україні та необхідність самостійницької орієнтації (1918 р., лютого 2, Львів). Митрополит Андрей Шептицький Життя і діяльність. Документи і матеріали 1899-1944: У 2т. Львів: Видавництво отців василіан «Місіонер», 1998. Том II: Церква і суспільне питання, Книга 2: Листування. С. 670-675.
11. Лист дипломата УНР Михайла Тишкевича до митр. Андрея Шептицького про становище в Україні після революції (1918 р., січня 3, Львів). Митрополит Андрей Шептицький Життя і діяльність. Документи і матеріали 1899-1944: У 2т. Львів: Видавництво отців василіан «Місіонер», 1998. Том II: Церква і суспільне питання, Книга 2: Листування. С. 668.
12. Лист митр. Андрея Шептицького до дипломата й посла УНР графа Михайла Тишкевича про майбутнє Української держави (1918 р., січня 25, Львів). Митрополит Андрей Шептицький Життя і діяльність. Документи і матеріали 1899-1944: У 2т. Львів: Видавництво отців василіан «Місіонер», 1998. Том II: Церква і суспільне питання, Книга 2: Листування. С. 669-670.
13. Лист митр. Андрея Шептицького про християнський патріотизм (1908 р., травня 11, Львів). Митрополит Андрей Шептицький. Життя і діяльність. Документи і матеріали 1899-1944: У 2т. Львів: Видавництво отців василіан «Місіонер», 1998. Том II: Церква і суспільне питання, Книга 2: Листування. С. 581-582.
14. Меморандум митр. Андрея Шептицького до Австрійського уряду про майбутній устрій Української держави (1914, серпня 15, Львів). Митрополит Андрей Шептицький. Життя і діяльність. Документи і матеріали 1899-1944: У 2т. Львів: Видавництво отців василіан «Місіонер», 1998. Том II: Церква і суспільне питання, Книга 2: Листування. С. 609-612.
15. Небесняк Є. Митрополит Андрей. Обширне популярне видання про галицького митрополита Слугу Божого Андрея Шептицького (1865-1944). Рим – Львів: Самвид (Видавництво оо Салезіян східного обряду), 2003. 347 с.
16. Пастирське послання митр. Андрея Шептицького «До Української інтелігенції» (1900 р., січня 27 – травня 9, Відень) / Митрополит Андрей Шептицький Життя і діяльність. Документи і матеріали 1899-1944: У 2т. – Львів: Видавництво отців василіан «Місіонер», 1998. – Том II: Церква і суспільне питання, Книга 1: Пастирське вчення та діяльність. – С. 269-293.
17. Пастирське послання Станіславівського єп. Андрея Шептицького до вірних «Християнська робота» (1899, серпня 2, Станіславів). Митрополит Андрей Шептицький Життя і діяльність. Документи і матеріали 1899-1944: У 2т. Львів: Видавництво отців василіан «Місіонер», 1998. Том II: Церква і суспільне питання, Книга 1: Пастирське вчення та діяльність. С.1-16.
18. Промова митр. Андрея Шептицького в австрійській Палаті Панів про перемир'я у Бересті Литовському (1918 р., лютого 28, Відень). Митрополит Андрей Шептицький Життя і діяльність. Документи і матеріали 1899-1944: У 2т. Львів: Видавництво отців василіан «Місіонер», 1998. Том II: Церква і суспільне питання, Книга 2: Листування. С. 675-680.
19. Спільне Пастирське послання митр. А Шептицького та ін. єпископів до духовенства й вірних про завдання Церкви і народу в післявоєнний період (1918 р., лютого 21, Львів). Митрополит Андрей Шептицький Життя і діяльність. Документи і матеріали 1899-1944: У 2т. Львів: Видавництво отців василіан «Місіонер», 1998. Том II: Церква і суспільне питання, Книга 1: Пастирське вчення та діяльність. С. 445-452.
20. Спільне Пастирське послання митр. А Шептицького та ін. єпископів до народу з приводу вбивства ц.-к. Намісника А. Потоцького з долученою інструкцією до духовенства (1909 р., травня 1, Львів). Митрополит Андрей Шептицький Життя і діяльність. Документи і матеріали 1899-1944: У 2т. Львів: Видавництво отців василіан «Місіонер», 1998. Том II: Церква і суспільне питання, Книга 1: Пастирське вчення та діяльність. С. 422-428.
21. Шиш А. Уніати-покутники. Хто вони? Ужгород, 1978. 135 с.

References

1. Bazylevych A. M. Vvedennya u tvory mytropolitya Andrey Sheptycz`kogo. Toronto: Ukrayins`ke Bogoslovs`ke Naukove Tovarystvo, 1965. 237 s. (in Ukrainian).
2. Baran S. Mytropolyt Andrej Sheptycz`kyj: zhyttya i diyal`nist`. Myunxen: Vernygora, 1947. 151 s. (in Ukrainian).
3. Vavzhonek M. Ekumenichna diyal`nist` mytropolitya Andriya Sheptycz`kogo v Ukrayini ta Rosiyi. Rym, RR Basiliani - via San Giosafat 8 (Aventino), 2006. 230 s. (in Ukrainian).
4. Vidozva my`tr. Andrey Sheptycz`kogo do naseleenny prykordonnix sil z pryvodu pochatku vijny (1914 r., serpnja 21, L`viv). Mytropolyt Andrej Sheptycz`kyj Zhyttya i diyal`nist`. Dokumenty i materialy 1899-1944: U 2t. L`viv: Vydavnyctvo otciv vasylian «Misioner», 1998. Tom II: Cerkva i suspil`ne pytannya, Knyga 1: Pastyr`s`ke vchennya ta diyal`nist`. S. 443-444. (in Ukrainian).

5. Dmytruk K. Ye. Bezbatchenky. Pravda pro uchast` burzhuanynx nacionalistiv i cerkovnyx iyerarxiv u pidgotovci napadu fashysts`koyi Nimechchyny na SRSR. L`viv: Kamenyar, 1974. 238 s. (in Ukrainian).
6. Dobrychev V. V. V tini Svyatogo Yura. L`viv: Kamenyar, 1970. – 216 s. (in Ukrainian).
7. Doroshenko V. V. Velykyj mytropolyt (pam`yati Mytropolyta Sheptycz`kogo): spogady i narysy. Jorkton: Drukarnya «Golosu Spasytelya», 1958. 56 s. (in Ukrainian).
8. Zvernennya mytr. Andrey Sheptycz`kogo p. z. «Slovo do Ukrayins`koyi Molodi» (1932 r., L`viv). Mytropolyt` Andrej Sheptycz`kyj Zhyttya i diyal`nist`. Dokumenty i materialy 1899-1944: U 2t. L`viv: Vydavnyctvo otciv vasylian «Misioner», 1998. Tom II: Cerkva i suspil`ne pytannya, Knyga 1: Pastyrs`ke vchennya ta diyal`nist`. S. 358-362. (in Ukrainian).
9. Laba V. Mytropolyt Andrej Sheptycz`kyj. Jogo zhyttya i zaslugy. L`viv.: Svichado, 1990. 62 s. (in Ukrainian).
10. Lyst gromads`ko-politychnogo diyacha, spivrobitnyka sekretariatu zakordonnyx sprav ZUNR u Vidni Grygoriya Mykyteya do mytr. Andrey Sheptycz`kogo pro suspil`no-politychnu situaciyu v Sxidnij Galychyni j Radyans`kij Ukrayini ta neobxidnist` samostijnycz`koyi oriyentaciyi (1918 r., lyutogo 2, L`viv). Mytropolyt` Andrej Sheptycz`kyj Zhyttya i diyal`nist`. Dokumenty i materialy 1899-1944: U 2t. L`viv: Vydavnyctvo otciv vasylian «Misioner», 1998. Tom II: Cerkva i suspil`ne pytannya, Knyga 2: Lystuvannya. S. 670-675. (in Ukrainian).
11. Lyst diplomata UNR Myxajla Tyshkevycha do mytr. Andrey Sheptycz`kogo pro stanovyshe v Ukrayini pislya revolyuciyi (1918 r., sichnya 3, L`viv). Mytropolyt Andrej Sheptycz`kyj Zhyttya i diyal`nist`. Dokumenty i materialy 1899-1944: U 2t. L`viv: Vydavnyctvo otciv vasylian «Misioner», 1998. Tom II: Cerkva i suspil`ne pytannya, Knyga 2: Lystuvannya. S. 668. (in Ukrainian).
12. Lyst mytr. Andrey Sheptycz`kogo do diplomata j posla UNR grafa Myxajla Tyshkevycha pro majbutnye Ukrayins`koyi derzhavy (1918r., sichnya 25, L`viv). Mytropolyt Andrej Sheptycz`kyj Zhyttya i diyal`nist`. Dokumenty i materialy 1899-1944: U 2t. L`viv: Vydavnyctvo otciv vasylian «Misioner», 1998 Tom II: Cerkva i suspil`ne pytannya, Knyga 2: Lystuvannya. S. 669-670. (in Ukrainian).
13. Lyst mytr. Andrey Sheptycz`kogo pro xrustyians`kyj patrioty`zm (1908 r., travnya 11, L`viv). Mytropolyt Andrej Sheptycz`kyj. Zhyttya i diyal`nist`. Dokumenty i materialy 1899-1944: U 2t. L`viv: Vydavnyctvo otciv vasylian «Misioner», 1998. Tom II: Cerkva i suspil`ne pytannya, Knyga 2: Lystuvannya. S. 581-582. (in Ukrainian).
14. Memorandum mytr. Andrey Sheptycz`kogo do Avstrijs`kogo uryadu pro majbutnij ustrij Ukrayins`koyi derzhavy (1914, serpnja 15, L`viv). Mytropolyt` Andrej Sheptycz`kyj. Zhyttya i diyal`nist`. Dokumenty i materialy 1899-1944: U 2t. L`viv: Vydavnyctvo otciv vasylian «Misioner», 1998. Tom II: Cerkva i suspil`ne pytannya, Knyga 2: Lystuvannya. S. 609-612. (in Ukrainian).
15. Nebesnyak Ye. Myropolyt` Andrej. Obsyrne populyarne vydannya pro galycz`kogo mytropolyta Slugu Bozhogo Andrey Sheptycz`kogo (1865-1944). Rym – L`viv: Samvy`d (Vy`davny`ctvo oo Saleziyan sxidn`ogo obryadu), 2003. 347 s. (in Ukrainian).
16. Pastyrs`ke poslannya mytr. Andrey Sheptycz`kogo «Do Ukrayins`koyi inteligenciyi» (1900 r., sichnya 27 – travnya 9, Viden`) / Mytropolyt Andrej Sheptycz`kyj Zhyttya i diyal`nist`. Dokumenty i materialy 1899-1944: U 2t. – L`viv: Vydavnyctvo otciv vasylian «Misioner», 1998. – Tom II: Cerkva i suspil`ne pytannya, Knyga 1: Pastyrs`ke vchennya ta diyal`nist`. S. 269-293. (in Ukrainian).
17. Pastyrs`ke poslannya Stanyslavivs`kogo yep. Andrey Sheptycz`kogo do virnyx «Xrustyians`ka robota» (1899, serpnja 2, Stany`slaviv). Mytropolyt` Andrej Sheptycz`kyj Zhyttya i diyal`nist`. Dokumenty i materialy 1899-1944: U 2t. L`viv: Vydavnyctvo otciv vasylian «Misioner», 1998. Tom II: Cerkva i suspil`ne pytannya, Knyga 1: Pastyrs`ke vchennya ta diyal`nist`. S. 1-16. (in Ukrainian).
18. Promova mytr. Andrey Sheptycz`kogo v avstrijs`kij Palati Paniv pro peremyr`ya u Beresti Lytovs`komu (1918 r., lyutogo 28, Viden`). Mytropolyt Andrej Sheptycz`kyj Zhyttya i diyal`nist`. Dokumenty i materialy 1899-1944: U 2t. L`viv: Vydavnyctvo otciv vasylian «Misioner», 1998. Tom II: Cerkva i suspil`ne pytannya, Knyga 2: Ly`stuvannya. S. 675-680. (in Ukrainian).
19. Spil`ne Pastyrs`ke poslannya mytr. A Sheptycz`kogo ta in. yepyskopiv do duxovenstva j virnyx pro zavdannya Cerkvy i narodu v pislyavoyennyj period (1918 r., lyutogo 21, L`viv). Mytropolyt` Andrej Sheptycz`kyj Zhyttya i diyal`nist`. Dokumenty i materialy 1899-1944: U 2t. L`viv: Vydavnyctvo otciv vasylian «Misioner», 1998. Tom II: Cerkva i suspil`ne pytannya, Knyga 1: Pastyrs`ke vchennya ta diyal`nist`. S. 445-452. (in Ukrainian).
20. Spil`ne Pastyrs`ke poslannya mytr. A Sheptycz`kogo ta in. yepyskopiv do narodu z pryvodu vbyvstva cz.-k. Namisny`ka A. Potocz`kogo z doluchenoyu instrukciyeyu do duxovenstva (1909 r., travnya 1, L`viv). Myropolyt` Andrej Sheptycz`kyj Zhyttya i diyal`nist`. Dokumenty i materialy 1899-1944: U 2t. L`viv: Vydavnyctvo otciv vasylian «Misioner», 1998. Tom II: Cerkva i suspil`ne pytannya, Knyga 1: Pastyrs`ke vchennya ta diyal`nist`. S. 422-428. (in Ukrainian).
21. Shysh A. Uniaty-pokutnyky. Xto vony? Uzhgorod, 1978. 135 s. (in Ukrainian).

SUMMARY

STATE-BUILDING AND PATRIOTIC IDEAS OF A. SHEPTYTSKYI IN THE HISTORICAL CONTEXT

V. Basarab (Uzhhorod)

The ideas of Metropolitan Andrey about the restoration of Ukrainian statehood were considered in the article. A. Sheptytskyi accented on European values, opposed them to Russian mentality, emphasized the need to restore the model of the Cossack state. In 1914, he proposed his own project of structuring the Ukrainian state in the "Memorandum to the Government of Austria". According to him, the military organization in Ukraine should be based on the traditions of the Zaporozhian Cossacks, and the leader of the new Ukrainian army and state after the complete victory over Russia should be the Hetman appointed by the Austrian Kaiser, the Austrian Civil Code should be introduced, the separation of the Ukrainian Church from Russia should occur. According to A. Sheptytskyi, a strong Ukrainian state, which would oppose Russia at cultural, linguistic, mental and historical levels, could be Austria's reliable ally. A. Sheptytskyi emphasized the need to recognize the Ukrainian people as separate and independent from the Great Russian people in the Common Pastoral Epistle to the clergy and the faithful on the tasks of the Church and people in the postwar period (dated February 21, 1918). A. Sheptytskyi spoke in the Austrian House of Lords

(Herrenhaus) with an assessment of the Brest-Litovsk Peace Treaty and approved the accession of the Kholmshchyna to the UPR as a fully correct and motivated by historical development decision, stressing that all Ukrainians consider Kholmshchina as their own Ukrainian territory since the times of Kievan Rus. In 1918, Metropolitan Andrew blessed the formation of the Western Ukrainian People's Republic. A. Sheptytsky defended the aspiration of Ukrainians to create their own sovereign state and stressed that the future of the state-owned association of Ukrainians should be non-denominational. That is why the ultimate goal of the process of domestic state-building must be the achievement of political and religious unity. Metropolitan Andrey considered the formation of a strong Ukrainian state based on the monoliths of the nation and the principles of religious unity and social solidarity as one of the most important tasks facing educated and conscious citizens. The task of the Church is to become the main driving force for successful national unity and domestic state building. The Metropolitan believed that church-religious activity was based, first of all, on the possibilities of educative and educational influence on citizens. A. Sheptytsky called the primary obligation of any state to ensure a high level of well-being of citizens. Therefore, the priority in the field of state policy should be the social and religious sphere, with the emphasis on raising the spiritual and material level of the people. But the ultimate high level of state-political life can only be achieved if there is a parity relationship between the state and the church and its organizations.

Keywords: A. Sheptytsky, Galicia in the first half of 20th century, Greek-Catholic Church, civil society, state-building, nation, patriotism.

РЕЛІГІЙНЕ ЖИТТЯ ПРАВОСЛАВНИХ НА ЗАКАРПАТТІ В 1914-1916 рр.¹

Данилець Ю. В. (Ужгород)

У статті досліджується релігійне життя православних на Закарпатті в 1914-1916 рр. Автор прослідковує вплив Другого Мараморош-Сиготського процесу на розширення православного руху на території нинішньої Закарпатської області. Спираючись на архівні джерела у тексті доведено, що результати процесу, незважаючи на їх жорстокість, не призвели до припинення православ'я. Трибунал призвів до зворотного ефекту, викликавши співчуття у світової громадськості та населення українських комітетів Австро-Угорщини. Проаналізовано наявну джерельну базу, котра локалізована в українських та румунських архівах. Автор зазначає, що історіографія питання є досить скупою, дана проблема недостатньо вивчена. Особлива увага приділена аналізу вироку, вказано терміни ув'язнення та розміри штрафів. У статті прослідковано ставлення угорської влади до засуджених на судовому процесі. На основі аналізу джерел автор довів, що влада незаконно продовжила термін перебування православним, котрі перебували у в'язницях. Вивчається місіонерська робота ієромонахів Амфілохія, Матфея та Серафима, котра розгорнулася на території кількох комітетів. Автор стверджує, що влада задля припинення їхньої діяльності провела арешти та мобілізацію. Спираючись на документи з архіву в Бая Маре, у статті охарактеризовано методику контролю над православними з боку влади. Вона полягала у стеженні, обов'язкових явках в жандармерії, арештах. Влада застосовувала послуги детективів і таємних агентів. Автор приходять до висновку, що уряд безпідставно звинувачував православних селян у зраді державі, порушуючи при цьому діюче в імперії законодавство про культу. У статті наводиться ряд прикладів підпільної діяльності православних громад в умовах гонінь.

Ключові слова: вірники, єпископ, жандарми, Закарпаття, православний рух, процес, селяни.

Постановка проблеми. В силу різних причин, релігійного, соціально-економічного та політичного характеру на початку ХХ ст. серед українського населення Північно-Східної Угорщини розпочався православний рух. Вбачаючи в ньому загрозу мадяризації та денационалізації, уряд у Будапешті вдався до репресій, закидаючи православним селянам антидержавну діяльність. Зокрема, вірників звинувачували у прагненні відірвати кілька комітетів на користь Російської імперії, образі австро-угорського цісаря та греко-католицьких священників. Перший судовий процес над жителями с. Іза, що відбувся наприкінці 1903 р. – на початку 1904 р., не зміг довести політичні провини підсудних. Побої та знущання під час слідства обурили значну частину населення та призвели до розширення географії православного руху. Напередодні Першої світової війни, коли православ'я поширилося в більшості комітетів нинішнього Закарпаття, уряд вдався до організації чергового судового процесу. Він ввійшов в історію під назвою Другий Мараморош-Сиготський процес. Поліція заарештувала та піддала переслідуванню кілька сотень селян, виголосивши акт звинувачення щодо 94 осіб. Світова громадськість розкололася в оцінці процесу, в основному засуджуючи середньовічні методи угорської юстиції. Незважаючи на тиск та тотальний контроль влади, православний рух серед селян за повернення до «старої віри» не припинився. На основі нових документів у статті прослідковано релігійне життя православних на Закарпатті у період 1914-1916 рр.

Автор ставить за мету розкрити складні процеси існування православної громади в умовах державної заборони. Зокрема, нами окреслено наступні завдання: з'ясувати масштаби православного руху після винесення вироку на судовому процесі 3 березня 1914 р.; показати роль окремих діячів у процесі поширення православ'я; прослідкувати методи угорської влади щодо перешкоджання реалізації громадянами права на свободу релігії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На даний час відсутні окремі публікації, в яких би на основі архівних документів розкрито питання діяльності православних громад на Закарпатті в 1914-1914 рр. Однак, дана тематика знайшла своє часткове відображення в узагальнюючих працях українських та зарубіжних істориків. В цьому контексті слід назвати роботу Андріани Генці, захищену на здобуття наукового ступеня PhD в угорському місті Печ в 2004 р. [1]. Спираючись на велику джерельну базу, зібрану в зарубіжних та українських архівах, авторка досить критично оцінює політику Будапешту щодо православних. Окремо вона подає цінну інформацію про долю «головного обвинуваченого» ієромонаха Олексія (Кабалюка) після винесення вироку. Не можна обійти увагою працю уродженця с. Новобарово на Тячівщині ієромонаха Сергія (Цьоки), яка побачила світ завдяки черницям жіночого монастиря в с. Липча у 2013 р. До того часу з 1960 р. вона зберігалася в рукописі в архіві Московської духовної академії. Працюючи над текстом дипломної роботи Цьока опрацював численні спогади очевидців, залучив до аналізу на сьогодні втрачені щоденники цілого ряду церковних діячів. Кілька слів можна сказати про статтю «Православна Церква на

¹ Стаття написана за підтримкою стипендії Вишеградського фонду (Visegrad Fund).
© Данилець Ю. В.

Закарпатті», котра друкувалися на сторінках офіційного видання Українського екзархату – журналу «Православний вісник» в 1948 р. під псевдонімом П. Г. Закарпатський [19-21]. Пошукова робота в приватному архіві Світлани Совіної (1928-2016 рр.) дає підстави стверджувати, що автором даних нарисів був її батько Петро Сова. Зокрема, нами виявлено листування з редакцією вищезазначеного видання, письменником Ярославом Галаном про скорочення та переклад на українську мову рукопису про історію православної церкви на Закарпатті, окремі частини самої праці. Стаття містить цінні відомості про місіонерську діяльність ієромонахів Амфілохія (Кеміня) та Матфея (Вакарова) після повернення з Яблочинського монастиря на Холмщині. Окремі аспекти даної проблеми були схарактеризовані у нашій монографії, що вийшла друком у 2009 р. [17].

Джерельну основу даної статті склали неопубліковані документи Архіву Свято-Миколаївського чоловічого монастиря в с. Іза-Карпутлаш Хустського району Закарпатської області, Державного архіву Закарпатської області та Марамороського окружного відділу Національного архіву Румунії в Бая-Маре. Нововиявлені джерела значно доповнюють спогади очевидців та сучасників тих подій. У статті використано спомини архімандритів: Олексія (Кабалюка) [28] та Матфея (Вакарова) [22], ігумені Параскеви (Прокоп) [31], активного учасника православного руху початку ХХ ст., жителя с. Егреш (з 1946 р. – Олешник Виноградівського району Закарпатської області) Михайла Кополовича [8]. Крім того, важлива інформація виявлена в періодичних виданнях, які слідували за православним рухом («Свѣтъ», «Rovnost») [2; 23].

Виклад основного матеріалу. На початку березня 1914 р. прокурор оголосив вирок, згідно з яким 32 осіб було засуджено до різних строків ув'язнення та грошових штрафів. Текст вироку до нашого часу залишався поза увагою дослідників. Цей документ виявлено нами у фондах Марамороського окружного відділу Національного архіву Румунії в Бая-Маре [5, р. 6-29]. Підсумок судового процесу має обсяг 47 сторінок машинопису, складений на угорській мові та оформлений у вигляді брошури. На останній сторінці знаходиться мокра печатка Дебреценського королівського суду, підписи голови апеляційного суду А. Товта та судді Королівського трибуналу Г. Єнеї. Документ складається з вступної частини, вироку та пояснення [5, р. 6-29]. У вступній частині, що починається словами: «Іменем Його Величності, Короля!», перераховано склад членів суду, названо прізвища адвокатів та підсудних. У другій частині, що має обсяг трохи більше 10 сторінок, подані короткі біографічні відомості про всіх підсудних. Перелічено головні звинувачення та дії, котрі прокурор вважав злочинними. Зокрема, 9 підсудних (Балог І., Броді А., Данко М., Кемінь А., Рейті І., Симулик П., Сочка (Біро) М., Фейсак І., Чопик Ю.) трибунал засуджував за пунктом 2 статті 172 КК (підбурення). Наступні 29 селян були покарані

додатково ще й по статті 173 КК (розпалювання релігійної та національної ворожнечі й ненависті) [18, с. 164]. Таким чином, підсудні отримали наступні строки ув'язнення і штрафи: Олександр Кабалюк – 4 роки і 6 місяців ув'язнення та 1000 крон штрафу; Юрій Воробчук – 1 р. і 6 міс., 150 к.; мол. Дмитро Петровцій – 2 р. і 6 міс., 200 к.; Олена Глушманюк – 6 міс., 50 к.; ст. Михайло Палканинець – 2 р., 300 к.; Микола Сабов – 3 р., 400 к.; Степан Кемінь – 2 р., 200 к.; Андрій Кемінь – 8 міс., 100 к.; Петро Симулик – 8 міс., 100 к.; Степан Вакаров – 2 р., 300 к.; Іван Фейсак – 8 міс., 100 к.; Ілля Пірчак – 2 р. і 6 міс., 300 к.; Іван Газій – 10 міс., 100 к.; Дмитро Рапинець – 9 міс., 100 к.; Юрій Недзбайло – 8 міс., 100 к.; Юрій Тришнінець – 9 міс., 100 к.; мол. Василь Рубіш – 9 міс., 100 к.; Іван Балог – 6 міс., 50 к.; Михайло Росоха – 1 р., 100 к.; Юрій Чопик – 1 р. і 4 міс., 200 к.; Василь Куцина – 1 р., 100 к.; Федор Мускур – 1 р., 100 к.; Микола Думніцький – 6 міс., 50 к.; Ілля Думніцький – 6 міс., 50 к.; Василина Фіцай – 6 міс., 50 к.; Юрій Ухаль – 10 міс., 100 к.; Дмитро Попович – 2 р., 300 к.; Кирило Прокоп – 1 р. і 8 міс., 200 к.; Марія Сочка (Біро) – 6 міс., 50 к.; Микола Данко – 6 міс., 50 к.; Андрій Броді – 6 міс., 50 к.; Іван Рейті – 6 міс., 50 к. [5, р. 2].

Накладені штрафи мали сплатити протягом 15 днів з оголошення вироку, інакше їх могли стягати примусово, а в разі затримки з засуджених знімалася додаткова пеня в розмірі 10 крон за кожен день. Крім того, кожен підсудний мусив сплатити по 200 крон за адміністративні видатки. Однак, вивчивши майновий стан засуджених, суд визнав їх неплатоспроможними, наклавши грошові стягнення тільки на двох осіб: М. Палканинця та С. Вакарова. Щодо ієромонаха Олексія (Кабалюка), трибунал змінив йому штраф додатковим ув'язненням на 3 місяці [5, р. 2]. Було враховано терміни, які засуджені пробули в попередньому ув'язненні та звільнено внаслідок цього: І. Газія, Д. Рапінця, Ю. Тришніця, мол. В. Рубіша та І. Балого. Різні строки були вилучені з вироку О. Кабалюка (5 міс.), Ю. Воробчука (1 р. і 3 міс.), О. Глушманюк (3 міс.), М. Палканинця (1 р. і 3 міс.), М. Сабова (2 міс. і 2 тижні), С. Кеміня (1 р. і 1 міс.), А. Кеміня (2 міс. і 2 тижд.) П. Симулика (2 міс. і 2 тижд.), С. Вакарова (1 р., 1 міс. і 3 тижд.), І. Фейсака (4 міс. і 1 тижд.), І. Пірчака (1 р. і 3 міс.), Ю. Недзбайла (1 міс. і 1 тижд.), М. Росоху (1 міс. і 3 тижд.), Ю. Чопика (4 міс.), В. Куцину (1 міс. і 1 тижд.), Ф. Мускура (1 міс. і 1 тижд.), Ю. Ухалю (2 міс. і 3 тижд.), Д. Поповича (2 міс. і 2 тижд.), К. Прокопа (2 міс. і 3 тижд.) [5, р. 2]. Таким чином, більшість засуджених перебували в ув'язненні значні строки як до суду так і під час процесу. Адвокати оскаржили вирок в апеляційній інстанції. Внаслідок цього справа була передана до Королівського суду в Дебрецені, який на судовому засіданні 25 листопада 1914 р. залишив вирок у силі [1, old. 91].

Щодо подальшої долі ув'язнених маємо не багато інформації. Відомо, що ієромонах Олексій до початку Першої світової війни перебував у в'язниці в Дебрецені [23, с. 4], а потім був переведений до Шопрона. А. Генці пояснює це переміщення

побоюванням наступу російської армії, яка могла звільнити ченця [1, old. 91]. За інформацією брненського часопису «Rovnost» від 16 червня 1918 р., ієромонах Олексій, відбувши строк покарання, був звільнений з в'язниці та відправлений до військової комісії. Остання визнала його здатним до служби в армії та направила в одну із військових частин [2, s. 3]. В липні 1918 р. на залізничній станції в Мішкольці Кабалуку вдалося сісти на потяг з російськими військовополоненими, що направлявся в Росію [15, с. 40].

Подальшу долю лідера православного руху можна прослідкувати на основі спогадів архієпископа Євлогія (Георгієвського) та митрополита Антонія (Храповицького). Перший архієрей згадував, що Кабалуку прибув до нього в Житомир, «изможденный, измученный, с гноящейся раной во всю грудь...». Владика Євлогій переконував, що ченця випустили із в'язниці революціонери, він доїхав до України та був відправлений на лікування в «больницу Киево-Печерской Лавры» [27]. У 4 томі видання «Жизнеописание блаженнейшего Антония, митрополита Киевского и Галицкого», розміщено спогади келійника митрополита про відвідини разом з архієреєм ієромонаха Олексія в госпіталі Лаври в Києві. У тексті знаходимо твердження, що чернець мав поранення, яке отримав від штика австрійського вояка [30, с. 46-48]. Відсутні факти щодо перебування ієромонаха після арешту митрополита Антонія в грудні 1918 р. Тільки в травні наступного року він повертається до рідного села, яке було окуповано румунськими військами.

Із спогадів М. Кополовича відомо, що частина селян, які фігурували серед обвинувачених на процесі 1913-1914 рр., були звільнені від ув'язнення та перебували під домашнім арештом. Їм було заборонено покидати населений пункт, збиратися великими групами тощо [8, арк. 30]. Календар російського сирітського притулку в Спрингфілді (США) «Наша Родина» в 1921 р. розмістив невеличку статтю про уродженця с. Іза К. Прокопа. За вироком суду він отримав 2 роки ув'язнення, а після касації терміну перебування під слідством повинен був відсидіти у тюрмі 1 р. і 6 міс. Під наглядом поліції вдома він перебував до початку Першої світової війни, коли був затриманий і разом із 13 закарпатцями кинутий до в'язниці в Дебрецені. В грудні 1914 р. засуджених перевели до фортеці в Комарно (нині Словаччина), де вони перебували в одиночних камерах. Навесні 1916 р. селян інтернували у містечку Кунсентміклош на південь від Будапешту [26, с. 31-32]. Краєзнавець С. Чопик-Микунда розмістив у своїй книзі фотографію 7 селян, які перебували з К. Прокопом під час інтернування. Серед них: С. Вакаров, А. Кемінь, С. Кемінь, М. Палканинець, П. Симулик та Ю. Чопик [32, с. 398-399]. У статті в американському календарі фігурує ім'я ще одного ув'язненого – І. Пірчака з Мукачівщини [26, с. 31]. Згадане фото датоване липнем 1918 р., що свідчить про перебування засуджених під вартою більше 4 років. Ці строки аж ніяк не узгоджувалися із вироком суду, який після

мінування терміну перебування під слідством присудив селянам від 5 міс. і 3 тижнів до 1 року і 6 місяців. Колишній чернець Ф. Росоха згадував, що його батько, котрий отримав ув'язнення на 1 рік, в 1915 р. був призваний на фронт, де він потрапив до російського полону [13, арк. 3]. І. Фейсак та Ю. Недзбайло із с. В. Лучки після 4 та 9 міс. в'язниці перебували під «строгим надзором мадьярской жандармерии» [24, с. 2; 25, с. 3]. Таким чином, влада побоювалася повернення православних активістів на Закарпаття, тримаючи їх не законно у в'язницях або відправляючи на фронт.

Незважаючи на жорсткий вирок у Мараморш-Сиготі та ув'язнення єдиного на той час греко-східного священика – о. Олексія (Кабалука), православний рух продовжувався. Чиновники у Будапешті і на місцях остерегалися, що православ'я може поширитися на інші регіони Австро-Угорщини. Наприклад, 29 березня 1914 р. греко-католицький священик Георгій Чургович із с. Шомодь (Sámogy) Земплінської жупи (нині с. Шамудовце (Šamudovce) Михайлівського округу в Словаччині), звернувся до Мукачівського єпископа з листом. Він повідомляв, що в сусіднє село Гатай (Gatály) до власника спиртового заводу Самуеля Віннера прибуло 50 працівників із с. Іза. Землевласник уклав з селянами довгострокову угоду на виконання різних робіт. Священик припускав контакти ізян з місцевими жителями та можливе поширення серед них православ'я. У зв'язку з цим, він просив архієрея з'ясувати через духовного в с. Іза та тамтешнього нотаря, чи не належать прибулі робітники до православного віровизнання. «Якщо між особами, з ким укладено угоди, є схизматики чи співчуваючі їм, то таких слід негайно відіслати» [9, арк. 1-1 зв.]. Вже наступного дня, 30 березня 1914 р., секретар єпископа видав розпорядження о. А. Азарію з с. Іза, невідкладно скласти та вислати список згаданих вище селян, окремо підкресливши імена православних. На жаль, інших документів з цього питання нами не виявлено, однак, наведені вище факти переконують про складність ситуації.

Документи архівів свідчать, що іноді побоювання греко-католицьких священиків щодо впливу Росії на населення, призводило до абсурдних ситуацій. Наприклад, декан Нижньоверецького деканату Берталон Галаткович пропонував єпископу наприкінці серпня 1914 р. замінити в молитвах слово «цар» на слово «імператор» [10, арк. 1-2]. Позаяк в архівній справі зберігся тільки лист названого пастиря, очевидно єпископ проігнорував дану ініціативу.

Зважаючи на тотальний контроль в населених пунктах, де проявлявся православний рух, влада не могла не відреагувати на повернення на Закарпаття трьох вихованців місіонерсько-чернечої школи Яблочинського монастиря на Холмщині: ієромонахів Амфілохія (Кеміня), Матфея (Вакарова) та Серафима (Бродія). Прийнявши чернечий постриг в обителі та отримавши рукоположення в сан ієродияконів, ченців направили в розпорядження Константинопольського патріарха Германа V (Кавакопулоса). На нашу думку, цим кроком російські архієреї хотіли

відвести від закарпатців можливі репресії після повернення на батьківщину. З благословення Вселенського патріарха ректор Халкідонської духовної академії митрополит Селевкійський Герман (Стринопулос) рукоположив ієродияконів в сан ієромонахів [7, арк. 2-3]. У Стамбулі молодих місіонерів забезпечили необхідними документами, які засвідчували їх висвячення. Вони також отримали Антимінси, Миро та інше церковне начиння, котре необхідне під час проведення богослужіння [16, с. 123].

Наприкінці квітня 1914 р. ченці повернулися в рідні села. За словами ієромонаха Сергія (Цьоки), через шість годин після приїзду в с. Іза отці Амфілохій та Матфей були заарештовані за нелегальних перехід кордону [29, с. 106; 111]. У Хустській в'язниці ізян тримали 21 день, після чого ієромонаха Амфілохія відпустили додому та посадили під домашній арешт, а о. Матфея було переведено спочатку до Мараморош-Сиготу, а через три тижні до м. Кошиць. Гарнізонним військовим судом Вакарова засудили до трьох місяців ув'язнення [7, арк. 2]. З початком мобілізації Матфея перевели до військової частини в Комарово, звідки направили рядовим солдатом-сапером на австрійсько-російський фронт. 28 жовтня 1914 р. чернець потрапив у полон до росіян та перебував у таборі військовополонених в м. Ново-Николаєвськ (з 1925 р. – Новосибірськ) [22, с. 269; 29, с. 112]. За клопотанням архієпископа Антонія (Храповицького) та обер-прокурора Священного Синоду Володимира Саблера він був звільнений та призначений на парафію в села Кутище та Паликорови в Галичині (нині Бродівського району Львівської області) [7, арк. 2]. Після відступу російських військ чернець опинився в складі румунського фронту, де служив на посаді перекладача до кінця війни [29, с. 112].

Незважаючи на домашній арешт, що змушував ієромонаха Амфілохія щодня відмічатися в локтоні (жандармській станиці), ченцю вдалося розгорнути активну місіонерську роботу в різному селі та навколишніх населених пунктах. Він таємно здійснював обряди вінчання, хрещення, похорону. Цей факт не залишився поза увагою влади – 29 серпня 1914 р. він був заарештований і конвойований до концтабору в м. Домбрат (Угорщина). У «Православному віснику» за 1948 р. вказувалося, що разом із ченцем було затримано та інтерновано більше 40 селян з довколишніх сіл [21, с. 151]. З початком війни ув'язнення для Кемія було замінено відправкою на фронт, однак, медична комісія визнала його не придатним до стройової військової служби. У зв'язку з цим, священнослужителя перевели до м. Мараморош-Сигот, де він виконував обов'язки ветеринара при військових конюшнях. На зимові християнські свята 1915 р. ієромонаху надали короткотермінову відпустку, яку він використовував для проведення таємних богослужінь та виконання треб [22 с. 269]. Священницька діяльність призвела до арешту та засудження військовим трибуналом в Кошицях до чотирьох з половиною років [7, арк. 3]. У листопаді 1918 р. ченця перевели до в'язниці в Мараморош-

Сиготі, а 20 листопада – відпустили додому [14, с. 284].

Більш ширшу місіонерську роботу вдалося розгорнути ієромонаху Серафиму (Бродію) в с. Велика і Мала Чингава (з 1946 р. – с. Боржавське Виноградівського району Закарпатської області) з околицями в Угочанській жупі. М. Кополович згадував, що відвідав таємну літургію в приватному будинку батька о. Серафима – Пантелеймона Бродія, 9 травня 1914 р. У зв'язку з тим, що він не знав місце проживання ченця, то прибув на службу у супроводі Юлії –дочки учасника Другого Мараморош-Сиготського процесу із села Онок Миколи Данка. «Обійшли оніцькі хати та поміж житами і борознами пустилися до чингавської кузні, перейшли потічок і опинилися біля Бродіївської хати. Приходимо, а там мертва тиша. Юлія, знайома з Бродіївими, тихенько постукала у двері, мені рукою дала знак бути тихо. Трошки почекали, як двері тихо відхилилися і слабкий голос спитав, хто це. Юлія назвала себе і мене. Ми зайшли, двері зразу ж закрилися. Світило в хаті слабо, але мене впізнали. Пантелеймон дуже мені зрадив, коли побачив у своєму домі» [8, арк. 40]. Як видно із документу, православні намагалися дотримуватися глибокої конспірації, щоб не потрапити під підозру та арешт жандармів. Далі М. Кополович описав безпосередньо зустріч з ієромонахом Серафимом, наголосивши, що кімната була переповнена так, «що гасла лампа». «Люди зібралися з багатьох сіл і хочуть чути свою православну службу Божу», писав очевидець [8, арк. 41]. Незважаючи на те, що «ченці були обдаровані золотими чашами і напрестольними хрестами, необхідними для церковного служіння», все це було конфісковане жандармами. Очевидно, що о. Серафим, як і о. Амфілохій та о. Матфей теж був заарештований, а потім відпущений під домашній арешт. Під час згаданої літургії в ченця «була бідна чаша і кадильниця, а ризи пошила благочестива жінка з Білок Сочка Марія» [8, арк. 41].

Щодо подальшої долі ієромонаха Серафима, то ми маємо суперечливі відомості. Можна стверджувати, що спочатку він був затриманий і ув'язнений у м. Дебрецен. Про цей факт згадує архімандрит Олексій (Кабалюк), наголошуючи на арешті Бродія під час війни та зникненні безвісти [28, с. 474]. П. Закарпатський також переконавав, що чернець загинув під час бойових дій [21, с. 151]. Натомість архімандрит Матфей (Вакаров) у своїх спогадах вказував: «ієромонаха Серафима послано було на російський фронт, але там його незабаром вночі вивели кудись і більше він уже не повернувся» [22, с. 269].

Про православний рух у с. Велика і Мала Чингава довідуємося також із листування Мукачівського греко-католицького єпископа Антонія (Паппа) з піджупаном Угочанської жупи та деканом Великоком'ятівського округу Яношем Рабарем. 22 червня 1914 р. піджупан у листі до єпископа вказував на виникнення православ'я у вищеназваних селах та рекомендував перевести туди на парафію іншого священника, «який би постійно піклувався про

духовне виховання вірників, або, якщо це можливо, щоб теперішній священик проявляв духовну турботу про вірників даної общини, тому що лише так можна зупинити цей рух» [12, арк. 1]. Через чотири дні архієрей переслав згаданого листа із супровідною запискою на ім'я декана Я. Рабаря з проханням негайно з'ясувати справу [12, арк. 2]. 30 червня 1914 р. священик звітував єпископу про причини та хід православного руху. За його словами, «схизматичний рух в Малій та Великій Чингаві дуже малозначний і почався він із того, що один житель Великої Чингави Бровді Янош, син Пантелеймона, насправді приїхав з Києва як висвячений священик, але він практично не спілкувався зі своїми Велико і Мало – Чингавськими родичами – жандарми його негайно заарештували як військовозобов'язаного та відразу ж направили на 3 роки служби в армії, таким чином весь рух і припинився». У документі також йдеться про обшуки в населених пунктах, але компрометуючих та підбурюючих документів так і не було знайдено. Разом з тим, жандарми забрали з храму «всі книги котрі були надруковані за кордоном, але такі книги можна знайти в багатьох церквах і вони не поширюють «схизму». Я. Рабар вважав, що поки не потрібно робити «будь-які розпорядження, тут у нас, ще слава Богу, віра народу настільки міцна, що вони зможуть протистояти будь-якій спокусі». Незважаючи на викладені вище факти, священик рекомендував «уважно стежити за всіма, хто буде торгувати підозрілим одягом» [12, арк. 3-3 зв.]. На нашу думку, в даному випадку мова йшла про чернечі або священницьке вбрання. Отримавши запевнення керівника церковного округу єпископ відрапортував піджупану про стабілізацію ситуації та висловив подяку за братську турботу [12, арк. 5]. Якщо православний рух на Угочанщині дійсно мав локальний характер то в Березькій та Марамороській жупі він мав значний успіх.

Початок Першої світової війни та бойові дії на підступах до Закарпаття посилили з одного боку тиск на православне населення, а з іншого боку активізувалися проросійські симпатії. 16 листопада 1914 р. секретар міністра внутрішніх справ інформував Мукачівського єпископа про активізацію православних діячів в с. Липча [11, арк. 47]. У свою чергу, Антоній (Папп) запевняв, що головною метою «схизматичного руху» було підготувати ґрунт серед місцевого населення для приходу російської армії. У листі до Міністерства внутрішніх справ єпископ наголошував на фактах підтримки російського війська в селах, де мала успіх діяльність ієромонаха Олексія (Кабалюка). У зв'язку з цим, адресат рекомендував застосувати найсуворіші заходи закону, «що призведе в наслідок до знищення російської політичної тенденції та відновлення духовного союзу народу з Угорщиною» [11, арк. 51-51 зв.].

Важливим у цьому контексті є лист Хустського окружного начальника до наджупана Марамороської жупи від 19 серпня 1915 р. У документі повідомлялося, що згідно з попереднім наказом місцевий чиновник здійснив повторну перевірку в с. Іза та «не помітив особливих явищ у

зв'язку з схизматичним рухом». «Інтернованих осіб, що прибули додому, я постійно тримаю під наглядом, я також суворо наказав сільським керівникам та жандармам постійно спостерігати за цими особами і негайно доповідати мені про будь-які протиправні дії з їхнього боку. Наразі вони поведуться спокійно» [4, р. 2]. За словами ієромонаха Сергія (Цюки), заспокоєння ізян відбувалося насильними методами. Зокрема, активісти православного руху, які не були призвані на військову службу, повинні були постійно відмічатися в сільській жандармерії, заборонялося збиратися групами тощо [29, с. 170-171]. Дослідник історії православної церкви – Олексій (Дехтерьов), згодом архієпископ Віленський, велику роль у збереженні православного руху у с. Іза в роки Першої світової війни відводив дітям та юнакам. Згідно з його дослідженнями, селяни збиралися таємно в хатах, де хлопчики 13-15 років читали псалтир, здійснювали миропомазання і т.д. Діти також відігравали роль зв'язкових, збирали інформацію про переміщення жандармів та солдатів, дізнавалися час проведення обшуків [6, с. 12-13].

Російський емігрант Микола Упоринець, який у 1936 р. відвідав Підкарпатську Русь та жіночий монастир у с. Липча, записав і пізніше опублікував цінні спогади ігумені Параскеви (Прокоп), котрі містять у собі інформацію про православний рух в с. Іза в роки Першої світової війни. За його словами, «движение было настолько сильным и восторженным, что многие крестьяне и крестьянки, пренебрегая опасностью, стали собираться в какой либо дом для молитвы по старым церковным книгам...» [31, с. 3]. У статті розміщено один важливий сюжет, котрий характеризує жертівність жителів с. Іза та бажання відстояти своє право на сповідання православ'я. «Для общей молитвы люди уходили в лесные дебри. В помощь жандармам был прислан отряд солдат. Однажды солдаты оцепили молившихся близ берега р. Реки и старались захватить богослужебные книги. Желая их спасти, один старик завернул книги в свою гуню и с этой ношей бросился вброд через реку. По нему солдаты начали стрелять и требовали, чтобы он вернулся, но он только кричал стоявшим на берегу односельчанам: «Ану, попозерайте, ци не замочилася гуня». И ушел благополучно, сохранив драгоценные книги. Тогда схватили его зятя, привязали вожжами к лошади, которую погнали. Тело молодого крестьянина было все избито о камни и корни, ободрано и окровавлено...» [31, с. 4]. Окремо можна сказати про зародження жіночої та чоловічої чернечої громади в с. Іза на початку ХХ ст., однак даному факту буде присвячено інша публікація.

У фондах Марамороського окружного відділу Національного архіву Румунії в Бая-Маре виявлено звіт про православний рух в цілому ряді сіл Хустського округу. У супровідному листі радник угорської королівської прикордонної поліції в м. Мараморш-Сигот повідомляв наджупана Марамороського комітату Іштвана Негре, що за наказом жупанату він відправив цивільного повіреного Андраша Смерчку до населених пунктів:

Хуст, Іза, Липча, Липецька Поляна та Кошелево, із завданням спостереження за особами, «причетними до справи схизматичного підбурювання» [3, р. 1]. Окремо в документі зазначалося, що на відміну від іншого інформатора – Андрія Манайло, що теж подав доповідь про дане питання, «детектив Смерічка особисто знайомий з усіма жителями цих сіл, тому я приймаю його доповідь в цій справі» [3, р. 1].

Стосовно самого звіту, що датований 31 січня 1916 р., то він є досить об'ємним та змістовним. Автор документу розділяє його на 5 пунктів, початково ставлячи запитання і поступово подаючи на них детальну відповідь. У §1. «Як поводяться особи, причетні до рутенського руху в Хусті, Ізі, Кешеймезев та Липчі», А. Семерічка повідомляв про обов'язок учасників, а особливо керівників православного руху, «щотижня з'являтися перед офіцером поліції, паном Чінтолоном, крім того вони перебувають під постійним наглядом» [3, р. 2]. В селах Іза та Кошелево такі особи перебували також під спостереженням, однак вони не були зобов'язані «відмічатися щотижня, натомість за ними особисто наглядає довірена особа ізяньського нотаря». Щодо поведінки православних селян, то згідно з документом, вони вели себе бездоганно «з точки зору як поліції, так і адміністративних органів». §2. стосувався відвідин храму учасниками вищезгаданого руху. Детектив встановив, що в м. Хусті всі, крім Василя Ороса, ходили до церкви. В селах Іза – Іван Хвуст, Іван Вучкан, Михайло Вакаров, Павло Мачка та ще 5-6 осіб не відвідували храм, інші ж ходили регулярно. В Кошелеві поза храмом залишався всього один селянин – Андрій Талпош, а в Липчі всі учасники руху регулярно відвідували богослужіння. Таким чином, православні вірники намагалися камуфлювати свою приналежність, побоюючись репресій. У примітці до другого пункту А. Смерічка зазначав, що 30 січня 1916 р. він особисто відвідав «ранню та велику службу» в Ізі та Хусті, під час якої бачив «майже всіх лідери схизматиків, яких я знаю особисто» [3, р. 2]. У §3. йшлося про арешти в с. Іза на початку січня того ж року. Цивільний повірений встановив, що дійсно жандарми схопили та «пов'язали з міркувань безпеки» 15 осіб, які засуджені до військових робіт та відвезли їх в кайданах до м. Хуста. Окремі з них (Микола Вакаров, Андрій

Вучкан, Василь Кемінь, Дмитро Орос), за словами автора звіту, «неодноразово тікали та ховалися, після чого охорона знаходила їх лише через 2-3 дні» [3, р. 2]. Останні пункти стосувалися листування з військовополоненими, що перебували в Росії. Зокрема, детектив мав встановити достовірність тези про здачу в полон до росіян вже при першій сутичці та факт преференцій для тих солдатів, котрі перейшли у православ'я. Стосовно першого питання, то як виходить із документу, такого в листах ніхто до своїх родичів в Хусті, Ізі та Кошелеві не писав. «Листи, що пройшли цензуру на пошті, потрапляють до місцевого нотаря, де їх повторно перечитують та лише після цього вручають отримувачу». Відповідаючи на кінцевий пункт звіту А. Смерічка зазначав, що полонені «лише пишуть, що їм добре, їх годують і вони в більшості працюють дроворубами в лісах, поряд з їжею отримують трохи платні» [3, р. 2]. Листів, в яких би йшлося про отримання освіти або присяги на вірність не існувало, підсумовував детектив. Отже, влада намагалася максимально контролювати ситуацію в населених пунктах, використовуючи будь-яку нагоду. У тому числі, порушуючи таємницю листування та використовуючи таємних агентів.

Висновки. Таким чином, Другий Мараморощ-Сиготський процес не виправдав поставлених на нього завдань. Православний рух не припинився, а набув ще більшого розмаху. Проаналізовані документи свідчать про те, що таємні православні громади діяли в більшості комітатів сучасного Закарпаття. Неабияку роль відіграла діяльність трьох ієромонахів, котрі здобули духовну освіту на Холмщині. Щоб нейтралізувати їх місіонерську роботу влада вдалася до арештів та мобілізації до війська. Іншим кроком уряду було продовження термінів ув'язнення для засуджених на процесі та жорсткий контроль за тими селянами, котрі залишилися вдома. Крім спостереження з боку місцевих урядовців, влада вдавалася до послуг таємних агентів. Їх звіти свідчать про порушення існуючого в імперії законодавства про свободу релігії. Вивчаючи дану тему слід відзначити, що відчувається певний брак документів. Цей факт пояснюється воєнним станом, який не сприяв збереженню джерел та накопичення їх у архівах поза межами Закарпаття.

Список використаних джерел

1. Gönczi A. Ruszin skizmatikus mozgalom a XX. század elején. Ungvár–Beregszász: PoliPrint – II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, 2007. 140 old.
2. Rusínský kněz Kabaliuk odveden k vojsku // Rovnost. 1918. 16 června. S. 3.
3. Serviciul Județean Maramureș a Arhivelor Naționale Baia Mare – SJAN Maramureș. F. 45. Parcetel Inn. 1086. Nr. artului 455.
4. SJAN Maramureș. F. 45. Parcetel Inn. 1086. Nr. artului 505.
5. SJAN Maramureș. F. 45. Parcetel Inn. 1086. Nr. artului 656.
6. Алексій (Дехтеревъ), инокъ. Божьи дѣти // Православный Карпаторусскій Вѣстникъ. 1936. №1. С. 12-13.
7. Архів Свято-Миколаївський монастир в с. Іза. Список и точное описание братии, живущих и живших в монастыре Святителя о. Николая, что при селе Изе, округа Хустского в Карпатской Руси. На 64 л.
8. Архів Свято-Миколаївського чоловічого монастиря в с. Іза-Карпуглаш Хустського району Закарпатської області. Кополович М. Спогади. Записані в 1974 р., перекладено на українську мову Т. Карасевич 20 листопада 2005 р. На 102 арк.
9. Державний архів Закарпатської області (далі – ДАЗО). Ф. 151. Оп. 4. Спр. 1037. На 3 арк.
10. ДАЗО. Ф. 151. Оп. 4. Спр. 1049. На 2 арк.

11. ДАЗО. Ф. 151. Оп. 4. Спр. 1150 а. На 53 арк.
12. ДАЗО. Ф. 151. Оп. 4. Спр. 1076. На 5 арк.
13. ДАЗО. Ф. П. 3223. Оп. 2. Спр. 109. На 109 арк.
14. Данилець Ю. Архімандрит Амфілохій (Кемінь) // Сповідники та Подвижники Православної Церкви на Закарпатті в ХХ ст. / Авт. кол.: Ю. Данилець – голова авт. кол., архієпископ Феодор (Мамасуєв), архієпископ Антоній (Паканич), прот. О. Мониш, А. Світлиць, Д. Анашкін, С. Канаїло, В. Міщанин, ієромонах Пімен (Мацола), прот. В. Юрина. Ужгород, 2011. С. 281-292.
15. Данилець Ю. Діяльність преподобного Олексія (Кабалюка) у світлі нових архівних документів // Наукові Записки Богословсько-історичного науково-дослідного центру імені архімандрита Василя (Проніна). № 5. Мукачєво: Мукачєвська православна єпархія, 2018. С. 31-46.
16. Данилець Ю. Из документів особистого архіву архімандрита Матфея (Вакарова) // Русин. 2012. №3. С. 127-140.
17. Данилець Ю. Православна церква на Закарпатті (у першій половині ХХ ст.) / Передмова В. Фенича. Ужгород, 2009. 329 с.
18. Данилець Ю. Православний рух на Закарпатті на поч. ХХ ст. (на матеріалах румунського походження) // Relații româno-ucrainene. Istorie și contemporaneitate / Румунсько-українські відносини. Історія і сучасність. Sătu Măre: Editura Muzeului Sătmărean, 2016. С. 161-171.
19. Закарпатський П. Православна Церква на Закарпатті // Православний вісник. 1948. № 3. С. 71-81.
20. Закарпатський П. Православна Церква на Закарпатті // Православний вісник. 1948. № 4. С. 99-113.
21. Закарпатський П. Православна Церква на Закарпатті // Православний вісник. 1948. № 5. С. 146-157.
22. Матфей (Вакаров), архімандрит. Из споминів про минуле (на день свята єдності Закарпаття в православ'ї) // Православний вісник. 1949. № 8-9. С. 266-270.
23. Мѣсто заключенія о. Кабалюка // Свѣтъ. 1914. 13 (26) марта. С. 4.
24. Наши кандидаты въ парламентъ // Приложение къ газетѣ «Русская Земля». 1924. 16 марта. С. 2.
25. Наши кандидаты въ сенатъ // Приложение къ газетѣ «Русская Земля». 1924. 16 марта. С. 3.
26. Патріот За-Карпатской Руси // Наша Родина. Календарь на 1921 г. Springfield, Vt. USA: Издание Русского сиротского приюта, 1920. С. 31-32.
27. Путь моей жизни: Воспоминания Митрополита Евлогия (Георгиевского), изложенные по его рассказам Т. Манухиной. М., 1994 // <http://www.wco.ru/biblio/books/evlogy1/main.htm>. (дата звернення 10.06.2018).
28. Рассказ архимандрита Алексия от 28 ноября 1945 г. // Василий (Пронин), архимандрит. История православной церкви на Закарпатье. Ужгород: Мукачевская епархія, 2009. С. 465-475.
29. Сергий (Цюка), ієромонах. Православие и иноческая жизнь в Закарпатье в первой половине ХХ столетия. Липча, 2013. 492 с.
30. Хи-Архимандрит Алексій (Кабалюк) // Православный путь. Церковно-богословско-философский ежегодник: Приложение к журналу «Православная Русь» за 1984 год. Джорданвилль, 1985. С. 46-48.
31. Упоринец Н. Русская вера в Карпатах // Свободное слово Карпатской Руси. 1964. №7-8. С. 3-9.
32. Чопик-Микунда С. Свято-Спасо-Преображенський чоловічий монастир села Теребля (1921-2001 рр.). Мукачєво: Карпатська вежа, 2016. 524 с.

References

1. Gönczi A. Ruszin skizmatikus mozgalom a XX. század elején. Ungvár–Beregszász: PoliPrint – II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, 2007. 140 old. (in Hungarian).
2. Rusinský kněz Kabaliuk odveden k vojsku // Rovnost. 1918. 16 června. S. 3.
3. Serviciul Județean Maramureș a Arhivelor Naționale Baia Mare – SJAN Maramureș. F. 45. Parcelul Inn. 1086. Nr. artului 455. (in Hungarian).
4. SJAN Maramureș. F. 45. Parcelul Inn. 1086. Nr. artului 505. (in Hungarian).
5. SJAN Maramureș. F. 45. Parcelul Inn. 1086. Nr. artului 656. (in Hungarian).
6. Aleksij (Dehterev"), inok". Bozh'i dčti // Pravoslavnyj Karpatorusskij Včstnik". 1936. №1. S. 12-13. (in Russian).
7. Arkhiv Svjato-Mykolajivskijj monastyr v s. Iza. Spisok i tochnoe opisanie bratii, zhivushhij i zhivshij v monastyre Svjatitelja o. Nikolaja, chto pri sele Ize, okruga Hustskogo v Karpatskoj Rusi. Na 64 l. (in Russian).
8. Arkhiv Svjato-Mykolajivskjogho cholovichogho monastyrja v s. Iza-Karputlash Khustsjkogho rajonu Zakarpatskjoji oblasti. Kopolovych M. Spoghady. Zapysani v 1974 r., perekladeno na ukrajinsjku movu T. Karasevych 20 lystopada 2005 r. Na 102 ark. (in Ukrainian).
9. Derzhavnyj arkhiv Zakarpatskjoji oblasti (dali – DAZO). F. 151. Op. 4. Spr. 1037. Na 3 ark. (in Ukrainian).
10. DAZO. F. 151. Op. 4. Spr. 1049. Na 2 ark. (in Ukrainian).
11. DAZO. F. 151. Op. 4. Spr. 1150 a. Na 53 ark. (in Ukrainian).
12. DAZO. F. 151. Op. 4. Spr. 1076. Na 5 ark. (in Ukrainian).
13. DAZO. F. P. 3223. Op. 2. Spr. 109. Na 109 ark. (in Ukrainian).
14. Danylec Ju. Arkhimandryt Amfilokhij (Keminj) // Spovidnyky ta Podvyzhyky Pravoslavnoji Cerkvy na Zakarpatti v KhKh st. / Avt. kol.: Ju. Danylec – gholova avt. kol., arkhijepyskop Feodor (Mamasujev), arkhijepyskop Antonij (Pakanych), prot. O. Monych, A. Svitlyncj, D. Anashkin, S. Kanajlo, V. Mishhany, ijeromonakh Pimen (Macola), prot. V. Juryna. Uzhghorod, 2011. S. 281-292. (in Ukrainian).
15. Danylec Ju. Dijaljnistj prepodobnogho Oleksija (Kabaljuka) u svitli novykh arkhivnykh dokumentiv // Naukovi Zapysky Boghoslovskjo-istorychnogho naukovo-doslidnogho centru imeni arkhimandryta Vasylija (Pronina). № 5. Mukachevo: Mukachivskja pravoslavna jeparkhija, 2018. S. 31-46. (in Ukrainian).
16. Danylec Ju. Iz dokumentiv osobystogho arkhivu arkhimandryta Matfeja (Vakarova) // Rusyn. 2012. №3. S. 127-140. (in Ukrainian).
17. Danylec Ju. Pravoslavna cerkva na Zakarpatti (u pershij polovyni KhKh st.) / Peredmov V. Fenycha. Uzhghorod, 2009. 329 s. (in Ukrainian).

18. Danylecj Ju. Pravoslavnyj rukh na Zakarpatti na poch. KhKh st. (na materialakh rumunskojko pokhodzhennja) // Relatiji româno-ucrainene. Istorie și contemporaneitate / Rumunskojko-ukrajinsjki vidnosyny. Istorija i suchasnistj. Sătu Măre: Editura Muzeului Sătmărean, 2016. C. 161-171. (in Ukrainian).
19. Zakarpatsjkyj P. Pravoslavna Cerква na Zakarpatti // Pravoslavnyj visnyk. 1948. № 3. S. 71-81. (in Ukrainian).
20. Zakarpatsjkyj P. Pravoslavna Cerква na Zakarpatti // Pravoslavnyj visnyk. 1948. № 4. S. 99-113. (in Ukrainian).
21. Zakarpatsjkyj P. Pravoslavna Cerква na Zakarpatti // Pravoslavnyj visnyk. 1948. № 5. S. 146-157. (in Ukrainian).
22. Matfej (Vakarov), arhimandryt. Iz spomyniv pro mynule (na denj svjata jednosti Zakarpattja v pravoslaviji) // Pravoslavnyj visnyk. 1949. № 8-9. S. 266-270. (in Ukrainian).
23. Мѣсто zakljuchnija o. Kabaljuka // Svѣt". 1914. 13 (26) marta. S. 4. (in Russian).
24. Nashi kandidaty v" parlament" // Prilozhenie k" gazetъ «Russkaja Zemlja». 1924. 16 marta. S. 2. (in Russian).
25. Nashi kandidaty v" senat" // Prilozhenie k" gazetъ «Russkaja Zemlja». 1924. 16 marta. S. 3. (in Russian).
26. Patriot Za-Karpatskoj Rusi // Nasha Rodina. Kalendar' na 1921 g. Springfield, Vt. USA: Izdanie Russkago sirotskago prijuta, 1920. S. 31-32. (in Russian).
27. Put' moej zhizni: Vospominanija Mitropolita Evlogija (Georgievskogo), izlozhennye po ego rasskazam T. Manuhinoy. M., 1994 // <http://www.wco.ru/biblio/books/evlogy1/main.htm> (data zvernennja 10. 06. 2018). (in Russian).
28. Rasskaz arhimandrita Aleksija ot 28 nojabrja 1945 g. // Vasilij (Pronin), arhimandrit. Istorija pravoslavnoj cerkvi na Zakarpate. Uzhgorod: Mukachevskaja eparhija, 2009. S. 465-475. (in Russian).
29. Sergij (C'oka), ieromonah. Pravoslavie i inocheskaja zhizn' v Zakarpate v pervoj polovine XX stoletija. Lipcha, 2013. 492 s. (in Russian).
30. Shi-Arhimandrit Aleksij (Kabaljuk) // Pravoslavnyj put'. Cerkovno-bogoslovsko-filosofskij ezhegodnik: Prilozhenie k zhurnalu «Pravoslavnaja Rus'» za 1984 god. Dzhordanvill', 1985. S. 46-48. (in Russian).
31. Uporinec N. Russkaja vera v Karpatah // Svobodnoe slovo Karpatskoj Rusi. 1964. №7-8. S. 3-9. (in Russian).
32. Chopyk-Mykunda S. Svjato-Spaso-Preobrazhensjkyj cholovichyj monastyr sela Tereblja (1921-2001 rr.). Mukachevo: Karpatsjka vezha, 2016. 524 s. (in Ukrainian).

SUMMARY

RELIGIOUS LIFE OF THE ORTHODOX IN TRANSCARPATHIA IN 1914-1916

J. Danylets (Uzhhorod)

The article investigates the religious life of the Orthodox in Transcarpathia in 1914-1916. The author investigates the influence of the second Maramorosh-Sigot process on the expansion of the Orthodox movement in the territory of the present Transcarpathian region. Based on archival sources in the text it is proved that the results of the process, despite their cruelty, did not lead to the end of Orthodoxy. The tribunal has led to the reverse effect, causing sympathy for the world community and the population of the Austrian-Hungarian Committees of Ukraine. The existing source base, localized in the Ukrainian and Romanian archives, has been analyzed. The author notes that the historiography of the issue is rather scanty, the problem is not sufficiently studied. Particular attention is paid to the analysis of the sentence, the terms of imprisonment and the amount of fines are indicated. The article looks at the attitude of the Hungarian authorities towards the convicts in the trial. Based on a source analysis, the author proved that the authorities illegally extended the stay of the Orthodox, who were in jail. Studied the missionary work of the hieromonk of Amphilohius, Matthew and Seraphim, which unfolded on the territory of several committees. The author claims that the authorities arrested and mobilized to stop their work. Based on documents from the archives in Baia Mare, the article describes the methodology of control over the Orthodox from the authorities. She was in surveillance, compulsory events in gendarmerie, arrests. The authorities used the services of detectives and secret agents. The author comes to the conclusion that the government groundlessly accused Orthodox peasants of betrayal of the state, while violating the current legislation on the cults in the empire. The article gives a number of examples of underground activities of Orthodox communities in persecution.

Keywords: faithful, bishop, gendarmes, Transcarpathia, Orthodox movement, process, peasants.

ДІЯЛЬНІСТЬ МУЗЕЮ АТЕЇЗМУ В М. УЖГОРОД (1973-1990 рр.)

Кузьма В. В. (Ужгород)

У статті висвітлено етапи становлення та діяльності в місті Ужгороді Музею атеїзму. Визначено функції і значення зазначеного музею у виховній ролі суспільства в рамках тогочасної ідеології. Використовуючи музейні заклади, держава прагнула здійснювати політичне виховання громадян, залучати їх до державного будівництва, підіймати загальний культурний рівень населення. Це пояснюється тим, що значення музеїв у просвітницькій і ідеологічній роботі серед усіх інших установ надзвичайно велике, так як через них проходить значна кількість людей різних за віком, соціальним статусом, професією, що дозволяє ознайомити практично всі категорії населення з тими чи іншими питаннями. Таким чином, розгортання антирелігійної пропаганди та атеїстичного виховання в краї стало наслідком політично-просвітницької і агітаційно-пропагандистської діяльності радянської влади, спрямованої на виховання людини «нового соціалістичного суспільства». Ефективними засобами впровадження та реалізації цих завдань виступали музеї. Тут однозначно утверджувалося атеїстичне трактування історії, де церква виступала ідеологічним противником. Ужгородський Музей атеїзму був створений у 1973 році в приміщенні колишньої православної церкви під назвою Музей історії релігії та атеїзму. Популярними методами роботи, яку він проводив в цей час, крім постійно діючої експозиції, що вміщувала 5 розділів, були бесіди, виставки, доповіді у яких пояснювали походження людини і релігії з наукової точки зору. Отже, у досліджуваній період, музей сприймається як провідник культурної революції і комуністичної ідеології, а однією з головних функцій якого є ідеологічна. Музей атеїзму відіграв значну роль у зібранні та збереженні надзвичайно цінних культурних і мистецьких цінностей краю, в тому числі й збереженні архітектурної пам'ятки, в якій безпосередньо перебував.

Ключові слова: атеїстичне виховання, антирелігійна пропаганда, комуністична ідеологія, музей, пам'ятки історії.

Постановка проблеми. Після встановлення радянської влади на Закарпатті відбуваються важливі та докорінні зміни у всіх сферах життя. Як типова тоталітарна система, ця епоха залишила у нашому краї свій незабутній слід – архітектурний, економічний, монополізувала всі форми і засоби художнього й культурного життя. За її допомогою відбувалось формування свідомості суспільства відповідно до ідеологічного курсу, накресленого комуністичною партією. Крім того, не тільки ідейним опонентом, але й класовим ворогом, для радянської влади було духовенство та церква. Власне для реалізації антирелігійної пропаганди досить ефективно використовувались музеї.

Мета статті. Висвітлити основні етапи у створенні та діяльності Музею атеїзму в м. Ужгороді. Тема історії даного музею, а також музеїв відповідного профілю, які працювали на громадських засадах у старих культових будівлях краю, вивчена вкрай недостатньо. Саме тому, ця наукова проблема набуває особливої актуальності.

Аналіз досліджень і публікацій. Діяльність Ужгородського Музею атеїзму в першу чергу висвітлена у путівнику «Ужгородський музей атеїзму». Тут подана характеристика постійно діючої експозиції, яка складалася з 5-ти розділів, а також коротка історія створення музею [11]. Про урочисте відкриття музею, його поточну роботу можна прослідкувати у періодичних виданнях того часу, а саме в газеті «Закарпатська правда» [4], [5], [8]. Про цінні експозиційні матеріали, культурні історичні пам'ятки музею розкриває у своїй статті «Рідкісна

книга в колекції колишнього Ужгородського музею атеїзму» В. Русин [10]. Велике значення для дослідження окресленої проблеми є поточні документи: накази, листи, інформації, постанови [2], [3], [6], [7], [9].

Виклад основного матеріалу. На виконання постанови Колегії Міністерства культури Української РСР від 28 грудня 1972 року «Про поліпшення збереження і використання пам'ятоків культури в комуністичному вихованні трудящих» на Закарпатті починають створюватись музеї на громадських засадах в старих та культових будинках. У 1973 році в області нараховувалось уже 9 музеїв, експозиція яких розміщувалась в культових будинках (в селах Стеблівка, Данилове, Крайниково, Сокирниця Хустського району, Середнє Водяне, Ділове Рахівського району, Чинадієво Мукачівського району, Великі Ком'яти Виноградівського району, Білки Іршавського району) [2, с. 3].

Також у 1973 році у селі Чепівці Берегівського району в приміщенні колишньої реформатської церкви був відкритий районний атеїстичний музей. Його експозиція мала такі розділи як: «Церква – експлуататор трудящих», «На службі буржуазної держави», «Душитель культури» та інше [4, с. 4].

Перед атеїстичними музеями була чітко поставлена мета – навчитися більш плідно впливати на формування діалектико-матеріалістичного світогляду молоді людини, щоб глибше, аргументовано розвінчувати релігійні догми і уявлення, показувати їх антинауковість і реакційність [8, с. 1].

28 березня 1972 року колегія Міністерства культури УРСР приймає постанову «Про заходи по

підвищенню ролі закладів культури в атеїстичному вихованні» [9, с. 1], де було вказано, що протягом липня 1972 року в Закарпатському краєзнавчому музеї потрібно створити відділ атеїзму. Названа структура була заснована роком пізніше, у складі трьох чоловік: завідувача, старшого наукового працівника і наукового працівника [3, с. 1]. В цей час Закарпатський обласний комітет КП України та обласний виконавчий комітет приймають рішення про передачу приміщення колишнього православного храму в м. Ужгороді, що сьогодні на Православній набережній, під майбутній музей атеїзму. Відповідно, дирекція Закарпатського краєзнавчого музею видає наказ за №151 від 9 липня 1973 р. «Про дальше поліпшення науково-атеїстичної пропаганди краєзнавчого музею серед населення області», де вказувалося: «до березня 1974 року побудувати експозицію музею історії релігії та атеїзму в приміщенні колишньої православної церкви» [6, с. 1].

Стосовно культової споруди, то її побудували ще в 1930 році російські емігранти, як меморіал пам'яті загиблих у Першій світовій війні. Храм був збудований як копія Коломенської церкви під Москвою XIV ст. [12, с. 223]. Потрібно відмітити, що будівничі церкви відверто виступали проти комуністичної ідеології. Так, протоієрей Всеволод Коломацький у своєму «Воззванні» писав: «Утверди Храм – пам'ятник сей и Православную веру нашу и многострадальную Родину нашу Россию, в агонии Коммунизма бьющуюся, до скончания века». Себе будівельник протоієрей В. Коломацький називає «предь темь воинь-офицер, учасникь всея войны 1914-1918 гг. и учасникь большей борьбы против Коммунизма Боготравимого» [1, с. 1].

Перемогти ідеологічний тиск церкві не вдалося. У 1950-х роках вона перестала виконувати своїх духовних функцій і її приміщення почало слугувати складом. Зрозуміло, що таке захарщення будівлі могло б з роками призвести до її поступової руйнації. Тому, як не було б дивно, але створення музею стало порятунком для цієї архітектурної споруди.

Основними завданнями перед музеєм атеїзму було – «сприяти комуністичному вихованню, ідейно впливати на свідомість людей, виховувати в них марксистсько-ленінський матеріалістичний світогляд». Система здійснювала політику, яка поєднувала матеріальні й соціальні стимули з ідеологічними й естетичними обмеженнями. Тобто, з одного боку, витрачались кошти на потреби збереження національної культури, а з другого – ця культура зазнавала деформацій і працювала на радянську пропаганду.

Процес організації музею затягнувся на 5 років. До 1978 року був укомплектований штат працівників і 1 вересня 1979 року Ужгородський музей атеїзму відчинив свої двері для відвідувачів [10, с. 223]. Цій події передувала копітка робота не тільки співробітників музею, а й партійних працівників, митців, членів колективу художньо-виробничого комбінату, художфонду УРСР, науковців УЖДУ, активістів атеїстичної пропаганди.

Відповідно до специфіки музею формувалася і його колекція. Музейні працівники підходили до комплектування фондів з наукових позицій. Сама фондова збірка була систематизована за групами зберігання: «Рідкісна книга», «Стародруки», «Архівна», «Живопис», «Скульптура», «Метал», «Художнє дерево» і т.д. – всього 15 груп.

У перші роки свого існування музей отримав чимало експонатів як на постійне так і на тимчасове користування із фондів Закарпатського краєзнавчого музею, з Хустського, Берегівського, Виноградівського музеїв. Поповнювалися запасники і за рахунок передавання цінних експонатів, зокрема ікон, з митниці та інших органів спецслужб. Велика кількість культових предметів, богослужбової літератури поступила до музею шляхом передачі з недіючих культових споруд в Ужгородському, Міжгірському, Берегівському, Виноградівському районах. Часто цінні експонати закуповували від населення краю. Неабияку кількість експонатів було виявлено науковими співробітниками Ужгородського музею атеїзму внаслідок пошуково-збиральницьких експедицій по області [10, с. 224].

Велику методичну і практичну допомогу у створенні музею подали працівники музеїв – Закарпатського музею архітектури і побуту, Львівського історії, релігії і атеїзму, Києво-Печерського історико-архітектурного заповідника, колеги з Ленінграду (Санкт-Петербургу) [5, с. 3].

Експозицію музею відкривали портрети основоположників наукового атеїзму К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Леніна. На стендах були представлені праці К. Маркса «До критики гегелівської філософії права. Вступ», Ф. Енгельса «Людвіг Фейєрбах і кінець класичної німецької філософії», «Анти-Дюринг», праці В. Леніна «Матеріалізм і емпіріо-критицизм», «Соціалізм і релігія», «Філософські зошити» [11, с. 7].

Всього в експозиції було створено 5 розділів. Перший розділ експозиції «Виникнення релігійних вірувань» вказував на протилежність наукових даних і релігійних уявлень про походження людини [5, с. 3]. Тут були представлені діапозитиви «Уточнення наукою віку людини», ілюстрація «Стоянки мисливців пізнього палеоліту», знаряддя праці, знайдені поблизу селища Королево Виноградівського району, де археологи виявили найбільшу в Європі стоянку періоду палеоліту. Доповнював і пояснював цей матеріал ілюстрація з книги З. Буріана «Життя древньої людини» та малюнки «Амулети XII VII ст. до н.е.», які знайомили відвідувачів з фетишизмом – вшануванням неживих матеріальних предметів, які нібито мали надприродні властивості. Другий розділ знайомив з історією виникнення християнства. Експозиція цього розділу докладно розповідала про формування основних догматів християнського віровчення – Трійцю, Богородицю, Ісуса Христа, про обряди хрещення і причастя. Представлені матеріали – фотокопії малюнків «Осіріс, Ісіда, Гор – древньогрецька трійця», ілюстрації «Ассірофіні-кійська богиня Астарт з голубом», «Душа Осіріса (птаха з людською головою) піднімається з озера,

вкритого рослинністю», ікона «Трійця» (XVIII ст.). Музейники доводили, що поняття про Трійцю в християнському віровченні склалися під впливом древніх релігій Єгипту, Індії, Греції, де глибоко шанувалися трійці, які склалися з «бога-отця», «бога-сина» і «богині-матері». У християнстві місце богині-матері зайняв «святий дух», який колись сприймався як жіноче божество в образі голуба [11, с. 11].

Третій розділ розповідав про становлення і поширення християнства на Закарпатті. Тут були представлені фотоілюстрації мініатюр з Радзивіловського літопису: «Розправа князя Гліба з волхвом із Новгорода», «Слов'яни-язичники вбивають варяга-християнина та його сина».

За різними даними, на Закарпаття православне християнство проникає в кінці IX- початку X ст. В експозиції були розміщені екземпляри богослужбових книг, поширених на території області. Перші друковані видання починають проникати в XV ст. В музейній колекції були представлені «Мінея» (XVIII ст.), «Свангеліє» (XVII ст.), «Псалтир» (XVIII ст.), «Ірмологіон» (XVIII ст.). В експозиції розділу експонувалася схема «Церковна ієрархія в католицизмі», барельєф «Францисканці монахи» художника І. Бровді, фотокопія малюнка «Спалення відьми», які мали на меті розповісти про «експансіоністську діяльність католицької церкви». Експонати четвертого розділу розповідали про роки «важкого закріпачення краю угорськими феодалами, мадяризацією, окатоличення населення». У розділі експонувалися фотографії передових діячів культури Закарпаття XIX ст.: О. Духновича, О. Митрака і збірки їх творів, у яких автори виступали проти денационалізації закарпатців і закликали до воз'єднання зі своїми братами на Сході [11, с. 17].

Окремо варто згадати про те, як змінили в ті часи внутрішнє оздоблення Покровської церкви. Старі розписи були замальовані білою фарбою, під куполом відомий закарпатський художник Павло Балла намалював велике панно «Політ у космос», в олтарній частині знаходився великий триптих, який зображав боротьбу закарпатського народу за волю. Загалом над оформленням музею працювало чимало відомих художників Закарпаття: Володимир Микита, Микола Медвецький, Федір Манайло. Зрозуміло, що в той час, художники могли малювали картини на замовлену певну тему й розкривати її тільки з позиції ідеології. «Утвердження масового атеїзму – важлива риса сучасності» – так називався п'ятий розділ експозиції музею. «Величезні соціалістичні перетворення на Закарпатті, крах унії, масовий відхід віруючих від релігії, утвердження радянських традицій, обрядів і свят, модернізм і пристосовничество релігії» – це далеко не повний перелік тематичної експозиції [5, с. 3].

За порівняно невеликий час Ужгородський музей атеїзму став важливим методичним центром для численних активістів музейної справи, які створювали у містах і селах області атеїстичні музеї на громадських засадах. Співробітники музею проводили і масову роботу. Музей надавав допомогу в підготовці пропагандистів атеїзму в системі шкіл

лекторів-атеїстів. На базі музею постійно діяли лекторії «Формування науково-матеріалістичного світогляду трудящих – необхідна умова виховання всебічно розвинутого будівника комуністичного суспільства». Подібні лекторії створювались на швейній фабриці, маргариновому заводі, заводі «Більшовик» в м. Ужгороді. Їх програми передбачали: читання лекцій, демонстрування кольорових діапозитивів, пересувних виставок. Дві пересувні виставки музею – «Наука про космос розвінчує релігійні догмати», «Свята і обряди Радянського Закарпаття» гостювали у Ужгородському, Перечинському, Міжгірському, Рахівському та інших районах [5, с. 3].

Для учнів профтехучилищ музей, спільно з обласною бібліотекою для юнацтва, створив атеїстичний клуб «Факел». Його засідання у вигляді диспутів, вечорів запитань і відповідей, тематичних вечорів, зустрічей з атеїстами мали на меті формувати в підлітків ідейної переконаності, непримиренного ставлення до релігійних пережитків [11, с. 26].

Існував Музей атеїзму до 1990 року. З розпадом Радянського Союзу розпочалися глибокі процеси розбудови всього суспільного життя на нових, демократичних засадах, які власне, торкнулися і музезнавства. 20 лютого 1990 року Закарпатська обласна рада народних депутатів прийняла рішення «Про ліквідацію Ужгородського музею атеїзму» з реорганізацією музею у відділ історії релігії і культури при Закарпатському краєзнавчому музеї [7, с. 1].

Висновки. У 1991 році вступив в силу Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації». Відповідно цьому документу «Культурна будівля та інше майно, які становлять історичну, художню або іншу культурну цінність, передаються релігійним організаціям і використовуються ними з дотриманням установлених правил охорони і використання пам'яток історії та культури». Таким чином велику частину експонатів колишнього музею атеїзму було повернуто церковним громадам. Всі інші були переміщені до Закарпатського краєзнавчого музею. Будівлю Ужгородського музею атеїзму повернули її попередньому власнику – православної церкви. Доля окремих церковних цінностей в подальшому не відслідковувалася, тому й залишається невідомою. Деякі експонати були втрачені. Наприклад, невідомою є доля шиферної ікони Покрови (20-і рр. XIX ст.), яку музей отримав як дар від громадян у 1980-х рр. Ікона складалася з двох вертикальних частин, і за весь час існування музею прикрашала вхідну частину будівлі храму.

У той же час, варто відмітити й багато позитивних моментів за час розміщення музею у православної церкви. По перше, архітектурна пам'ятка була збережена від руйнації. На її відновлення та оформлення як музею, закарпатським облвиконкомом було виділено 150 тисяч карбованців. Для фондів і реставраційних робіт були впорядковані підвальні приміщення. Завдяки діяльності музею, були збережені сотні цінних пам'яток з історії релігії краю.

Таким чином, створивши музей для пропаганди атеїзму на прикладі культових пам'яток, радянська влада мимоволі зробила велику послугу для музейної справи, зберігши цінні предмети у фондах музею і залишила живою релігійну думку на Закарпатті, до певної міри нівелювавши початковий ідеологічний

задум. Можливо, після стількох років активної роботи музею, його працівників, було б варто, залишити музей як окрему установу, надавши йому інше, відповідне приміщення. На сьогодні, ми б мали ще один музей, який би розкривав духовну культуру нашого краю, вже в іншому тлумаченні.

Список використаних джерел

1. Всеволод Коломацький. Розбудова Покровської церкви // Поточний архів музею ЗКМ, 1973 р.
2. Інформація про підсумки участі музейних закладів Закарпатської області у Всесоюзному огляді масової науково-освітньої роботи музеїв, присвяченому 50-річчю утворення Союзу РСР, від 19.01.1973 р. Переписка з Міністерством культури УРСР та інше. Організаціями про охорону пам'яток культури та про роботу музеїв, інформації. Управління культури виконкому Закарпатської обласної ради депутатів трудящих. // ДАЗО. Ф. 842. Оп. 1. Спр. 438. Арк. 3-4.
3. Лист Міністерства культури УРСР за №8м-1124/9 від 7.11.1973 р. «Про створення відділу наукового атеїзму в ЗКМ» // Поточний архів музею ЗКМ, 1973 р.
4. Мазюта М. Наша сила – сім'я єдина // Закарпатська правда. 1974. 12 лютого. №36. С. 4.
5. Михайлов А. Музей над Ужем // Закарпатська правда. 1979. 8 грудня. №282. С. 3.
6. Наказ Закарпатського краєзнавчого музею №161 від 09.07.1973 р. «Про дальше поліпшення науково-атеїстичної пропаганди краєзнавчого музею серед населення області» // Поточний архів музею ЗКМ, 1973 р.
7. Наказ Закарпатського краєзнавчого музею №61-к, від 27.08.1990 р. «Про ліквідацію Ужгородського Музею атеїзму» // Поточний архів музею ЗКМ.
8. Наші народні музеї // Закарпатська правда. 1972. 6 лютого. №31. С. 1.
9. Постанова Міністерства культури УРСР від 28.03.1972 р. «Про заходи по підвищенню ролі закладів культури в атеїстичному вихованні» // Поточний архів музею ЗКМ, 1973 р.
10. Русин В. Рідкісна книга в колекції колишнього Ужгородського музею атеїзму // Науковий збірник Закарпатського краєзнавчого музею. Випуск IX-X. Ужгород «ІВА», 2010. С. 223-230.
11. Ужгородський музей атеїзму. Путівник українською та російською мовами. Ужгород: Карпати, 1985. 64 с.
12. Федака С. Населені пункти і райони Закарпаття: Історично-географічний довідник. Ужгород: Ліра, 2014. 264 с.

References

1. Vsevolod Kolomacz`ky`j. Rozbudova Pokrovs`koyi cerkvy` // Potochny`j arxiv muzeyu ZKM 1973 r. (in Ukrainian).
2. Informaciya pro pidsumky` uchasti muzejny`x zakladiv Zakarpats`koyi oblasti u Vsesoyuznomu oglyadi masovoyi naukovy-osvitn`oyi roboty` muzeyiv, pry`svyachenomu 50- richchyu utvorenniya Soyuzu RSR, vid 19.01.1973 r. Perepy`ska z Ministerstvom kul`tury` URSR ta insh. Organizacijamy` pro oxoronu pamyatny`kiv kul`tury` ta pro robotu muzeyiv, informaciyi. Upravlinnya kul`tury` vy`konkomu Zakarpats`koyi oblasnoyi rady` deputativ trudyashhy`x // DAZO. F. 842. Op. 1. Spr. 438. Ark. 97. Ark. 3-4. (in Ukrainian).
3. Ly`st Ministerstva kul`tury` URSR za №8m-1124/9 vid 7.11.1973 r. «Pro stvorenniya viddilu naukovogo ateyizmu v ZKM» // Potochny`j arxiv muzeyu ZKM 1973 rik. (in Ukrainian).
4. Mazyuta M. Nasha sy`la – sim`ya yedy`na // Zakarpats`ka Pravda. 1974. 12 lyutogo. №36. S.4. (in Ukrainian).
5. My`xajlov A. Muzej nad Uzhem // Zakarpats`ka Pravda. 1979. 8 grudnya. №282. S. 3. (in Ukrainian).
6. Nakaz Zakarpats`kogo krayeznavchogo muzeyu #161 vid 09.07.1973 r. «Pro dal`she polipshennya naukovy-atyisty`chnoyi propagandy` krayeznavchogo muzeyu sered naselennya oblasti» // Potochny`j arxiv muzeyu ZKM 1973 rik. (in Ukrainian).
7. Nakaz Zakarpats`kogo krayeznavchogo muzeyu #61-k, vid 27.08.1990 r. «Pro likvidaciyu Uzhgorods`kogo Muzeyu ateyizmu» // Potochny`j arxiv muzeyu ZKM. (in Ukrainian).
8. Nashi narodni muzeji. // Zakarpats`ka Pravda. 1972. 6 lyutogo. №31. S. 1. (in Ukrainian).
9. Postanova Ministerstva kul`tury` URSR vid 28.03.1972 r. «Pro zaxody` po pidvy`shhennyu roli zakladiv kul`tury` v atyisty`chnomu vy`xovanni» // Potochny`j arxiv muzeyu ZKM 1973 rik. (in Ukrainian).
10. Rusy`n V. Ridkisna kny`ga v kolekciji koly`shn`ogo Uzhgorods`kogo muzeyu ateyizmu // Naukovy`j zbirny`k Zakarpats`kogo krayeznavchogo muzeyu. Vy`pusk IX-X. Uzhgorod «IVA», 2010. S. 223-230. (in Ukrainian).
11. Uzhgorods`ky`j muzej ateyizmu. Putivny`k ukraiyins`koyu ta rosijs`koyu movamy`. Uzhgorod: Karpaty`, 1985. 64 s. (in Ukrainian), (in Russian).
12. Fedaka S. Nasedeni punkty` i rajony` Zakarpattya: Istory`chno-geografichny`j dovidny`k. Uzhgorod «Lira», 2014. 262 s. (in Ukrainian).

SUMMARY

ACTIVITIES OF THE MUSEUM OF ATHEISM IN UZHGOROD (1973-1990)

V. Kuzma (Uzhhorod)

The article covers the stages of formation and activities of the Museum of Atheism in the city of Uzhhorod. The functions and significance of the mentioned museum in the educational role of society were determined within the framework of the ideology of that period. Using museum establishments, the state strived to provide the political education of citizens, to involve them in the state-building, to raise the general cultural level of the population. It is due to that fact, the value of museums in educational and ideological work among all the other institutions was extremely large, because considerable number of people of different ages, social status, occupation passed through them, and that allowed to familiarize practically all categories of the population with one or another issue. Thus, expanding of the anti-religious propaganda and atheistic education in the region was the result of the political & educational and agitational & propagandist activities of the Soviet power, and it was aimed at upbringing a man of a "new socialist society". And museums have become the effective means of implementation and realization of these tasks. The atheistic interpretation

of history was definitely approved there, where the church acted as the ideological opponent. The Uzhhorod Museum of Atheism was formed in 1973 indoors the former Orthodox Church and named the Museum of the History of Religion and Atheism. Besides permanent exposition consisting of 5 sections, the museum was using popular methods of work of that time, which included discussions, exhibitions, lectures that explained the origin of a man and religion from the scientific point of view. Thus, at the investigated period, the museum was perceived as a leader of the cultural revolution and communist ideology, and one of its main functions was ideological. But despite the fact that the Museum of Atheism was eliminated in 1990, nevertheless it played a great positive role in collection and preserving tremendously valuable cultural and artistic values of the region, including preservation of the architectural monument in which it was located.

Keywords: museum, atheistic education, anti-religious propaganda, communist ideology, historical monuments.

«ЛІТОПИС» І «КРАТКОЕ ЛѢТОСЛОВІЕ» МУКАЧІВСЬКОГО МОНАСТІРЯ: ПРОБЛЕМИ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ, ЗМІСТУ І ДОЛІ РУКОПИСНИХ ДЖЕРЕЛ

Мороз В. Р. (Львів)

Стаття присвячена дослідженню питання існування втраченого літопису Мукачівського монастиря в Мукачівській єпархії Закарпатської області України. Володимир Мороз аналізує історичні й сучасні підходи та припущення щодо цього гіпотетичного літопису. Автор статті оперує матеріалом виявленого ним рукописного документу «Краткое лѣтословіє в Монастерехъ Чина Васіліа Великаго въ Оугро-Росіи нынѣ сушихъ, еже показуєтъ в коє лѣто кой Монастирь начаса? Кто в немъ Игуменомъ бысть, что достопамятноє подъ кождымъ совершаєса ѿ Лѣта 1458», двох публікацій хронікального характеру XIX ст., здійснених о. Анатолієм Кралицьким та о. Матеєм Врабелем. На основі порівняння текстів Володимир Мороз робить висновок, що вони ілюструють різні етапи уявлень василіянського чернецтва про історію Мукачівського монастиря та місцевого монашества загалом. Дослідник виявляє та аналізує інформацію про автора рукописної праці «Краткое лѣтословіє...» о. Манасію Андрейковича, ЧСВВ. Також історик робить висновок, що нововиявлене архівне джерело є не типовим літописом монастиря, а комплексною спробою викладу історії чернечої спільноти за аналогією того, як це робили василіяни сусідньої Галичини у XVIII–XIX ст.

Ключові слова: *Василіянський Чин святого Йосафата, монастирське літописання, Мукачівський василіянський монастир, історія монашества в Україні, інтелектуальна історія.*

Традиція літописання тісно пов'язана з історією монашества і терени сучасної України – не виняток. «Повість минулих літ» постала у середовищі Києво-Печерського монастиря. У чернечих обителях створювали її списки та продовжували незалежні хроніки. Монастирське літописання на українських землях не припинилося і на схилі Середньовіччя. Навпаки, зокрема в Унійній (пізніша назва Греко-католицька) Церкві воно отримало новий поштовх до розвитку завдяки реформі чернецтва київським унійним митрополитом Йосифом Велямином Рутським та полоцьким архієпископом Йосафатом Кунцевичем у XVII ст. У 1617 р. монастирі з'єднані зі Святим престолом у Римі Київської митрополії об'єдналися в конгрегацію, а після капітули у Дубному 1743 р. – в «Руський Чин святого Василя Великого». У 1621 р. капітула постановила писати її історію і щоденник, а 1766 р. протоархимандрит Йосафат Седлецький постановив, щоб усі монастирі вели три книги: історію обителі, хроніки та метричні записи про смерть [5, с. 5; 25, с. 173]. Відтак збереглися 40 літописів тільки василіянських чоловічих монастирів із теренів сучасної Західної України другої половини XVIII ст. – 30-х рр. XX ст. [5, с. 5, 11-16].

Мукачівська єпархія та її монастирі здавна мали тісні зв'язки з Київською митрополією. До унійної ідеї єпископ Петроній і його наступник Іван Григорович схилилися, перебуваючи на вигнанні у Київській митрополії; митрополит Велямин Рутський сприяв у відновленні єпископських прав владики Петронія; монаші правила за редакцією того ж митрополита діяли у Мукачівській єпархії до кінця XVIII ст. Єпископ Партеній Петрович услід за ченцями Київської митрополії почав додавати біля прізвища ініціали «Ordinis S. Basilii M.» [10, с. 56].

Про визначного владику Йосифа Де Камеліса історик о. Михайло Лучкай прямо писав, що той – монах конгрегації Пресвятої Трійці, що мала центр у Віленському монастирі Св. Трійці та єднала василіян унійної Київської митрополії [15, с. 6] Рішення Замойського синоду 1720 р., зокрема про об'єднання монастирів, набули чинності в Мукачівській єпархії у 1726–1727 рр. стараннями єпископа Геннадія Георгія (Юрія) Бізанція, висвяченого київським митрополитом Левом Кишкою. У 1733 р. чернецтво Мукачівської єпархії об'єдналося під проводом одного головного настоятеля, як це було постановлено для василіянських монастирів у Замості [8, с. 576; 20, с. 102-103]. Зрештою, ченці Мукачівської єпархії студіювали у монастирях Київської і Львівської митрополій, а також здійснювали паломництва до святинь Києва, зокрема Києво-Печерського монастиря.

У світлі наведених фактів очікуваним було б ведення хронік/літописів і/або історій монастирів Мукачівської єпархії чи хоча б головної обителі провінції – Мукачівської. Це припущення отримує опосередковану підтримку і з огляду на існування немонастирських літописів краю, найвідомішим з яких став Гукливіський; а також численних покрайніх записів у церковних книгах з різних місцевостей єпархії [4; 17, с. 44-46].

Дійсно, ігумен Мукачівського монастиря у 1869–1894 рр. та дослідник церковної історії о. Анатолій Кралицький, ЧСВВ знайшов у Мукачівському монастирському архіві та опублікував у 1874 р. текст, що нібито засвідчував наявність літописання в обителі на Чернечій Горі. Ця «записка старинного почерка» була вміщена на одному «лоскотку» паперу. Передаємо текст за публікацією о. Кралицького:

«Кназь Феодоръ Коріятовичъ, воєвода Новгородскій первіє, послѣдъ воєвода на Подоліи и гбѣрнаторъ, вставше штечеству своє Подолію при»

стрыя своего Олгерда, пришед до Угрв Россіи въ лѣтѣ 1339 къ царю Угорскомѣ Каролію I, иже пріа егѣ радостнѣи и даде емѣ всю династію Мѣкачовскѣ съ всѣми окресными, въ столиціи Бергской селами, градами шть Уга даже до Гѣста ѣ Марамороши. Той шть года 1339 положи уснованіе нынѣ сѣщаго города Мѣкачовскагѣ, внемже пребываа часѣ нѣкогѣ, изыде ловити на горѣ (аже наречена гора чернецѣ) и где нападе нанѣ змій велій (драконѣ), зіяль ѣсты, хотя ѣ поглотити, и призва сватителя Николаа въ помощь, копіемѣ врѣженѣ, заколе егѣ, яко изавласть образѣ изъ камене, изсѣченѣ въ старой церкви, збавлше егѣ гѣбительства и поглощенія змійнагѣ на камени естѣ, въ чѣсть а память сватителя Христова Николаа положи храмѣ сѣй, и ѣвсде вонѣ иноковѣ въ лѣтѣ 1360 дна 8 Марта, Божіймѣ ежѣ ѣ всехъ промышленемѣ. Ѣ время зданія Обители невидомѣ, кои бывали началницы, занѣ гоненія велія бывахѣ Татарскія, Тѣрскія, мѣста таковыа иноческа разорахѣ, востанія еретиковѣ на церковь сватію и люди божія швѣхъ палахѣ, каменемѣ побиша, въ огнѣ, водѣ потопиша, въ толикое запѣстїе мѣстѣ сѣе прійде, чтѣ ни писаніе жадное обрѣтѣса, нѣ преданіе людское все наѣчашѣ до лѣта ажѣ 1458, отъ которагѣ хронологія сѣа начинаетѣса» [11].

Свменій Сабов передрукував цей фрагмент у 1893 р., назвавши пам'ятку «Літописом» і віднісши її до XV ст. [24, с. 183-184]. Історик Олексій Петров, член Наукового Товариства ім. Шевченка, характеризував документ як «початок давнішого літопису, уже в більше опрацьованому вигляді» і висловив жаль через те, що його властиво хронікальна частина втрачена [21, с. 35-36]. Згодом цей дослідник зачепив тему літописів, розглядаючи перекази про князя Корятовича. Олексій Петров погодився з думкою українського мовознавця та етнографа Івана Панькевича, що: «ця устна народня традиція мусить мати своє жерело в легендах монастирських, відомих нам із монастирських літописань» [22, с. 58]. Втім, оригінал цього джерела знайти поки не вдалося.

Упродовж 1897–1899 рр. ігумен Боронявського монастиря о. Матей Врабель, який протягом певного часу був помічником ігумена Мукачівського монастиря і працював в архіві обителі, видав в ужгородській газеті «Наука» «Краткое лѣтословіе о Монастыри чина св. Василя Великаго на горѣ Чернецкой сушем: еже показуєтъ въ которое лѣто начался, кто въ немѣ игуменомѣ былѣ, что достопамятнаго подѣ каждымѣ сталосѣ, отъ лѣта 1458-го избобрѣтенное въ листохранилищи Монастыря Мукачевскаго» [13]. Текст цієї публікації починається словами:

«О Первоначалномѣ монастыри на горѣ Чернець при Мѣкачевѣ, егоже присно достойно поминаемый князь великий Ѣеодорѣ Коріатовичѣ Божіймѣ ежѣ о всѣхъ промышленіемѣ основа въ общію славу, въ память и чѣсть Іерарха Христова Сватителя Николаа, Богѣ единомѣ въ Тройцѣ Сватои поклоняемомѣ положи и созда ради иноков чина св. Василя Великаго въ лѣто отъ Рождества Христова 1360. дна 8-го марта.

Кназь сѣй російскій Ѣеодорѣ Коріатовичѣ, великаго княза Лутовскаго Коріата сынѣ, воевода новгородскій первіе, послѣдѣ воевода на Подоліи и Гѣбнатор, про стрыа своего злочестиваго и зловрѣднаго ещѣ, иже злочестіемѣ и яростію вѣры ради христіанскія емѣ зла много творашѣ, остави отечество въ Подоліи на время, докѣдѣ возвратитѣса, прійде до Оугро-Россіи, в лѣто 1339. къ Оугорскомѣ царю I-мѣ Каролію съ всѣмѣ и великимѣ стажанемѣ своимѣ ежѣ въ Подоліи иміашѣ. Закѣли отъ тогоже цара Оугорского всю Династію Мѣкачевскѣ, съ всѣми окресностями въ столицѣ Бергской селами и градами, одѣ Оунга даже до Гѣста въ Марморози» [13].

Ця публікація з різних причин не викликала значного резонансу і про неї надовго забули – особливо після того, як пошуки її оригіналу мовознавцем Олександром Колесою в рамках етнографічної експедиції НТШ у 1900 р. виявилися безуспішними. О. Колеса спеціально відвідував о. Врабеля у Боронявському монастирі і той подав вченому вказівки, як віднайти рукопис у бібліотеці Мукачівського монастиря [27, с. 22]. Пошуки у вказаному місці не дали результату [28, с. 111]. І все ж, думка про існування давнього літопису Мукачівського монастиря, закріпилася в історіографії та неодноразово призводила до плутанини. Обидва опубліковані джерела: о. Кралицьким у 1874 р. та о. Врабелем у 1897–1899 рр., дослідники зазвичай розглядали разом.

Так, у 1921 р. літературознавець Володимир Бірчак повторив тлумачення фрагменту документа о. Сабовим. Він додав, що літописні «уривки зачато писати в 1458 р., але подаються в них події від 1339» і, що автором «був без сумніву чернець Мукачівського монастиря» [3, с. 13-14]. Критичніше до справи підійшов чеський дослідник Франциск Тихий, який працював на Закарпатті. Посилаючись на висновки О. Колесси, що публікація джерела о. Врабелем була здійснена «без палеографічної точності», Ф. Тихий акцентував, що оригінали публікацій ані 1874 р., ані 1897–1899 рр. ніхто не бачив, що «Мукачівський літопис – пам'ятка підозріла», «...сам зміст 'Літопису' подає навіть доказ, що 'Літопис' – очевидна містифікація», а «не є пам'яткою XV століття» [28, 111]. Тобто, Ф. Тихий вважав Мукачівський літопис написаним постфактум.

У середині ХХ ст. архимандрит Василій Пронін писав, що о. Кралицький опублікував у «Слові» літопис – можна зрозуміти, що весь [23, с. 210]. Очевидно, що о. Пронін теж не знайшов оригіналу цього джерела в монастирському архіві: його координати могли втратити під час масового переміщення документів і книг із відібраної у василіян обителі до обласного архіву, університету та музею у 1950–1960-х рр. Відтак літературознавець Василь Микитась у 1964 р., процитувавши той же текст публікації о. Кралицького, спершу назвав його «подложною грамотою» Корятовича (з огляду на вміщену у документі інформацію), а потім тлумачив його як «уривок з літопису монастиря» [16, с. 4-5]. Згодом цей же дослідник у своїх текстах

розмежовував «Мукачівський літопис XV ст.», «подложную» грамоту Корятовича та «Краткое лѣтословіе...». В. Микитась відзначив, що «Краткое лѣтословіе...» стилізоване під «Повість минулих літ». Він припускав, що документ може бути «продовженням утраченого Мукачівського літопису» і що обидва літописи могли виникнути у XVI-XVII ст. [17, с. 43-44; 18, с. 88]. Як подав В. Микитась, «Краткое лѣтословіе...» починає оповідь від 1399 р, хоча у публікації в «Науці» найстарша дата – 1339 р. (одна з легендарних дат приходу Корятовича до Мукачєва), як і в тексті, опублікованому о. Кралицьким.

Дослідник рукописної книги Яким Запаско у монографії, присвяченій художньому аналізу та бібліографічному опису рукописних пам'яток XI–XVIII ст., згадував про «Мукачівський літопис» побіжно. Цей автор прийняв факт існування пам'ятки і датував її 1458 р., не даючи посилання на бібліографію, присвячену її аналізу [6, с. 63]. Мукачівський монастир Я. Запаско відносив до центрів українського книгописання XV ст. і поставив в одному ряду з Києво-Печерським, Миколаївським і Михайлівським монастирями у Києві, Онуфріївським монастирем у Львові, а також Дерманським, Дубнівським, Жидичинським, Загорівським і Четвертинським монастирями [6, с. 63]. Коротко про існування Мукачівського літопису 1458 р. згадує мистецтвознавець Одарка Сопко (Долгош) у статті, присвяченій рукописній спадщині Закарпаття XIV–XIX ст. [26, с. 133]. Натомість згадок про нього не знаходимо у монографії Ярослава Ісаєвича «Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми», хоча у ній дослідник неодноразово звертається до теми літописання [7, с. 91].

Традиційну думку щодо публікації о. Кралицького 1874 р. повторив о. Атанасій Пекар, ЧСВВ у третьому томі своїх «Нарисів історії Церкви Закарпаття»: він теж вказав, що мукачівський ігумен видрукував «Лѣтопис Мукачевскаго монастиря». Та саме о. Пекар першим серед названих авторів ввів до обігу «Краткое лѣтословіе...», цитуючи його за «Наукою» [20, с. 151, 153].

Аналізуючи праці названих дослідників, можна підсумувати, що всі вони не мали доступу до рукописного оригіналу умовного «Мукачівського літопису», а більшість – і до публікації «Краткого лѣтословія...». Слід відзначити, що о. А. Пекар, користуючись публікацією пам'ятки у «Науці», підійшов до неї з виваженою обережністю і використав її в обмежений спосіб, хоча й назвав «єдиним свого роду достовірним джерелом історії Мукачівського монастиря» [20, с. 153].

Як і В. Микитась, о. Пекар писав, що «Краткое лѣтословіе...» починає оповідь від 1399 р., а не 1339 р. Тобто виглядає так, що і цей дослідник вважав видрук дати «1339 р.» опечаткою в газеті. Також він вказав, що документ охоплює період до смерті протоігумена Олексія Галичковича у 1871 р., у той час, як остання з віднайдених о. Пекарем частин публікації о. Врабеля – №8 1899 р. «Науки» – описує події до смерті у 1842 р. протоігумена

Германа Мінського. Опублікована частина «Краткого лѣтословія...» до вказаного випуску «Науки» структурно поділена на умовний вступ (№17 1897 і №1 1898 pp.) і 33 параграфи; між параграфами 29 і 30 вміщений параграф «Вѣкъ XIX-ый». Опис побудований у хронологічному порядку, але параграфи структуровані за персоналіями ігуменів мукачівського монастиря і протоігуменів, у тому числі владик тих часів, коли їх служіння на кафедрі поєднувалося з ігуменським.

А. Пекар зазначав, що через втрату оригіналу «Краткого лѣтословія...» годі встановити точний час його створення, хоча й припускав, що монахи почали вести літопис десь у половині XV ст. Із самого документу зрозуміло, що його завершили у XIX ст. Також у тексті публікації «лѣтословія» є непрямі вказівки на те, що його авторами не були найбільші місцеві дослідники історії Василянського Чину XIX ст. ієромонахи Йоанникій Базилович та Анатолій Кралицький. Адже про першого у публікації, наприклад, вказано: «Від літа же 1808-го невідомо чим займався» [14]. Другий категорично виступав проти вживання варіанту «Чернек» для назви гори, на якій стоїть Мукачівський монастир, як безмістовного, і називав її Чернечою або Чернецькою. Публікація «лѣтословія» містить назву «Чернек» аж сім разів, з яких чотири – у вступі [12, с. 221].

Незважаючи на те, що «Краткое лѣтословіе...» дослідники фактично вважали втраченим, хоча й не наголошували на цьому, автору цих рядків у жовтні 2017 р. вдалося виявити його у фондах Державного архіву Закарпатської області (ДАЗО) шляхом послідовного перегляду архівних справ: надані їм у радянські часи назви час до часу не відповідають їх змісту. Рукопис має назву «Краткое лѣтословіе w Монастерехъ Чина Васіліа Великагw въ Оугро-Росіи нынѣ сущихъ, еже показуєтъ в кое лѣто кой Монастирь начаса? Кто в немъ Игуменомъ бысть, что достопамятноє подъ кождымъ совершаєса w Лѣта 1458». Документ перебуває на збереженні у Фонді № 64 «Мукачівський монастир Отців Василян, 1801–1860», де він оформлений як справа № 94 під назвою «Опис історії заснування Мукачівського і Марія-Повчанського монастиря з 1458 р. – 1805 р.». У справі є дев'ять аркушів цупкого жовтого паперу розмірами 26x38,5 см, з яких шість перших займає опис історії Мукачівського монастиря (на п'ятьох аркушах текст у дві колонки вписаний цілковито з лицевого і зворотного боків, на шостому аркуші текст займає одну колонку лицевого боку). Три останні аркуші справи (два цілковито з лицевого і зворотного боків, третій – цілковито з лицевого і половину однієї колонки – зі зворотного) займає історія Маріяповчанського монастиря під назвою «Монастырь Марія-Повчанскій» [2, арк. 1-9 зв.]. Рукописна пам'ятка не містить жодних ілюстрацій. Текст її починається таким чином:

«W Перво-началномъ Монастыри. На горѣ Чернекъ при Мункачовѣ, егоже Присно достойно-поминаемый Князь великій Феодоръ Коріатовичъ Бжиньмъ еже w всѣхъ поромышленіємъ и снова, въ

болшую славу и въ памнатѣ и честѣ Іере-Арха Хр҃това С҃ла Николаа, Богѣ единомѣ въ Тройцѣ Стои Покланаемомѣ, положи и созда ради иноков Чна Стаго Васіла Великаго, въ Лѣто ѿ Рождества Хр҃това 1360, дня 8го марта Мѣа.

Князь сей Россійскій Феодоръ ѿ Коріатовичъ Великаго княза Лѣтовскаго Коріата Сынъ, Воевода Новгородскій первіе, послѣдъ Воевода на Подоліи и Губернатор, про Стрыа своего злочестиваго и зловрѣднаго еще, иже злочестіемъ и паростію, Вѣры ради Хр҃тіанскіа емѣ Зла много твораше, встави Отчество въ Подоліи на время, докѣль возвратится, прійде до Оугро-Россіи, в лѣто 1339. къ оугорскомѣ Цр҃ю Каролію І: съ всѣмъ а великимъ Стажаніемъ своимъ еже въ Подоліи иміаше. Закѣпи ѿ тогожде Цр҃я Оугорского всю Дінастію Мункачовску съ всѣми окресностьми въ Столицѣ Берегской, селами и градами, ѿ Оуга даже до Гѣста въ Марамороши» [2, арк. 1].

Показово, що як і в публікації «лѣтословія» о. Врабелем, у рукописному документі прихід Корятовича на Закарпаття датується 1339 р. [2, арк. 1] Але на відміну від видруку в «Науці», де твір доведено до 17 травня 1842 р., рукописні історії Мукачівського і Маріяповчанського монастирів доведені тільки до 1808 р., що, можливо, вказує на рік завершення роботи над ними. Тож наведену вище нотатку про о. Базиловича у публікацію «лѣтословія» додав, швидше всього, уже о. Врабель – він і продовжив хроніку подій до 1840-х рр.

Слід окремо підмітити, що мова рукописного джерела відрізняється від мови публікації у «Науці», але детальний лінгвістичний аналіз є справою майбутніх досліджень. Важливо, що в архівній справі – у рукописному варіанті «лѣтословія» – нариси історії обох вказаних василіянських монастирів написані, або ж переписані з попереднього списку, одним почерком, а наприкінці другого з них стоїть підпис: «Честный Іеромонах Манасій Андрейковичъ» [2, арк. 7 зв.]. Цього василіянина і можна вважати автором/переписувачем роботи. Про о. Андрейковича поки є небагато інформації, щоб скласти його цілісний життєпис. Священича родина Андрейковичів була здавна відома у Мукачівській єпархії і служила на Спіші, тепер Словаччина [19, с. 136-137; 29, с. 74; 31, с. 226]. Її зачинателем став о. Ілія Андрейко, який під час візитації парохій Спішу у 1701 р. був священиком у Гундермарку, нині с. Ігьяни Пряшівського краю Словаччини [15, с. 78-79, 86]. Щодо самого о. Манасія, то ще 1 серпня 1788 р. він перебував серед молодих ченців-студентів у Мукачівському монастирі [1, арк. 1]; у 1814 р. був ігуменом Маріяповчанського монастиря [30, с. 168,

309]; помер 25 листопада 1815 р. у згаданому монастирі [9, арк. 7].

Загалом «Краткое лѣтословіе...» не є типовим літописом/хронікою, а радше спробою викладу історії Мукачівського монастиря. За своєю формою документ вписується у модель поділу монастирських книг Галичини на «Історії» і «Діяння/Акти»:

«...до “Історії” повинні були входити дані, пов’язані з історією і різними значними подіями в житті монастиря, та, згідно з документами і переказами, – про “дива, нові відпусти, похорони визначних осіб, а також про прийняття унії, встановлення провінції” та інші факти... Щодо книги “Діянь” (Актів), то вона мала фіксувати події “заземлені”, пов’язані з повсякденним життям монастиря, діяльність якого час від часу контролювалася вищою владою ордену: «час приїзду отців і братів чернечої громади кожного зокрема, їхні обов’язки, забезпечення необхідним, добру чи погану поведінку і покарання, а також час виїзду...» [5, с. 5-6].

Звісно, тут слід врахувати, що на практиці і в Галичині чіткого розмежування між «Історіями» та «Діяннями» не було [5, с. 7].

Можна підсумувати, що свого остаточного оформлення рукопис під назвою «Краткое лѣтословіе...» набув тільки у ХІХ ст., хоча процес його формування зайняв, очевидно, тривалий час і розпочався у попередні століття – подальші архівні пошуки можуть виявити попередні списки та прототипи цього документа. Щодо викладу подій періоду ХІV–ХVІІІ ст., то пам’ятку можна дійсно розглядати як нарис-постфактум – створений на основі інших документів, зокрема доступних і в наші дні актів колишнього архіву Мукачівського монастиря, які перебувають у фондах ДАЗО. Відповідно, про ці часи «лѣтословіе» містить також інформацію, яку слід верифікувати іншими джерелами. Не виключено, що у фондах цього ж архіву віднайдеться оригінал тексту, опублікованого о. Кралицьким у 1874 р. Рукописне «Краткое лѣтословіе...», а також обидві залучені до аналізу у цій статті публікації з 1874 і 1897–1899 рр., на мою думку, представляють різні етапи розвитку уявлень про початки історії Мукачівського монастиря та його становлення в інтелектуальних колах Василіянського Чину. У випадку рукопису та видруку «лѣтословія» маємо приклад традиції розвитку (доповнення) монастирської історії різними поколіннями ченців. Загалом усі три документи є важливими джерелами саме з історії історіописання, розвитку історичного знання та рефлексії над минулим у Чині святого Василя Великого на українських землях і в українській культурній традиції. Дослідження виявленої пам’ятки триває.

Список використаних джерел

1. Державний архів Закарпатської області. Ф. 64. Оп. 1. Спр. 1174. На 23 арк.
2. Державний архів Закарпатської області. Ф. 64. Оп. 2. Спр. 94. На 9 арк.
3. Бирчак В. Литературні стремління Подкарпатської Русі. Ужгород, 1921. 96 с.
4. Біленький Я. Угроські літописні записки. Записки Наукового Товариства Імени Шевченка, т. 104. Львів, 1911. С. 73–82.
5. Гуцаленко Т. М. Хроніки василіянських монастирів як джерело вивчення історії Західної України. Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаніка, випуск 1. Київ, 1993. С. 4–16.
6. Запаско Я. П. Пам’ятки книжкового мистецтва: Українська рукописна книга. Львів, 1995. 480 с.

7. Ісаєвич Я. Д. Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. Львів, 2002. 520 с.
8. Кинах Г. Акти трох монаших соборів. Записки Чина св. Василя Великого, т. 1. Жовква, 1924. С. 576–579.
9. Кинах Г. Пом'яник василіян Закарпатської Провінції (хронологічний) від поч. XVIII ст. до 1925 р. Історичний архів Провінції св. Миколая Василянського Чину в Україні, фонд о. Атанасія Пекаря, ЧСВВ. 13 арк.
10. Кинах Г. Правила для монахів Ч. св. Василя В. Записки Чина св. Василя Великого, т. 1. Жовква, 1924. С. 56–72.
11. Кралицкий А. Важная находка. Слово. 1874. № 69. С. 4.
12. Кралицкий А. Монастырь святого отца нашего НИКОЛАЯ на горѣ Чернецкой, возлѣ Мукачева / о. Анатолий Кралицкий, ЧСВВ // Листокъ, Унгарь 1889, №19. – С. 220–222.
13. Краткое лѣтословіе о Монастыри чина св. Василя Великаго на горѣ Чернецкой сущем: еже показуєть въ которое лѣто начался, кто въ немъ игуменомъ былъ, что достопамятнаго подъ каждымъ сталося, отъ лѣта 1458-го избобрѣтенное въ листохранилищи Монастыря Мукачевскаго. Наука. 1897. № 17. С. 2.
14. Краткое лѣтословіе о Монастыри чина св. Василя Великаго на горѣ Чернецкой сущем: еже показуєть въ которое лѣто начался, кто въ немъ игуменомъ былъ, что достопамятнаго подъ каждымъ сталося, отъ лѣта 1458-го избобрѣтенное въ листохранилищи Монастыря Мукачевскаго. Наука. 1899. №5. С. 4.
15. Лучкай М. Історія карпатських русинів церковна і світська (давня і нова аж по наш час): у 6 т. Ужгород, 2002. Т. 3. 328 с.
16. Микитась В. Л. Давні рукописи і стародруки. Опис і каталог, частина друга. Львів, 1964. 82 с.
17. Микитась В. Л. Літературний процес на Закарпатті доби феодалізму. Ужгород, 1966. 80 с.
18. Микитась В. Л. Давня література Закарпаття. Львів, 1968. 255 с.
19. Пекар А. Нариси історії Церкви Закарпаття: у 3 т. Рим – Львів, 1997. Т. 2: Внутрішня історія. 492 с.
20. Пекар А. Нариси історії Церкви Закарпаття: у 3 т. Ужгород, 2014. Т. 3: Монаше життя. 224 с.
21. Петровъ А. Статьи объ Угорской Руси. Записки историко-филологического факультета императорского. С.-Петербургъ, 1906. 71 с.
22. Петровъ А. Древнѣйшія грамоты по исторіи карпаторусской церкви и іерархіи 1391–1498 гг. Прага, 1930. 232+XIX с.
23. Пронин В. Собрание трудов. Ужгород, 2010. Т. 1: Научные и богословские исследования. 432 с.
24. Сабовъ Е. Христоматія церковно-славянскихъ и угро-рускихъ литературныхъ памятниковъ съ прибавлениемъ народныхъ сказокъ на подлинныхъ нарѣчьяхъ. Унгарь, 1893. 235 с.
25. Скрутень Й. Бібліотека львівських василіян. Записки Чина св. Василя Великого, т. 1. Жовква, 1924. С. 161–176.
26. Сопко О. Рукописна спадщина Закарпаття як історико-культурне явище XIV–XIX століть. Науковий вісник Закарпатського Художнього Інституту. 2013. № 3. С. 130–149.
27. Справозданя з етнографічної експедиції. Хроніка українсько-руського Наукового Товариства імени Шевченка у Львові, число 4. Львів, 1900. С. 18–22.
28. Тихій Ф. Замѣтки до Мукачѣвскоѣ лѣтописи з XV вѣку. Науковий збірник Товариства «Просвѣта» в Ужгородѣ за рок 1922. Ужгород, 1922. С. 109–111.
29. Bendász I., Koi I. A Munkácsi Görögkatolikus Egyházmegye lelkészségeinek 1792. évi katalógusa. Nyíregyhaza, 1994. 163 old.
30. Catalogus venerabilis cleri almae dioecesis Munkatsinensis sede episcopali vacante pro Anno MDCCCXIV. Cassoviae, 1814. 335 p.
31. Schematismus venerabilis cleri graeci ritus catholicorum dioecesis Munkacsensis ad Annum MDCCCXVI. Cassoviae, 1816. 236 p.

References

1. Derzhavnyj arkhiv Zakarpatsjkoji oblasti, fond 64, opys 1, sprava 1174. 23 lists (in Written Old Ukrainian).
2. Derzhavnyj arkhiv Zakarpatsjkoji oblasti, fond 64, opys 2, sprava 94. 9 lists. (in in Written Old Ukrainian).
3. Byrchak V. Literaturni stremlinja Podkarpatsjkoji Rusy. Uzhghorod, 1921. 96 p. (in Ukrainian).
4. Bilenjkyj Ja. Ughrorusjki ljitopysni zapysky. Zapysky Naukovogho Tovarystva Imeny Shevchenka, t. 104. Ljviv, 1911. P. 73–82. (in Ukrainian).
5. Ghucalenko T. M. Khroniky vasyliansjkykh monastyriv jak dzherelo vyvchennja istoriji Zakhidnoji Ukrajiny. Zapysky Ljvivs'jkoji naukovoji biblioteki im. V. Stefanyka, vypusk 1. Kyjiv, 1993. P. 4–16. (in Ukrainian).
6. Zapasko Ja. P. Pam'jatyky knyzhkovogho mystectva: Ukrajinsjka rukopysna knygha. Ljviv, 1995. 480 p. (in Ukrainian).
7. Isajevych Ja. D. Ukrajinsjke knyghovydannja: vytoky, rozvytok, problemy. Ljviv, 2002. 520 p. (in Ukrainian).
8. Kynakh Gh. Akty trokh monashykh soboriv. Zapysky Chyna sv. Vasylija Velykogho, t. 1. Zhovkva, 1924. P. 576–579. (in Ukrainian).
9. Kynakh Gh. Pom'janyk vasylijan Zakarpatsjkoji Provinciji (khronologichnyj) vid poch. XVIII st. do 1925 r. Istorychnyj arkhiv Provinciji sv. Mykolaja Vasylijansjkocho Chynu v Ukraini, fond o. Atanasija Pekarja, ChSVV. 13 lists. (in Ukrainian).
10. Kynakh Gh. Pravyla dlja monakhiv Ch. sv. Vasylija V. Zapysky Chyna sv. Vasylija Velykogho, t. 1. Zhovkva, 1924. P. 56–72. (in Ukrainian).
11. Kralickij A. Vazhnaja nahodka. Slovo. 1874. № 69. P. 4. (in Iazychie).
12. Kralickij A. Monastyryj svjatago otca nashego Nikolaja na gorie Cherceckoj, vozlie Mukacheva / o. Anatolij Kralickij, ChSVV // Listok. Ungvar, 1889. №19. P. 220–222. (in Iazychie).
13. Kratkoe litoslovie o Monastyri china sv. Vasilija Velikago na gori Cherceckoj sushchem: ezhe pokazujet v kotoroe lito nachalsja, kto v nem igumenom byl, chto dostopamjatnago pod kazhdym stalosja, ot lita 1458-go izobritennoe v listohranilishchi Monastyrja Mukachevskago. Nauka. 1897. № 17. P. 2. (in in Written Old Ukrainian).
14. Kratkoe litoslovie o Monastyri china sv. Vasilija Velikago na gori Cherceckoj sushchem: ezhe pokazujet v kotoroe lito nachalsja, kto v nem igumenom byl, chto dostopamjatnago pod kazhdym stalosja, ot lita 1458-go izobritennoe v listohranilishchi Monastyrja Mukachevskago. Nauka. 1899. № 5. P. 4. (in Written Old Ukrainian).
15. Luchkaj M. Istorija karpatsjkykh rusyniv cerkovna i svitsjka (davnja i nova azh po nash chas): u 6 t. Uzhghorod, 2002. T. 3. 328 p. (in Ukrainian).
16. Mykytasj V. L. Davni rukopysy i starodruky. Opys i katalog, chastyna druga. Ljviv, 1964. 82 p. (in Ukrainian).
17. Mykytasj V. L. Literaturnyj proces na Zakarpattii doby feodalizmu. Uzhghorod, 1966. 80 p. (in Ukrainian).
18. Mykytasj V. L. Davnja literatura Zakarpattja. Ljviv, 1968. 255 p. (in Ukrainian).
19. Pekar A. Narisy istoriji Cerkvy Zakarpattja: u 3 t. Rym – Ljviv, 1997. T. 2: Vnutrishnja istorija. 492 p. (in Ukrainian).

20. Pekar A. *Narysy istoriji Cerkvy Zakarpattja: u 3 t. Uzhgorod, 2014. T. 3: Monashe zhyttja.* 224 p. (in Ukrainian).
21. Petrov A. *Stat'i ob Ugorskoj Rusi. Zapiski istoriko-filologicheskago fakul'teta imperatorskago. S.-Peterburg, 1906.* 71 p. (in Russian).
22. Petrov A. *Drevnejshija gramoty po istorii karpatorusskoj cerkvi i ierarhii 1391–1498 gg.* Praga, 1930. 232+XIX p. (in Russian).
23. Pronin V. *Sobranie trudov. Uzhgorod, 2010. T. 1: Nauchnye i bogoslovskie issledovanija.* 432 p. (in Russian).
24. Sabov E. *Hristomatija cerkovno-slavjanskih i ugro-russkih literaturnyh pamjatnikov s pribavlenniem narodnyh skazok na podlinnyh narichijah.* Ungvar, 1893. 235 p. (in Iazychie).
25. Skrutenj J. *Biblioteka Ijvivs'kykh vasylijan. Zapysky Chyna sv. Vasylija Velykogho, t. 1. Zhovkva, 1924.* P. 161–176. (in Ukrainian).
26. Sopko O. *Rukopysna spadshhyna Zakarpattja jak istoryko-kulturne javyshhe XIV–XIX stolitj. Naukovyj visnyk Zakarpats'kogo Khudozhnogho Instytutu.* 2013. № 3. P. 130–149. (in Ukrainian).
27. *Spravozdanja z etnografičnoji ekspedyciji. Khronjika ukrajins'ko-rus'kogo Naukovogho Tovarystva imeny Shevchenka u Ljvovi, chyslo 4. Ljviv, 1900.* P. 18–22. (in Ukrainian).
28. Tykhij F. *Zamitky do Mukachivskoj litopysy z XV viku. Naukovyj zbornyk Tovarystva «Prosvita» v Uzhgorodi za rok 1922.* Uzhgorod, 1922. P. 109–111. (in Ukrainian).
29. Bendász I., Koi I. *A Munkácsi Görögkatolikus Egyházmegye lelkészsképeinek 1792. évi katalógusa.* Nyíregyháza, 1994. 163 old. (in Hungarian).
30. *Catalogus venerabilis cleri almae dioecesis Munkatsinensis sede episcopali vacante pro Anno MDCCCXIV. Cassoviae, 1814.* 335 p. (in Latin).
31. *Schematismus venerabilis cleri graeci ritus catholicorum dioecesis Munkacsensis ad Annum MDCCCXVI. Cassoviae, 1816.* 236 p. (in Latin).

SUMMARY

«THE 'CHRONICLE' AND 'KRATKOJE LITOSLOVIE...' OF MUKACHEVO MONASTERY: PROBLEMS OF INTERPRETATION, CONTENT, AND DOOM OF HANDWRITTEN SOURCES»

V. Moroz (Lviv)

The paper «The 'Chronicle' and 'Kratkoje litoslovie...' of Mukachevo monastery: problems of interpretation, content, and doom of handwritten sources» is dedicated to investigation a question of existing any lost chronicle of Mukachevo monastery in the Mukachevo eparchy, Zakarpattia Oblast, Ukraine. Volodymyr Moroz analyses different scientific historical and modern approaches, assumptions and confirmations about this hypothetical chronicle. He deals with original revealed by him handwritten "Kratkoje litoslovie o monasterekh Chyna Vasilija Velykaho v Ouhro-Rosiy nyni sushchykh, jezhe pokazujet v koje lito koj monastyr nachalsja? Kto v nem yhumenom bystj, chto dostopamjatnoje pod kozhdym sovershajesja ot lita 1458" and with two publications of the chronicles in XIX century periodicals, i. e. conventional "Foreword" to the "Mukachevo Chronicle" by Fr Anatolij Kralyc'kij OSBM (1874) and the latter edition of the "Kratkoje litoslovie..." by Fr Matej Vrabelj OSBM (1897–1899). On the ground of comparing the texts, Volodymyr Moroz resumed these three sources are illustrating different stages of Basilian monks' imagination about the history of Mukachevo monastery and local monkhood. The documents are important sources for explication history of local monastic historiography that need further investigations. Historian reveals and analyses information about the author of "Kratkoje litoslovie..." Fr Manasija Andrejkovykh OSBM. Volodymyr Moroz accentuates "Kratkoje litoslovie..." is not a typical simple chronicle of a monastery. It is the complex attempt of recitation monastic's community history like other Basilian monks deed in neighborhood Galicia region in XVIII-XIX centuries.

Keywords. Basilian Order of Saint Josaphat, Monasterial chronicles, Mukachevo Basilian monastery, Monastic history in Ukraine, Intellectual history.

ГІБРИДНА ВІЙНА У СВІТЛІ ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНОГО «СПІВРОБІТНИЦТВА» УКРАЇНИ ТА РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ 1990-2014 рр.

Попович К. В. (Ужгород)

У дослідженні розглянуто передумови назрівання активної фази гібридної війни. Досліджено історичні аспекти гібридних відносин між Україною та Російською Федерацією. Аналізується військово-політичне співробітництво між Україною та Російською Федерацією в період 1990-2014 рр. Через наростаючий тиск РФ ситуація з фази " договірної гібридної війни" в 2014 році переросла у відкриту конфронтацію, що привело до визнання РФ як військового супротивника в 2015 році, та припиненні військово-технічної співпраці з Російською Федерацією і дію угоди між Україною і Російською Федерацією про військово-технічне співробітництво. У статті акцентується увага на військово-морському співробітництві, як одному з важливих тиску РФ на Україну, що врешті привело до анексії Криму. Після розпаду СРСР Російська Федерація стала переосмислювати своє місце в геополітичному просторі. Аналізуючи внутрішню і зовнішню політику Путіна, можна зробити висновок, що з моменту його приходу до влади починається стрімке зростання реваншистських настроїв і відновлення спроб геополітичного і геостратегічного домінування та створення образу зовнішнього ворога, який виступив ефективним механізмом для відвернення громадян від внутрішніх проблем. З розширенням міжнародних організацій, таких як НАТО і ЄС, РФ відчула загрозу втратити свої позиції на території сусідніх країн і почала політику поширення впливу на сусідні країни. Метою дослідження є обґрунтування та відстеження історичних аспектів, які зараз переросли в новий гібридний тип війни. На сьогодишньому етапі тема дослідження є надзвичайно актуальною, адже вона зачіпає один з найголовніших вимірів ефективного функціонування Української держави.

Ключові слова: гібридна війна, війна, військово-політичне співробітництво, геополітика, глобальний світопорядок.

Постановка проблеми. З розпадом СРСР РФ стала на шлях переосмислення свого місця в геополітичному просторі. Аналізуючи внутрішню і зовнішню політику В. Путіна, можна зробити висновок, що саме з його приходом до влади починається стрімке наростання реваншистських настроїв та відновлення спроб геополітичного та геостратегічного панування. Маючи велику кількість внутрішньодержавних проблем, Росією була обрана політика створення зовнішнього ворога, що ефективно створило механізм відволікання громадян від власних проблем. З розширенням міжнародних організацій, таких як НАТО та ЄС, РФ відчула загрозу втратити свої позиції на території країн-сусідів та почала політику державного розхитування сусідніх держав [36]. На сьогодишньому етапі тема дослідження є надзвичайно актуальною, адже вона зачіпає один з найголовніших вимірів ефективного функціонування Української держави.

Мета. Метою дослідження є обґрунтування та відслідковування історичних аспектів, які сьогодні вилилися в новий тип ведення війни – гібридний.

Аналіз досліджень. Проблематику російсько-українського протистояння висвітлюють у працях багато дослідників, адже тема є надзвичайно актуальною. Дослідник В. Горбулін у своїй праці «Світова гібридна війна: український фронт» [5] розглянув сутність гібридної війни в контексті системної кризи безпеки. У праці досліджено причини та передумови російської агресії, також прослідковано питання щодо ефективності міжнародних інститутів безпеки. Є. Магда в

монографії «Гібридна війна» [15] розкриває причини, які зумовили гібридну війну в Україні, а також дає рекомендації щодо переможного завершення військових дій. Автор окреслив історичний, енергетичний та інформаційно-психологічний аспекти гібридної війни. У монографії А. Зленка «Дипломатія та політика» [11] була зроблена спроба проаналізувати зовнішньополітичну діяльність України за всі роки її незалежності. У праці прослідковано та досліджено переговорні процеси, що дає зрозуміти етапи дипломатичного процесу. Отже, можемо констатувати, що тема дослідження є сферою інтересу багатьох дослідників, які не лише аналізують сучасний стан ситуації, а і характеризують низку причин виникнення гібридної війни в Україні та роблять прогнози та рекомендації щодо вдалого закінчення конфлікту на території України.

Виклад основного матеріалу. Гібридна війна що почалась у 2014 році має глибоке коріння і її початки лежать у військово-політичному співробітництві між Україною та Російською федерацією ще з самого початку існування нашої молодшої держави. 16 липня 1990 року Україна стала на шлях корінної перебудови власної державності. Так само українці розпочали розбудову власного військового потенціалу та налагодження нових військово-політичних взаємин [8]. 24 серпня 1991 р. Верховна Рада прийняла Постанову «Про військові формування на Україні». Згідно з цією постановою мало бути створене Міністерство оборони України (далі – МОУ), яке в свою чергу мало прийняти контроль над усіма військовими частинами колишнього СРСР, що дислокувались на території республіки. 3 грудня 1991 р. МОУ своїм наказом №4

«Про організацію безпосереднього управління військами, дислокованими на території України» фактично розпочало створення власного війська [18].

В контексті нових військово-політичних взаємовідносин Україна мала створити нові контакти з сусідніми, «братерськими», державами, передусім з Російською Федерацією. 23 червня 1992 р. було укладено Угоду «Про подальший розвиток міждержавних відносин» між Україною та Російською Федерацією [3]. Згідно з угодою встановлювалися міждержавні відносини, що були направлені на врегулювання проблем захисту українського населення на території Росії та російського на території України. Також встановлювалися домовленості про попередження та врегулювання будь-яких конфліктів, що могли нанести шкоду безпеці та інтересам сторін-учасників угоди. Основною ідеєю домовленості було створення атмосфери співробітництва і партнерства між країнами-сусідами [33].

3 серпня 1992 р. було укладено Угоду «Про принципи формування ВМС України та ВМФ Росії на базі Чорноморського флоту колишнього СРСР» за яким створення флоту мало закінчитись у 1995 р., а до того часу мав існувати певний, не цілком здоровий, перехідний період [31]. 17 червня 1993 р. було підписано Угоду між Російською Федерацією та Україною «Про невідкладні заходи з формування ВМФ Росії та ВМС України на базі Чорноморського флоту». Угода закріплювала положення про розподіл військового майна колишнього флоту РС. Даний документ по суті встановлював чесне співвідношення 50/50 у розподілі як військового майна так і витрат на його утримання та забезпечення до кінця перехідного періоду. Однак, очевидно подібна справедливість муляла око, тому 15 квітня 1994 р. Президент України Л. Кравчук погоджується на нове співвідношення 20/80, за якого Україні перепадало лише 20 % кораблів Чорноморського флоту колишнього СРСР. Наступний Президент 9 червня 1995 року зменшив це співвідношення до 18%. Як оцінювати схарактеризовані кроки керівників молодій державі і чим вони керувались до кінця не зрозуміло, однак саме на них має лежати вся відповідальність за втрату Україною значної частини її військово-морського флоту [30].

Але втрата флоту не була єдиною. Слід згадати про втрату ядерного статусу. В 1991 р. на території України було зосереджено 15% світового потенціалу ядерної зброї. Тобто, по суті, ми займали третю позицію у рейтингу ядерних держав після США та РФ. Станом на 1991 р. потенціал складався з 176 міжконтинентальних балістичних ракет у складі 43-ї ракетної армії: 130 рідкопаливних СС-19 (по шість боєголовок кожна) та 46 твердопаливних СС-24 (по десять боєголовок кожна) в ШПУ, стратегічних бомбардувальників Ту-95МС та Ту-160, ядерних боезарядів стратегічної зброї: від 1514 до 2156 та тактичних ядерних боезарядів: від 2800 до 4200. Перед керівництвом держави лежало важливе питання про долю цього потенціалу [22]. Це питання було одним з ключових для подальшого розвитку

української держави, оскільки США та Росія однозначно бажали бачити Україну без'ядерною державою і тиснули на неї з метою того домогтися. Державне керівництво, головним чином через позиції тодішніх Президента Л. Кравчука та голови СБУ Є. Марчука, відразу пішло шляхом найменшого спротиву і почало активно декларувати наміри про відмову від ядерної зброї та позбавлення України ядерного статусу. Як пізніше писав Президент Л. Кравчук: «Якби ми чекали, то стали б заручниками ще страшнішого Чорнобиля, ніж пережили. Ніхто ядерних боєголовок у нас не взяв би, через страх їх розчленувати, а куди нам з ними було дітися? Тому альтернативи в нас не було, повірте мені. Ми не готові були виготовляти боєголовки, щоб їх замінити, не мали жодної інфраструктури для використання та заміни ядерної зброї» [38]. Однак, припускаємо, що дане пояснення, це лише спроба виправдання.

7 травня 1992 р. тодішній Президент України Л. Кравчук відіслав у США листа, в якому значилось: «Україна забезпечить знищення всієї ядерної зброї, включаючи стратегічну наступальну зброю, розміщену на її території». Водночас прем'єр-міністр України Л. Кучма у промові, виголошеній у Верховній Раді 1993 р., відстоював збереження в Україні найефективнішої і найпотужнішої складової українського ядерного потенціалу – 46 твердопаливних МБР СС-24 (460 ядерних боєголовок), які могли зберігатися дуже довго. Масандрівськими угодами від 3 вересня 1993 р. передбачалися шляхи та основні принципи утилізації ядерної зброї, розташованої на території України, а також порядок здійснення гарантійного та авторського нагляду за експлуатацією стратегічних ракетних комплексів, розташованих на територіях України та Російської Федерації. 16 листопада 1994 р. Україна приєдналася до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї від 1 липня 1968 р. [39]. Цими діями було затверджено, що Україна є власником всієї ядерної зброї, яку отримала у спадок від СРСР та має наміри повністю її позбутися, використовуючи надалі атомну енергію винятково у мирних цілях. В обмін на це найбільші ядерні держави повинні були гарантувати Україні безпеку та виключення будь-яких форм агресії чи тиску. Зважаючи на приєднання до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї та зобов'язання України ліквідувати всю ядерну зброю на її території, 5 грудня 1994 р. між Україною, Російською Федерацією, Великою Британією та Сполученими Штатами Америки було підписано так званий Будапештський меморандум, за яким раніше перераховані держави-учасниці мали поважати незалежність, суверенітет та існуючі кордони України, утримуватися від будь-яких проявів агресії щодо України, в тому числі і від економічного тиску. Так 2 червня 1996 р. Україна офіційно втратила ядерний статус [13; 68].

Російська Федерація не зупинилася на цьому і продовжила нарощення своєї військової присутності в Україні, паралельно з цим максимально послаблюючи збройний потенціал українських

збройних сил. 28 травня 1997 р. було укладено Угоду між Україною і Російською Федерацією про статус та умови перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України. Згідно з умовами угоди основною базою Чорноморського флоту Росії ставало місто Севастополь [50]. Крім того, згідно тексту Угоди про параметри поділу Чорноморського флоту за Чорноморським флотом РФ лишалося право користування 31-им випробувальним центром у місті Феодосії, аеропортом Гвардійське, військовим санаторієм «Ялта», 830-им постом зв'язку та ретрансляції у місті Ялті, 1001-им пунктом високочастотного зв'язку у селі Прибережному та 2436-им складом ракетного палива на станції Мамут. Термін дії угоди становив 20 років з дати початку її тимчасового застосування [32].

31 травня 1997 р. між Україною і Російською Федерацією було укладено Договір «Про дружбу, співробітництво і партнерство» [10]. Згідно з домовленостями учасники угоди зобов'язувалися гарантувати громадянам іншої країни права і свободи на тих же підставах і в такому ж обсязі, який вона надає своїм громадянам, крім випадків, встановлених національним законодавством держав або їх міжнародними договорами.

28 січня 2003 р. було ратифіковано договір між Україною і Російською Федерацією про українсько-російський державний кордон. Однак, після цього остаточно так і не були встановлені лінії міждержавного кордону в Азовському морі та Керченській протоці [20]. Це вилілось у ще один акт агресії з боку РФ. У вересні 2003 р. від російської станції Тамань Темрюкського району Краснодарського краю у напрямку до острова Тузла починають насипати греблю з метою з'єднання її з російським берегом. Працюючи у три зміни, будівельники споруджують по 150 метрів греблі на день. Перемовини почались після того, як будівельники досягли українського прикордонного понтону. Цей конфлікт повністю показав нікчемність положень Будапештського меморандуму, оскільки українській стороні не вистачило політичної ваги навіть на те, щоб розпочати консультації з цього питання з країнами ядерними-гарантами.

21 квітня 2010 р. підписано Угоду про продовження перебування російського Чорноморського флоту в Криму. Відповідно до Угоди, термін перебування Чорноморського флоту Російської Федерації продовжено на 25 років, до 28 травня 2042 р., з наступним автоматичним подовженням на наступні п'ятирічні періоди, якщо жодна зі сторін не повідомить письмово іншу сторону про припинення дії Угоди не пізніше, ніж за один рік до завершення терміну дії. Оплата за перебування флоту складається зі щорічних платежів у 100 мільйонів доларів США на рік, починаючи з 2017 року, а також з додаткових коштів, які отримуються за рахунок зниження з дати набрання чинності цією Угодою ціни в розмірі до 100 доларів США від встановленої чинним контрактом між НАК «Нафтогаз» України і ВАТ «Газпром», на кожен тисячу кубометрів газу, що поставляється в Україну

[35]. Угода викликала вельми неоднозначну реакцію в українському суспільстві. Так, більшість аналітиків охарактеризували її як таку, що суперечить Конституції України. Угоду засудив Світовий конгрес українців. Активну критику Віктора Януковича та Угоди загалом розпочала опозиція. Вона звинуватила Президента в зраді національних інтересів. Так, Угоду розкритикували «Блок Юлії Тимошенко», «Фронт Змін», «Наша Україна» [6], «Народна Самооборона», «Свобода», «Єдиний Центр», Українська народна партія та інші. Ряд політичних сил відкрито вимагали розпочати процедуру імпічменту щодо Президента В. Януковича. Розкритикували угоду також ряд громадських екологічних організацій, які закликали Верховну Раду України утриматися від ратифікації Угоди. За спосіб укладання Угоди, зокрема, за закритість переговорів, Януковича розкритикував навіть віце-прем'єр-міністр підконтрольного Януковичу уряду Азарова Сергій Тігіпко.

Угоду засудили перший та третій Президенти України Леонід Кравчук та Віктор Ющенко. Серед іншого, здачу кримської військової бази назвали «ною Переяславською угодою» та «військовою узурпацією країни», а Януковича звинуватили у продажі українського суверенітету і назвали «губернатором української області Російської імперії».

Разом з тим, деякі чільні представники Партії Регіонів, виправдовуючи Януковича, посилаються на різночитання трактувань перехідних положень Конституції, вважаючи, що вони стосуються лише заборони на створення нових військових баз.

Директор військових програм центру НОМОС Дмитро Штибліков припустив, що крім політичних та позиційних втрат, угода завдала збитків українській економіці, зокрема, через те, що без військово-морських баз Севастополь міг би перетворитися на потужний і вельми прибутковий порт, що приносило би значно більші дивіденди українській державі, ніж орендна плата. Натомість, з перебазуванням флоту у Новоросійськ, він перестав би бути конкурентом українських портів в азово-чорноморській акваторії [16].

Підсумовуючи вищезазначене можна зробити наступні **висновки**:

- з часу розпаду СРСР відносини між двома країнами були складними та носили гібридний характер.

- Основним камінням спотикання стали спірні питання з приналежності Кримського півострова. Проблему вирішили, коли Росія погодилася на те, щоб Крим залишився у складі України, зберігаючи при цьому автономний статус приналежності Севастополя та розміщеного в його порту Чорноморського флоту СРСР. Після довгих інтенсивних переговорів вирішено поділити Чорноморський флот, за російською його частиною зберегти право використовувати Севастополь як базу до 2017 р. У 2010 р. Харківські угоди подовжили термін до 2042 р. Спірним питанням стали проблеми з енергопостачанням Європи, оскільки багато нафто-

і газопроводів з Росії на Захід проходили через Україну.

- Росія стала готувати плацдарм для розхитування української державності з самого початку відносин. Значне погіршення російсько-українських відносин відбулося під час і особливо після Помаранчевої революції 2004 р. Офіційна Москва не тільки втручалася в президентські перегони восени 2004 р, але й розцінила перемогу демократичних сил, як виклик її впливу на терени України.

- Через наростаючий тиск РФ ситуація з фази «договірної гібридної війни» в 2014 році переросла у

відкриту конфронтацію. Це привело до визнання РФ як військового супротивника в 2015 році та припинення військово-технічної співпраці з Російською Федерацією і дії угоди між Україною та Російською Федерацією про військово-технічне співробітництво.

- Нові амбіції РФ щодо її прагнення брати участь у формуванні глобального порядку та її лідерства у регіоні СНД зруйнували можливість співпраці між Україною і РФ на правах партнерства. Політика В. Путіна показала прагнення РФ до десуверенізації України, що й призвело до нинішньої зовнішньої та внутрішньополітичної ситуації.

Список використаних джерел

1. Біляк Т. Міжнародно-правова оцінка тексту Будапештського меморандуму 1994 р. (частина 1) // Free Voice Information Analysis Center. 2015. December 13 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://iac.org.ua/mizhnarodno-pravova-otsinka-tekstu-budapeshtskogo-memorandumu-1994-r-chastina-1> (дата звернення 20.11.2018).
2. Василенко В. Щоб Україна стала суверенною державою, а її незалежний статус визнав увесь світ, було потрібно позбутись ядерної зброї // Український Тиждень. 2014. №15. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://tyzhden.ua/Politics/107225> (останній візит 10.11.2018).
3. Угода між Україною і Російською Федерацією про подальший розвиток міждержавних відносин // Верховна Рада України. Офіційний сайт [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_018?fbclid=IwAR1zvubKJzSaC4Pabn_eGVMGLdt3hHYaeIuSrogZnIW2_cJKFRLzHDaolK (дата звернення 15.11.2018).
4. Верховна Рада ратифікувала харківські угоди // BBC. 2010. 27 квітня [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.bbc.com/ukrainian/ukraine/2010/04/100427_rada_ratification_bt.shtml (дата звернення 15.12.2018).
5. Горбулін В. Світова гібридна війна: український фронт. Харків: Фоліо, 2017. 496 с.
6. Декларація про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин та співробітництва між державами відповідно до Статуту Організації Об'єднаних Націй // Верховна Рада України. Офіційний сайт [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_569. (дата звернення 10.11.2018).
7. Дипломатический вестник. 1997. август. № 8.
8. Договір між Українською Радянською Соціалістичною Республікою і Російською Радянською Федеративною Соціалістичною Республікою // Ліга.Закон. Законодавство України [Електронний ресурс]. Режим доступу http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/MU90006R.html (дата звернення 16.10.2018).
9. Договір між Україною і Російською Федерацією про українсько-російський державний кордон // Верховна Рада України. Офіційний сайт [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/643_157 (дата звернення 15.11.2018).
10. Закон України № 13/98-ВР від 14 січня 1998 року «Про ратифікацію Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією» (Великий договір) / Российско-украинские отношения: сб. документов 1990–1997. М.: МИД РФ, МИД Украины, 1998.
11. Зленко А. М. Дипломатія і політика. Харків: Фоліо, 2003. 559 с.
12. Литвиненко О., Горбулін В. Європейська безпека: можливий шлях послабити виклики та загрози // Дзеркало тижня. 2009. № 43. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://dt.ua/POLITICS/evropeyska_bezpeka_mozhlyviv_shlyah_poslabiti_vikliki_i_zagrozi.html (дата звернення 15.10.2018).
13. Лоссовський І. Міжнародно-правовий статус Будапештського меморандуму: договір, обов'язковий для виконання всіма його сторонами. К.: Українська асоціація зовнішньої політики, 2015. 124 с.
14. Міністр оборони Президентові України щодо Угоди про порядок переміщення ядерних боєприпасів з території України на заводські бази Російської Федерації (6 квітня 1992 р.) // Павло Гай-Нижник. Доктор історичних наук. Особистий сайт [Електронний ресурс]. Режим доступу: [http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1992\(04\)_06.weapon.php](http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1992(04)_06.weapon.php) (дата звернення 15.10.2018).
15. Магда С. Гібридна війна: вижити і перемогти. Х: Віват, 2015. 304 с.
16. О ратифікації Соглашения между Российской Федерацией и Украиной по вопросам пребывания Черноморского флота Российской Федерации на территории Украины // Государственная Дума. Официальный сайт [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://asozd2.duma.gov.ru/main.nsf/%28SpravkaNew%29?OpenAgent&RN=363935-5&02> (дата звернення 17.11.2018).
17. Павленко А. Мина замедленного действия // Зеркало недели. 2005. 5 августа. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://zn.ua/POLITICS/mina_zamedlennogo_deystviya.html (дата звернення 17.11.2018).
18. Приказ министра обороны Украины «Об организации непосредственного управления войсками, дислоцированными на территории Украины» (23 грудня 1991 р.) // Павло Гай-Нижник. Доктор історичних наук. Особистий сайт [Електронний ресурс]. Режим доступу: [http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1991\(12\)23.military.php](http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1991(12)23.military.php) (дата звернення 15.11.2018).
19. Про важке становище, що склалося при формуванні першої на Україні національної бригади (13 серпня 1992 р.) // Павло Гай-Нижник. Доктор історичних наук. Особистий сайт [Електронний ресурс]. Режим доступу: [http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1992\(08\)13.nats.brygada.php](http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1992(08)13.nats.brygada.php) (дата звернення 10.11.2018).
20. Про ратифікацію Договору між Україною і Російською Федерацією про українсько-російський державний кордон: Закон України // Верховна Рада України. Офіційний сайт [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1681-15> (дата звернення 10.11.2018).
21. Протест проти ратифікації «харківських угод» як тест на зрілість опозиції // Радіо Свобода. Офіційний сайт. 2010. 27 квітня [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/a/2026250.html> (дата звернення 15.11.2018).

22. Святун О., Святун О. Будапештський меморандум та його співвідношення з Договором про нерозповсюдження ядерної зброї // Віче. 2014. №20. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.viche.info/journal/4405/> (дата звернення 15.11.2018).
23. Росія буде наполегливо продовжувати вести гібридну війну проти України - экс-заступник міністра оборони [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://uapress.info/uk/news/show/45176> (дата звернення 15.11.2018).
24. Стенограма виступів кандидатів у Президенти України В.Януковича та В.Ющенка під час теледебатів на телеканалі «Інтер» (16 листопада 2004 р.) // Павло Гай-Нижник. Доктор історичних наук. Особистий сайт [Електронний ресурс] Режим доступу: [http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/2004\(11\)16.teledebaty.php](http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/2004(11)16.teledebaty.php) (дата звернення 15.10.2018).
25. Стратегія національної безпеки Російської Федерації до 2020 года (утверждена и введена в действие Указом Президента Российской Федерации № 537 от 12 мая 2009 года) [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.scrf.gov.ru/documents/99.html> <http://www.scrf.gov.ru/documents/99.html> (дата звернення 15.10.2018).
26. Таємна дипломатична депеша посла США в Україні В.Тейлора: «Україна: Фірташ розповідає про себе американському уряду» (10 грудня 2008 р.) Wikileaks // Павло Гай-Нижник. Доктор історичних наук. Особистий сайт [Електронний ресурс]. Режим доступу: [http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/2008\(12\)10.Taylor.php](http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/2008(12)10.Taylor.php) (дата звернення 15.09.2018).
27. Таємна дипломатична депеша посла США в Україні Дж. Теффта [Про зустріч і розмову з колишнім Президентом України Л. Кучмою 2 лютого 2010 р.] // Павло Гай-Нижник. Доктор історичних наук. Особистий сайт [Електронний ресурс] Режим доступу: [http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/2010\(02\)\(..\)Tefft.php](http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/2010(02)(..)Tefft.php) (дата звернення 15.10.2018).
28. Теффт Дж. Україна: Питанням безпеки в перебігу виборчої кампанії надається мало уваги (січень 2010 р.) // Павло Гай-Нижник. Доктор історичних наук. Особистий сайт [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/2009.Tefft.php> (дата звернення 15.02.2018).
29. Трансформація національних концепцій безпеки як відповідь на нові глобальні та регіональні виклики і загрози: досвід України та НАТО: зб. міжнар. конф. К.: НІСД, 2012. 80 с.
30. Угода між Російською Федерацією і Україною по Чорноморському флоту // Російсько-українские отношения: сб. документов 1990–1997. М.: МИД РФ, МИД Украины, 1998.
31. Угода між Російською Федерацією та Україною про невідкладні заходи з формування Військово-Морського флоту Росії та Військово-Морських сил України на базі Чорноморського флоту // Російсько-українские отношения: сб. документов 1990–1997. М.: МИД РФ, МИД Украины, 1998.
32. Угода між Україною і Російською Федерацією про параметри поділу Чорноморського флоту (28 травня 1997 р.) // Верховна Рада України. Офіційний сайт [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/643_075 (дата звернення 15.10.2018).
33. Угода між Україною і Російською Федерацією про подальший розвиток міждержавних відносин від 23.06.92 р. // Лига. Закон. Законодательство Украины [Електронний ресурс]. Режим доступу http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/MU92140U.html (дата звернення 15.10.2018).
34. Угода між Україною і Російською Федерацією про статус та умови перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України (28 травня 1997 р.) // Верховна Рада України. Офіційний сайт [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/643_076 (дата звернення 15.10.2018).
35. Угода між Україною та Російською Федерацією з питань перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України // Верховна Рада України. Офіційний сайт [Електронний ресурс] Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/643_359 (дата звернення 15.10.2018).
36. Указ Президента Российской Федерации № 24 от 10 января 2000 года «О Концепции национальной безопасности» // Агентство военных новостей. 2000. 19 января [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.kremlin.ru/2004/> (дата звернення 15.10.2018).
37. Указ Президента Украины № 1119/2010 «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 17 листопада 2010 року «Про виклики та загрози національній безпеці України у 2011 році» (17 листопада 2010 р.) // [http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/2010\(11\)17.RNBO.php](http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/2010(11)17.RNBO.php) (дата звернення 15.10.2018).
38. Хартія Україна-США про стратегічне партнерство, 19 грудня 2008 року // Верховна Рада України. Офіційний сайт [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=840_140 (дата звернення 15.10.2018).
39. Хто лобював Будапештський меморандум? // Висновки. 2016. 5 лютого [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://vysnovky.com/analytics/politics/2479-hto-lobiyuvav-budapeshtskii-memorandum> (дата звернення 15.10.2018).

References

1. Bilyak T. Mizhnarodno-pravova ocinka tekstu Budapeshts'kogo memorandumu 1994 r. (chasty`na 1) // Free Voice Information Analysis Center. 2015. December 13 [Elektronny`j resurs]. Rezhym`m dostupu: <http://iac.org.ua/mizhnarodno-pravova-otsinka-tekstu-budapeshtskogo-memorandumu-1994-r-chastina-1/>. (in Ukrainian).
2. Vasy`lenko V. Shhob Ukrayina stala suverennoyu derzhavoyu, a yiyi nezalezny`j status vy`znav uves` svit, bulo potribno pozbuty`s` yadernoyi zbroyi // Ukrayins`ky` Ty`zhden`. 2014. №15 (335). (in Ukrainian).
3. Uhoda mizh Ukrainoiu i Rosiiskoiu Federatsiiei pro podalshyi rozvytok mizhderzhavnykh vidnos// Verkhovna Rada Ukrainy. Ofitsiyniy sait [Elektronny`j resurs]. Rezhym`m dostupu: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_018?fbclid=IwAR1zvubKJzSaC4Pabn_eGVMGLdt3hHYaeIuSrogZnIW2_cJKFRLzHDaolk (ostanniy vizyt 15.11.2018). (in Ukrainian).
4. Verkhovna Rada raty`fikovala kharkivs`ki ugody` // VVS. – 2010. – 27 kvitnya [Elektronny`j resurs]. Rezhym`m dostupu: http://www.bbc.com/ukrainian/ukraine/2010/04/100427_rada_ratification_bt.shtml. (in Ukrainian).
5. Horbulin V. Svitova hibrydna viina: ukrainskyi front. Kharkiv: Folio, 2017. 496 s. (in Ukrainian).
6. Deklaraciya pro pry`ncy`py` mizhnarodnogo prava, shho stosuyut`sya druzhnykh vidnosy`n ta spivrobotny`cztvu mizh derzhavamy` vidpovidno do Statutu Organizatsiyi Ob`yednany`x Nacij // Verhovna Rada Ukrainy`. Ofitsiyniy` sajт [Elektronny`j resurs]. Rezhym`m dostupu: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_569. (in Ukrainian).
7. Diplomaticheskij vestnik. 1997. avgust. № 8. (in Russian).

8. Dogovir mizh Ukrainy`koyu Radyans`koyu Socialisty`chnoyu Respublikoyu i Rosijs`koyu Radyans`koyu Federaty`vnoyu Socialisty`chnoyu Respublikoyu // Ly`ga.Zakon. Zakonodatel`stvo Ukray`ny [Elektronny`j resurs]. Rezhym` dostupu http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/MU90006R.html (in Ukrainian).
9. Dogovir mizh Ukrainoyu i Rosijs`koyu Federacijeyu pro ukraiy`ns`ko-rosijs`ky`j derzhavny`j kordon // Verxovna Rada Ukrainy`. Oficijny`j sajt [Elektronny`j resurs]. Rezhym` dostupu: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/643_157. (in Ukrainian)
10. Zakon Ukrainy` № 13/98-VR vid 14 sichnya 1998 roku «Pro raty`fikaciyu Dogovoru pro druzhbu, spivrobotny`cztvo i partnerstvo mizh Ukrainoyu i Rosijs`koyu Federacijeyu» (Vely`ky`j dogovir) / Rossy`jsko-ukray`nsky`e otnosheny`ya: sb. dokumentov 1990–1997. M.: MY`D RF, MY`D Ukray`ny, 1998. (in Ukrainian).
11. Zlenko A. M. Dy`plomatiya i polity`ka. Xarkiv: Folio, 2003. 559 s. (in Ukrainian).
12. Ly`tvynenko O., Gorbulin V. Yevropejs`ka bezpeka: mozhly`vy`j shlyax poslaby`ty` vy`kly`ky` ta zagrozy` // Dzerkalo ty`zhnya. 2009. № 43. (in Ukrainian).
13. Lossovskiy I. Mizhnarodno-pravovy` status Budapeshtskoho memorandumu: dohovir, oboviazkovyi dlia vykonannia vsima yoho stononamy. K.: Ukrainska asotsiatsiia zovnishnoi polityky, 2015. 124 s. (in Ukrainian).
14. Ministr oborony` Prezy`dentovi Ukrainy` shhodo Ugody` pro porjadok peremishhennya yaderny`x boyepry`pasiv z tery`toriyi Ukrainy` na zavods`ki bazy` Rosijs`koyi Federaciji (6 kvitnya 1992 r.) // Pavlo Gaj-Ny`zhny`k. Doktor istory`chny`x nauk. Osoby`sty`j sajt [Elektronny`j resurs]. Rezhym` dostupu: [http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1992\(04\)06.weapon.php](http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1992(04)06.weapon.php) (in Ukrainian).
15. Maghda Je. Ghibrydna vijna: vyzhyty i peremoghty. Kh: Vivat, 2015. 304 s. (in Ukrainian).
16. O ratifikacii Soglasheniya mezhdru Rossijskoj Federaciej i Ukrainoj po voprosam prebyvanija Chernomorskogo flota Rossijskoj Federacii na territorii Ukrainy // Gosudarstvennaja Duma. Oficial`nyj sajt [Elektronnij resurs]. Rezhim` dostupu: <http://asozd2.duma.gov.ru/main.nsf/%28SpravkaNew%29?OpenAgent&RN=363935-5&02> (in Russian).
17. Pavlenko A. Mina zamedlennogo dejstvija // Zerkalo nedeli. 2005. 5 avgusta. (in Ukrainian).
18. Prikaz ministra oborony Ukrainy «Ob organizacii neposredstvennogo upravlenija vojskami, dislocirovannymi na territorii Ukrainy» (23 dekabrya 1991 r.) [Elektronnij resurs]. Rezhim` dostupu: [http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1991\(12\)23.military.php](http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1991(12)23.military.php). (in Russian).
19. Pro vazhke stanovy`shhe, shho sklalosya pry` formuvanni pershoyi na Ukraini nacional`noyi bry`gady` (13 serpnja 1992 r.) // Pavlo Gaj-Ny`zhny`k. Doktor istory`chny`x nauk. Osoby`sty`j sajt [Elektronny`j resurs]. Rezhym` dostupu: [http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1992\(08\)13.nats.brygada.php](http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1992(08)13.nats.brygada.php). (in Ukrainian).
20. Pro raty`fikaciyu Dogovoru pro druzhbu, spivrobotny`cztvo i partnerstvo mizh Ukrainoyu i Rosijs`koyu Federacijeyu: Zakon Ukrainy` // Verxovna Rada Ukrainy`. Oficijny`j sajt [Elektronny`j resurs]. Rezhym` dostupu: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/13/98-%D0%B2%D1%80>. (in Ukrainian).
21. Protest proty` raty`fikaciyi «arkivs`ky`x ugod» yak test na zrilist` opozy`ciyi // Radio Svoboda. Oficijny`j sajt. 2010.27 kvitnya [Elektronny`j resurs]. Rezhym` dostupu: <http://www.radiosvoboda.org/a/2026250.html>. (in Ukrainian).
22. Svjatun O., Svjatun O. Budapeshtskij memorandum ta jogo spivvidnoshennja z Dogovorom pro nerozpovsjudzhennja jadernoi zbroi // Viche. 2014. №20. [Elektronnij resurs]. Rezhim` dostupu: <http://www.viche.info/journal/4405/>. (in Russian).
23. Rosija bude napoleghlyvo prodovzhuvaty vesti ghibrydnu vijnu proty Ukrainy - eks-zastupnyk ministra oborony [Elektronnyj resurs] Rezhym` dostupu: <http://uapress.info/uk/news/show/45176>. (in Ukrainian).
24. Stenograma vy`stupiv kandy`dativ u Prezy`denty` Ukrainy` V. Yanukovy`cha ta V. Yushhenka pid chas teledebativ na telekanali «Inter» (16 ly`stopada 2004 r.) // Pavlo Gaj-Ny`zhny`k. Doktor istory`chny`x nauk. Osoby`sty`j sajt [Elektronny`j resurs]. Rezhym` dostupu: [http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/2004\(11\)16.teledebaty.php](http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/2004(11)16.teledebaty.php) (in Ukrainian)
25. Strategija nacional`noj bezopasnosti Rossijskoj Federacii do 2020 goda (utverzhdjena i vvedena v dejstvje Ukazom Prezidenta Rossijskoj Federacii № 537 ot 12 maja 2009 goda) [Elektronnij resurs]. Rezhim` dostupu: <http://www.scrf.gov.ru/documents/99.html> <http://www.scrf.gov.ru/documents/99.html>. (in Russian).
26. Tayemna dy`plomaty`chna depesha posla posla SSHa v Ukraini V. Tejlora: «Ukrayina: Firtash rozpovidaye pro sebe amery`kans`komu uryadovi» (10 grudnja 2008 r.) Wikileaks // Pavlo Gaj-Ny`zhny`k. Doktor istory`chny`x nauk. Osoby`sty`j sajt [Elektronny`j resurs]. Rezhym` dostupu: [http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/2008\(12\)10.Taylor.php](http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/2008(12)10.Taylor.php). (in Ukrainian).
27. Tayemna dy`plomaty`chna depesha posla SSHa v Ukraini Dzh. Teffta [Pro zustrich i rozmovu z koly`shnim Prezy`dentom Ukrainy` L. Kuchmoyu 2 lyutogo 2010 r.] // Pavlo Gaj-Ny`zhny`k. Doktor istory`chny`x nauk. Osoby`sty`j sajt [Elektronny`j resurs]. Rezhym` dostupu: [http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/2010\(02\)\(.\).Tefft.php](http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/2010(02)(.).Tefft.php). (in Ukrainian).
28. Tefft Dzh. Ukrayina: Py`tannyam bezpeky` v perebigu vy`borchoyi kampaniyi nadayet`sya malo uvagy` (sichen` 2010 r.) // Pavlo Gaj-Ny`zhny`k. Doktor istory`chny`x nauk. Osoby`sty`j sajt [Elektronny`j resurs]. Rezhym` dostupu: <http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/2009.Tefft.php>. (in Ukrainian).
29. Transformaciya nacional`ny`x koncepcij bezpeky` yak vidpovid` na novi global`ni ta regional`ni vy`kly`ky` i zagrozy`: dosvid Ukrainy` ta NATO: zb. mizhnar. konf. K.: NISD, 2012. (in Ukrainian).
30. Ugoda mizh Rosijs`koyu Federacijeyu i Ukrainoyu po Chornomors`komu flotu // Rossy`jsko-ukray`nsky`e otnosheny`ya: sb. dokumentov 1990–1997. M.: MY`D RF, MY`D Ukray`ny, 1998. (in Ukrainian).
31. Ugoda mizh Rosijs`koyu Federacijeyu ta Ukrainoyu pro nevidkladni zachody` z formuvannya Vijs`kovo-Mors`kogo flotu Rosiyi ta Vijs`kovo-Mors`ky`x sy`l Ukrainy` na bazi Chornomors`kogo flotu // Rossy`jsko-ukray`nsky`e otnosheny`ya: sb. dokumentov 1990–1997. M.: MY`D RF, MY`D Ukray`ny, 1998. (in Ukrainian).
32. Ugoda mizh Ukrainoyu i Rosijs`koyu Federacijeyu pro parametry` podilu Chornomors`kogo flotu (28 travnja 1997 r.) // Verxovna Rada Ukrainy`. Oficijny`j sajt [Elektronny`j resurs]. Rezhym` dostupu: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/643_075. (in Ukrainian).
33. Ugoda mizh Ukrainoyu i Rosijs`koyu Federacijeyu pro podal`shy`j rozvy`tok mizhderzhavny`x vidnosy`n vid 23.06.92 r. // Ly`ga.Zakon. Zakonodatel`stvo Ukray`ny [Elektronny`j resurs]. Rezhym` dostupu http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/MU92140U.html. (in Ukrainian).
34. Ugoda mizh Ukrainoyu i Rosijs`koyu Federacijeyu pro status ta umovy` perebuвання Chornomors`kogo flotu Rosijs`koyi Federaciji na tery`toriyi Ukrainy` (28 travnja 1997 r.) // Verxovna Rada Ukrainy`. Oficijny`j sajt [Elektronny`j resurs]. Rezhym` dostupu: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/643_076. (in Ukrainian)

35. Uгода mizh Ukrainoyu ta Rosijs`koju Federacijeyu z py`tan` perebuвання Chornomors`kogo flotu Rosijs`koyi Federaciji na tery`toriyi Ukrainy` // Verhovna Rada Ukrainy`. Oficijny`j sajt [Elektronny`j resurs] . Rezhy`m dostupu: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/643_359. (in Ukrainian).
36. Ukaz Prezy`denta Rossy`jskoj Federacy`y` № 24 ot 10 yanvary 2000 goda «O koncepcy`y` nacy`onal`noj bezopasnosti`» // Agentstvo voennых novostej. 2000. 19 yanvary [Elektronny`j resurs]. Rezhy`m dostupu: <http://www.kremlin.ru/2004/>. (in Ukrainian).
37. Ukaz Prezy`denta Ukrainy` № 1119/2010 «Pro rishennya Rady` nacional`noyi bezpeky` i oborony` Ukrainy` vid 17 ly`stopada 2010 roku «Pro vy`kly`ky` ta zagrozy` nacional`nij bezpeci Ukrainy` u 2011 roci» (17 ly`stopada 2010 r.) // [http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/2010\(11\)17.RNBO.php](http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/2010(11)17.RNBO.php). (in Ukrainian).
38. Xartiya Ukrainy`-SShA pro strategichne partnerstvo, 19 grudnya 2008 roku // Verhovna Rada Ukrainy`. Oficijny`j sajt [Elektronny`j resurs]. Rezhy`m dostupu: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=840_140. (in Ukrainian).
39. Xto lobiyuvav Budapeshts`ky`j memorandum? // Vy`snovyk`. 2016. 5 lyutogo [Elektronny`j resurs]. Rezhy`m dostupu: <http://vysnovky.com/analytics/politics/2479-hto-lobiyuvav-budapeshtskii-memorandum>. (in Ukrainian).

SUMMARY

HYBRID WAR IN THE LIGHT OF MILITARY-POLITICAL "COOPERATION" BETWEEN UKRAINE AND THE RUSSIAN FEDERATION IN 1990-2014

K. Popovych (Uzhhorod)

The research examines the prerequisites for the maturing of the active phase of the hybrid war. The historical aspects of hybrid relations between Ukraine and the Russian Federation are investigated. The article analyzed military-political cooperation during 1990-2014. Due to the growing pressure from Russia, the situation in the phase of the "contract hybrid war" in 2014 turned into an open confrontation, which led to the recognition of Russia as a military enemy in 2015, and the termination of military-technical cooperation with the Russian Federation and effect of the agreement between Ukraine and Russian Federation on military-technical cooperation. The author focuses on naval cooperation as one of the most important factors in Russia's pressure on Ukraine, which eventually led to the annexation of the Crimea. The Russian Federation began to review its place at the geopolitical space after the collapse of the USSR. Analyzing Putin's domestic and foreign policy, we can conclude that since its coming to power, the rapid growth of revanchist attitudes and the restoration of attempts to geopolitical and geostrategic dominance. The creation of an image of an external enemy is acted as an effective mechanism averting citizens from internal problems. With the expansion of international organizations such as NATO and the EU, Russia felt threatened to lose its position on the territory of neighbourhoods territory and began a policy of influence its power to neighbour countries. The purpose of the study is to justify and track the historical aspects that are now emerging in the new hybrid type of warfare. At the present stage, the topic of the study is extremely relevant, as it covers one of the most important dimensions of the effective functioning of the Ukrainian state.

Keywords: war, aggressor country, geopolitics, global world order.

ПРИБОРКАННЯ РЕФОРМАТСЬКОЇ ЦЕРКВИ ЗАКАРПАТТЯ РАДЯНСЬКОЮ ВЛАДОЮ В 1957-1964 рр.

Ферков К.-Ш., Скиба І. І. (Ужгород)

Післявоєнні десятиліття були чи не найтрагічнішим періодом в історії християнських церков Закарпаття. Державна ідеологія СРСР у формі воєнного атеїзму виключала існування альтернативного світобачення. Порівняно «ліберальна» політика середини 1950-х років змінилася жорсткою позицією державної влади СРСР та відповідно УРСР кінця 1950-х – початку 1960-х років щодо релігії й Церкви. Безперечно, усі ці чинники істотно зужували можливості легальної релігійної практики, але водночас не впливали кардинально на зниження активності віруючих, на що розраховували владні структури. Попри всі жорсткі випробування, реформатську церкву не змогли зламати. Церква надалі виконувала функцію важливого консолідуючого чинника для угорців краю і була серйозним противником атеїстичних планів влади. Мовна ізоляція угорців від російськомовного (частково україномовного) державного апарату була їй на користь, зокрема, ускладнювала «висвітлення» її діяльності та процесів у її середовищі для апарату Ради у справах релігійних культів. У даній статті аналізуються процеси, що відбувалися у Реформатській Церкві Закарпаття у післявоєнний період. Визначено характер відносин між її керівниками та представниками радянської влади. Здійснено аналіз внутрішньої боротьби між лідерами окремих реформатських груп. Розкрито особливості політики радянської адміністрації у післявоєнні роки щодо Реформатської церкви Закарпаття, яка для угорців краю виступала важливим, етноконсолідуючим чинником. Окреслено стратегію виживання у нових умовах Реформатської церкви Закарпаття, індивідуальну поведінку її керівництва та вірних. Серед звинувачень, що висувалися радянськими репресивними органами на адресу реформатських священнослужителів, переважало інкримінування «антирадянської політичної діяльності» в період Чехословацької чи Угорщини.

Ключові слова: Закарпаття, репресії, християни, кальвіністи-реформаторські, реформатська церква.

Постановка проблеми. Проблематика антицерковних і антирелігійних заходів радянської влади на Закарпатті є однією з найактуальніших тем у вітчизняній та зарубіжній історіографії починаючи з 90-х років ХХ ст. Дослідниками виявлено й опубліковано значну кількість документів, проаналізовано радянську релігійну політику загалом. Втім, чимало тем залишаються малодослідженими або потребують доопрацювання, переосмислення тощо. Саме цим і зумовлена актуальність нашого дослідження. З іншого боку, актуальність теми обґрунтовується і тим, що без глибокого аналізу трагічних подій минулого в долі національних меншин та вірників різних конфесій, неможливо конструктивно розв'язати сучасні проблеми та, навіть, науково прогнозувати й моделювати їхній розвиток у майбутньому.

Аналіз досліджень. Відзначимо, що досліджувана проблема має доволі широку наукову базу. Зокрема, вплив радянської політики на становище римо-католиків та реформатів Закарпаття у другій половині ХХ ст. є предметом наукових досліджень Л. Капітан [19-24]. Інша сучасна дослідниця О. Лешко [25-29], на основі архівних матеріалів, проаналізувала релігійне життя протестантських громад Закарпаття 1945-1991 рр., процес їх структурування та еволюцію в умовах радянської системи. Вказала також на особливості національної та конфесійної ідентичності та стан міжконфесійних відносин.

Проблеми державної політики щодо римо-католицької церкви в Україні другої половини ХХ ст. доволі ґрунтовно вивчені українськими дослідниками, які торкнулися й ситуації на території Закарпатської області. Серед них слід відзначити праці В. Войналовича [17-18].

Поряд з працями вітчизняних дослідників, проблема репресій радянської влади за етнічною і національною ознакою проти населення Закарпаття у післявоєнні десятиріччя активно вивчається зарубіжними науковцями та угорськими істориками України. Зауважимо, що перші роботи написані самими жертвами репресій. Зокрема, у цьому переліку варто згадати автобіографічну працю колишнього єпископа Закарпатської Реформатської Церкви (1994-1998 рр.) Лайоша Гулачі [8]. Праця писалася довго, завершена у 2000 р. У формі нарисів єпископ Гулачі передає події перших повоєнних років, арешт, сибірське ув'язнення, а також описує становище реформатської церкви у другій половині ХХ ст. Окрему працю Лайош Гулачі присвятив історії Закарпатської Реформатської Церкви [9]. Спогади про сибірське заслання описують й інші реформатські священники [11].

Узагальнююче угорськомовне дослідження про історію закарпатських угорців в радянських таборах 1944-1953 рр. побачило світ у 2015 р. у вигляді докторської дисертації Молнар Д. Ержебет [12]. Авторка охарактеризувала становище історичних церков Закарпаття у післявоєнні роки, перші депортації угорців та німців до трудових таборів,

сфабриковані судові справи проти реформатських та римо-католицьких церковних лідерів тощо.

Ґрунтовна біографічна монографія Г. Фодора (2017 р.) описує життєві шляхи і трагічні долі жертв сталінського тоталітарного режиму на прикладі репресованих реформатських священників [5]. Радянську репресивну політику щодо угорців Закарпаття активно досліджує Д. Дупко. Він був серед перших місцевих громадських діячів та дослідників, які поставили за мету відтворити список жертв сталінських репресій та гідно вшанувати їхню пам'ять. В контексті вивчення проблематики, Д. Дупко у кількох дослідженнях звертає увагу на релігійну політику радянської влади, зокрема по відношенню до лідерів реформатських громад Закарпаття [2, 3, 4].

Таким чином, бачимо, що тема репресій по відношенню до представників реформатської конфесії та Закарпатської Реформатської Церкви, як інституції, достатньо висвітлена у науковій літературі та документальних публікаціях.

Постановка цілей. Метою дослідження є намагання показати особливості репресивної політики радянської влади щодо реформатської церкви на Закарпатті у 1957-1964 роках.

Виклад основного матеріалу. Перемога М. Хрущова над однопартійцями започаткувала нову хвилю наступу на релігію і церкву в СРСР. Було декілька обставин, які зумовили розгортання чергової антицерковної кампанії в Радянському Союзі у цей період. Насамперед, це стосується тогочасної панівної ідеологічної парадигми, що проголошувала «повну й остаточну перемогу соціалізму в СРСР» й побудову комуністичного суспільства у недалекому майбутньому, в якому не мало бути місця для релігійних вірувань, релігійних організацій та віруючих [14, с. 295-296].

Наприкінці 1950-х – першій половині 1960-х років зазнала скорочення й релігійна мережа реформатів. У грудні 1962 р. Рада в справах релігійних культів (далі – РСРК) при Раді Міністрів СРСР відхилила пропозицію реформатської церкви про її вступ до Всесвітнього реформатського союзу. Обмежена у своїх правах, реформатська церква залишалася вагомим фактором збереження релігійності серед угорців Закарпаття [15, с. 161].

Під час угорської революції 1956 р., закарпатські угорці висловили свій протест подіям, що мали місце в Будапешті. Було утворено чимало учнівських та студентських організацій, які виступили проти дій радянських військ в Угорщині. У зв'язку з цим, почалися нові утиски угорців краю. Радянська влада притягнула до відповідальності за співучасть чимало священників. Восени 1957 р. п'ятеро підлітків села Галоч, що на Ужгородщині, створили групу опору. Вони зібрали зброю, яка залишилася з років війни, виготовили і поширювали листівки, розклеювали плакати, у яких закликали до збройної боротьби проти радянської влади, комуністичної партії та уряду. Відповідні органи швидко відреагували й арештували групу. Під час обшуків, у домівках арештованих було виявлено книги священника Ендре Гече. Так до справи

прилучили і ні в чому не винного реформатського пастора [1]. За співучасть в організації «Галочська група» (1956-1957 рр.), хустського священника було засуджено [5, с. 633]. 2 грудня 1958 р. він був арештований оперативниками НКВС, а через декілька днів, під час допитів в ужгородській в'язниці, помер [13, с. 39]. Похований Ендре Гече 7 січня 1959 р. без церковного обряду на цвинтарі на вулиці Капушанській в Ужгороді.

Репресивну «селекцію» лав реформатських пасторів Закарпаття влада «доповнила» ускладненням правил реєстрації громад цієї конфесії. Було силоміць запроваджено істотне коригування усталених звичаїв церкви, які, мовляв, суперечили чинному законодавству. Зокрема, під категоричну заборону підпадала діяльність молодіжних гуртків з вивчення Закону Божого, які традиційно функціонували при молитовних будинках, і де пастори проводили передконфірмаційне навчання молоді.

Під приводом дотримання трудової дисципліни й законодавства про працю, звичні для Реформатської церкви щоденні вранішні богослужіння о 10-й годині ранку пересувалися на вранішні неробочі години. Так само керівництво церкви примусово погодилося з «рекомедаціями» влади – під час збирання врожаю в будні та неділю проводити молитовні збори після роботи або рано-вранці, до виходу колгоспників у поле [24, с. 241].

Представники влади продовжували всіляко обмежувати міжнародні контакти Реформатської церкви Закарпаття. Наприклад, у своїй черговій доповідній записці, про діяльність Реформатської церкви у Закарпатті, обласний уповноважений Ради у справах релігійних культів М. Распутько (16 липня 1958 р.) наводив низку заборонних (щодо закордонних відряджень А. Генчі) дій, мотивуючи їх «політичною доцільністю» та недостатньою «радянськістю» єпископа. Така стратегія РСРК на республіканському й союзному рівнях тривала й надалі. Втім, активізація зовнішньополітичної діяльності СРСР за часів М. Хрущова позначилася й на Закарпатті. Почастішали відвідини цього, здавалося б, «закритого» прикордонного регіону, не лише окремими представниками й делегаціями дружніх Радянському Союзу соціалістичних країн, насамперед сусідніх Угорщини, Румунії й Чехословаччини, а й дипломатами західних держав. 8 травня 1959 р., відповідаючи на чергову пропозицію з Ужгорода щодо наближення 60-річчя єпископа А. Генче, а відтак і можливості скористатися цим для його усунення (виходу на пенсію) й заміни більш зручним церковним діячем, а то й взагалі скасування єпископату Реформатської церкви, голова союзної РСРК О. Пузін вважав писав, стримуючи поспіх республіканських чиновників: «Рада вважає, що ліквідація єпископату Реформатської церкви у Закарпатській області поки передчасна. Про існування цієї церкви та її єпископату широко відомо у зарубіжному церковному світі, різні зарубіжні церковні організації увесь час проявляють до неї інтерес. Вони запрошують Генче приїхати за кордон на різні

церковні урочистості й конференції, а також намагаються надіслати своїх представників до Закарпатської області для ознайомлення з церковним життям на місці. Крім того, ця церква головним чином об'єднує віруючих угорської національності, вважається національною церквою, й ліквідація єпископату може викликати за кордоном, зокрема в Угорщині, хибне тлумачення» [19, с. 187].

Наступний керівник РСРК УРСР К. Полонник вже у першій своїй інформації до Москви 3 жовтня 1959 р. висловлював жаль щодо «організаційної міцності» Реформатської церкви в Закарпатській області, яка нараховувала 90 громад й об'єднувала, на його думку, понад 50 тис. вірників – переважно угорців, а також словаків, чехів та німців краю. У черговому меморандумі московському керівництву (2 березня 1960 р.) К. Полонник зазначав, що Реформатська церква Закарпаття є серйозним противником для атеїстичних намірів влади, адже реформатські громади області обслуговують «49 відмінно вишколених пасторів, якими керує енергійний й всебічно освічений єпископ Генче, який увесь час рветься на міжнародну арену, налагодив зв'язки із зарубіжними церковними організаціями, листується з ними й виступає у закордонній пресі» [19, с. 186]. Фіксуючи ці зміни на прикладі Закарпатської області, К. Полонник, колишній головний цензор республіки, зауважував в інформаційному звіті за 1960 р., що до цього часу реформатське (й католицьке) духовенство краю «недостатньо обмежувалося, слабо контролювалося». Натомість нині, мовляв, ситуація докорінно змінилася: «Контроль посилено, й вимоги

радянського законодавства про культу повністю поширюються й на діяльність релігійників у Закарпатті» [23, с. 144].

Мережа реформатських громад на початку 1959 р. нараховувала 91 офіційно діюче релігійне об'єднання. Зазнавши певного скорочення впродовж 1959-1962 рр., на січень 1963 р. вона налічувала 81 зареєстровану громаду й практично залишилася незмінною до кінця 1980-х рр. [23, с. 144]. Влада не наважилася на відкритий конфлікт з угорським населенням і хоч повільно, але реєстрація реформатських громад пройшла. При цьому, функціонерами РСРК рухали аж ніяк не «гуманітарні» міркування – вони, насамперед, були зацікавлені в інструментальному використанні Реформатської церкви Закарпатської області як «автономної» складової церковного сегменту «загальнонародної боротьби за мир», яка насправді лише обслуговувала зовнішньополітичні інтереси Кремля.

Висновки. Отже, попри всі жорсткі випробування, Реформатську церкву Закарпаття радянська система не змогла зламати. Церква і надалі виконувала функцію важливого консолідуючого чинника для угорців в краї. Стала серйозним противником атеїстичних планів влади щодо релігійної політики. Мовна ізольованість угорців від російськомовного (лише частково україномовного) державного апарату була їй на користь, зокрема ускладнювала «висвітлення» її діяльності для апарату Ради у справах релігійних культів УРСР.

Список використаних джерел

1. Badó Zsolt. Mártír lelkész volt” Gecse Endre emlékezete. Kárpátalja, 2003. [Електронний ресурс] – Режим доступу до статті: <http://www.karpataljalap.net/?q=2003/10/17/martir-lelkesz-volt>. (дата звернення 5.08.2018).
2. Dupka György. Egyetlen bűnünk magyarságunk volt (Emlékkönyv a sztálinizmus kárpátaljai áldozatairól 1944-1946). Kárpátaljai Magyar Könyvek, 9. Ungvár-Budapest, 1993. 328 old.
3. Dupka György. „Keresétek fel a sírom...” Szolyvai emlékkönyv. A „malenykij robot” 60. évfordulójára a sztálinizmus kárpátaljai magyar áldozatairól 1944–2004. Kárpátaljai Magyar Könyvek, 134. Intermix Kiadó, Ungvár-Budapest, 2004. 107 old.
4. Dupka György. A mi golgotánk. A kollektív bűnösség elvének alkalmazása a kárpátaljai magyarokkal és németekkel szemben. (A 4. Ukrán Front Katonai Tanácsa határozatainak végrehajtása az NKVD jelentések tükrében, 1944 - 1946). (Előszó: dr. Tóth Mihály. Utószó: Alekszej Korszun történész). Szolyvai Emlékparkbizottság - Intermix Kiadó. Kárpátaljai Magyar Könyvek, 215. Intermix Kiadó, Ungvár–Budapest, 2012. 376. old.
5. Fodor Gusztáv. Akik a nagy nyomorúságból jöttek...A sztálini diktatura koncepciók pereit kárpátaljai református lelkészek ellen a KGB ungvári levéltárának dokumentumai alapján. Peranyagok, életrajzi adatok, fényképek. Budapest: Református Közéleti és Kulturális Központ Alapítvány, 2017. 660 old. [Електронний ресурс] – Режим доступу до праці: https://www.academia.edu/34219825/Fodor_Guszt%C3%A1v_Akik_a_nagy_nyomor%C3%BAs%C3%A1gb%C3%B3l_j%C3%B3ttak..._A_szt%C3%A1lini_diktat%C3%BAra_koncepc%C3%B3s_perei_k%C3%A1rp%C3%A1taljai_reform%C3%A1tus_lelk%C3%A9szek_ellen_a_KGB_ungv%C3%A1ri_lev%C3%A9lt%C3%A1r%C3%A1nak_dokumentumai_alapj%C3%A1n._Peranyagok_%C3%A9letrajzi_adatok_f%C3%A9nyk%C3%A9pek._Reform%C3%A1tus_K%C3%B6z%C3%A9leti_%C3%A9s_Kultur%C3%A1lis_K%C3%B6zpont_Alap%C3%ADtv%C3%A1ny_Budapest_2017. (дата звернення 5.08.2018).
6. Forgón Pál: Ott voltam, ahol a legszebb virágok nyílnak. Egy kárpátaljai magyar református lelkész a GULAG-on. Budapest, Kálvin, 1992. 111 old.
7. Forgón Pál. Ábeltől Antipásig. Verses Bibliaértelmezések. Koporsók, temetések, sírok a Biblia világában. Intermix Kiadó, 1994. 241 old.
8. Gulácsi Lajos. A mélységből a magasba. Bizonyágtétel az elmúlt időkről. // Gulácsi Lajos önéletrajza. Második, bővített kiadás // Szerkesztő: Marton Erzsébet. Megjelent a szerző magánkiadásában. Munkács, 2009. 46 old. [Електронний ресурс] – Режим доступу до праці <http://mek.niif.hu/03500/03531/html/index.htm> (дата звернення 5.08.2018).
9. Gulácsi Lajos. A Kárpátaljai Református Egyház külön története. Munkács, 1990. 5 old.
10. Hargita Árpád. Tűzszlopoddal jéghegyek között. Zimányi József életútja. Budapest, Fundamentum Alapítvány, 1995. 339 old.
11. Kovács Zoltán. Bilincsen és békességben Istennel. Szibériai rabságom története. Budapest: Református zsinati iroda, 1990. 149 old.
12. Molnár D. Erzsébet. Kárpátaljai magyarok a Szovjetunió hadifogoly-és munkatáboraiiban (1944-1953). Debreceni Egyetem. BTK, 2015. 241 old.

13. Seres Attila. A Kárpátaljai Református egyház az 1956. évi forradalom idején. Iratok a szovjet állami vallásügyi tanács archívumából 1956-1957. // Hadifogság, Málenyikj robot, Gulág Kárpát-medencei magyarok és németek elhurcolása a Szovjetunió hadifogoly- és kényszermunkatáborába (1944-1953). Beregszász-Ungvár: „RIK-U”, 2017. 32–78 old.
14. Байдич В. Антирелігійна кампанія радянської влади у 1958–1964 рр. і Римо-католицька церква в Україні // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса. 2011. Вип. 2. С. 295-309.
15. Бондарчук П. М., Даниленко В. М. Особливості релігійної ситуації в УРСР (середина 1950-х – перша половина 1960-х років) // Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Серія: Історичні науки. 2013. Вип. 3. С. 158-171. [Електронний ресурс] – Режим доступу до статті: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmd_u_2013_3_34_26 (дата звернення 5.08.2018).
16. Войналович В. А. Партиїно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс. К., 2005. 741 с.
17. Войналович В. А. Римо-католицькі громади в Україні у вимірах державної релігійної політики (друга половина 40-х – 50-ті роки ХХ ст.) // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Збірник статей. – К.: Рідний край, 1999. Вип. 7. С. 151-158.
18. Войналович В. А. Обмежувальні заходи влади щодо римо-католицького духовенства в Україні: причини, механізм, наслідки (друга половина 40-х – 50-ті роки ХХ ст.) // Науковий вісник Полтавського університету споживчої кооперації України. Серія «Гуманітарні науки». 2002. № 2(6). С. 64-71.
19. Капітан Л. І. А. Генче – очільник реформатської церкви Закарпаття // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету, 2013, вип. XXXV. С.185.
20. Капітан Л. І. Антирелігійний курс радянського керівництва щодо Римо-католицької церкви на Закарпатті (1945-1955 рр.) // Український історичний журнал. 2013. №5. С. 157-168.
21. Капітан Л. І. Етнокультурний розвиток Закарпаття у контексті радянзації краю, 1944-1964 рр. К.: Видавництво «Варта», 2013. 583 с.
22. Капітан Л. І. Внутрішні трансформації Римо-католицької церкви в повоєнному Закарпатті // Наука. Релігія. Суспільство. 2013. № 3. С. 8-15.
23. Капітан Л. Ликвідація Греко-католицької церкви у Закарпатті, 1945-1949 рр.: ідеолого-пропагандистська складова // Краєзнавство. №3. 2012. С. 71-83.
24. Капітан Л. І. Процес реєстрації реформатських громад в повоєнному Закарпатті: прояв лояльності чи політична гра // Краєзнавство. 2013. № 2. С. 139-145.
25. Капітан Л. І. Реформатська церква Закарпаття у контексті антирелігійної політики радянської адміністрації повоєнних років // Гуржіївські історичні читання. 2013. Вип. 6. С. 240-244.
26. Лешко О. Державна політика і протестантські громади Закарпаття в 1946-1949 роках // Carpatika Карпатика. Вип.20. Ужгород, 2002. С.105-114.
27. Лешко О. Протестанти Закарпаття: погляд у минуле. // Науковий вісник Ужгород. нац. ун-ту. Серія: Історія. Вип.7. Ужгород: Вид-во В.Падяка, 2002. С.79-83.
28. Лешко О., Феніч В. Опозиційний рух у релігійних громадах євангельських християн-баптистів 60-х – першої половини 70-х років ХХ століття // Carpatika – Карпатика. Вип.28. Ужгород, 2003. С.119-132.
29. Лешко О. Реформатське духовенство Закарпаття в другій половині 40-50 х роках // Наук. вісн. Ужгород. нац. ун-ту. Серія: Історія. Вип.9. Ужгород: Вид-во УжНУ, 2003. С.74-82.
30. Лешко О. Становище єговітських громад Закарпаття в 1946-2002 роках // Держава і церква: уроки минулого і проблеми сьогодення. Матеріали міжнар. наук.-практ. конф. Ужгород: Ліра, 2003. С.126-132.

References

1. Badó Zsolt. „Mártír lelkész volt” Gece Endre emlékezete. Kárpátalja, 2003. [Elektronny'j resurs] – Rezhym dostupu do statii: <http://www.karpataljalap.net/?q=2003/10/17/martir-lelkesz-volt>. (data zvernennya 5.08.2018). (In Hungarian).
2. Dupka György. Egyetlen bűnünk magyarságunk volt (Emlékkönyv a sztálinizmus kárpátaljai áldozatairól 1944-1946). Kárpátaljai Magyar Könyvek, 9. Ungvár-Budapest, 1993., 328 old. (In Hungarian).
3. Dupka György. „Keresétek fel a sírom...” Szolyvai emlékkönyv. A „malenyikj robot” 60. évfordulójára a sztálinizmus kárpátaljai magyar áldozatairól 1944–2004. Kárpátaljai Magyar Könyvek, 134. Intermix Kiadó, Ungvár-Budapest, 2004., 107 old. (In Hungarian).
4. Dupka György. A mi golgotánk. A kollektív bűnösség elvének alkalmazása a kárpátaljai magyarokkal és németekkel szemben. (A 4. Ukrán Front Katonai Tanácsa határozatainak végrehajtása az NKVD jelentések tükrében, 1944 - 1946). (Előszó: dr. Tóth Mihály. Utószó: Alekszej Korszun történész). Szolyvai Emlékparkbizottság - Intermix Kiadó. Kárpátaljai Magyar Könyvek, 215. Intermix Kiadó, Ungvár–Budapest, 2012. 376. old. (In Hungarian).
5. Fodor Gusztáv. Akik a nagy nyomoruságból jöttek...A sztálini diktatura koncepciósi perei kárpátaljai református lelkészek ellen a KGB ungvári levéltárának dokumentumai alapján. Peranyagok, életrajzi adatok, fényképek. Budapest: Református Közéleti és Kulturális Központ Alapítvány, 2017. 660 old. [Elektronny'j resurs] – Rezhym dostupu do praci: https://www.academia.edu/34219825/Fodor_Gusztav_Akik_a_nagy_nyomoru%C3%A1v_Akik_a_nagy_nyomoru%C3%BAAs%C3%A1gb%C3%B3l_j%C3%B6ttek..._A_szt%C3%A1lini_diktat%C3%BAra_koncepcio%C3%B3s_perei_k%C3%A1rp%C3%A1taljai_reform%C3%A1tus_lelkeszek_ellen_a_KGB_ungv%C3%A1ri_lev%C3%A9l%C3%A9t%C3%A1r%C3%A1nak_dokumentumai_alapj%C3%A1n_Peranyagok_%C3%A9letrajzi_adatok_f%C3%A9nyk%C3%A9pek_Reform%C3%A1tus_K%C3%B6z%C3%A9leti_%C3%A9s_Kultur%C3%A1lis_K%C3%B6zpont_Alap%C3%ADtv%C3%A1ny_Budapest_2017 (data zvernennya 5.08.2018). (In Hungarian).
6. Forgon Pál: Ott voltam, ahol a legszebb virágok nyílnak. Egy kárpátaljai magyar református lelkész a GULAG-on. Budapest, Kálvin, 1992. 111 old. (In Hungarian).
7. Forgon Pál. Ábeltől Antipásig. Verses Bibliaértelmezések. Koporsók, temetések, sírok a Biblia világában. Intermix Kiadó, 1994. 241 old. (In Hungarian).
8. Gulácsi Lajos. A mélységből a magasba. Bizonyágtétel az elmúlt időről. // Gulácsi Lajos önéletrajza. Második, bővített kiadás // Szerkesztő: Marton Erzsébet. Megjelent a szerző magánkiadásában. Munkács, 2009. 46 old. [Elektronny'j resurs] – Rezhym dostupu do praci <http://mek.niif.hu/03500/03531/html/index.htm>. (data zvernennya 5.08.2018). (In Hungarian).
9. Gulácsi Lajos. A Kárpátaljai Református Egyház külön története. Munkács, 1990. 5 old. (In Hungarian).
10. Hargita Árpád. Tűzszlopoddal jéghegyek között. Zimányi József életútja. Budapest, Fundamentum Alapítvány, 1995. 339 old. (In Hungarian).

11. Kovács Zoltán. Bilincsen és békességben Istennel. Szibériai rabságom története. Budapest: Református zsinati iroda, 1990. 149 old. (In Hungarian).
12. Molnár D. Erzsébet. Kárpátaljai magyarok a Szovjetunió hadifogoly-és munkatáborában (1944-1953). Debreceni Egyetem. BTK, 2015. 241 old. (In Hungarian).
13. Seres Attila. A Kárpátaljai Református egyház az 1956. évi forradalom idején. Iratok a szovjet állami vallásügyi tanács archívumából 1956-1957. // Hadifogság, Málenkij robot, Gulág Kárpát-medencei magyarok és németek elhurcolása a Szovjetunió hadifogoly- és kényszermunkatáborába (1944-1953). Beregszász-Ungvár: „RIK-U”, 2017. 32–78 old. (In Hungarian).
14. Bajdy`ch V. Anty`religijna kampaniya radyans`koyi vldy` u 1958–1964 rr. i Ry`mo-katoly`cz`ka cerkva v Ukrayini // Naukovi zapy`sky` Insty`tutu polity`chny`x i etnonacional`ny`x doslidzhen`im. I. F. Kurasa. 2011. Vy`p. 2. S. 295-309. (In Ukrainian).
15. Bondarchuk P. M., Dany`lenko V. M. Osobly`vosti religijnoyi sy`tuaciyi v URSR (serey`na 1950-x – persha polovy`na 1960-x rokiv) // Naukovy`j visny`k My`kolayivs`kogo nacional`nogo universy`tetu imeni V. O. Suxomly`ns`kogo. Seriya: Istory`chni nauky`.2013. Vy`p. 3. 34. S. 158-171. [Elektronny`j resurs] – Rezhym` dostupu do statti: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmd_u_2013_3_34_26. (data zvernennya 5.08.2018). (In Ukrainian).
16. Vojnalovy`ch V. A. Partijno-derzhavna polity`ka shhodo religiyi ta religijny`x insty`tucij v Ukrayini 1940–1960-x rokiv: politologichny`j dy`skurs. K., 2005. 741 s.
17. Vojnalovy`ch V. A. Ry`mo-katoly`cz`ki gromady` v Ukrayini u vy`mirax derzhavnoyi religijnoyi polity`ky` (druga polovy`na 40-x – 50-ti roky` XX st.) // Istoriya Ukrayiny`: Malovidomi imena, podiyi, fakty`: Zbirny`k statej. – K.: Ridny`j kraj, 1999. Vy`p. 7. S. 151-158. (In Ukrainian).
18. Vojnalovy`ch V. A. Obmezhuval`ni zaxody` vldy` shhodo ry`mo-katoly`cz`kogo duxovenstva v Ukrayini: pry`chy`ny`, mexanizm, naslidky` (druga polovy`na 40-x – 50-ti roky` XX st.) // Naukovy`j visny`k Poltav`s`kogo universy`tetu spozhy`vchoyi kooperaciyi Ukrayiny`. Seriya «Gumanitarni nauky». 2002. № 2(6). S. 64-71. (In Ukrainian).
19. Kapitan L. I. A. Genche – ochil`ny`k reformats`koyi cerkvy` Zakarpattya // Naukovi pracj istory`chnogo fakul`tetu Zaporiz`kogo nacional`nogo universy`tetu, 2013, vy`p. XXXV. C.185. (In Ukrainian).
20. Kapitan L. I. Anty`religijny`j kurs radyans`kogo kerivny`cz`ta shhodo Ry`mo-katoly`cz`koyi cerkvy` na Zakarpatti (1945-1955 rr.) // Ukrayins`ky`j istory`chny`j zhurnal. 2013. №5. S. 157-168. (In Ukrainian).
21. Kapitan L. I. Etnokul`turny`j rozvy`tok Zakarpattya u konteksti radyanizaciyi krayu, 1944-1964 rr. K.: Vy`davny`cz`tvo «Varta», 2013. 583 s.
22. Kapitan L. I. Vnutrishni transformaciyi Ry`mo-katoly`cz`koyi cerkvy` v povoyennomu Zakarpatti // Nauka. Religiya. Suspil`stvo. 2013. № 3. S. 8-15. (In Ukrainian).
23. Kapitan L. Likvidaciya Greko-katoly`cz`koyi cerkvy` u Zakarpatti, 1945-1949 rr.: ideologo-propagandy`sts`ka skladova // Krayeznavstvo. №3. 2012. S. 71-83. (In Ukrainian).
24. Kapitan L. I. Proces reyestraciyi reformats`ky`x gromad v povoyennomu Zakarpatti: proyav loyaly`nosti chy` polity`chna gra // Krayeznavstvo. 2013. № 2. S. 139-145. (In Ukrainian).
25. Kapitan L. I. Reformats`ka cerkva Zakarpattya u konteksti anty`religijnoyi polity`ky` radyans`koyi administraciyi povoyenny`x rokiv // Gurzhiyivs`ki istory`chni chy`tannya. 2013. Vy`p. 6. S. 240-244. (In Ukrainian).
26. Leshko O. Derzhavna polity`ka i protestants`ki gromady` Zakarpattya v 1946-1949 rokax // Carpatika Karpaty`ka. Vy`p.20. Uzhgorod, 2002. S.105-114. (In Ukrainian).
27. Leshko O. Protestanty` Zakarpattya: poglyad u my`nule. // Naukovy`j visny`k Uzhgorod. nac. un-tu. Seriya: Istoriya. Vy`p.7. Uzhgorod: Vy`d-vo V.Padyaka, 2002. S.79-83. (In Ukrainian).
28. Leshko O., Feny`ch V. Opozy`cijny`j rux u religijny`x gromadax yevangel`s`ky`x xry`sty`yan-bapty`stiv 60-x – pershoji polovy`ny` 70-x rokiv XX stolittya // Carpatika – Karpaty`ka. Vy`p.28. Uzhgorod, 2003. S.119-132. (In Ukrainian).
29. Leshko O. Reformats`ke duxovenstvo Zakarpattya v drugij polovy`ni 40-50 x rokax // Nauk. visn. Uzhgorod. nac. un-tu. Seriya: Istoriya. Vy`p.9. Uzhgorod: Vy`d-vo UzhNU, 2003. S.74-82. (In Ukrainian).
30. Leshko O. Stanovy`shhe yegovists`ky`x gromad Zakarpattya v 1946-2002 rokax // Derzhava i cerkva: uroky` my`nulogo i problemy` s`ogodennya. Materialy` mizhnar. nauk.-prakt. konf. Uzhgorod: Lira, 2003. S.126-132. (In Ukrainian).

SUMMARY

MORTIFICATION REFORMATIC CHURCH TRANSCARPATY BY THE SOVIET AUTHORITY IN 1957-1964

C.-S. Ferkov, I. Skyba (Uzhhorod)

The post-war decades were perhaps the most tragic period in the history of the Christian churches of Transcarpathia. The state ideology of the USSR in the form of militant atheism, excluded the existence of an alternative worldview. It was made to weaken, and moreover, to eliminate the influence of the church and the clergy. The relatively "liberal" policy of the mid-1950s was replaced by a hard position of the Soviet government and, correspondingly, the USSR at the end of the 1950s and early 1960s, with respect to religion and the Church. Despite all the harsh trials, the Reformed Church was not able to break, the church continued to function as an important consolidating factor for the Hungarians people of the region. Church was a serious opponent of atheistic power plans. The Hungarians' linguistic isolation from the Russian-speaking (partly Ukrainian-language) state apparatus was in her favor, in particular, making harder "illuminating" her activities and processes in her environment for the apparatus of the Council for Religious Affairs. The article examines the processes that took place in the environment of the Reformed Church of Transcarpathia in the postwar period. The nature of the relationship between its leaders and the Soviet authorities is determined. The analysis of the internal struggle between the leaders of some Reformed groups is made. Are revealed the peculiarities of the Soviet administration policy in the post-war period in the relation to the Reformed church of Transcarpathia which was the important ethnic consolidating factor for the Hungarians of the region in the context of denationalization processes introduced by the Kremlin. The strategy for survival in the new conditions of the Reformed Church of Zakarpattia and individual behavior of its administration and parishioners are outlined. Criminating of "anti-Soviet political activities" in the days of Czechoslovakia or Hungary, participation in different political parties.

Keywords: Transcarpathia, repressions, Christians, Calvinists-reformatory, Reformed Church.

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 341.17

DOI: 10.24144/2523-4498.2(39).2018.165130

ПОБУДОВА СТАБІЛЬНОЇ СИСТЕМИ ЗОВНІШНЬОЕКОНОМІЧНИХ ЗВ'ЯЗКІВ МІЖ ЧЕСЬКОЮ РЕСПУБЛІКОЮ І СЛОВАЧЧИНОЮ: ДОСВІД ДЛЯ УКРАЇНИ

Андрейко В. І. (Ужгород)

В статті автор досліджує процеси побудови та подальшої трансформації системи міждержавного співробітництва та стабільного розвитку зовнішньоекономічної співпраці Чеської і Словацької республік, здійснює аналіз особливостей економічного партнерства між складовими частинами колишньої єдиної держави, «мирне розлучення» якої дало поштовх для розвитку цілого ряду країн регіону Центральної та Східної Європи і України, зокрема. Відзначається, що незалежні Чехія і Словаччина вимушені були фактично вперше формувати самостійну систему зовнішньоекономічної політики і міждержавних економічних зв'язків. Втім, наростання відмінних рис у чеському і словацькому варіанті постсоціалістичного реформування після 1993 року лише незначним чином торкнулося зовнішньоекономічної сфери. Нові ринкові принципи зовнішньоекономічної діяльності були запроваджені ще в ході «клаусівських» реформ у рамках федерації. Чеська Республіка і Словаччина, які в минулому входили до єдиного економічного комплексу, пройшли тривалий шлях трансформації від соціалістичної системи планової економіки до ринкової моделі господарювання. Активна економічна позиція і спрямованість на європейську та євроатлантичну інтеграцію призвела до очікуваних результатів – значне економічне зростання, контрольований рівень інфляції. Разом із тим, система зовнішньоекономічного співробітництва та торгово-економічні відносини, як окремо двох країн так і чесько-словацьке партнерство, зазнали деяких суттєвих зрушень. Після проведення комплексу економічної діагностики виявлені найбільш значимі результати для Словаччини. Після вступу до зони євро Словаччина отримала надійний базис для сталого розвитку власної економічної системи. Ця подія співпала із загостренням негативного впливу світової фінансово-економічної кризи на економіку Словаччини та стала одним із факторів оживлення економічного росту. Також автор відмічає той факт, що в умовах створення біля кордонів України інтегрованої ринкової зони з режимом вільної торгівлі, українська держава не могла залишатися осторонь цієї регіональної економічної інтеграції. Україна в середині 1990-х – початку 2000-х років прагнула стати повноправним членом «європейської економічної родини». Її бажання на той час підтримували майже всі держави Центральної та Східної Європи.

Ключові слова: Чеська Республіка, Словаччина, економічне співробітництво, ринкові реформи, зовнішньоекономічні зв'язки, Україна.

Постановка проблеми. Система двостороннього міждержавного співробітництва Чеської і Словацької республік (далі ЧР і СР) засвідчила свою ефективність і стабільність. Результатом тісної взаємодії ЧР і СР став вступ цих постсоціалістичних держав до загальноєвропейських і євроатлантичних структур. Чесько-словацька співпраця залишається основною платформою координації дій двох нових центральноєвропейських членів ЄС і в рамках розширеної Європейської спільноти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Більшість робіт українських учених, присвячені дослідженню відносин Словаччини та Чехії, мають переважно історичну та політологічну спрямованість. Це праці В. Андрейка, С. Віднянського, Є. Кіш, І. Коваля, Д. Мороза та деяких інших дослідників. У роботах учених-економістів Чеська Республіка і Словаччина розглядаються переважно через широкий географічний простір регіону Центральної та Східної Європи. Серед словацьких та чеських дослідників варто виділити роботи Brocková I., Margulíková O., Grusmanová E.,

Muravský J., Lečka V Senaj M., Veskarbka M., Zeman J. [1, 2, 4].

Мета дослідження. Враховуючи поставлену проблематику у вказаному дослідженні автор намагався провести діагностику трансформацій зовнішньоекономічних відносин ЧР і СР в умовах співіснування в системі загального європейського господарського комплексу.

Виклад основного матеріалу. Процес трансформацій в Центральній і Східній Європі надав переконливі докази про взаємозалежні зв'язки між макроекономічними процесами і структурними реформами. Успіх будь-якої економічної політики залежить від здатності реформувати елементи економічної системи загалом [16, с. 42].

Разом з тим, виділення зовнішньоекономічних відносин ЧР і СР в окремий предмет дослідження є актуальним, як з позиції використання позитивного постінтеграційного досвіду країн, які мали спільну господарську систему, так і з позиції нових структурних трансформаційних зрушень в економічних зв'язках при переході на єдину європейську валюту.

Загалом чесько-словацьке міждержавне співробітництво за роки свого існування

перетворилося у вагомий невід'ємний складовий елемент нової архітектури безпеки в регіоні Центральної Європи і європейського континенту в цілому.

У контексті реалізації головного – європейського вибору України вивчення досвіду співробітництва ЧР і СР актуальне і виключно важливе з науково-теоретичного і практичного погляду. Власне, повчальним для України є досвід становлення і розвитку чесько-словацького економічного співробітництва та встановлення стійкої системи зовнішньоекономічних зв'язків Чеською та Словацькою Республіками. Зокрема, позитивно, що після проголошення самостійності, між Чехією і Словаччиною не було різко зруйновано традиційно існуючу систему господарських, насамперед виробничо-коопераційних ці торговельних зв'язків. А, навпаки, впродовж тривалого періоду між ЧР і СР на договірній основі успішно функціонували різні регіональні структури, зокрема, митний союз.

Зміна системи зовнішньоекономічного співробітництва Чехії і Словаччини з початку 1990-х років відбувалася в загальному руслі постсоціалістичної трансформації та ринкових реформ у Центральній та Східній Європі. Як справедливо вказують сучасні українські вчені-економісти, центральноевропейські країни вирішували безпрецедентну в історичному плані проблему – одночасне здійснення системної трансформації економічного устрою (перехід до ринку) та інтегрування в систему світогосподарських зв'язків, а саме – побудова відкритої національної економіки [7, с. 1]. Втім, з самого початку перетворень постсоціалістичним державам прийшлося пройти складну дезінтеграційну стадію в зовнішньоекономічних відносинах.

Колапс «соціалістичної» економічної інтеграції в рамках Ради Економічної Взаємодопомоги (РЕВ), симптоми якого наростали ще в 1980-ті роки, привів на межі 1980-х – 1990-х років до розпаду традиційної системи зовнішньоекономічних зв'язків держав ЦСЄ, орієнтованої переважно на СРСР. Припинення діяльності РЕВ у 1991 році та розвал Радянського Союзу, як головного зовнішньо-економічного партнера зарубіжних східноєвропейських держав, мали для них майже катастрофічні наслідки. Найбільш негативним результатом стала фактична втрата новими центральноевропейськими демократіями величезного сегменту східних ринків.

Для посткомуністичної Чехословаччини економічні втрати були особливо важкими. Крім звуження можливостей товарного експорту власної продукції на пострадянський простір та погіршення умов імпорту сировини та енергоносіїв зі Сходу у зв'язку з переходом на світові ціни та взаєморозрахунок у ВКВ, країна понесла значні фінансові збитки.

По-перше, нееквівалентний товарообмін у рамках РЕВ на основі міжнародної ерзацвалюти, т. зв. "перевідних карбованців" не дозволив на початку 1990-х років до кінця збалансувати взаєморозрахунки на міждержавному рівні з

колишнім СРСР та між чеськими і словацькими суб'єктами господарської діяльності, з одного боку, і підприємствами пострадянських держав, з іншого, як і інших країн-членів РЕВ.

По-друге, Чехословаччина та, відповідно, і її правонаступники – Чехія та Словаччина залишалися чистими кредиторами радянської сторони. Чехословаччина протягом 1980-х років вклала значні кошти в спорудження систем транзиту енергоносіїв, особливо газопроводів, а також у розвиток гірничодобувної промисловості і будівництво житла та об'єктів соціальної інфраструктури на радянській території. Погашення цих кредитів поставками енергоносіїв і сировини зі Сходу в повному обсязі так і не було здійснено. Лише на початку 2000-х років пострадянські держави – правонаступники СРСР, зокрема Росія і Казахстан змогли більш-менш закрити цю позицію.

Всупереч тому Україна, наприклад, до теперішнього часу так і не вирішила питання погашення заборгованості перед Чехією за т.зв. Ямбурзькими угодами, а зі Словаччиною – за будівництво Криворізького гірничо-збагачувального комбінату окислених руд (КГЗКОР) [9, с. 8-9; 10, с. 31-53]. Це суттєво ускладнює розвиток сучасного українсько-чеського і українсько-словацького економічного співробітництва.

Чехословаччина, Угорська Республіка і Республіка Польща 21 грудня 1992 року в польському м. Краків уклали договір про створення Центральноевропейської угоди вільної торгівлі (СЕФТА). З самого початку стратегічна мета і суть угоди і новоствореної асоціації – формування зони вільної торгівлі в Центральній та Східній Європі з подальшим розширенням цього регіонального економічного союзу в смугу від Балтійського до Адріатичного морів. Рух до зони вільної торгівлі передбачався поступовим – шляхом поетапного усунення митних і нетарифних бар'єрів у торгівлі між державами-членами СЕФТА [6, с. 59-123].

Мета створення асоціації – погоджене розширення товарообігу і налагодження коопераційних зв'язків між країнами-учасниками для компенсації негативних наслідків втрати східних ринків після розпаду РЕВ, а також підготовка до включення в процес загальноєвропейської економічної інтеграції та вступу до Євросоюзу.

Державотворчі процеси і усамостійнення Чеської та Словацької Республік з 1 січня 1993 року дещо модифікували склад учасників СЕФТА, ЧР і СР, як правонаступники ЧСФР, стали повноправними членами асоціації. З 1 січня 1994 року до СЕФТА вступила Словенія, а 1 липня 1997 року – Румунія. Наступними кандидатами в члени асоціації стали Болгарія та інші балканські країни, держави Прибалтики. Навіть Туреччина та Ізраїль виявляли інтерес до членства в СЕФТА.

Держави СЕФТА впродовж 1990-х років були регіоном стабільного соціально-економічного розвитку і динамічних темпів господарського росту. Погоджена лінія на ліквідацію митних бар'єрів у взаємній торгівлі спричинила бурхливий розвиток взаємного товарообігу в рамках СЕФТА, обсяг якого

протягом 1993-1996 років зріс удвічі. Відкриття національних економік назовні в асоційованій центральноєвропейській зоні вільної торгівлі держави-учасники фактично значним чином вирішили проблему реалізації продукції своїх товаровиробників та компенсували втрату зовнішніх ринків збуту, насамперед на Сході.

В умовах створення біля кордонів України інтегрованої ринкової зони з режимом вільної торгівлі та ємністю майже в 90 млн. потенційних споживачів, українська держава не могла залишатися осторонь цієї регіональної економічної інтеграції. Україна в середині 1990-х років отримала статус спостерігача при СЕФТА і прагнула стати повноправним членом асоціації. Її снагу підтримували майже всі держави Центральної та Східної Європи. Але, на жаль, українська держава не виконувала статутних вимог до потенційних кандидатів на вступ до СЕФТА: не була членом Світової Організації Торгівлі (СОТ/ГАТТ), не мала асоційованого договору з ЄС тощо.

Чехословаччина в рамках РЕВ спеціалізувалася на виробництві машинобудівної продукції, зокрема важкому і транспортному машинобудуванні. Але техніко-технологічний рівень виробництва був недостатнім і тому готова продукція виявилася майже неконкурентоспроможною на західних ринках. Сировинноємний та енергоємний чеський і словацький промислово-виробничий комплекс вирішальним чином залежав від радянських поставок.

Структура чехословацького народного господарства та його експортного потенціалу була деформованою – з домінуванням важкої індустрії та воєнно-промислового комплексу (ВПК). З-поміж країн радянського блоку Чехословаччина була другим після СРСР світовим експортером зброї. Політичне рішення нової чехословацької демократичної влади – з гуманістичної ініціативи президента В. Гавела припинити на початку 1990 року вивіз зброї стало взагалі катастрофічним для ВПК країни та пов'язаних з ним галузей. Від такого удару ВПК Чехії і Словаччини не може оговтатися до теперішнього часу і країни майже повністю втратили зовнішні ринки експорту військової техніки та озброєння.

Неприспособленими до нових умов зовнішньоекономічної діяльності та ринку виявилися чеська і

словацька легка та продовольча і харчова промисловість, а також аграрний сектор. Втрата на початку 1990-х років невибагливих східних ринків та відмирання міждержавної схеми товарообміну періоду РЕВ – "продовольство за сировину" звузили можливість реалізації промислових і продовольчих товарів народного споживання, які з появою більш якісного західного імпорту не знаходили масового споживача навіть на внутрішньому чеському і словацькому ринку. А агропромисловий комплекс для виживання в умовах жорсткої зарубіжної конкуренції потребував все більших державних дотацій.

Консервативний чехословацький комуністичний режим, який не сприймав і горбачовську перебудову та лібералізацію господарської, в т. ч. зовнішньоекономічної діяльності в СРСР 1980-х років, до останнього моменту свого існування відчайдушно тримався за директивно-адміністративні важелі управління економікою і державну монополію зовнішньої торгівлі. Тому після революції 17 листопада 1989 року нова влада могла лише поетапно лібералізувати зовнішньоекономічну сферу та обережно відкривати самостійний вихід суб'єктів господарської діяльності на зовнішній ринок, так як вони не мали ні достатнього капіталу, ні елементарного досвіду роботи в умовах жорсткої міжнародної конкуренції [14, с. 153].

Таким чином, низка негативних чинників вела на початку 1990-х років до погіршення показників зовнішньоекономічної діяльності Чехії і Словаччини, зокрема обсягів і структури зовнішньої торгівлі, особливо експорту. Східні ринки були втрачені, а відразу пробитися на західні із застарілою і неякісною продукцією було неможливо. Надалі впродовж 1990-х років діяла тенденція прискореного зростання імпорту над експортом, що приводило до значного зовнішньоторговельного дефіциту, який ЧР і СР намагалися покрити нарощенням вивозу до розвинених країн, передусім ЄС товарів сировинної і напівфабрикатної груп. А це, у свою чергу, вело до такого явища, як деіндустріалізація експорту і наближало структуру зовнішньої торгівлі двох держав до характерної для відсталих країн "третього світу", що розвиваються [13, с. 188]. Вказані тенденції відображають і офіційні статистичні дані про обсяги зовнішньої торгівлі Чехії і Словаччини протягом другої половини 1990-х років.

Таблиця 1. Зовнішня торгівля ЧР і СР в 1995-2000 рр. (млн. дол. США)

Показник	1995	1997	1998	1999	2000
Чехія					
Імпорт	25 128	27121	28432	28073	32110
Експорт	21364	22333	25906	26242	28996
Баланс	- 3764	- 4788	- 2526	- 1831	- 3114
Словаччина					
Імпорт	9226	10770	13725	11688	13413
Експорт	8596	8251	10721	10062	11889
Баланс	- 630	- 2519	- 3004	- 1625	- 1524

Складено автором за джерелом: [5, с. 688-689].

Дані Таблиці 1 засвідчують, що обсяги імпорту ЧР і СР у другій половині 1990-х років значно перевищували обсяги експорту. В результаті складався значний дефіцит зовнішньоторговельного обороту. В Чехії у 1997 році дефіцит зовнішньої торгівлі наблизився до показника 5 млрд. дол. США і набрав загрозливого для макроекономічної стабільності країни характеру, що привело до серйозних господарських проблем і, разом з іншими чинниками, навіть до внутрішньополітичної кризи та відставки уряду В.Клауса. Як засвідчують показники кінця 1990-х років Таб.1 на зовнішній торгівлі ЧР і СР негативно відбилися наслідки світової фінансової кризи 1998-1999 років.

Загалом на початку 1990-х років найбільшим негативом було те, що у всіх постсоціалістичних країнах кризові явища в системі зовнішньоекономічних зв'язків співпали в часі із господарським спадом кожної національної економіки.

Російські вчені роблять справедливий висновок про втягнення у цей час держав Центральної та Східної Європи в смугу так званої "трансформаційної кризи", яка мала системний характер. У фундаментальному дослідженні про

трансформації 1990-х років у Центральній та Східній Європі вони кажуть наступне:

«Перехід до ринкової економіки виявився в постсоціалістичних країнах значно більш складним, ніж це спочатку передбачалося. Всі без винятку центрально- і східноєвропейські держави зіштовхнулися протягом декількох перших років постсоціалістичних перетворень з масштабним спадом економічної активності, дестабілізацією фінансового становища, різким загостренням соціальних проблем. Всезагальність цих процесів на постсоціалістичному просторі дала підставу дослідникам (а потім і політикам) говорити про трансформаційну кризу як про невід'ємного супутника системних змін» [15, с. 222].

Негативні економічні наслідки трансформаційної кризи і траєкторію виходу з неї в Чехії та Словаччині яскраво ілюструють дані про динаміку інтегрованого макроекономічного показника – валового внутрішнього продукту (ВВП) двох країн протягом 1990-х років.

Якщо проаналізувати еволюцію ВВП у двох вимірах: по-перше, взяти базовий показник 1989 року за 100%, і, по-друге, навести показник приросту або падіння ВВП у відсотках до попереднього року, то динаміка чеського і словацького ВВП у 1990-1999 роках була наступною:

Таблиця 2. Динаміка ВВП Чехії і Словаччини

Рік	Чехія	Словаччина	Чехія	Словаччина
	1989 р.=100%	1989 р. =100%	у % до попереднього року	у % до попереднього року
1990	98,8	97,5	- 1,2	- 2,5
1991	87,4	83,3	- 11,5	- 14,6
1992	84,6	77,9	- 3,3	- 6,5
1993	85,1	75,0	0,6	- 3,7
1994	87,0	78,3	3,2	4,9
1995	92,2	84,0	6,4	6,9
1996	96,6	89,2	3,9	6,6
1997	95,6	94,7	1,0	6,5
1998	93,5	98,6	- 2,6	5,4
1999	93,3	100,5	- 1,5	1,9

Складено автором за джерелом: [15, с. 222].

Наведені в Таблиці 2 дані засвідчують, що Чехія на рік швидше, ніж Словаччина, у 1993 році вийшла з господарського спаду і перейшла до траєкторії соціально-економічного росту. Проте СР у другій половині 1990-х років досягла вищої динаміки середньорічного приросту ВВП і уже в 1999 році не лише відновила, але й перевищила показник абсолютного обсягу ВВП 1989 року. А ЧР наприкінці 1990-х років, навпаки, не уникла тимчасового господарського спаду і скорочення обсягу ВВП.

Загальним висновком на основі даних Таб.2, однак, є те, що ЧР і СР лише на межі ХХ-ХХІ століть відновили дореволюційний рівень економічного потенціалу і тільки з початку 2000-х років змогли перейти до етапу його нарощення. Такою з історичного і економічного погляду можна вважати

десятирічну "ціну" трансформаційної кризи для чеського і словацького суспільства.

Втім, негативні наслідки трансформаційної кризи і господарського спаду 1990-х років у Чехії і Словаччині, як слід об'єктивно визнати, були значно меншими, ніж у більшості інших держав Центральної та Східної Європи, а тим більше в Румунії та Україні. Відповідно, ЧР і СР швидше від інших постсоціалістичних країн, можливо, лише за винятком Польщі, яка досягла дореформного рівня ВВП уже в 1996 році, вийшли з кризового економічного стану.

Таку чеську і словацьку специфіку переборення трансформаційної кризи зумовила низка об'єктивних і суб'єктивних чинників.

По-перше, порівняно міцна стартова економічна позиція розгортання постсоціалістичних перетворень – ще попередньо Чехословаччина була

одною із самих розвинених у соціально-економічному плані європейських країн "радянського блоку".

По-друге, радикальне здійснення системних реформ – з самого початку листопадових суспільно-політичних змін уже в рамках єдиної чехословацької держави (1990-1992 рр.) було реалізовано т.зв. «шоковий» варіант переходу до ринку і трансформації всієї економічної системи, в т. ч. послідовна лібералізація сфери зовнішньоекономічних зв'язків. По-третє, максимальна відкритість чеської і словацької економіки назовні та переорієнтація зовнішньоекономічних зв'язків на Європейський Союз – активна зовнішньоекономічна діяльність стала своєрідним "двигуном" соціально-економічного розвитку ЧР і СР і сприяла плинній інтеграції двох країн до єдиного ринку ЄС та у світогосподарські зв'язки. І, насамкінець, по-четверте, тісна зовнішньоекономічна взаємодія і взаємна підтримка ЧР і СР як на двосторонній основі, так і на багатосторонній – у рамках регіональних і загальноєвропейських інтеграційних процесів.

Уже в лютому 1990 року Чехословаччина обрала радикальний варіант ринкової реформи методами "шокової терапії" [11, с. 98-107]. Групу економістів, які готували програму переходу країни до ринку очолював В. Клаус. Тому такий шлях ринкової трансформації нерідко йменують «клаусотерапією».

Сам В. Клаус наступним чином характеризував завдання розробленого під його керівництвом плану основних ринкових перетворень: повна відміна або масштабне зниження державних дотацій; високий ступінь лібералізації цін; лібералізація зовнішньої торгівлі; відкриття назовні досить закритої національної економіки; введення різних ступенів конвертованості національної грошової одиниці; роздержавлення і широка приватизація тощо [3, с. 76].

Разом з тим, як вказує І.І. Вовканич, у ній не були враховані відмінності в рівнях економічного розвитку двох складових частин країни – Чехії і Словаччини. Для більш розвинутого народного господарства чеських і моравських земель «шокове» реформування мало в основному позитивні наслідки. Але слабша напівфабрикатна словацька економіка не була готова так швидко адаптуватися до ринкових умов.

«Клаусотерапія» в умовах Словаччини привела до складних соціальних наслідків і падіння рівня життя пересічних громадян. Виникла проблема масового безробіття, яку Словаччина не може перебороти до сучасності. Негативні соціальні

наслідки ринкових реформ зумовили зростання політичної напруги у словацькому суспільстві та виникнення конфліктних проблем у чесько-словацьких стосунках. В таких складних умовах нові політичні еліти Чехії та Словаччини не змогли, і як показав подальший розвиток подій, швидше і не хотіли вирішити спірні питання продовження співжиття двох народів у рамках єдиної федеральної держави [8, с. 199].

Після парламентських виборів 1992 року до влади в ЧР прийшли право орієнтовані сили, які настоювали на радикальному варіанті продовження економічних реформ. У Словаччині, навпаки, перемогли партії, які вимагали припинення «шокової» трансформації і закликали до будівництва соціально орієнтованого ринку. Принципова несумісність підходів чеської і словацької сторони до реформування стала однією з причин конституційного припинення чесько-словацького федеративного союзу і проголошення 1 січня 1993 року незалежності Чехії і Словаччини. З унезалебненням двох республік траєкторії ринкових реформ у ЧР і СР почали все більше розходитися [12, с. 55-59].

Висновки. Незалежні Чехія і Словаччина вимушені були фактично вперше формувати самостійну систему зовнішньоекономічної політики і міждержавних економічних зв'язків. Втім, наростання відмінних рис у чеському і словацькому варіанті постсоціалістичного реформування після 1993 року лише незначним чином торкнулося зовнішньоекономічної сфери. Нові ринкові принципи зовнішньоекономічної діяльності були запроваджені ще в ході «клаусівських» реформ у рамках федерації.

Таким чином, побудова стійкої системи зовнішньоекономічних відносин та спільна політика ЧР і СР у 1990-ті роки заклала позитивну основу для інтеграції двох країн до ЄС та в єдиний ринок Євроспільноти. Цьому сприяв і чесько-словацький митний союз та участь ЧР і СР у Центрально-європейській угоді вільної торгівлі (CEFTA), зовнішньоекономічна політика ЧР і СР була спрямована на побудову відкритої ринкової економіки та інтеграцію до ЄС. Проте, ЧР успішніше здійснила трансформацію економічної системи і переорієнтацію зовнішньоекономічних зв'язків на Захід, ніж СР. Однак Словаччина також в період 1998-2004 років прискорено виконала вимоги до країн-кандидатів на вступ до ЄС. Аналогічна ситуація спостерігалася і з Польщею (яка у 2004 році приєдналася до ЄС) та Україною, яка сьогодні співпрацює з Європейською спільнотою на основі Угоди про Асоціацію.

Список використаних джерел

1. Dohoda medzi vládou Slovenskej republiky a Kabinetom ministrov Ukrajiny o cezhraničnej spolupráci // Margulíková O., Grusmanová E., Muravský J. Inštitucionálne aspekty cezhraničnej spolupráce v Slovenskej republike: Vývoj a právne postavenie cezhraničných štruktúr. Analytická štúdia. Br.: Rada Európy, Ministerstvo vnútra SR, 2004. S.125-127.
2. Lečka V. Česko-slovenské vstahy z pohľedu vědců, politologů a ekonomů// Medzinárodné otázky. №3. 1994. S. 78-97.
3. Klaus V. Cesta k trzní ekonomice (Výber z článků, projevů a přednášek v zahraničí). Pr.: Top agency, 1991. 81 s.
4. Senaj M., Veskarbka M., Zeman J. MUSE: Monetary Union and Slovak Economy model // National Bank of Slovakia Working Papers 1/2010 [Electronic resource]. Access mode - <http://www.nbs.sk/en/publications-issued-by-the-nbs/working-papers>. (дата звернення 10.06.2018).

5. Statistická ročenka České republiky 2003. Pr.: ČSU - Scientia, 2003. 739 s.
6. Stredoeurópska dohoda o voľnom obchode uzatvorená medzi Českou Republikou, Poľskou Republikou a Slovenskou Republikou // Medzinárodné otázky. №1. 1996. S. 59-124.
7. Бураковський І.В. Міжнародна торгівля та економічний розвиток країн з перехідною економікою (теоретико-методологічний аналіз механізму взаємозв'язку). Автореф. дис. д.е.н. К.: Київський ун-т ім. Т. Шевченка, 1998. 23 с.
8. Вовканич І.І. Постсоціалістична трансформація в Чеській Республіці: специфіка і етапи // Carpatica – Карпатика. Вип. 21. Політологічні студії: історія, теорія і практика. Ужгород: УжНУ, 2003. С. 198-210.
9. Звіт про роботу торговельно-економічної місії в складі Посольства України в Словацькій Республіці за I півріччя 2005 року. Братислава, липень 2005 року. 53 с.
10. Звіт про роботу торговельно-економічної місії в складі Посольства України в Чеській Республіці за I півріччя 2005 року. Прага, 2005. 62 с.
11. Копыгина М. Сценарий экономической реформы в ЧСФР // Вопросы экономики. 1991. №4. С. 98-107.
12. Передній О., Сюсько І. Розлучення по-чехословацьки // Політика і час. 1993. № 3. С. 55-59.
13. Страны Центральной и Восточной Европы на пути в Европейский Союз. М.: Наука, 2002. С.188.
14. Уроки социально-экономических преобразований в странах Центральной и Восточной Европы / Под ред. Богомолова О.Т. М.: ИМЭПИ РАН, 1996. 153 с.
15. Центрально-Восточная Европа во второй половине XX века. В 3 т. Т.3. Трансформации 90-х годов. Ч.1. М.: Наука, 2002. С. 222.
16. Якубовський С.О., Журавльов О.В. Трансформація економічних відносин Словаччини та Чеської Республіки // Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право. 2014. №3(74). С. 41.

References

1. Dohoda medzi vládou Slovenskej republiky a Kabinetom ministrov Ukrajiny o cezhraničnej spolupráci // Margulíková O., Grusmanová E., Muravský J. Inštitucionálne aspekty cezhraničnej spolupráce v Slovenskej republike: Vývoj a právne postavenie cezhraničných štruktúr. Analytická štúdia. Br.: Rada Európy, Ministerstvo vnútra SR, 2004. S.125-127. (in Slovakian).
2. Lečka V. Česko-slovenské vstahy z pohľadu vedcú, politológů a ekonomů // Medzinárodné otázky. №3. 1994. S.78-97. (in Slovakian).
3. Klaus V. Cesta k tržní ekonomice (Výber z článků, projevů a přednášek v zahraničí). Pr.: Top agency, 1991. 81 s. (in Czech).
4. Senaj M., Veskarbka M., Zeman J. MUSE: Monetary Union and Slovak Economy model // National Bank os Slovakia Working Papers 1/2010 // <http://www.nbs.sk/en/publications-issued-by-the-nbs/working-papers>. (in English).
5. Statistická ročenka České republiky 2003. Pr.: ČSU - Scientia, 2003. 739 s. (in Czech).
6. Stredoeurópska dohoda o voľnom obchode uzatvorená medzi Českou Republikou, Poľskou Republikou a Slovenskou Republikou // Medzinárodné otázky. №1. 1996. S. 59-124. (in Slovakian).
7. Burakovskiy I.V. Mizhnarodna torhivlia ta ekonomichnyi rozvytok krain z perekhidnoiu ekonomikoiu (teoretyko-metodolohichnyi analiz mekhanizmu vzaiemozv'iazku). Avtoref. dys. d.e.n. K.: Kyivskiy un-t im. T.Shevchenka, 1998. 23 s. (in Ukrainian).
8. Vovkanych I.I. Postsotsialistychna transformatsiia v Cheskii Respublitsi: spetsyfika i etapy // Carpatica – Karpatyka. Vyp.21. Politolohichni studii: istoriia, teoriia i praktyka. Uzhhorod: UzhNU, 2003. S. 198-210. (in Ukrainian).
9. Zvit pro robotu torhovelno-ekonomichnoi misii v skladi Posolstva Ukrainy v Slovatskii Respublitsi za I pivrichchia 2005 roku. Bratislava, lypen 2005 roku. 53 s. (in Ukrainian).
10. Zvit pro robotu torhovelno-ekonomichnoi misii v skladi Posolstva Ukrainy v Cheskii Respublitsi za I pivrichchia 2005 roku. Praha, 2005. 62 s. (in Ukrainian).
11. Копытына М. Стенарий экономыческой реформы в ЧСФР // Вопросы экономыкы. 1991. №4. S. 98-107. (in Russian).
12. Peredrii O., Siusko I. Rozluchennia po-chekhoslovatsky // Polityka i chas. 1993. № 3. S. 55-59. (in Ukrainian).
13. Strany Tsentralnoi y Vostochnoi Evropy na puty v Evropeiskyi Soiuz. M.: Nauka, 2002. S.188. (in Russian).
14. Uroky sotsyalno-ekonomicheskyykh preobrazovanyi v stranakh Tsentralnoi y Vostochnoi Evropy / Pod red. Bohomolova O.T. M.: YMЭPY РАН, 1996. 153 s. (in Russian).
15. Tsentralno-Vostochnaia Evropa vo vtoroi polovyne KhKh veka. V 3 t. T.3. Transformatsyy 90-kh hodov. Ch.1. M.: Nauka, 2002. S. 222. (in Russian).
16. Iakubovskiy S.O., Zhuravlov O.V. Transformatsiia ekonomichnykh vidnosyn Slovachchyny ta Cheskoj Respubliky // Zovnishnia torhivlia: ekonomika, finansy, pravo. 2014. №3(74). S. 41. (in Ukrainian).

SUMMARY

BUILDING A STABLE SYSTEM OF FOREIGN ECONOMIC RELATIONS BETWEEN THE CZECH REPUBLIC AND SLOVAKIA: EXPERIENCE FOR

V. Andreiko (Uzhhorod)

Since the beginning of the 1990s the system of foreign economic cooperation between the Czech Republic and Slovakia has changed within the overall trend of post-socialist transformation and market reforms in Central and Eastern Europe. For post-communist Czechoslovakia the economic losses were especially severe. In addition to narrowing opportunities of their own commodity exports to the post-Soviet space and worsening conditions for raw materials and energy imports from the East due to transition to the world prices and mutual settlements in hard currency, the country suffered significant financial losses. First, the non-equivalent commodity exchange within the framework of the CMEA was based on the international currency, i.e. "transferring rubles"; and, secondly, Czechoslovakia and, consequently, its successors - the Czech Republic and Slovakia, remained the net lenders of the Soviet party. In general, in the early 1990s, the most negative aspect was the fact that in all post-socialist countries the crisis phenomena in the system of foreign economic relations coincided in time with the economic decline of each national economy. Scientists make a fair conclusion about the Central and Eastern European countries' being involved into the so-called "transformational crisis" of a systemic nature at that time. The negative economic effects of the

transformation crisis and its exit path for the Czech Republic and Slovakia clearly illustrate the dynamics of the integrated macroeconomic indicator – the gross domestic product (GDP) of the two countries during the 1990s – early 2000s. The general conclusion is that the Czech Republic and the Slovak Republic restored the pre-revolutionary level of their economic potential only on the verge of the XX-XXI centuries, and have been able to move to the stage of its build-up only since the beginning of the 2000s. From a historical and economic point of view, this was a decade-long "cost" of the transformational crisis that the Czech and Slovak societies had to pay. However, it should be objectively admitted that the negative consequences of the transformation crisis and the economic downturn in the Czech Republic and Slovakia have been less significant than in most other Central and Eastern European countries, and especially in Romania and Ukraine. Accordingly, the Czech Republic and the Slovak Republic have emerged from a crisis economic situation faster than other post-socialist countries.

Keywords: Czech and Slovak Republic, economic cooperation, market reforms, foreign economic relations, Ukraine.

ПОШИРЕННЯ РЕФОРМАЦІЇ НА ТЕРЕНАХ СПИСЬКОГО КОМІТАТУ В XVI СТОЛІТТІ

Борис І. І. (Ужгород)

У статті розглядається процес проникнення та характер поширення Реформації в Спиському комітаті Східної Словаччини протягом XVI ст. Розглядаються та аналізуються питання пов'язані з діяльністю окремих релігійних організацій та діячів списької Реформації, прийняттям та закріпленням реформаційних ідей з оцінкою їх значення в духовному житті суспільства. Протягом першої половини XVI ст. Списький регіон Словаччини поступово змінюється на протестантський. Реформаційні погляди були наявні в Спиші ще перед 1526 р., але спочатку вони обмежувалися тільки вужчими кругами і залишалися без суттєвих зовнішніх змін в церковному житті. У першій фазі реформаційного руху мова йшла передусім про отримання прихильників нових релігійних течій, а вже потім про церковні реформи. Поширенню ідей реформаційного спрямування сприяли купці з королівських та гірничопромислових словацьких міст, які повертаючись з Німеччини приносили із собою новини про Мартіна Лютера і книги, які відображали його погляди. Після прийняття Аугсбурзького віровизнання у 1530 р., реформаційний рух в Спиському комітаті набрав нових і більш потужних функціональних обертів. Тоді ж на Спиші починають з'являтися перші розповсюджувачі вчення Лютера. Так, серед них можна виділити таких релігійних діячів як Юрій Левдішер, Ян Генкел, Вавринець Квендел Серпільй, Вавринець Бухвалт, Шаламун Регнер, Даміан Граф, Матей, Антон Топерцер, Грегор Філкер. Апогеем релігійного життя на Спиші, і, в той же час, одним з найбільш важливих джерел словацької Реформації можна вважати визнання братства 24-ох королівських священників на Спиші «Confessio Scerusiana». Хоча сам зміст документу не є оригінальним, оскільки практично дублює попередні визнання віри, тобто базується на текстах «Confessio Pentapolitana» та «Confessio Heptapolitana», однак подає і свої тези, складені в дусі Аугсбурзького віровизнання. На нараді 26 жовтня 1569 р. текст визнання віри було представлено братству спиських священників, де його було схвалено і підписано всіма священниками Списького міського сеньйорату. Таким чином, протягом другої половини XVI ст. реформаційні процеси охопили практично всі словацькі терени. На Спиші Реформація поширювалася швидко та успішно, а її прихильники могли діяти ціле XVI-початок XVII ст. в рамках вже існуючих структур та закладів католицької церкви.

Ключові слова: Реформація, церква, віра, Бог, лютеранство, кальвінізм, анабаптизм, християнство, католицизм, духovenство.

Постановка проблеми. На терени сучасної Словаччини Реформація проникла на початку 20-х рр. XVI ст. Разом з тими змінами, які мали місце при реформуванні інститутів суспільно-політичного життя словацьких земель, відбуваються і зміни в культурному та релігійному житті країни. На протязі всього XVI ст. на словацьких землях проходить процес поширення нових релігійних ідей, що мали пряме відношення до європейської Реформації. Як відомо, реформаційні процеси призвели до розколу римо-католицької церкви та утворення нових віровчень, які проявлялися в різній ступені ефективності практично у всіх країнах католицького світу. Заклад нових віросповідних засад відбивався на становищі церкви як великого землевласника та складової феодальної системи, зачепивши роль католицизму, таким чином, як великої ідеологічної сили. Реформація протягом XVI ст. набувала характеру широких релігійних та соціально-політичних рухів, що висували вимоги реформувати католицьку церкву та докорінно змінити її вкорінені роками догми та звичаї.

Поступове поширення Реформації у першій половині XVI ст. охопило ареал східних та центральних земель Словаччини. Комітати Земплінської і Шариської жупи разом зі

східнославацькими королівськими містами (Пряшів, Бардіїв, Кошице, Левоча і Сабінов), комітати Спиш і Ліптов, шахтарські міста центральної Словаччини, – поступово переходили до Реформації.

Мета нашої статті – на основі опублікованих джерел та огляду наукової літератури розкрити основні питання та особливості реформаційного руху на теренах Списького комітату протягом XVI ст.

Визначена мета передбачає розв'язання таких **завдань**: проаналізувати процес проникнення та поширення Реформації в Спиському регіоні Словаччини; охарактеризувати найвідоміші постаті списької Реформації; визначити загальні тенденції прийняття символу віри Спиських міст – «Confessio Scerusiana»; простежити початок контрреформаційних процесів на Спиші.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Чільне місце серед питань, які цікавили, насамперед дослідників із Словаччини, займає тема історичного розвитку словацьких земель зі змінами в релігійному житті населення, що пов'язані з поширенням реформаційних ідей. Дослідженнями Реформації займається ряд вчених з Пряшівського університету, матеріали праць яких містяться у фондах тамтешньої університетської бібліотеки. В їхніх працях розглянуті питання історії та процесу Реформації як в окремих регіонах на теренах словацьких земель, так і в цілому у Словаччині та за її межами. Крім

того, увага приділяється видатним реформаційним діячам та дослідникам того часу. Так, процесам Реформації в Спиському регіоні присвячена стаття Моніки Бізонової – «Реформація і початок Контрреформації на Спиші» [1], де дослідниця аналізує такий важливий момент в історії Словаччини як створення Братства священників 24-х спиських міст і прийняття символу віри – «*Confessio Scerusiana*». Про реформаційні процеси на Спиші окремими моментами у своїх доробках згадують такі дослідники як Петер Коля, Аннамарія Коньова та Милослава Боднарова [2; 9; 10]. Їх статті та посібники загалом характеризують увесь спектр словацької Реформації від XVI по XVIII ст.

Загальну картину історії Реформації на словацьких землях, в тому числі і в Спиському комітаті досліджує у своїй монографії Даніель Веселі [15]. Основну увагу автор зосередив на характеристиці важливих ключових моментів, які мали історичне значення, показав вплив релігійного життя на шкільництво і виховання, охарактеризував найвідоміші постаті Реформації та діяльність церковних колегій.

Також, про спиську Реформацію згадується у монографії «Суспільно-політичне становище словацьких земель у складі монархії Габсбургів (1526-1610 рр.)» [17] дослідниці Ужгородського національного університету Яни Товтин. Авторка простежує поширення нових релігійних течій та реформаційних учень і визначає загальні тенденції прийняття основних символів віри.

Виклад основного матеріалу. У першій половині XVI ст. Списький регіон Словаччини поступово змінюється на протестантський. Реформаційні погляди були наявні в Спиші ще перед 1526 р., але спочатку вони обмежувалися тільки вузькими кругами і залишалися без суттєвих зовнішніх змін в церковному житті. У першій фазі реформаційного руху мова йшла передусім про отримання прихильників нових релігійних течій, а вже потім про церковні реформи. Поширенню ідей реформаційного спрямування сприяли купці з королівських та гірничопромислових словацьких міст, які повертаючись з Німеччини приносили із собою новини про Мартіна Лютера і книги, які відображали його погляди. Крім того, навіть спиські торговці та ремісники повертаючись з мандрівок, приносили свіжі новини і пресу, яка розповсюджувала ідеї Реформації і закликала до змістовної перебудови церкви. Крім багатих міщан, які були освічені, новини про Реформацію поширювалися і між бідними верствами міських жителів, без різниці на національність. Після прийняття Аугсбурзького віровизнання у 1530 р., реформаційний рух в Спиському комітаті набрав нових і більш потужних функціональних обертів. Тоді ж на Спиші починають з'являтися перші розповсюджувачі вчення Лютера [1, с. 130].

На нашу думку, такі явища як занепад авторитету церкви та релігійне відчуття, поширення гуманістичних думок разом з діяльністю зовнішніх закордонних імпульсів, полегшувало поширення Реформації. Часте втручання міських рад до

церковних справ ще перед Реформацією, вказує на те, що вона не була тільки зовнішнім імпортом з Німеччини. Симонія, кумуляція переваг, недбання духовної діяльності в рядах духовенства, тобто єпархії, які були керовані недостатньо освіченими та некомпетентними людьми, – це було предметом критики з боку суспільства. Важливими факторами які сприяли швидкому поширенню Реформації були невлаштовані політичні стосунки після Могача, динамічні поєдинки, припинення ієрархії католицької церкви, прихід турків до центральної Угорщини і послідовне розділення держави. Це утворювало хаотичну ситуацію та представляло чинники для швидкого поширення реформаторських ідей.

Загалом, в словацькій історіографії про Реформацію згадуються прізвища багатьох окремих особистостей, і хоча, до нашого часу про них збереглося не так багато відомостей, вони зуміли тим чи іншим чином залишити свій відбиток в історії Спишу, займаючись релігійною, зокрема, реформаторською діяльністю.

Так, з 1522 р. в якості помічника духовного і ревного лютеранина у своєму рідному місті Левочі діяв випускник Краківського університету Юрій Левдішер. Постійно будучи переслідуваним він поширював Євангеліє на Спиші, а саме у Стражках, Кежмарку, Топорці, Любиці, Млініці, Спиській Новій Всі. Левдішер не був Лютеровим прихильником, хоч і підтримував деякі його погляди. Він більше схилився до анабаптизму, через що його постійно переслідували євангеліки [1, с. 131; 15, с. 83].

Між містами Списького ректорату Левоча було найбільш великим, і разом з такими містами Східної Словаччини, як Кошице, Сабінов, Пряшів і Бардіїв, належало до асоціації вільних королівських міст під назвою *Pentapolitana* – «П'ятимістя» [2, с. 19]. Місто було засноване з прибуттям німецьких поселенців і їх асиміляції з словаками. Правда, для німців, угорським королем були даровані як політичні, так і економічні привілеї. Тому не дивно, що більша частина купців та торговців були німці, а селяни та міська біднота складалися переважно зі словацького населення.

Духовне та інтелектуальне життя Левоча у XVI ст. було пріоритетом священників та вчителів. Не рідкість, коли більша їх частина закінчували і отримували вищу освіту за кордоном, зокрема, у Віттенберзі та Кракові. Наступним предметом зміни ставлення громадян міст до церкви були погляди гуманізму, які вели до припинення безпорядку в церкві [5, с. 92]. В Угорщині на церковних та світських саношників значно впливали роботи Еразма Роттердамського. Роттердамський належав до перших критичних спостерігачів тексту Нового закону, а його основною вимогою було те, що кожен релігійний авторитет потрібно підпорядкувати критиці розуму. Школи конкурували в отриманні найосвіченіших ректорів під впливом сучасних поглядів цього періоду. Так, до Левочі з Кракова у 1529 р. було запрошено знатного науковця англійського походження, прихильника Еразма

Роттердамського, – Леонарда Кокса, який викладав в дусі гуманізму [2, с. 21]. Тож не дивно, що посередником Лютерових реформаційних ідей для Списького комітату був польський Краків. І хоча в Кракові реформаційні думки не прижилися, мова йшла лише про тимчасове посередництво між німецькими джерелами інформації та містами. Міщани відкрито симпатизували німецькій реформі і намагалися отримати реформаційних проповідників з сусідніх країн. Реформація в містах не була справою тільки вчителів та проповідників. До неї активно намагалися приєднуватися магістрати, котрі використовували свої керівні права для того, щоб утворювати школи, встановлювати навчальні плани, дисципліну та вирішувати спори. До прикладу, у Кежмарку, з 1543 р. ректором класичної середньої школи став Джон Соммер, котрий навчався у Віттенберзі та приятелював с Філіпом Меланхтоном [1, с. 131]. За десятиліття школа стала популярною не тільки на Спиші, але і в Центральній Європі. Тут вивчалися граматики, читання, письмо, латинська та грецька мови, риторика, поезія, класична література, релігійна тематика. Багато вихідців з даної школи продовжували своє навчання в європейських університетах. Взагалі, такий підхід і поширення на Спиші гуманістичних і ренесансних ідей, зростання міст і кількості навчальних закладів, зумовили розвиток нових елементів у духовному житті. Населення намагалося сформувати ту релігійну структуру, яка була ближча їм по духу.

Першим діячем реформаційного спрямування в регіоні Спишу є Ян Генкел [2, с. 21]. Він походив зі старої міщанської родини яка проживала в Левочі, де він і народився близько 1481 р. Після навчання в Кракові та Відні, яке Генкел закінчив як доктор теології, у 1513 р. стає священником в Левочі. З 1522 по 1525 рр. діяв як священник в Кошице. З 1525 р. в Буді у замку королеви Марії працює як її сповідальник та професор в університеті. Метою реформаційної діяльності Генкела було встановлення єдності між Реформацією та християнським гуманізмом. Як освічена людина та гуманіст був проти насильства та ненависті. Негативне ставлення мав до анабаптистів та сакраментарів. Вірогідно, що симпатизував ідеалам протестантизму, але у своїх ставленнях до Реформації був дуже обережний, до чого приводили поважний вік та хвороба. Не дивлячись на те, що Генкел усвідомив недоліки католицької церкви і утримував власні зв'язки з представниками протестантизму, розумів причини Лютерових реформаційних старань про питання вирішення церковних реформ, схилився до думки Роттердамського і підтримував реформи всередині церкви, він так і не зміг зробити останній крок який зробили Лютерові заступники, і відкрито не став на бік Реформації [2, с. 22].

9 листопада 1529 р. у Левочі помер магістр Себастьян Генкел, лютеранин, брат Яна Генкела. Його наступником став Ян Меллер, колишній сеньйор Братства XXIV священників на Спиші, який поширював реформаційні погляди у цілому братстві [15, с. 83].

Ще однією постаттю Списької Реформації був Вавринець Квендел Серпілій зі Списької Бели. Він вивчав теологію у Кракові, був капеланом списького препозита, а потім відправився до Віттенбергу, де познайомився з Філіпом Меланхтоном і перейняв від нього багато реформаційних ідей [1, с. 131; 15, с. 83]. Саме Меланхтон дав йому латинське прізвище «*Serpilius*». Після смерті останнього католицького священика у Спиській Белі, Валентина з Бієліце у 1545 р., на його місце запросили Вавринця Серпілія Квендела. Саме цим роком і датується прийняття Спиською Белою Реформації. У 1545-1558 рр. Квендел керував парафією у Спиській Белі, отримав посаду ректора та проповідника в Левочі (1558-1564 рр.), був пастором в Любіці (1564-1571 рр.). Від 1557 рр. був керуючим Братства 24-ох священників на Спиші [1, с. 132]. При Квенделі, управління церквою та навчання у школах велося на реформаційних засадах і досвіді європейського гуманізму. Все місто публічно відвернулося від католицизму і прийняло ідеї Реформації. Списька Бела на протязі 129 років сповідувала чисто євангельську віру, поки у 1674 р. в процесі Контрреформації не була відібрана їх церква та церковне майно.

Поступово почало виникати багато можливостей щоб Реформація тісно прийнялася в окремих містах та районах Спишу. У 1536 р. проповідник Андрей Керл разом зі своїми прихильниками зайняли церкву святої Уршули у Виборній. У 1538 р. перейшли на лютеранізм Гйотейовці, які віддали євангелікам свою церкву в Топорці. Містечко Млиніца було першим районом на Спиші яке засвоїло нову віру у 1543 р. [1, с. 131].

Однією з найвідоміших сторінок у релігійній історії Спишу був початок 40-х рр. XVI ст., коли сам списький препозит Ян Горват з Ломнице відлучився від вчення католицької церкви, перейшов до протестантів і пришвидшив приближення списького населення до лютеранської Реформації. У 1544 р. Горват одружився з дочкою левочського міщанина Юрія Зіпсера, чим суспільно проголосив своє відокремлення від католицької церкви [1, с. 130]. Проте, згодом він долучився до розкрадання церковного майна, чим повністю зруйнував свій авторитет реформатора.

В 30-40 рр. XVI ст. Реформація продовжувалася і в провінціях спиських королівських міст. У 1545 р. євангеліки отримали єпархії та школи в Спиській Белі, Спиських Влахах та Вербові. В Спиських Влахах, колишній католицький священник, син Блажея зі Списького Підграддя, отримав парафію у 1548 р. У містечку Вербове лютеранізм започаткував священник Вавринець Бухвалт, який очолював Братство священників 24-ох спиських міст у 1549-1550 рр. Місто Любиця прийняло євангельську віру у 1546 р. Урядом тут керував у 1545-1563 рр. священник Шаламун Регнер, який у 1555-1557 рр. очолював Братство священників. У 1557 р. лютерани отримали також Мпішське Підграддя та Рускіновце. У Спиському Підградді завдяки докторові теології Даміану Графу та завдяки пастору Матею, у 1551 р. також було прийнято лютеранство [1, с. 131-132].

У 1548 р. лютеранізм прийнявся і в Списській Новій Всі, де першим пастором був Юрій Левдішер, але нове визнання утвердив від 1555 р. теолог та проповідник Бартоломеї Богнер. Того самого року лютерани отримали парафію в Попрадї. Євангельську віру тут поширював тодішній католицький священик Антон Топерцер, керівник Братства священиків у 1545-1546 рр. [1, с. 132]. Цікавий факт, що майже при рівній кількості протестантів та католиків на все населення міста, починаючи з 1569 р. тут було заборонено проведення всіх католицьких богослужінь. Аж до 1674 р. у Попрадї католики не мали ні священиків, ні релігійних служб.

Наступні 50 років XVI ст. лютерани поступово отримували парафії в містечках центрального Спишу – у 1551 р. в Матейовцях, у 1552 р. в Списській Соботі та у Великій. У цих роках здійснювалася і лютеранська конверсія в Стражках. В Списській Соботі нову віру затвердив перший пастор Антон Філадельфус, у Великій це був проповідник Грегор Філкер. Найпізніше прийняла лютеранську віру Тварожна, завдяки священикові Томашу Леммелу [1, с. 132]. У 1556 р. все місто затвердило нову віру. При контрреформаційних процесах у 1674 р., лише церква повернулася в руки католиків, а лютерани міста і надалі залишалися вірними ідеям Реформації.

З послідовною Реформацією у цей період, на Спиші починають занепадати різні релігійні громади. З Левочі відійшли францисканці, а з Гелниці домінікани. У 1555 р. занепавав монастир антонітів в Дравцях. У другій чвертині XVI ст. був ліквідований і монастир августинців в Спиському Підградді. У 1543 р. був знищений монастир картузіанів на Скалі Нападу [1, с. 132]. Із занепадом релігійних громад поступово збільшувалася кількість прихильників протестантизму і відкривався шлях для подальшого поширення реформаційних ідей.

Однак, деякі релігійні діячі радикалізували церковно-теоретичне вчення про «священство всіх віруючих», щоб пропагувати ідеї соціальної та економічної рівності і ввести етику, засновану на строгому застосуванні десяти біблійних заповідей, а іноді, навіть стародавнього церемоніального закону Старого Завіту [16, с. 156]. Серед перших найбільш значних представників цього «радикального» реформаційного руху особливо виділявся гуманіст і прихильник Реформації Вольфганг Шустел, один з проповідників в Бардієві у 20-ті рр. XVI ст. Ще більш суперечливою є фігура анабаптиста Андреаса Фішера, який з'явився у Верхній Угорщині в 30-ті рр. XVI ст. І хоча висловлювалася підозра, що донесення про діяльність Фішера насправді відносяться до двох різних людей, все ж безсумнівно, що в Левочі та інших спиських містах Андреас Фішер закликав до корінних реформ церкви і суспільства, суворому слідуванню десяти біблейських заповідей, включаючи дотримання суботи як головного дня вшанування Господа [16, с. 157]. В інших областях Угорщини, особливо в регіонах уздовж Тиси і в Трансільванії, поряд з євангельською або лютеранською Реформацією набули поширення сакраментаріанство і

антиринітаризм, що ще більше ускладнювало релігійну картину в країні.

Поступово конфесіональна картина Спишу починає змінюватися. Мешканці приймали нову віру і наприкінці XVI- на початку XVII ст. протестанти мали провідну роль. Вагоме значення у її поширенні відіграло Братство королівських священиків. Це була найстаріша самоврядна організація, яка, ймовірно, походила з німецького «*Kalaudbruderschaft*» ще з доби до Реформації. Це був тип ремісничих організацій – цехів, які виникли в XIV ст. і називалися братствами. За їх прикладом, священики створювали об'єднання (*fraternitas plebanorum*) для захисту матеріальних інтересів своїх членів, дбали про їх моральність та виконання обов'язків. На Спиші – це найстаріше братство, яке посилалося ще на королівський привілей короля Штефана V від 25 серпня 1271 р. для саксонських колоністів, що забезпечував і вільне обрання священика. Братство мало статут від 1298 р. Воно зберігало певну незалежність і по відношенню до Списького препозита, а протестантським стало вже з 1544 р. [15, с. 90]. Братства мали свої правила і статuti, що називалися законами. Деякі з них збереглися в оригіналах та копіях і по сьогоднішній день.

Першим зі спиських ректорів, який своєю діяльністю намагався повернути мешканців до католицизму, був Станіслав Вараї. Досягти цього він хотів через синод в Спиській Капітулі, який мав покращити мораль духовенства та запровадити засоби проти поширення протестантизму. Синод відбувся 14 червня 1545 р. в церкві святого Мартина. Але завершити ректору цю справу не вдалося. Він помер у 1548 р. [1, с. 133].

Наступний ректор, Блажей Пийтервараді, також запроваджував спроби стабілізувати стосунки в ректорстві. Для Братства священиків він присвятив єпархію для проведення конгрегації в Спиській Капітулі та взяв на себе повноваження спостерігати за її діяльністю, щоб таким чином застережувати від реформаційних поглядів. Така конгрегація дійсно проводилася 12 травня 1555 р., але через рік члени співдружності священиків протестували проти ректорського наказу [1, с. 133].

Після Тридентського собору єпископ Варадинський та списький канонік Грегор Борнемісса (1561-1584 рр.) намагалися відновити церковну організацію на Спиші. У 1567 р. Борнемісса погрожував священикам, що змусить їх підкоритися за допомогою світської влади [15, с. 110]. Цю ситуацію Борнемісса планував вирішити посередництвом скликання синоду до Списької капітули у 1569 р. 30 листопада 1568 р. він запросив сеньйора Вавринця Серпілія на нараду, де проінформував його про це. Щоб сеньйор прийняв участь у синоді, Борнемісса навіть віддав його проведення. Серпілій 14 грудня 1568 р. у Грабушицях зібрав нараду спиських священиків. За його пропозицією списьконовівський священик Валентин Мегандер-Гросман та списькопідградський релігійний діяч Цириак Обсопій-Кох були уповноважені скласти визнання Братства 24-ох королівських священиків на Спиші. Це мав бути

своєрідний доказ того, що вони вірно дотримуються Святого Письма і не сповідають еретичні погляди [1, с. 133]. Автори символу віри походили зі Спишу. Валентин Мегандер-Гросман народився у Кремниці, навчався у Віттенберзі, був учнем Філіпа Меланхтона, з 1562 по 1570 рр. був священником у місті Списька Нова Вісь, де згодом став сеньйором. Ціріак Обсопій-Кох походив із Саска, очевидно, був учнем Леонарда Стоцкела, коли той викладав у Ейслебені (1534-1536 рр.), був священником у Спиському Підградді, а з 1578 р. став сеньйором [17, с. 119-120].

Беззаперечно, ці дві постаті відіграли найвизначнішу роль у складанні та прийнятті третього символу віри на словацьких землях. Хоча сам зміст документу не є оригінальним, оскільки практично дублює попередні визнання віри, тобто базується на текстах «Confessio Pentapolitana» та «Confessio Neptapolitana», однак подає і свої тези, складені в дусі Аугсбурзького віровизнання. На нараді 26 жовтня 1569 р. текст визнання віри було представлено Братству спиських священників [1, с. 133; 15, с. 111]. Він увійшов в історію як «Confessio Scerpusiana». Текст було схвалено і підписано всіма священниками Списького міського сеньйорату [17, с. 120].

У «Confessio Scerpusiana» взято за основу попередні два символи віри, які потрапили на Спиш посередництвом Яна Кінзеля та Мартина Аквіли, що разом покинули Банську Бистрицю за наказом архієпископа Мікулаша Олага [15, с. 111]. Списький символ віри складається із 20 статей, у яких, як і в попередніх визнаннях, порушуються такі питання, як таїнство причастя – Вечеря Господня, вигнання анабаптистів, церкви як дефініції, одруження священників, свобода волі, визнання святих [17, с. 120]. Так, 1-ша та 2-га статті віровизнання містять положення про Бога. У 3-тій статті про первородний гріх, на відміну від Аугсбурзького віросповідання, міститься цитата отця Амвросія на його захист: «Хоча людині привите бажання хотіти зла, їй, однак, не дано хотіти добра; оте перше спричинила натура через вину, те друге натура приймає з милості» [15, с. 111]. У 6-ій статті про віру міститься положення про інститут священника, за посередництвом якого діє Святий Дух: «Не настільки складним є вірити, що Христос помер, але вірити тому, що він воскрес задля нашого спасіння» [15, с. 111]. У 8-ій статті міститься оригінальне визначення церкви: «Церква – це видима сукупність тих, що слухають, вірять та приймають чисте та цілісне вчення Євангелія і тих, що приймають таїнства так, як постановив Христос» [15, с. 111]. В 9-ій статті говориться про хрещення і міститься згадка про вигнання анабаптистів. У 10-й статті підкреслюється про Вечерю Господню, під час якої приймається справжнє та істинне тіло і кров Господа. Замість виразу «під двома видами», вживається вираз «усе ество». У 11-ій статті про сповідь, окрім усього іншого, наводиться теза, що «нею ми захоуємо людей проявити каяття» [15, с. 111]. У 12-ій статті про каяття зазначається, що без нього ніхто не може залишатися в церкві. У 14-ій

статті про служителів церкви йдеться про те, що кожен повинен бути тут за покликанням, має пройти випробування та вважатися компетентним. «Шлюб – це призначення Боже» [15, с. 111] – йдеться у 17-ій статті. Про вільну волю у 19-ій статті зазначається, що «тільки у справах зовнішніх ми маємо якусь свободу вибору» [15, с. 111]. У 20-ій статті про звання святих підкреслюється: «Необхідним є не заступник, а покірний розум» [15, с. 112].

Визнання віри «Confessio Scerpusiana» було схвалено єпископом Борнеміссою, а у 1573 р. – і архієпископом Естергомським Антоном Вранчичем. Згодом сеньйор Антон Платнер на чергових зборах, які відбулися у Жатковцях 8 листопада 1590 р., зобов'язав усіх священників Братства підписати його і надалі керувати та жити згідно з підписаними положеннями [15, с. 112]. Реформування вже наявних релігійних і церковних звичаїв свідчить про спрямованість намагань до формування організаційної структури та конституювання віросповідних засад протестантизму.

Неоголошена, точніше фактична релігійна свобода проіснувала на словацьких землях протягом усього XVI ст. У сусідній Трансільванії, релігійна свобода і віротерпимість були офіційно проголошені на сеймі 1545 р. [16, с. 159]. Більше того, Фердинанд I в своїй боротьбі з османами і трансільванськими князями потребував підтримки, яку йому могли надати тільки магнати, дворяни і міста, більшість з яких приєдналося до одного з реформаційних рухів. Син і спадкоємець Фердинанда на престолі (з 1564 р.) імператор Максиміліан II, цілком ймовірно, особисто симпатизував протестантизму. Безсумнівно, що до кінця його правління (1576 р.) у всіх землях, підвладних його скіпетру, протестантизм процвітав.

Ця сприятлива ситуація почала змінюватися в 1576 р. при правлінні старшого сина Максиміліана, Рудольфа II (як угорський король Рудольф I), який був палким прихильником католицької Контрреформації. Але, беручи до уваги ситуацію в Угорщині, він головним чином спирався на католицький клір і місіонерів, особливо єзуїтів і францисканців [16, с. 160].

Так, 13 серпня 1587 р. спиським ректором став архієпископ Мартин Пете де Гетеш, котрий в Угорщині займав багато церковних посад. Королем Рудольфом II був встановлений наказ, виконати візит до Списького ректорату. Польський король Жігмунд повинен був відвідати провінцію спиських королівських міст, звідки мав вигнати протестантських проповідників, а звільнені місяця зайняти католицькими священниками [1, с. 134]. Так на Спиші почалися процеси Контрреформації.

3 січня 1604 р. Рудольф II підписав у Празькому замку лист, який був адресований спиському ректорові Мартинові Пете де Гетеші. У листі король наказав замінити у всіх містах та селах на Спиші євангельське духовенство на католицьке, а усе їх церковне майно повернути католицькій церкві. Візитацію ректор почав у Спиському Підградді 5 вересня 1604 р. Однак, ця візитація не була успішна – ректора не прийняли та вигнали з міста. Повторну

спробу візитації ректор здійснив ще раз, але вже в Спиських Влахах 2 жовтня 1604 р. Тут відсіч проявили мешканці міста, котрі були озброєні, воювали за свою церкву і зайняли усі входи до неї. Тому ректору та його заступникам не залишилося нічого іншого, як покинути місто [1, с. 134].

Тривожною виявилася подія яка відбулася 21 вересня 1604 р., коли католицький архієпископ та списький ректор Мартин Пете пред'явили документ, в якому вказувалося, що села Влчов, Томашовце та Арнутовце разом з курією в Левочі, які колись належали церкві святого Іоанна Христителя та картезіанському монастирю на Скалі Нападу, дарувалися єзуїтам [1, с. 135]. Цей вчинок мав бути спробою запровадити Братства Ісуса в Левочі, де б могла продовжуватися контрреформаційна діяльність.

Мартин Пете прийшов до Левочі 8 жовтня 1604 р. разом із спиським жупаном Кріштофом Турзом, де приніс із собою згаданий царський мандат, у якому Рудольф II наказав віддати усі церкви, школи, старий та новий монастир, церковне майно та звільнити парафію. Мер та міська рада не хотіли самі вирішувати дане питання, і тому наступного дня, 9 жовтня 1604 р. була скликана нарада міщан. На нараді мешканці були ознайомлені зі змістом мандату та загальною ситуацією. Слово мав і левочський священник Петер Заблер, котрий закликав міщанство не зраджувати свою віру. Між міщанами виникли два погляди. Одна частина пропонувала виконати хоча б деякі прохання і погоджувалася віддати церкву, а інша частина була проти. Тому, мер, міська рада та міщанство, офіційно вирішили бути вірними Аугсбурзькому віровизнанню, навіть

якщо можуть втратити не тільки майно, але і життя [1, с. 135]. В підсумку, Пете пішов з Левочі без успіху, а євангеліки Аугсбурзького віровизнання задокументували, що є вірними і хочуть жити згідно власних поглядів на відновлену церкву.

Висновки. Таким чином, протягом другої половини XVI ст. реформаційні процеси охопили практично всі словацькі терени. На Спиші Реформація поширювалася швидко та успішно, а її прихильники могли діяти ціле XVI- початок XVII ст. в рамках вже існуючих структур та закладів католицької церкви. Між новою євангельською та старою католицькою релігією спочатку була суттєва різниця, тому реформатори легко отримували маси віруючих, які були занедбані католицькими догмами. Доки словаки та німці прагнули лютеранської форми Реформації, між жителями, переважно угорської національності, поширювався кальвінізм та анабаптизм.

Сприяла поширенню Реформації і позитивна ситуація у містах. Оскільки у релігійному плані останні були незалежними і виступали патронами церкви та монастирів, при переході населення у нову віру вони отримали більшість церковного майна. І кристалізація Реформації, таким чином, потроху продовжувалася, яскравим свідченням чого, є прийняття символу віри Спиських міст – «Confessio Scepusiana», завдяки якому, наряду з «Confessio Pentapolitana» та «Confessio Heptapolitana» були закладені початкові основи сучасної Євангельської церкви Аугсбурзького визнання в Словаччині і привнесено позитивний вплив на розвиток словацького народу, його культури, освіти та книгодрукування.

Список використаних джерел

1. Bizoňová M. Reformácia a počiatky rekatolizácie na Spiši. *Leonard Stöckel a reformácia v strednej Európe* / ed. Peter Kónya. Prešov: Vydavateľstvo Prešovskej university, 2011. S. 129-138.
2. Bodnárová M. Reformácia vo východoslovenských kráľovských mestách v 16. storočí. *Reformácia na východnom Slovensku v 16. až 18. storočí* / ed. F. Uličný. Prešov: Acta Collegii Evangelici Prešoviensis II, 1998. S. 19-38.
3. Bokes F. Dejiny Slovenska a Slovákov od najstarších čias po oslobodenie. Bratislava: Slovenska academia vied a umeni, 1946. 477 s.
4. Čaplovič D. Problematika cirkevných dejín 1517-1681. Bratislava: Veda, 2001. 147 s.
5. Chalupecký I. Spoločenský a duchovný život Levoče v prvej polovici 16. Storočia. Z minulosti Spiša. Ročenka Spišského dejepisného spolku v Levoči. Levoča: Spišský dejepisný spolok, 1999. 299 s.
6. Daniel D. P. Výskum obdobia reformácie na Slovensku. *Historický časopis*. 1989. Ročník 37. Číslo 4. S. 572-592.
7. Dejiny Spoločnosti Ježišovej na Slovensku 1561-1988. / ed. Emil Krapka, Vojtech Mikula. Cambridge: Dobrá kniha, 1990. 550 s.
8. Evanjelici v dejinách slovenskej kultúry. 3. / zost. Pavel Uhorskai, Július Alberty a kolektiv. Liptovský Svätý Mikuláš: Tranoscius, 2002. 504 s.
9. Kónya P. Konfesionalizácia na Slovensku v 16.-18. storočí. Prešov: Prešovská univerzita, 2010. 232 s.
10. Kónyová A. Kalvínska reformácia a Reformovaná cirkev na východnom Slovensku v 16.-18. storočí / ed. Annamária Kónyová, Peter Kónya. Prešov: Vydavateľstvo Prešovskej univerzity v Prešove, 2010. 226 s.
11. Kvačala J. Dejiny reformácie na Slovensku. Liptovský Svätý Mikuláš: Tranoscius, 1935. 303 s.
12. Mannová E. Krátke dejiny Slovenska. Bratislava: AEP, 2003. 368 s.
13. Od reformácie po založenie cirkvi: A reformációtól egyházalapításig: a szepesváraljai zsinat 400. évfordulójára: k 400. výročiu synody v Spišskom Podhradí. [1. vyd.] / ed. Peter Kónya, Annamária Kónyová. Prešov: Vydavateľstvo Prešovskej univerzity, 2015. 438 s.
14. Petrik J. Dejiny slovenských evanjelických a. v. služieb Božích. Liptovský Mikuláš: Tranoscius, 1946. 321 s.
15. Veselý D. Dejiny kresťanstva a reformácie na Slovensku. Liptovský Mikuláš: Tranoscius, 2004. 384 s.
16. История Словакии / Пер. со словац. И. А. Богдановой, В. В. Марьиной; с англ. О. В. Хавановой; Науч. ред. Ю. В. Богданов. Институт славяноведения РАН. Москва: «Евролинц», 2003. 435 с.
17. Товтин Я. Суспільно-політичне становище словацьких земель у складі монархії Габсбургів (1526-1610 pp.): монографія. Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2011. 160 с.

References

1. Bizoňová M. Reformácia a počiatky rekatolizácie na Spiši. *Leonard Stöckel a reformácia v strednej Európe*. Ed. Peter Kónya. Prešov: Vydavateľstvo Prešovskej university, 2011. S. 129-138. (in Slovakian).
2. Bodnárová M. Reformácia vo východoslovenských kráľovských mestách v 16. storočí. *Reformácia na východnom Slovensku v 16. až 18. storočí*. Ed. F. Uličný. Prešov: Acta Collegii Evangelici Prešovienis II, 1998. S. 19-38. (in Slovakian).
3. Bokes F. Dejiny Slovenska a Slovákov od najstarších čias po oslobodenie. Bratislava: Slovenska academia vied a umeni, 1946. 477 s. (in Slovakian).
4. Čaplovič D. Problematika cirkevných dejín 1517-1681. Bratislava: Veda, 2001. 147 s. (in Slovakian).
5. Chalupický I. Spoločenský a duchovný život Levoče v prvej polovici 16. storočia. Z minulosti Spiša. Ročenka Spišského dejepisného spolku v Levoči. Levoča: Spišský dejepisný spolok, 1999. 299 s. (in Slovakian).
6. Daniel D. P. Výkum obdobia reformácie na Slovensku. *Historický časopis*. 1989. Ročník 37. Číslo 4. S. 572-592. (in Slovakian).
7. Dejiny Spoločnosti Ježišovej na Slovensku 1561-1988. Ed. Emil Krapka, Vojtech Mikula. Cambridge: Dobrá kniha, 1990. 550 s. (in Slovakian).
8. Evanjelici v dejinách slovenskej kultúry. 3. Zost. Pavel Uhorskai, Július Alberty a kolektiv. Liptovský Svätý Mikuláš: Tranoscius, 2002. 504 s. (in Slovakian).
9. Kónya P. Konfesionalizácia na Slovensku v 16.-18. storočí. Prešov: Prešovská univerzita, 2010. 232 s. (in Slovakian).
10. Kónyová A. Kalvínska reformácia a Reformovaná cirkev na východnom Slovensku v 16.-18. storočí. Ed. Annamária Kónyová, Peter Kónya. Prešov: Vydavateľstvo Prešovskej univerzity v Prešove, 2010. 226 s. (in Slovakian).
11. Kvačala J. Dejiny reformácie na Slovensku. Liptovský Svätý Mikuláš: Tranoscius, 1935. 303 s. (in Slovakian).
12. Mannová E. Krátke dejiny Slovenska. Bratislava: AEP, 2003. 368 s. (in Slovakian).
13. Od reformácie po založenie cirkvi: A reformációtól egyházalapításig: a szepesváraljai zsinat 400. évfordulójára: k 400. výročíu synody v Spišskom Podhradí. [1. vyd.]. Ed. Peter Kónya, Annamária Kónyová. Prešov: Vydavateľstvo Prešovskej univerzity, 2015. 438 s. (in Slovakian).
14. Petrik J. Dejiny slovenských evanjelických a. v. služieb Božích. Liptovský Mikuláš: Tranoscius, 1946. 321 s. (in Slovakian).
15. Veselý D. Dejiny kresťanstva a reformácie na Slovensku. Liptovský Mikuláš: Tranoscius, 2004. 384 s. (in Slovakian).
16. Bogdanova I. A., Mar'ina V. V., Havanova O. V., Bogdanov Ju. V. *Istorija Slovakii*. Moskva: Evrolinc, 2003. 435 s. (in Russian).
17. Tovtyn Ya. *Suspil'no-politychne stanovishche slovats'kykh zemel' u skladi monarkhiyi Habsburhiv (1526-1610 rr.)*. Uzhhorod: Polihraftsentr Lira, 2011. 160 s. (in Ukrainian).

SUMMARY

DISSEMINATION THE REFORMATION ON TERRITORY OF SPIŠSKY COMMITTEE AT 16th CENTURY

I. Borys (Uzhhorod)

In this article considering the penetration process and character of Reformation on the Spišsky committee of Eastern Slovakia during 16th century. Are considered and analyzed issues what relating to activity individual religious organizations and Reformation's leaders, adopting and consolidating of Reformation ideas in the spirituality life of society, their estimation and value. During the first half of the XVI century the Spiš (Szepes) region of Slovakia undergoes gradual transformation to the Protestantism. There had been the Reformation views in Spiš before 1526, but originally they were limited to more narrow circles and did not cause any substantial external changes in the clerical life. In the first phase of the Reformation movement the issue of primary importance was for the newly-formed religious trends to gain followers, which took precedence over the church reforms. The Reformation-oriented ideas were spread with the assistance of merchants from the royal and mining Slovakian cities, who, having returned from Germany, brought the news about Martin Luther as well as the books reflecting his views. After the Augsburg Confession was adopted in 1530, the Reformation movement in Spiš county was in full swing, having developed new and more powerful functional properties. At that time there appear new propagators of the Luther doctrine. The following religious activists can be singled out: Yurii Levdiser, Yan Genkel, Vavrinet Serpilium, Vavrinet Buchwalt, Shalamun Regner, Damian Graf, Matey, Valentyn Megander-Grosman, Cyriak Obsopij-Kox, Anton Topertser and Gregor Filker. The recognition of Spiš fraternity «Confessio Scepusiana» consisting of 24 royal priests can be considered the apogee of religious life in Spiš as well as one of the most significant sources of the Slovakian Reformation. Though the very content of the document is not original, as it practically replicates the previous Confession of Faith, i.e. it is based on the texts of «Confessio Pentapolitana» and «Confessio Heptapolitana», it advances its own theses set out in the spirit of the Augsburg Confession. At the meeting held on 26 October 1569 the text of the Confession of Faith was presented to the fraternity of Spiš priests, where it was approved and signed by all the priests of Spiš Municipal Seniorate. Thus, during the second half of the XVI century the Reformation processes covered practically all Slovakian lands. In Spiš the spread of the Reformation was fast and successful, and its followers could act within the framework of already existing structures and establishments of the Catholic Church within the period covering the whole XVI century and the beginning of XVII century.

Keywords: Reformation, church, faith, God, Lutheranism, Calvinism, Anabaptism, Christianity, Catholicism, clergy.

ФЕХТУВАЛЬНИЙ ТРАКТАТ ФІОРЕ ДЕІ ЛІБЕРІ ДА ПРИМАРІАЧЧО «КВІТКА БИТВИ» ТА РИЦАРСЬКІ БОЙОВІ ПРАКТИКИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIV – ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ XV СТ.

Гуцул В. М. (Ужгород)

Стаття присвячена ілюстрованому фехтувальному трактату початку XV ст. «Квітка битви» авторства північно-італійського нобіля Фіоре деї Лібері (нар. біля 1350 – пом. після 1409). Трактат, котрий є найдавнішою збереженою італійською пам'яткою такого жанру, представляє собою серію динамічних малюнків з короткими підписами, що утворює складну систему рухів тіла та маневрів необхідних для застосування різних видів холодної зброї (кинджала, меча, бойового молота, списа) у пішому та кінному ближньому бою. Фіоре пише про себе в передмові до трактату що він розпочав бойову науку з юності і шкудував її більше 40 років. Майстер працював у руслі ефективної і, що важливо, паневропейської традиції бойових мистецтв. Фіоре зазначає що багато подорожував аби вдосконалитися своїх мистецтвах. Майстер дає поради стосовно турнірних поєдинків (їх він називає «боєм за бар'єрами» - *combatter in Sbarra*), а також і стосовно менш ритуалізованих форм збройного насильства як то битва, війна чи дуель, він працює з усіма актуальними для рицарства мілітарними практиками. Основна мета даної статті полягає у тому аби на матеріалі трактату Фіоре дослідити бойові техніки використання холодної зброї у рицарському середовищі, визначити характерні риси і скласти уяву про їх ефективність. Трактат Фіоре наглядно демонструє те, що рицарський стан в другій половині XIV – перших декадах XV ст. продовжував ігнорувати стрілецьку зброю та дистанційну тактику і залишався носієм традиції ближнього бою. Останній вимагав від шляхетного комбатанта досить широкого спектру бойових умінь та навичок починаючи з рукопашного бою та боротьби без зброї, до складних фехтувальних еволюцій пішки та верхи і врешті, особливої психологічної підготовки, котру Фіоре називав «войовничістю» (*valente*). У безпосередньому зіткненні, яким би шляхетним і почесним з точки зору рицарського світогляду воно не вважалося, від учасника не очікували жодної куртуазії. Навпаки, всякий прийом, скоро як міг принести перемогу, а з нею честь, славу і зиск, годився в потребі.

Ключові слова: середньовічні бойові мистецтва, фехтувальний трактат, холодна зброя, рицарство.

Постановка проблеми. «Бойові книги» – фехтувальні трактати, переважно ілюстровані, котрі від початку XV ст. набули широкої популярності в Західній Європі, особливо у німецьких та північно-італійських землях, є першорядними джерелами для досліджень воєнно-історичної проблематики пізнього Середньовіччя та раннього модерну. Вчені, які працюють над їх дослідженням запропонували таку дефініцію. «Бойові книги», (німецькою – *Fechtbücher*) – це *terminus technicus*, що використовується на позначення обширної і різномірної сукупності манускриптів та друкованих книг створених для того аби у систематичний спосіб перенести на папір (або пергамент) складну систему рухів тіла та маневрів необхідних для застосування зброї різних видів. Це явище репрезентує корпус знань, отриманих з практичного досвіду та поширюваних усно, воно стосувалося усіх аспектів індивідуальних зіткнень як із зброєю так і без неї, що відбувалися у різних соціокультурних контекстах і життєвих ситуаціях, і котре дозволяє побачити у якісно новому світлі фундаментальне питання зв'язку між дією та комунікацією [12, с. 9].

В силу своєї специфіки такі пам'ятки досить важко типологізувати згідно традиційних джерелознавчих класифікацій. Але переважна більшість фехтбухів XV ст. – це так звані «іконотексти», згідно визначення Пітера Вагнера і Пітера Берка, тобто пам'ятки, де зображення є або

рівноправним тексту або навіть переважає його за значенням для сприйняття і засвоєння змісту [11, с. 39]. Важливість фехтбухів для реконструкції середньовічних і ранньомодерних бойових практик важко переоцінити.

Найстаршою з пам'яток такого роду є «Манускрипт I.33», котрий перебуває на збереженні у Королівській Зброярні в Лідсі (Велика Британія). Ця, щільно ілюстрована пам'ятка німецького походження, створена у Франконії близько 1300 р. стосується виключно пішого бою без обладунку на мечах в парі з невеликим щитом (баклером) [9, с. 44-45].

Прийнято вважати, що основне завдання такої літератури полягало у підготовці сторін до формального судового поєдинку тобто «Божого суду», ціллю котрого було виявлення шляхом збройного зіткнення звитяжної сторони у юридичному конфлікті. Щоправда, попит на фехтувальні трактати значно підвищився саме на початку XV ст., коли традиція збройної ордалії вже відходила в минуле, натомість росла мода на турнірні та приватні поєдинки. Напрошується висновок що акцентом на Божий суд «де всі прийоми дозволено», фехтувальні майстри легітимізували поширення знань та вмінь, котрі стосувалися не стільки ордалій, скільки прикладного збройного насильства і рівною мірою могли бути застосовані будь де, як на «справедливій» війні так і в п'яній різанині. Збройні конфлікти, в тому числі приватні,

часто спонтанні, були невід'ємною складовою середньовічного повсякдення.

Вважається, що поштовхом для розвитку традиції послужив римований текст відомий під лаконічною назвою «Декламація» („Zettel“) авторства загадкового майстра Йоганеса Ліхтенауера (жив, ймовірно, у XIV — поч. XV ст. у Південній Німеччині). Про його життя зберіглося лише одне повідомлення від його учня духовного звання Ханко Добрінгера, одного з авторів *Нюрнберзької домової книги* (кодексу що включає в себе манускрипти датовані *post quem* 1389 р.)¹ Ханко пише, що майстер Йоганес довго подорожував світом аби навчатися давньому і шляхетному мистецтву меча у різних спеціалістів і врешті взявся викласти свій досвід на папері. Аби правдиве знання не потрапило в руки профанів і шахраїв, Ліхтенауер komponував свій текст так аби той був недоступний розумінню дилетанта. Чим надав наступним поколінням майстрів простір для численних інтерпретацій та коментарів. Найбільше місця Ліхтенауер відвів під поради стосовно роботи так званим «довгим мечем» (тобто зброєю розрахованою на дворучний хват) без обладунку пішки, але крім того приділив увагу бою довгим мечем в комплексі із обладунком пішки і верхи [9, с. 23].

Власне цю композиційну структуру відтворив Фіоре деі Лібері де Примаріаччо (нар. біля 1350 – пом. після 1409), автор *«Квітки битви»*, першого відомого нам ілюстрованого фехтувального трактату італійської провінції, про який йтиметься в даній статті. Фіоре деі Лібері був нобілем з селища Примаріаччо поблизу Фріулі, нащадком рицарської родини, що мешкала на північно-східному італо-імперському кордоні [13, с. 11]. Фіоре народився в середині – другій половині XIV проте скомпонував трактат уже на схилку життя - в першій декаді XV ст. *«Квіти битви»* цікаві нам передусім тим, що написані – в ширшому розумінні термінів - рицарем для рицарів. Адже Фіоре на відміну від переважної більшості своїх німецьких колег по фаху, що належали до третього стану, походив з шляхетного роду і жив у рицарському світі. Він робив свою кар'єру здебільшого в Північній Італії в регіоні, де шукали вояцького щастя найманці з усієї Європи, а отже регулярно контактували воєнні еліти французького, німецького, англійського та місцевого італійського походження. Він мав знайомства як серед відомих кондот'єрів так і найвищих аристократів свого часу (що помітно вже з присвяти *“Квіти битви”* маркізу Ніколо д'Есте) і багатьох з них навчав. Сам майстер згадує кількох своїх учнів та їх противників, серед останніх названий «взірцевий рицар» свого часу Жан де Менгр прозваний Бусіко, учасник битви під Нікополем (1396) Азенкурм (1415) [2, fol. 1]. Тому можна з певністю стверджувати, що його трактат представляє

нам рицарські бойові практики актуальні на останню третину XIV ст. - перші декади XV ст.

Виходячи з цього **основна мета даної статті** полягає у тому аби на матеріалі трактату Фіоре дослідити бойові техніки використання холодної зброї у рицарському середовищі, визначити характерні риси і скласти уяву про їх ефективність. Дотепер частково (а для української історіографії – то і повністю) актуальним є міркування Карін Ферелст: *«Дослідження інституту рицарства репрезентують ґрунтовний аналіз його кодів поведінки і соціального статусу, а також місця і ролі його образу в літературі. Проте чого бракує так це систематичного опрацювання специфічних навиків і компетенцій необхідних окремому комбатанту [12, с. 7]»*.

Джерела та література. *«Квітка битви»* представляє собою серію динамічних малюнків з короткими підписами, яку відкриває обширна передмова де автор описує свою кар'єру та професійні пріоритети, окремо наголошуючи на важливості таких праць як його для опанування шляхетної бойової науки. Збереглося чотири рукописні копії трактату датованих першими двома декадами XV ст. Два з них, виготовлені в 1400-1409 рр., найімовірніше ближче до початку сторіччя, це манускрипт Ms. M.383, озаглавлений *Fior di Battaglia* з бібліотеки Пірпонта Моргана у Нью Йорку [3] та Ms. Ludwig XV 13 під таким же титулом із музею Пола Гетті в Лос-Анджелесі [2]. Ще один, манускрипт з титулом *Flos Duellatorum* датований автором 10 грудня 1409 р. належав італійській родині Пізані-Доссі [5]. Ця копія точно датована автором 10 числом лютого 1409 р. [5, fol. 2r], вона має чимале значення для історії зброї, оскільки містить одне з перших зображень повного білого латного обладунку [10, с. 66, 86]. Четверта копія з Національної бібліотеки Франції є латинським перекладом озаглавленим *Florius de arte luctandi* виконаним так само в перших декадах XV ст. [4]. Першим для широкого кола дослідників став доступним манускрипт Пізані-Доссі, виданий факсимільним способом італійським істориком Франческо Новаті у 1902 р. [5].

Сідні Енглоу, першопроходець у сфері вивчення західноєвропейських фехтувальних трактатів на початку 2000-их рр. видобув ім'я Фіоре із забуття і привернув до його доробку увагу як академічних істориків, так і практиків реконструкторів [9, с. 23 *passim*]. Актуальний стан досліджень спадщини Фіоре підсумовано на відповідній сторінці потужного онлайн-проекту Асоціації історичних європейських бойових мистецтв (Historical European Martial Arts Alliance) *“Wiktenauer”*².

Виклад основного матеріалу. Майстер Фіоре пропонує універсальну бойову систему, що включає боротьбу без зброї, бій з кинджалом, бойовим молотом (*azza*), списом та довгим мечем без обладунку, бій у латах з мечем, списом та *azza*,

¹«Домова книга» (Hausbuch) – вид середньовічних і ранньомодерних манускриптів, куди вписувалися кухонні рецепти, таблиці міри та ваги, курси перерахунку валют та добрі поради, в тому числі і щодо поводження із зброєю.

² https://wiktenauer.com/wiki/Fiore_de%27i_Liberi [date of access 7.11.2018].

боротьбу без зброї верхи, кінний бій із залученням того ж самого арсеналу за винятком *azza*, а також кінний тараний поєдинок на кушованих (горизонтально затиснутих під правим плечем комбатанта) списах. Трактат побудований на принципі демонстрації певного бойового прийому та відповідного йому контр прийому, котрі подані у послідовних ілюстраціях.

Фіоре пише про себе в передмові що він розпочав бойову науку з юності і штудував її більше 40 років. Як зазначив Сідні Енглоу, Фіоре працював у руслі ефективної і, що важливо, паневропейської традиції бойових мистецтв. Фіоре зазначає у передмові що багато подорожував аби вдосконалитися своїх мистецтвах. Характерно, що під час своїх мандрів Фіоре згадує, що вчився у певного фехтмайстра Йоганна із Швабії, (а той в свою чергу був учнем Нікласа з Тоблему з діоцезії Метцу) [5, fol. 2r]. Це повідомлення дозволяє деяким дослідникам снувати нічим не підтвержені гіпотези про особисте знайомство Фіоре з Йоганесом Ліхтенауером.

Як впливає з передмови, Фіоре не вважає рицарство занепалим, тим більше у якості бойової сили, саме для шляхетних бійців адресує він свою роботу. Фіоре добре знався на звичаях турнірних поєдинків, котрі називав “боєм за бар’єрами” (*combatter in Sbarra*), Майстер не проводив чіткої межі між турнірною традицією та військовою справою доби, він згадує відомих своїми бойовими звершеннями кондот’єрів, котрих готував до турнірних виступів і виразно давав зрозуміти, що його наука стане в пригоді і на війні і за бар’єрами. Проте вже в перших рядках трактату він попереджає про різницю між турнірним поєдинком та зіткненнями без визначеного протоколу і рицарського захисного спорядження.

«Я, Фіоре, говорив своїм учням, які мали битися за бар’єрами, що бій за бар’єрами далеко не такий небезпечний як бій в гамбезоні, з мечем для удару та уколу, оскільки для кожного, хто має справу з гострими мечами, бодай одна помилка у захисті буде вартувати життя. Тоді як той хто б’ється за бар’єрами в доброму обладунку може пропустити багато ударів, проте не втрачає можливість перемогти. А до того: мало хто помирає там від одного удару. Тому можу сказати що я б краще тричі бився за бар’єрами, аніж один раз на гострих мечах...» [2, fol. 1v].

Фіоре знав про що говорив з власного досвіду.

Він пише: *«Найбільше клопоту завдавали мені фехтувальні майстри та їхні учні. Заздрячи мені, названі майстри викликали мене до бою на мечах, придатних як рубати, так і колоти, без жодного обладунку за винятком гамбезону та шкіряних рукавиць, і все це ставалося тому, що я не хотів ані вправлятися з ними, ані вчити їх своєму мистецтву. П’ять разів я був викликаний до бою. І п’ять разів заради своєї честі я виходив проти них і змагався у потаємних місцинах без друзів та приятелів, не маючи жодної надії, окрім як на Бога, на своє мистецтво, на себе, Фіоре, і на свій меч.»* [2, fol 1v].

Як проходили такі поєдинки стає ясно з доброї поради майстра, висловленої з гідною поваги прямою булавою людини, вміщеної на аркуші 26r та наглядної ілюстрації до неї. Лексика оригіналу збережена.

«Такий фортель я зроблю своєю ногою та по вашим яйцям. І роблю я це аби завдати вам болю і змусити вас втратити захисну стійку. Оскільки цей прийом мусить виконуватися блискавично, облиште всякі сумніви щодо нього. Захищатися від цього удару потрібно швидко, і то таким чином: боєць має захопити лівою рукою праву ногу противника і тоді він зможе кинути його на землю» [2, fol. 26r].

Fig. 1. MS Morgan.383 Fior di Battaglia, 1410-1420, North Italy, folio 26r, Morgan Library & Museum, New York (NY).

Стрілецька зброя Фіоре, як правдивого рицаря, не цікавила, на відміну від його молодшого колеги-фехтмайстра, міщанина Ганса Тальхоффера. Але певно не через аристократичне упередження. Просто в тій традиції збройного насильства, в якій Фіоре був вихований і яку намагався передати наступникам, не було місця дистанційному бою. Перше що кидається в очі при знайомстві з його рекомендаціями — це крайній прагматизм. Від людини, котра 5 раз виходила на смертельні поєдинки із конкурентами, важко чекати чогось іншого. Борцівські захвати, удари ногами в коліно і пах та інші брудні трюки, котрі він радить комбінувати із застосуванням шляхетної білої зброї, наглядно демонструють – в середньовічному фехтуванні було мало елегантності, а в рицарських поєдинках, навіть турнірних, ще менше протоколу і ритуалу. На сторінці 36 v Ms. Ludwig XV 13 йдеться про бій у повному обладунку на бойових молотах (*azza*), обов’язкову програму у більшості турнірних «збройних діянь» (*pas d’arme*) XV ст. На випадок коли одному з комбатантів вдалося дровком своєї зброї відбити або притиснути зброю противника до землі Фіоре має кілька дієвих порад. Наприклад, скоротити дистанцію, засунути дровко своєї зброї між ноги противнику, закрити йому вільною рукою

зорову щілину і коли той спробує вивернутися (для того аби звільнити обзор необхідно були рухати усім тілом, а не лише головою) звалити його на землю, користуючись древком своєї зброї як важелем. Або ж наступити на зброю противника ногою, і ударити

його в лице металевим шипом, котрим закінчувалося древко клевця.. Якщо ж шолом противника обладнаний надійним забралом, перед ударом варто підняти його вільною рукою, а вже потім встромляти у відкрите лице сталевий шип [2, fol. 36v].

Fig. 2. MS Morgan.383 Fior di Battaglia, 1410-1420, North Italy, folio 36v, Morgan Library & Museum, New York (NY).

Основна зброя спішених рицарів доби Столітньої війни – вкорочений спис – представлений у всіх чотирьох копіях його трактату. Фіоре пропонує застосовувати точні удари у відкриті та слабкі місця обладунку: під відкрите забрало, в кольчужне прикриття шиї, і одночасно повідомляє способи як від них захиститися.

Мечі, котрі в трактаті Фіоре застосовуються проти латного обладунку можуть бути чітко ідентифіковані як належні до типу XVII за класифікацією Еварта Окшотта. Окшотт характеризує мечі типу XVII таким чином: «Це, перш за все, меч для колольного удару, жорстка, відточена полоса сталі. Він важчий за своїх попередників, вага пересічного меча типу XVII могла доходити до 2,5 кг, тоді як вага меча типу XIIIа коливалася в межах 1,5 – 1,8 кг. Значна вага цієї зброї робила її ефективною у проламуванні пластинчатого обладунку. В період 1360-1420 рр. пластинчата броня набула своїх наймасивніших форм, тому улюбленою рицарською зброєю була сокира, булава та бойовий молот. Меч типу XVII був спроектований для того аби конкурувати з ударною зброєю» [14, с. 66].

У трактаті ці мечі рекомендовано використовувати проти лат виключно як колольну зброю, завдавати нею потужних проламуючих і проникаючих ударів. В тій частині трактату, котра присвячена бою на мечах в пластинчатому обладунку Фіоре не згадує жодного січного чи ріжучого удару, власне такі були неефективними проти сталевих гартованих пластин товщиною 2-3 мм, комплекс яких покривав більшу частину тіла комбатанта.

Натомість Фіоре радить: колоти у незахищені латами місця, перш за все у відкрите лице. «Коли я бачу що не можу пробити ані його груди [через лату] ані його лице через забрало шолому, то мушу підняти забрало, а потім ударити його вістрям в лице» [2, fol. 33r].

Fig. 3. MS Morgan.383 Fior di Battaglia, 1410-1420, North Italy, folio 36v, Morgan Library & Museum, New York (NY).

Завдавати ударів хрестовиною та наверхом меча. «Коли у тіснєві противник вважає що я хочу застосувати [клинок], я можу його перехопити таким чином як показано [тобто ближче до вістря], а якщо це мені не допоможе, я ударю його хрестовиною в лице ... а після цього так само швидко можу ударити його в лице наверхом.» [2, fol. 33v].

Fig. 4. MS Morgan.383 Fior di Battaglia, 1410-1420, North Italy, folio 33v, Morgan Library & Museum, New York (NY).

Використовувати меч як важіль для виведення противника з рівноваги. «Коли учень опинившись на короткій дистанції розуміє, що не може заподіяти шкоди противнику мечем, тоді він мусить зачепити його мечем закинувши тому меч за шию, а свою праву ногу завести тому за ліву ногу і кинути його на землю на правий бік». [2, fol. 34v].

Fig. 5. MS Morgan.383 Fior di Battaglia, 1410-1420, North Italy, folio 34v, Morgan Library & Museum, New York (NY).

Комбінувати борцівські захвати та кидки з колольними ударами. «Майстер повинен вхопити противника, котрий захищається від його уколу за локоть і з усією силою розвернути його до себе спиною... І коли противника розвернено, то можна ударити його знизу під праве плече, або під бармицю шолома, або, присівши, у зад чи під коліно, або в інше незахищене місце» [2, fol. 35r].

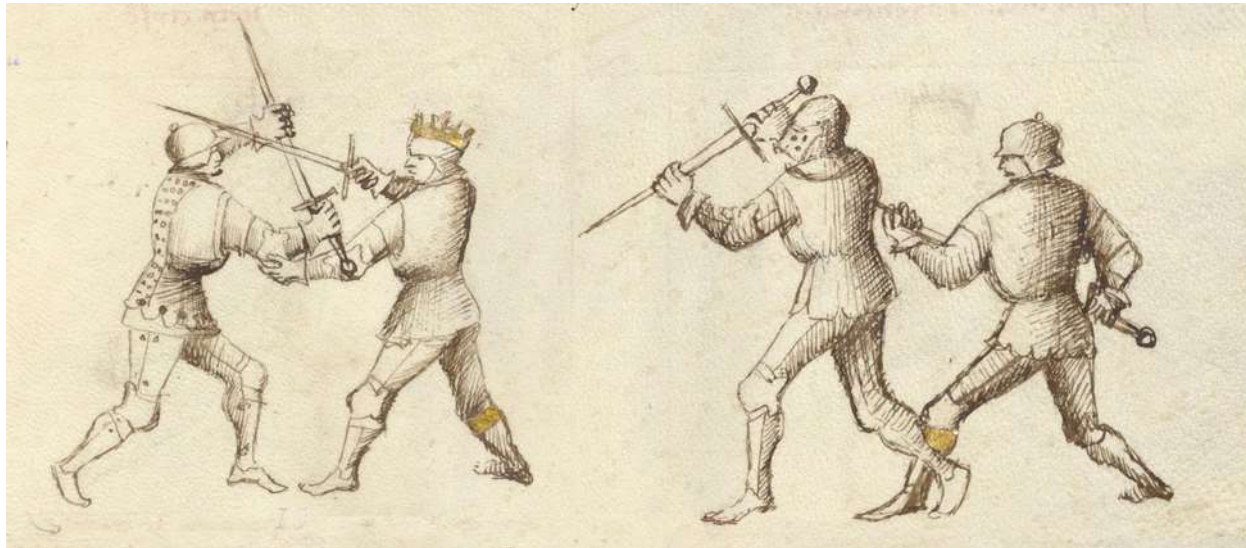

Fig. 6. MS Morgan.383 Fior di Battaglia, 1410-1420, North Italy, folio 35r, Morgan Library & Museum, New York (NY).

Власне, здатність до такого роду дій на думку Фіоре прямо залежав успіх в бою, майстер вважає, що добре озброєному і ретельно навченому але не войовничому комбатанту краще власноручно повіситися, аніж йти до битви. Додаючи, що з Божою поміччю жоден його учень не був невдахою у мистецтві якому вчився [2, fol 1v].

Як бачимо, мистецтво це включало зовсім не рицарські бойові прийоми. Але реалії середньовічної війни були далекі від романтичних уявлень про

рицарство як товариство шляхетних вершників що куртуазно з'їжджаються посеред битви з достойними противниками аби елегантно схрестити гідну свого статусу зброю. Родовиті і уславлені бійці добре знали користь вдалого захвату чи кидка, а їх біографи не вагалися описувати діяння мало схожі на турнірні подвиги. Зерцало рицарства, сер Джон Чандос у битві при Нахері (1367), поведився докладно в манері настанов Фіоре. Це спочатку

описав його власний герольд, а трохи згодом – Жан Фруассар.

Великим був шум і пил. І не було жодного знамена чи прапорця, не втоптаного в землю, такою була ця битва. Тоді Джон Чандос був збитий на землю, а на нього упав один кастилець великої та міцної статури на ім'я Мартін Ферран, що бився так затято, що мало не добив його і поранив його через забрало. Але Чандос, відважний у цій великій скруті, ножем [cotel], якого мав при боці ударив кастільця і ввігнав цей гострий ніж тому в поясницю від чого кастилець упав мертвий. Чандос жваво підвівся і, взявшись за свій меч обома руками повернувся до битви, де тримався так твердо, що кожний, кого досягали його удари міг певно вважати себе мертвим [8, с. 221-222].

Жан Фруассар уточнює деталі.

Джон Чандос опинився у великій небезпеці, але цей рицар мав ніж для плит [coutiel de plat], при боці. Він вихопив його і завдав каталонцю такого удару в поясницю, що ніж пробив плити [platttes], і пройшов глибоко крізь кишки. Цей удар умертвив каталонця і вийшов з іншого боку. Мессієр Джон Чандос швидко піднявся, взявся за меч, сильно загострений, міцний і добре заточений і так вибрався із скрути ... [7, с. 202, 211].

Схожу ситуацію, далеку від куртуазних конвенцій, зображає мініатюра Майстра Вергілія із Першої книги Фруассара, що ілюструє битву під Оре (1364) де двоє комбатантів у верхній частині композиції застосовують у тісній рукопашній вочевидь «нерицарські», борцівські прийоми.

Fig. 7. MS KB, 72 A 25, Jean Froissart, *Chroniques* (Vol. I), Paris, France, Virgil Master, c. 1410, folio 257r. National Library of the Netherlands, Hague.

Трактування Фіоре таранного бою, якому присвячені перші сторінки манускрипту Моргана та латинського перекладу «Квітки битви» з Парижу і заключні частини двох інших копій, спростовує поширений історіографічний стереотип, від котрого не вільні навіть такі компетентні дослідники як Сідні Енглоу, про те, що цей бойовий прийом в пізньому

середньовіччі втрачав бойове значення. Попри те, що Фіоре часто нагадує, що прийоми яким він учить є корисними як на полі бою так і за турнірними бар'єрами, його не цікавить взірцевий рицарський поєдинок на рівних кушованих списах. Натомість, у тій частині трактату де мова йде про таранний бій, він дає поради як зрівняти шанси вершникам по-

різному озброєним. Бійцю, у якого коротший спис вів без усяких куртуазних застережень радить цілитися у голову коню противника, а противник, аби зберегти свою перевагу, мусить робити докладно те саме. Майстер виразно преферує вкорочений спис, так звану *mezza lanca*, котрий надається до фехтування в сідлі, на відміну монофункціонального довгого спису придатного виключно для кушування і таранного удару [2, fol. 41r-43r].

У випадку використання цього легкого і короткого спису проти довгого спису, майстер радить під час зближення опускати перший донизу, аби при зіткненні одним рухом догори відбити спис противника вбік і встановити власний в ударну позицію. І короткий спис і техніка роботи з ним була відома далеко за межами Північної Італії. Наведемо один красномовний приклад. Польський хроніст Ян Длугош визнає за таким списом литовську генезу, проте називає його слов'янським терміном *сулиця* [*Sulicze*] і говорить що зброя була популярна серед рицарів Тевтонського Ордену настільки, що певну хоругву хрестоносців у битві при Грюнвальді (1410) поляки прийняли за литовську. Описаним Фіоре прийомом у кінному поєдинку проти польського

рицаря Добеслава з Олесніці (котрий виїхав на розвідку аби з'ясувати до якого війська належала згадана хоугва) скористався певний рицар Тевтонського ордену. Останній «заступивши Добеславу до дороги, своєю легкою сулицею підбив йому догори його спис і перекинув через голову і таким чином уникнув удару» [1, с. 259-260].

Наголосимо, що ті поради де Фіоре пропонує цілитися в голову коню, а не у вершника, або опускати вістря донизу аби бити не противника, але його коня в груди, коли власний спис коротший, стосуються ситуацій, що трапляються виключно в правдивому бою, а не під час регламентованих турнірних зіткнень.

Латинський манускрипт «Квітки битви» містить зображення таранного удару мечем, досить рідкого в іконографії доби прийому, під час якого зброя, затиснута під плечем, використовується на манер кушованого спису, а удар завдається за рахунок руху коня. На мініатюрі вершник цілиться вістря меча в голову противнику. Зображення пояснюється підписом, що у вільному перекладі звучить так: «Вістря меча пробий йому горлянку, сьому учить порада майстра» [4, fol. 3v].

Fig. 8. MSS Latin 11269, Florius de Arte Luctandi, France, c. 1420, folio 3v. Bibliothèque nationale de France, Paris.

Про застосування подібного прийому пише Жан Фруассар у своїх «Хроніках». «...Коли лорд Берклі відїхав на деяку відстань за зброєносцем Жаном де Алленом ... той розвернувся, затис свій меч у кулаці і взяв його під плече на спосіб що підходив для списа і таким чином рушив на свого противника. Сеньйор Берклі не бажаючи поступитися, тримаючи свій бордоський меч, міцний та гострий, за руків'я, змахнув ним і підняв руку для того аби завдати удару при зближенні. Жан де Аллен, помітивши цей намір, ухилився від

удару, проте сам не схибив. В момент, коли вони роз'їжджалися, зброєносець вцілив його в плече і від отриманого удару лорд Берклі впустив на землю свій меч». [6, с. 450].

Ще одній пораді Фіоре вдалося відшукати аналогію. В манускрипті Гетті читаємо: «... Той що з мечем чекає на того що із списом у стійці Кабаняче Ікло. Як тільки той що з списом наблизиться до нього, Майстер з мечем відіб'є спис на правий бік. І той що з мечем може одночасно і захиститися і ударити одним поворотом меча [2, fol. 43r.]».

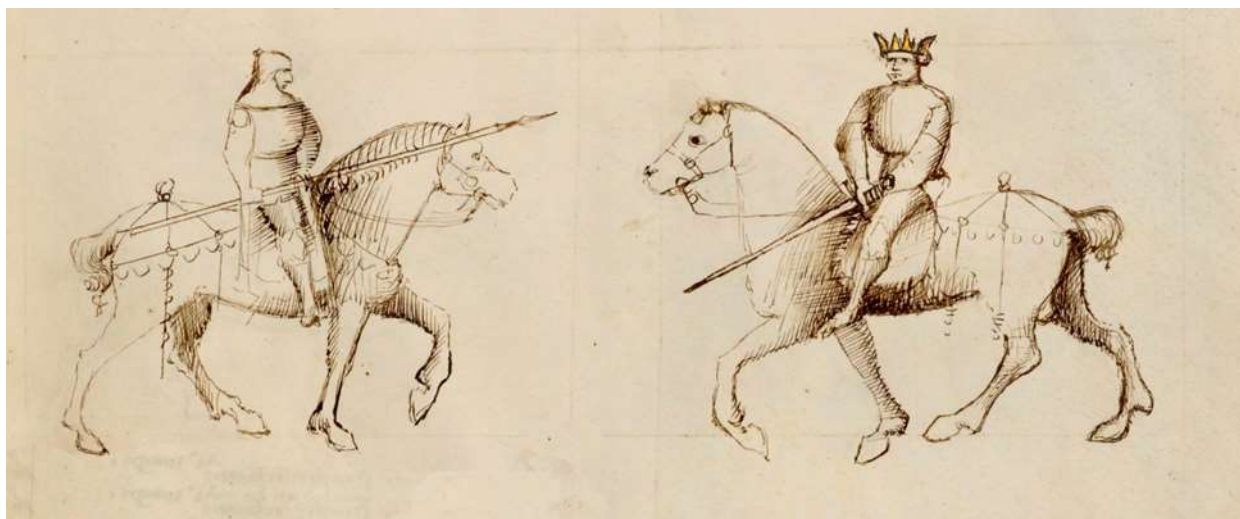

Fig. 9. MS Morgan.383 Fior di Battaglia, 1410-1420, North Italy, folio 43r., Morgan Library & Museum, New York (NY).

Жан Фруассар згадав випадок як після битви під Пуатьє (1356) француз Одар де Ренті, відбив мечем удар спису і висадив свого англійського противника з сідла, прийомом докладно описаним і вище. «З поміж баталій, сутичок, втеч і погонь що траплялися на полі битви цього дня, з монсеньйором Одаром де Ренті сталося те про що мушу розповісти. Мессієр Одар вийшов з битви, оскільки був переконаний, що вона програна безнадійно, а що він не хотів потрапити в полон до англійців, то віддалився звідти на добру лігу. Там його догнав один англійський рицар що переслідував його із списом в руці кричачи: «рицарю, оберніться, не ганьбійте себе втечею!». Мессієр Одар ізганьбитися не захотів, тому зупинився і поклавши меч на передню луку сідла зустрів напад англійського рицаря. Англієць над'їхав із наміром поцілити своїм списом в тарч мессієра Одара, але схибив, тому що той відвів удар але минаючи англійського рицаря сам не промахнувся і так сильно вразив своїм мечем його

в бацинет, що той впав з коня на землю непритомним і вже не зміг зрушитися з того місця де лежав» [6, с. 449].

Висновки. Трактат Фіоре наглядно демонструє те, що рицарський стан в другій половині XIV – перших декадах XV ст. продовжував ігнорувати стрілецьку зброю та дистанційну тактику і залишався носієм традиції ближнього бою. Останній вимагав від шляхетного комбатанта досить широкого спектру бойових умінь та навичок починаючи з рукопашного бою та боротьби без зброї, до складних фехтувальних еволюцій пішки та верхи і врешті, особливої психологічної підготовки, котру Фіоре називав «войовничістю» (*uolente*). Проте у безпосередньому зіткненні, яким би шляхетним і почесним з точки зору рицарського світогляду воно не вважалося, від учасника не очікували жодної куртуазії. Навпаки, всякий прийом, скоро як міг принести перемогу, а з нею честь, славу і зиск, годився в потребі.

Список використаних джерел

Джерела

- [Dlugossii J.] Ioannis Dlugossi seu Longini canonici quondam Cracouiensis Historiae Polonicae libri 12. Quorum sex posteriores nondum editi, nunc simul cum prioribus ex msripto rarissimo in lucem prodeunt. Vol. II– Frankfurt, 1711. 838 p.
- Fior di Battaglia, Ms. Ludwig XV 13 // The J. Paul Getty Museum // <http://www.getty.edu/art/collection/objects/1443/unknown-fiore-furlan-dei-liberi-da-premariacco-il-fior-di-battaglia-italian-about-1410/?dz=0.5000,0.4023,0.70> [date of access 7.11.2018].
- Fior di Battaglia, Ms. M.383 // The Morgan Library & Museum // <https://www.themorgan.org/collection/renaissance-fighting-manual> [date of access 7.11.2018].
- Florius de Arte Luctandi, Mss. Latin 11269 // Bibliothèque nationale de France // <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b8514426f/f1.item> [date of access 7.11.2018].
- Flos Duellatorum, Pisani Dossi Ms. // Novati F. Flos Duellatorum, Il Fior di Battaglia di Maestro Fiore dei Liberi da Premariacco. Bergamo, 1902. 236 p.
- Froissart J. Oeuvres, [ed. K. de Lettenhove], T. V. 1346-1356. Bruxeulls, 1867. 558 p.
- Froissart J. Oeuvres [ed. K. de Lettenhove], T. VII. 1364-1370. Bruxeulls, 1869. 556 p.
- Le Prince Noir, Poème du Héraut D'armes Chandos. [Texte critique suivi de notes par Francisque-Michel]. London & Paris: J. G. Fotheringham, 1883. 392 p.

Література

- Anglo S. The Martial Arts of Renaissance Europe. New Haven & London Yale University Press, 2000. 384 p.
- Blair C. European Armour circa 1066 to circa 1700. London: B. T. Batsford LTD, 1958. 252 p.
- Burke P. Eyewitnessing. The Uses of Images as Historical Evidence. London, 2001. 224 p.
- Late Medieval and Early Modern Fight Books. Transmission and Tradition of Martial Arts in Europe (14th–17th Centuries) [Edited by Daniel Jaquet, Karin Verelst and Timothy Dawson]. Leiden: Brill, 2016. 620 p.
- Mondschein K. The Knightly Art of Battle. Los Angeles: Getty Publications, 2011. 120 p.
- Oakeshott E. R. Sword in the Age of Chivalry. Woodbridge, 1994. 204 p.

SUMMARY

THE FENCING MANUAL “THE FLOWER OF BATTLE” BY FIORE DEI LIBERI DA
PREMARIACCO AND CHIVALRIC FIGHTING TECHNIQUES IN THE SECOND HALF OF THE 14th
CENTURY – THE FIRST THIRD OF THE 15th CENTURY

V. Hutsul (Uzhhorod)

The article is devoted to the oldest Italian illustrated fencing manual as of the beginning of the 15th century entitled “Fior di Battaglia” (“the Flower of Battle”). The author, a North-Italian nobleman Fiore dei Liberi da Premariacco, was born in the middle of the 14th century and studied martial arts from his early years throughout Western Europe. His manual consists of a series of dynamic drawings, presenting the highly sophisticated system of gestures or body movements necessary to use various kinds of melee weapons (swords, daggers, poll-axes, and spears) in mounted and unmounted close combat. Fiori operated within the frames of firmly established pan-European medieval martial arts tradition. His advice concerned both tournament duels (called “combatter in Sbarra”) and far less ritualized forms of armed combat: war, battle and duel. The main purpose of this article is to analyse Fiore’s manual as a historical source for studying chivalric melee weapons martial techniques, to define their characteristic features and to build understanding of their efficiency. “The Flower of Battle” clearly demonstrates that chivalry in the second half of the 14th century and the first decades of the 15th century continued ignoring missile weapons and distant techniques in favour of close combat tradition. The latter required from a noble combatant a fairly wide range of fighting skills, ranging from hand-to-hand and unarmed combat to complicated fencing evolutions on foot and on horseback, and finally, the special psychological training that Fiore called “militancy” (“valente”). In a battle, no matter how noble and honorable it might seem, no courtesy was expected from a knight. On the contrary, any martial technique which potentially might bring victory for a combatant, followed by honour, fame and benefit, was regarded appropriate and acceptable.

Keywords: medieval martial arts, fencing manual, melee weapons, chivalry.

ВЕРЕЦЬКИЙ ПЕРЕВАЛ ЯК ТОРГОВИЙ ШЛЯХ

Міськов І. О. (Ужгород)

У даній статті розглядається проблема Верецького перевалу як торгового шляху у середньовіччі. Даний перевал слугував військовою дорогою для номадів. Серед географічних місцевостей, де могли перебувати номади виділяються Чоп-Барвінок-Невицьке-Нижні Ворота. Дослідник Роман Кіш вказує на проникнення каріотипів балканського цитотипу з Балкан і дакійській шлях міграції *Allium scorodoprasum* у східнокарпатський регіон та Центральну Європу. Понад тисячу років тому, у давні часи на «Закарпатті» клімат був несприятливим для постійного перебування номад: болгар (булгар), угорців та інших. З приводу назви сонця у болгарів та угорців, дослідник О. Сулейманов вважає, що символи сонця обиралися племінними гербами-оберегами сонцепоклонників. Назви знаків, що стали державними, поширюються на весь народ. Така одна зі схем утворення етнонімів, вельми продуктивна в епоху першоїєрогліфічного письма. Гербовий знак і його назва тиражувались у найрізноманітніших мовних середовищах. Модель етноніма «сонячного орла» притаманна як болгарам, так і угорцям. Щодо самих Верецьок, в давнину – Олио Верецьке (тепер Нижні Ворота, Воловецького району, Закарпатської області), то вони як перевал, а потім як земля, помістя, село згадуються у хроніці Рогерія як Руський перевал, у королівських і державних грамотах 1263, 1309 р., 1430, 1465 р. Дослідник Т. Легоцький повідомляє, що Верецьки відомі з XII ст. як маєток дворянської родини Без, а в XIII ст. від Шімона – зятя Банкбана забраного на користь королеви Гертруді. Далі маєток належав (1263 р.) Магістру Аладару – королівському послу у Греції, де представляв інтереси Угорського королівства, а пізніше займав посаду дворіцевого судді першої дружини угорського короля Карла I (Роберта) Анжу (1308- 1342). У 1309 р. помістя Сентміклош (Чинадієво), Свалява (Zolna) та Верецьке (Veraske) стали власністю сина Аладара – Якоба. З кінця IX ст., а може і пізніше у цьому регіоні була створена перша торгова факторія, а потім дерев'яно-земляне укріплення («міфічний замок Унг»). Даний регіон був багатий на сіль, видобуток якої був державною монополією в Угорському королівстві. Можемо, припустити, що і Верецький перевал, міг слугувати одночасно як військовим так і торговельним шляхом, через який вивозили сіль в інші європейські королівства. А як торговий перевал він починає функціонувати за Анжуйської династії. Проте, дане питання вимагає подальшого вивчення.

Ключові слова: Верецьке, перевал, номади, торговий шлях, дослідник, етнонім, клімат, сіль, замок Унг, «Закарпаття».

Постановка проблеми. Об'єктом нашого дослідження є Верецький перевал, а предметом – військова, транзитна чи торгова дорога через вищезазначений перевал. Автор даної статті поставив перед собою наступні завдання: прослідкувати відносини християн із номадами; охарактеризувати кліматичні умови даного регіону понад 1000 років; дослідити угорські-візантійські болгарські відносини у IX-XI століттях; вивчити формування комітатів і прикордонних територій Угорського королівства; розкрити соціально-економічний розвиток Анжуйської династії; відслідкувати відомості про поселення Верецьке у документах. Всі ці питання пов'язані із Верецьким перевалом.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На сьогодні, проблема Верецького перевалу є актуальною, оскільки в останні роки тривають дискусії щодо переходу угорців через даний перевал, про що розповідається в давніх угорських хроніках Аноніма [2, old.9-49; 7, 124 с.], Кейзаї [10, old.89-123; 28, с.45; 31, с. 349-352] або ж ревізії цього питання у наукових дослідженнях М. Жиленко [26, с.94-109], археологів А. Комара [35, с. 21-78] та І. Прохненка [46, с.45-52; 47, с.410-420] тощо.

Виклад основного матеріалу. У даній статті, я поставлю більше запитань, а ніж відповідей. Отже, втім все по-порядку. У жовтні 2016 р. відбувся захист дисертації Романа Кіша [33], в якій дослідник зауважує, що каріотипи¹ балканського цитотипу подібні з каріотипами закарпатських популяцій (*Allium scorodoprasum* L.), а також спостерігається майже повна подібність морфології хромосом балканських і закарпатських наборів, і в кінцевому результаті, болгарські та один з варіантів македонських каріотипів морфологічно майже ідентичні до закарпатських каріотипів. Оцінюючи попередні дослідження, Р. Кіш вказує на проникнення цього виду з Балкан і дакійській шлях міграції *A. scorodoprasum* у східнокарпатський регіон та Центральну Європу [33, с. 63-64]. Упродовж 1992-2014 років Р. Кіш дослідив 18 таксонів² цибулинних геоофемероїдів природної флори Закарпаття і для вивчення були використані живі цибулини рослин з 71 популяції [34, с. 5]. У своїй дисертації Р. Кіш подав карту-схему місцезнаходжень популяцій

¹ Каріотип – набір хромосом, Специфічний для кожного виду організмів, характеризується певною кількістю хромосом та особливістю їхньої будови.

² Таксон – група у класифікації, що складається з дискретних об'єктів, об'єднаних на основі загальних властивостей та ознак

досліджених таксонів у межах Закарпатської області [33, с. 20] та буквенно-цифрове кодування популяцій досліджуваних таксонів і їх приуроченість до фіто-географічних районів – Закарпатська низовина: А. Scorodoprasum 4. Чоп Asc3 – 9. Барвінок – Asc4 – 15. Чорна гора – Asc 2 – 16. Клиновецька гора – Asc1 [33, с. 21]; Вулканічні Карпати. Передгір'я: А. Scorodoprasum 18. Ужгород - Asc 5 – Східні Бескиди: 25. Вовчий – Asc 6 [33, с. 22]; Вулканічні Карпати. Передгір'я: А. Ursinum subsp. Ucrainicum 19. Невицьке - Au 2 – Східні Бескиди: 24. Нижні Ворота – Au 3 [33, с. 22]. Серед територій поселень чітко виділяються Чоп-Барвінок-Невицьке-Нижні Ворота, яких об'єднує один вид популяції А. Scorodoprasum. Цей процес міг тривати понад тисячу років і більше.

Не менш важливим є питання клімату, в тому плані, що постійно кочуючі номади тут довго не зупинялися. На жаль, історія клімату Е.Ле Руа Ладюрі [38], стосується клімату Західної Європи та Північної Америки 1000 року, не дає відповіді на це питання. І тому коли нас запитують, чому угорські племена йдучи у Паннонію довго тут не затрималися (мається на увазі на Закарпатті), ми не можемо відповісти на це питання. Проте, чітку відповідь нам вдалося отримати від Романа Кіша: «У непрохідних лісах довго не поживеш, а на низовині – болота (мочар), де мешкали комари». Так, що номади, приходячи сюди, через перевали (в т. ч. Верецький) довго тут не зупинялися. Але все ж таки, тут люди жили. І, ми спробуємо припустити, що це були перші пустинники-християни. Вони жили в горах, тим паче, що ближче до них була римська провінція Дакія. Вони могли видобували сіль та були провідниками номад. Архімандрит Василій (Пронін) констатує, що очевидно був вплив ще в епоху язичницького Риму, а з часів перенесення Константином столиці імперії на Балканський півострів, церковний вплив став ще потужніший. Також о. Василій наводить докази про участь дакійського єпископа Феофіла на Вселенському Соборі у Нікеї 325 р. а також про Святого Мартіна (в майбутньому – Єпископа Турського [27, с. 282-301], слов'янина за походженням, про хрещення аварського воєводи Тудіна-Феодона з його вельможами [18, с. 48]. У Паннонії дуже шанували Св. Мартіна, а його вшанування розпочалося за правління Великого правителя Гейзи (972-997) [12, old. 771]. Його син – Войк (у хрещенні Іштван), став першим християнським королем, і тут досить цікавим є підсумок М. Блока: «Як і вся неозора релігійна «no man's land» Східної Європи, від Моравії, Болгарії та Русі, поганська Угорщина стала початком предмету диспуту між двома командами ловців душ, кожна з яких репрезентувала одну з двох великих систем, на той час уже чітко визначених систем, які розкололи християнство: візантійську або римську. Мадярські вожді охрестилися в Константинополі; монастирі грецького обряду існували в Угорщині протягом усього XI сторіччя. Але візантійські місії, які прибували дуже здалеку, зрештою змусили відступити перед своїми суперниками» [19, с. 32]. Щодо військових походів угорців, М. Блок не конкретизує конкретно дату:

«...як це було з ними кілька разів під час їхніх перших походів берегами Дніпра, коли їх було розбито під мурами Києва» дуже здалеку, зрештою змусили відступити перед своїми суперниками» [19, с. 29], що свідчило про їх контакти з слов'янським елементом, в тому числі і тогочасного Закарпаття.

Угорці не були тут першими. Вперше з терміном «історичне Закарпаття» ми зіштовхуємось у працях о Степана Папа. Він стверджує: «З торгівлею на Історичне Закарпаття проникло і християнство. На захід від нього існувала християнська Церква франків латинського обряду, з якою Історичне Закарпаття було сполучене торговельною, так званою «Соляною Дорогою»: нею закарпатці возили сіль в західні країни. Але населення Історичного Закарпаття пізнавало і східне християнство, яке існувало на південний схід від нього – своїми човнами Тисою і Дунаєм закарпатці з метою торгівлі допливали до Царгороду.

У 1971 році в Угорщині було видано працю «Східне християнство, східні церкви» греко-католицького єпископа Гайдудорозької єпархії І. Тимка. Він писав: «В кінці VII ст. джерела говорять про значні поселення слов'ян в Потиссі, Семигороді, Карпатах, між Дунаєм і Тисою. Напевно, на території Мадярщини було християнство й вірні, бо в могилах з VII-VIII ст. аварського походження часто знаходили «візантійські хрести». Віра Христова на Історичному Закарпатті поширювалася ще дужче за панування аварів, бо вони, спустошуючи то східну Грецьку імперію, то сусідні християнські народи, приводили з собою багато полонених християн. Після того, як король франків Піпін і Карло Великий за допомогою потисьських слов'ян – білих хорватів і болгарського хана – розбили державу аварів у Потиссі, сам їх вождь Тудун прийняв християнство з великими почестями. Але авари не захистились щитом християнства, слов'яни їм уже не вірили і їх винищили. Могили з «візантійськими хрестами» вказують, що білі хорвати в Потиссі вже за володіння аварів у VII-VIII ст. не лише спізнавали християнство, але й визнавали його» [45, с. 142-143]. Посилання на ці «візантійські хрести» ми зустрічаємо в книгах І. Миговича [43, с. 8], ігумена Гавріїла [20, с. 6], протоієрея Василя [40, с.19]. На жаль, нам не вдалося знайти опублікованого матеріалу археологічних розкопок по цим «візантійським хрестам» аварських могильників VII-VIII ст. і не відомі результати археологічних розкопок (Рис. 1).

Спроба узагальнення археологічного матеріалу про аварам здійснена у авторефераті кандидатської дисертації Світлани Лукіної [39]. Дослідниця вказала на працю угорської дослідниці Єви Гарам, котра збирала, проаналізувала, картографувала предмети візантійського та античного походження, знайдені в Карпатському басейні у ранній та середній аварський період, прослідковує тісні зв'язки між існуванням предметів візантійського походження у Карпатському басейні та соціально-політичною історією Аварського каганату [39, с. 7]. С. Лукіна дала належну оцінку працям Вальтера Поля, котрий у своїх дослідженнях про динаміку варварських

суспільств: на прикладі авар-кочівників Центральної Європи: 567-822 pp., реконструює відносини кочівників з античним світом, вперше спробує узагальнити весь накопичений історичний матеріал від етногенезу авар до розпаду аварської імперії, трактує та описує історичні події, де чітко прослідковується наукова традиція школи «Анналів» [39, с. 6]. Щодо дисертаційного дослідження С. Лукіної, дослідниця аналізує аваро-слов'янські відносини відзначає їх агресивний характер, однак авари та їх активна політика у відношенні до слов'яни однозначно сприяли формуванню самовизначеності слов'янських племен, становленню державності та створенню центрально- та східно-європейських держав.

У пізньоаварський час домінуючим етнічним елементом аварського каганату стає слов'янське населення [39, с. 23-24]. З останнім активно починають контактувати угорці, котрі 839 р. вийшли до Дніпра і перекрили всі торгові шляхи [36, с. 350]. А тепер, розглянемо трикутник відносин Візантія-Болгарія-Угорці. Фактично, угорці активно включаються у «європейську торгову боротьбу». Ще двома роками раніше, 837 р. угорці та болгари виступили проти візантійців [29, с. 129]. Відомо, що 865 р., у часи правління хана (а з 865 р. – князя) Бориса I Хрестителя (859-889 pp.), самим великим досягненням Болгарії стає прийняття християнства, котре поширюється у Пруто-Дністровському межиріччі [30, с. 36]. Сам князь Борис особисто був охрещений у Візантії [23, с. 485]. Тим часом, угорці, вступаючи у військово-політичні союзи то з мораванами, то з німцями, добре вивчили військовий потенціал своїх майбутніх супротивників. 892 р. Фульдські аннали повідомляють у вересні про посольство з дарами від німецького короля Арнульфа до болгарського князя Володимира, щоб останній поновив мир і вимагав, щоб не дозволяли Мораванам від них купувати сіль (*Ne coemptio salis inde Maravanis daretur*) [6, old. 190; 14, s. 108-109].

У 894 р. спалахнула «торгівельна війна» між Болгарією та Візантією (князем Симеоном та імператором Левом VI Мудрим) [49, с. 55, Рис. 2]. Останній за допомогою багатих дарів, вдається умовити угорців нанести удар у спину Болгарії. Угорці пересікають Дніпро і влаштовують військові поселення між річками Південний Буг та Дніпро, а їх загони пересікають та спустошують багато районів Болгарії, переходячи навіть річку Дунай. Угорці успішно справились з своїм завданням, що дуже сильно занепокоїло Візантію, яка погодилась врешті решт на перемир'я з Болгарією, запропонувавши останній спрямувати свою енергію на помсту угорцям. Об'єднані болгаро-печенізькі війська розбили угорців та їх поселення, погромили Етелькьоз [17, с. 225]. Угорцям нічого не залишалось, як полишити степи Північного Причорномор'я та обжитися у Паннонії приблизно 896 р., пройшовши у Північних Карпатах через Верецький перевал, який був поза досяжністю військ болгарського царя Симеона. Насправді, угорці знали цей перевал, але пішли іншим шляхом, скоріш за все ним пішли союзники угорців – кабари, котрі

наштовхнулись або на болгарський гарнізон чи болгарську факторію з гарнізоном з назвою *castrum Ung* (*Ungvár*).

З приводу історії заселення та освоєння території Невицького замку, керівник кількадесят річних археологічних розкопок О. В. Дзембас констатує: «Археологи з'ясували, що на замковій горі людське поселення існувало ще у епоху бронзи (археологічна культура Станово-XIV-XII ст. до н.е.). Згодом, внаслідок археологічних досліджень на території Невицького замку були виявлені знахідки IX-VII ст. до н.е., що свідчило про побудову городища фракійськими племенами. У процесі розкопок були знайдені окремі знахідки античних часів. Зокрема, кельтська срібна монета, що походить з території сучасної Албанії, а на той час – Іллірійської Апполонії (II ст. до н.е.). Вона була випадково знайдена у середньовічному (перемішаному) культурному шарі останніх часів існування замкової споруди (Рис. 3). Як поодинокі знахідка цього часу вона не може слугувати прямим свідченням заселення замкової гори у той час. Але сам факт її існування ставить перед дослідниками безліч запитань. Перше і основне: яким чином і коли вона тут опинилась? Адаже відомо, що пізніше майбутні володарі замку (у XIV ст.) керували на Балканах військовими операціями саме на тих землях, звідки і походить ця монета. Також ми знаємо, що колекційна зацікавленість античними старожитностями у еліти середньовічного суспільства почала себе проявляти після епохи Відродження і особливо наприкінці XVI – поч. XVII століть. Так чи інакше, але ще у ті далекі доісторичні часи було помічено дуже вдале розташування замкової гори. З вершини можна було контролювати шлях, що пролягав уздовж річки Уж до Ужоцького перевалу. Висота гори – 82 м. над рівнем поверхні річки. З трьох сторін вершина має надзвичайно круті схили і лише зі сходу до городища, а згодом і до замку, можна було прокласти серпантинну дорогу. Давнє населення, будуючи вали, тераси та рови, зробило вершину гори ще більш важкодоступною і привабливою для будівництва замку у майбутньому. Археологи з'ясували, що фортеця вже стояла у XIII столітті» [25, с. 33-34].

Угорські дослідники П. Енгел [5, old. 174] та П. Неймет [13, с. 238] місцерозташування замку Унг пов'язують із Невицьким замком. Відомі закарпатські дослідники (обидва професійні археологи та історики) О. Дзембас та Й. Кобаль погоджуються з твердженням П. Енгела та П. Неймета: «У березні 1241 р. монголо-татари, що увірвалися в Угорщину через Верецький перевал, можливо, зруйнували і Невицький замок. На це може вказувати і один залізний черешковий наконечник від типово татарської стріли, знайдений в культурному шарі пам'ятки. Як би там не було, укріплення незабаром знову відновили. У 1248 р. в одному з тогочасних джерел вже згадується «Новий замок Унг», котрий за даними письмових джерел «*castri nostri de Wngh*» (1265), «*castri nostri de Vngh*» (1288), – належав угорському королю.

Нині питання щодо конкретного місця розташування пункту з цією назвою залишається дискусійним, оскільки археологічні матеріали цього віку відомі також і в Ужгородському замку, і в Горянах, що розташовані біля ріки Уж. Все ж, здається, «замок Унг» правдоподібно розташовувався саме у Невицькому» [24, с. 22-24]. Про цей «каструм Унг» написано чимало статей, монографій, які всім відомі, а от про його місцезнаходження практично статей немає. Дискусійним, на сьогодні залишається питання про походження і назви «Ung». У коментарях до хроніки «Діяння угорців» Ш. Кезаї щодо назви «угорці» говориться: «Народноетимологічне зближення з лат. (H) ungarī полегшувалося наявністю носового голосного в першопочатковій формі гідроніма – *Qgъ (назва річки ймовірно пов'язана з індоєвропейською назвою ужа або угора: порівн.. слав * Qžъ, *Qgogъ). Фактично латинська назва угорців, як і слав. Qgге, грец. Ούγγροι, походить від тюркського етнікона on ogur «десять родів» – назви етнічного об'єднання, в котре у певний час входили і угорські племена [31, с. 349].

Священник Василь Гаджега, говорячи про найдавніші осідання угорців коло рік Тиси, Ондави, Лаборця, Стражки навколо замку Земплін, наголошує, що до їх приходу тут оселилися племена «кабаров то е. болгаро-половцьв» [21, с. 53]. Коментуючи інших дослідників, В. Гаджега констатує, що у своїх дослідженнях відомий угорський історик Янош Корачоні вважає, при заселенні угорців, останні застали тільки мораво-слов'ян, Гядор Стрипський вказує що «двохформовність старомадярських географічних імен Ung, Ungvár походять від болгар, Вацлав Халупецький дотримується думки, що тодішні слов'яни були болгарські слов'яни, а Меліх допускає що на околицях жили болгаро-слов'яни у IX-X(?) ст. [21, с. 64-65]. У 1931 р. о. В. Гаджега у додатках про Землінську жупу критично ставиться до болгаро-слов'ян, але не висловлює свою точку зору [22, с. 64-65].

Нові дослідження показали, що на назву Ung, Ungvár можуть претендувати як болгар (булгари) так і угорці. Тут варто ознайомитися з мовознавчою працею Олжаса Сулейманова [48]. Ось, що він пише з приводу назви сонця у болгарів та угорців: «Символи сонця, як ми вже казали, обиралися племінними гербами-оберегами сонцепоклонників. Назви знаків, що стали державними, поширюються на весь народ. Така одна зі схем утворення етнімів, вельми продуктивна в епоху першоієрогліфічного письма. Гербовий знак і його назва тиражувались у найрізноманітніших мовних середовищах. І тому збіг етнімів зовсім не означає обов'язкову генетичну спорідненість. А тільки колишнє культурне – спільний культ. У даному разі – сонцепоклонство. Для історика самоназви народів і титули дітей Сонця повинні викликати особливий інтерес. Вони можуть містити ключову інформацію про переміщення етносів планетою, про колишні союзні зв'язки народів, нині розведених історією по різних куточках землі. Проблема етимології етнімів і титулів не

розв'яжеться, доки кожен із них розглядається окремо, відгороджено «історико-культурними міркуваннями», інакше кажучи – поза євразійським, принаймні, контекстом. Сонячний птах» був гербом хетів. Проте не він дав їм самоназву: вона склалася за іншою поширеною схемою (*hen-ti- «людина-багато» > «люди»). І це для мене – доказ запозичення хетами герба у тих народів, у яких ім'я знака та самоназва збігалися. Глумачення «сонячного орла» були найрізноманітніші, та найменування відрізнялись. Серед варіантів «буквального» прочитання слід очікувати й описові. Особливо продуктивним мені здається сполучення назв «крил» (кута) — *un> *ung і внутрішнього «диска місяця» - *ar. Етапи розвитку «сонячного орла» > «рідної країни» > «народу»: *ung-ar > ulgar > wulgar > bulgar. Двоскладовість знака підказала відповідну соціальну структуру – двочастинність етносу й держави. Ділення на Верхніх і Нижніх, Внутрішніх і Зовнішніх. Винайдена модель етніма поширюється унграми й булгарами. Друга частина слова осмислюється самостійно [ar-племя (чув.)], використовується різномовними суспільствами у своїх самоназвах: авар, сувар, хазар, татар, джунгар, бавар (германцішкіпетар (албанці), мішар (татари), швейцар (sviss-land – Швейцарія). Давні єгиптяни називали себе M-s-r (*Mis-ar?). Найсвідоміше поставилися до свого етніма давні угри. Вони ще бачили знак. І, переробивши його, отримали умлаут визначення «нижнього» (чи «верхнього») відділу етносу: - *enger > venger.

Змішування споріднених племен призвело до того дивного становища, коли частина народу називала себе «венгр», інша – «унгар». Hungaria = Vengria.

...А можливо, м'яка форма імені означала – «вище». Ті, які знали, становили знать: bulgar – народ, простонароддя, bilger – знать, знаючі (тюрк.). Чи не ця особливість спричинила значення vulgares – народ, простонароддя (лат.). Тоді зрозумілою стає сумісність класів ungar і enger у межах одного етносу.

...Тюрки зберегли опис первісного гербового знака у слові sunkar (*hungar) – «сокіл» (тат.), sunkar – сокіл (каз.). Перебудова знака викликала не умлаут, а палиндром: *kar-sun > коршун (слов.), karsyn(ha) - karsyga - яструб (каз.). Головний убір казахських ханів донедавна повторював обрис «соколиного знака». Ці ковпаки були своєрідною короною, що вирізняла царя з натовпу.

...Одна з потужних гілок протобулгар (чуваська) тісніше за інших тюрків була пов'язана з унгарською. І то такою мірою, що ще у XIX столітті чуваську зараховували до угро-фінської мовної сім'ї» [48 с. 319-321].

Прийняття християнства в Угорщині призвело до поділу королівства на комітати. Д. Дьорфі вважає, що Унгар відноситься до тих поселень, які застали угорці. На початку XI ст. згадані замки Вашвар, Абауйвар, Земплін та Унгар; поблизу їх ми не знаходимо інших старовинних назв. Ці назви могли виникнути зі створенням комітатів в правління Іштвана I [9, old. 191]. І в часи першого угорського

короля – це були поселення варйобаддів. На той час в Угорському королівстві було 48 центрів (24 комітати: Арад, Бач, Барш, Бекеш, Бігар, Бодрог, Чонд, Чонград, Добока, Естергом, Феєр, Дьор, Гонт, Короко, Колош, Комаром, Кукуллю, Мошонь, Новград, Собоч, Солнок, Толна, Веспрем, Вішеград), з них – 23 були прикордонні комітати (Рис. 4) Баранья, Богян, Боршод, Боржова, Добока, Ердей, Гьомор, Кеве, Колон, Крашшо, Нітра, Пожонь, Шопронь, Шомодь, Сатмар, Темеш, Тода, Тренчен, Уйвар, Унгвар, Валко, Вашвар, Земпілін [9, old. 209]. Із описів кордонів Веспрема, виявляється, що Веспремське єпископство тоді поширювалося на обидва боки Дунаю комітатів Вішеграду (Пешт-Пілліш) та Феєра, що разом значить те, що Вацьке єпископство тоді не було засновано, однак вказує на те що від кордонів комітату Вішеград, від р. Задьви на Схід у 1009 р. було Егерське єпископство. Це єпископство перед заснуванням Вацького і Бігарського, поширювалось на Уйвар (Гевеш, Абауйвар, Шарош), Боршод, Земплін, Унг, Боршова (Берег), Соболч, Бігар, Зоранд, Бекеш та Кулшо-Солнок. Це відомо із уривків грамоти про заснування Егерського єпископства [9, old.183].

Можливо, отой давній (castrum Ung – відноситься до категорії неznайдених замків) замок Унг (XI ст.) знаходився на території теперішнього Невіцького замку, якому у XIV ст. було підпорядковано помістя Унгвар [44, с. 23]. Щодо перших письмових згадок про замки (замок – castrum) на «Закарпатті»: XI ст- замок Дийда, кінець XI ст. замки Унг (неznайдений) і Боршова (зведений), замок Вішк – 1271-1272 рр., 1274 р. – замок Баранка (Бронька), Квасівський замок – XIII ст., 1311 р. – замок Мункач, Бодолов (XIV ст.), 1321 р. – замок Гут, 1332 р. – замки Берег і Невіцьке, замок Герень (середина XIV ст.), 1353 р. – замок Хуст, XIII ст. – замок Канко, 1312 р. – замок Наляб, інші всі замки з XV ст. [42]. Окремі замки, спочатку Вішк, а далі Хуст контролювали сплав солі по р. Тиса, а соляні вантажі доходили поводі до комітату Угоча. Саме з Угорського королівства купці-торгівці в першу чергу вивозили сіль, вина, хутра, овець, свиней, корів.

Особливе місце серед основних промислів поселень Мараморощини займав видобуток солі від епохи Римської імперії аж до XIII ст. [37, с. 24]. У комітат Мараморош приїжджали іноземні купці, які міняли свій товар на сіль. Декілька рядків Золотої булли 1222 р. присвячені видобутку солі. Тут задокументовано, що ішпанами королівської комори можуть бути тільки дворяни. У цій же буллі короля Ендре II окремий пункт забороняв євреям (хазарам) займатися чеканкою королівських монет, збирати податки, бути контролерами королівської соляної монополії [32, с.145]. Проте, після прийняття Золотої булли добуванням солі і додатковим карбуванням грошей в Угорському королівстві займались незаконно різні великі магнати, а також мусульмани та євреї (хазари), які відмовлялись прийняти християнство за намовлянням Папи Григорія IX. Останній у 1232 році наклав інтердикт на всю територію Угорського королівства. У зв'язку з цим

Ендре II підписав угоду з папським легатом від 20 серпня 1233 р. в Берегах. Згідно цієї угоди на території Угорського королівства припинялась діяльність мусульманських та єврейських лихварів. Після підписання угоди, на декотрий час католицька церква зміцнила свої позиції. Євреї та мусульмани не могли тепер бути призначені на основні посади державних служб, які займалися карбуванням монет, збиранням податків, соляних справ. Однією з основних цілей Березької угоди було упорядкування питання торгівлі сіллю. Десятиліттями соляна торгівля була доходом католицької церкви, але внаслідок нової економічної політики короля Ендре II та надання оренди на торгівлю євреям і ісмаїлітам лишило церкву цих доходів. Березька угода відновила попередній стан справ, тобто сіль церква купувала за помірковану ціну в солерудниках. Два рази на рік церква пропонувала придбати сіль державним службовцям за тверду валюту або срібло. Якщо вони відмовлялися, то церква мала право продати її на ринку. Церква також отримала дозвіл на перевезення експортованої солі до кордону королівства, а король зобов'язувався щороку сплачувати їй компенсацію за неотримані прибутки у сумі 10 тисяч марок п'ять років поспіль [15, old. 36].

Всі соляні копальні комітату Мараморош належали Хустському замку. Тут була розташована резиденція ішпана як представника королівської влади. Видобута сіль вивозилася у всіх напрямках. Одним із основних районів вивезення солі з Верхнього Потисся був комітат Мараморош. Звідси сіль вивозилась до Трансільванії, Моравії і Чехії. Кожен сухопутний соляний транспорт супроводжувався спеціальною військовою охороною, що мешкала в Хустському замку. Отже сіль в ті часи була важливим продуктом Угорського королівства, яке з розширенням кордонів держави, шукає інші шляхи експортування солі. Одним із таких став Верецький перевал.

Щодо самих Верецьок, в давнину – Олшо Верецьке (тепер Нижні Ворота, Воловецького району, Закарпатської області), то вони як перевал [3, old. 19], а потім як земля, помістя, село згадуються у хроніці Рогерія як Руський перевал [41, с. 26], у королівських і державних грамотах 1263, 1309 р. [1, old. 189-190; 8, old. 550; 16, old. 68-69], 1430, 1465 р. [4, old. 420]. Т. Легоцький повідомляє, що Верецьки відомі з XII ст. як маєток дворянської родини Без, а в XIII ст. від Шімона – зятя Банкбана забраного на користь королеви Гертруди, а потім належав Магістру Аладару [11, old. 790-791; 16, old. 69]. Аладар був королівським послом у Візантійській імперії [16, old. 33], де представляв інтереси Угорського королівства, головним скарбником королеви, дружини Іштвана V. З приводу звістки про народження Ладислава – первістка Іштвана, Аладар у 1262 р. отримав від молодшого короля вілли Форро, Девечер, Фончал, Еузд, Гута [16, old. 34]. У 1271 р. Іштван V передав Форро разом з 4-ма селами державному судді Міклошу, а 1273 р. вони були повернуті Аладару і в 1275 р. було підтверджено їх надання. У 1309 р. Аладар займав посаду дворцевого судді першої дружини угорського короля Карла I

(Роберта) Анжу (1308-1342). Цього ж року Аладар розділив свої помістя між синами. Ще 1296 р. Аладар намагався відсудити колишні свої маєтки у комітаті Берег від правонаступника роду Рушді – Якоба з роду Кеме. Державний суддя виніс вирок на користь Аладара на тій підставі, що диплом представлений Аладаром, датований раніше, ніж диплом Якоба. У 1309 р. помістя Сентміклош (Чинадієво), Свалява (Zolna) та Верецьке (Veraske) стали власністю сина Аладара – Якоба. Остання згадка про володіння Форрої в комітаті Берег відноситься до 1331 р., коли Карл (Роберт) грамотою від 13 липня звільнив підданих Яноша Форрої (син Якоба) у комітатах Берег та Уйвар з-під юрисдикції загальних громадських суддів. Після цього зникають відомості про цей рід.

Ймовірно, що Верецьке перестає бути військовою дорогою і як торговельний перевал починає функціонувати за Анжуйської династії, коли Людовік Великий у 1370 р. став королем Угорщини та Польщі, куди ввозили сіль, видобуток якої був королівською монополією. Саме з комітату Мараморш сіль транспортували у комітати Унг та Берег, звідки відповідно вона експортувалася з

Угорського королівства у різні куточки середньовічних європейських держав.

Висновки. На даний час, проблема Верецького перевалу як торгового шляху у середньовіччі, недостатньо досліджена. Даний перевал слугував військовою дорогою для номад, котрі тут довго не перебували із-за несприятливого клімату. Серед географічних місцевостей, де могли перебувати номади (болгари, угорці, булгари) виділяються Чоп-Барвінок-Невицьке-Нижні Ворота. Дослідник О. Сулейманов вважає, що модель етноніма «сонячного орла» притаманна як булгарам, так і угорцям. Щодо самих Верецьок, в давнину – Олшо Верецьке (тепер Нижні Ворота, Воловецького району, Закарпатської області), то вони як перевал, а потім як земля, помістя, село згадуються у хроніці Рогерія як Руський перевал, у королівських і державних грамотах 1263, 1309 р., 1430, 1465 р. Можемо, припустити, що і Верецький перевал, міг слугувати одночасно як військовим так і торговельним шляхом, а пізніше через який вивозили сіль в інші європейські королівства. Активно, як торговий перевал він, починає функціонувати за Анжуйської династії. Проте, дане питання вимагає подальшого вивчення.

ДОДАТКИ

Додаток А

1263 р. Донаційний диплом угорського короля Стефана про дарування вілл Сент-Міклош (Чинадієва) та Зола (Сваляви) і землі Верецьке головному скарбнику Господарки Королеви - Аладарію.

Stephanus Dei gracia junior Rex Hungarie, Dux Traussiluanus, Dominus Cumanorum omnibus Christi fidelibus pre- sentem paginam inspecturis salutem in omnium saluatore. Regie comenit Sublimitati metiri merita singulorum, et singulis pro meritis respondere, lit dum bij, quorum opera singulari quodam probitatis titulo commendari merentur, prospexerintse fecundos, de uirtute crescere studeant in uirtutem, alij quoque nielilominus eorum exemplo prouocati ad iidelita- tis opera tocius accendantur. Mac itaque couideracione inducti ad uuiuersorum uoticiam barum serie uolunuis perueuire, quod nos attendentes merita et seruicia dilecti et fidelis nostri Aladarij Magistri Tauuarnicorum domine Regine karissime consortia nostre, in quibus idem a temporibus sue iuuentnlis coram oculis Regie Maiestatis in Regno et extra Regnum, tam in iegacionibus Regijs perferendis, quam in alijs diuersis Regni expedicionibus excellenter effulsit, dubijs fortune casibus se et suos multoieis exponendo, et postmodum idem ipse nostro lateri adherendo, nostris per omnia parens iussionibus et mandates, quam plurima iidelitatis opera, que per singula longum esset enarrare, maxime tameu circa nostre domus necessaria, oportuna exhibuitlaude digna. In reconpensationem siquidem tot et tantorum seruiciorum ipsius, et precipue acprincipaliter ob annunciacionem gaudij karissimi primogeniti nostri, Ducis uidelicet Ladizlai, ad stipplementum donacionis quincq villarum, quas eidem Magistro paulo ante pro eodem gaudio dederamus, non tamen in plenam satisfaccionem; cum pro modico reputemus, quod ad presens agimus, respectu eorum que facere iutendiuus; quasdam villas, uidelicet villam Sancti Nicolai supra Munkach, cum suis vtilitatibus et pertinencijs ex ista parte indaginis existentem, et villam Zoloa cum suis pertueneijs ex altera parte indaginis, ae terram nomine Werezka iuxta eandem in Comitatu de Bereg existentes, quas Michael filius Micov quondam Comes de Bereg prius ex nostra donacione possidebat, sed ipso mortuo sine herede ad nostras manus sccondum approbatam Regni consuetudinem deuolutas, ipsi Magistro Aladario, et per cum suis heredibus heredumque successoribus iure perpetuo inreuocabiliter (contulimus) possidendas sub eisdem metis et terminis, quibus olim eedeni fuerant limitate. Ita uidelicet, quod si ipse Magister A. sine libcris, quod absit, decederet, liberam ei dedimus, predicta omnia cuicumque voluerit, disponendi sen legandi facultatem. Et ut hec a nobis rite et legitime facia donacio perpetuo perseueret, nec unquam per nos aut, per nostros successores possit in irritum reuocari, presentes ipsi Magistro A. et suis Benedicti Prepositi Orodienis aule nostrc Vice-Cancellarij dilecti et tidelis nostri, heredibus tradidimus litteras duplicis sigilli nostri muuimine roboratas. Datum per manus Magistri anno Dominice Incarnacionis M^oducentesimo sexagesimo tercio [16, old.68-69].

Додаток Б

1309 р. Рішення Державного судді про передачу трьох помість Сентміклоша, Зола (Сваляви), Веруске (Верецьки) сину Аладара – Якобу.

Capitulum Budensia ecclesie, Omnibus xpi fidelibus presens scriptum inspecturis salutem in domino sempitemam. Ad vniuersorura noticiam tam presencium quam futurorum harum serie uolumus peruenire quod vir nobilis magister Aladarius filius Chete Judex curie domine Regine coram nobis personaliter conetitutus, oraculo uiue

uocis est confeaauus, quod quia magister Jacobus filius eiusdem Junior, qui personaliter aderat, diuersis prerogatiuis, fauoribus et dileccionibus filialibus pre alijs filijs auia sibi meruit complacere seruicia grata et accept ut decet patemum honorem indefesse filialiter eidem impendendo sine offensa aliquali eius acceptis et prerogatiuis fauoribus aeruicijis et dileccionibus gratuito remuneracionis premio uolena occurrere, quasdam posaessiones anas aquisitas sicut dixit Scentmiclos, Zolna et Veruske uocatas in comitatu de Bereg existentes, cum omnibus utilitatibus suis et pertinencijs vniuersis ad easdem possessiones spectantibus, sub eiadem metis et terminis, sub quibus habuit et possedit dedisset, donasset, tradidisset et contulisset magistro Jacobo filio suo predicto et per enm suis heredibus lieredumque suorui successoribus perpetuo possideudam et habendam (Igy) nullo jure sev domiuio sibi idem magister Aladarius et maiori filio suo Aladario in predictis possessionibus ipsi magistro Jacobo datis et donatis reseruato nicbilominus alias possessiones suas adquisitas vniuersaliter filijs suis annotates communiter habendas utendas et percipiendas se dixit iam dudum dedisse et pariter contulisse. In cuius rei memoriam perpectuamque firmi- tatem presentes litteras, ad petitionem eiusdem Aladarij predicto magistro Jacobo filio suo coucessimus sigilli nostn ro- bore conmuuitas. Datum per manus discreti viri magistri pauli lectoris ecclesie nostre. Anno domiui M° CCC° Nono. presentibus magistro Johanno Cantore. petro tercio custody, Nicolao. Petro. Benedicto et posonio presbiteris ceterisque canonicis existeutibns [1, old.189-190].

Список використаних джерел

1. Anjoukori okmánytár – I köt. Budapest: A M. Tud. Akadémia könyvkiado– hivatalo, 1878. 678 old.
2. Anonymus A Magyarok cselekedetei. Budapest: Osiris, 2004. 9-49 old.
3. Bereg vármegye pecsétjei. Nyiregyháza, 2017. 30 old.
4. Csánki D. Magyarország történelmi foldrajza a Hynadiak korában. I köt. Budapest: Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia, 1890. 788 old.
5. Engel P. A nemesi társadalom középkori Ung megyében. Budapest: MTA történettudományi intézete, 1998. 180 old. Erdély története. I köt. A kezdetektől 1606-ig. Budapest: Akadémiai Kiado, 1988. 612 old.
6. Erdély története. I köt. A kezdetektől 1606-ig. Budapest: Akadémiai Kiado, 1988. 612 old.
7. Gesta Hungarorum. Літопис Аноніма про діяння угорців під час пошуків і віднайдення Батьківщини / Переклад з латинської та угорської Каміла Найпавера. Ужгород: Карпати, 2005. 124 с.
8. Györfy G. Az Árpádkori Magyarország történeti földrajza. I köt. Budapest: Akadémiai kiadó, 1966. 910 old.
9. Györfy G. István király és műve. Budapest: Gondolat. 1977. 690 old.
10. Kézai S. A magyarok cselekedetei. Budapest: Osiris, 2004. 89-123 old.
11. Lehoczky T. Beregvármegye monographiája. III köt. 2 rész. Ungvárott: Nyomatott pollacsek miksa könyvnyomdajaban, 1881. 887 old.
12. Magyarország története előzmények és magyar történet 1242-ig. I köt. Budapest: Akadémiai Kiado, 1984. 888 old.
13. Németh P. Álom és valóság: Ung vára // Carpatica-Карпатика. Вип. 13. Ужгород, 2001. С. 237-240.
14. Ratkoš P. Slovensko v dobe Vel'komoravskei. Košice: Východoslovenské vydateľ'stvo, 1988. 200 s.
15. Tóth I. A Beregi egyezmény // Rubikon.–Budapest: Felelős kiadó: Rácz Árpád, 1998. 9–10. Old. 36 – 37.
16. Wenzel G. Árpádkori Új Okmánytár (1261-1272) – VIII köt. Pest: Eggenberger Ferdinánd M. Akademiai könyvárusnál, 1870. 479 old.
17. Алешкевич Я. Угорці Середнього Подунав'я у повідомленнях Константина Багрянородного та зовнішньополітичних планах Візантійської імперії Х століття/ / Карпатика. Вип.13. Давня історія України і суміжних регіонів. Ювілейний збірник на честь 70-річчя від дня народження професора Едуарда Адальбертовича. Ужгород, 2001. С. 222-232.
18. Архимандрит Василий Пронин. История православной церкви на Закарпатье. – Свято-Николаевский Мукачевский монастырь, 2005.- 528 с.
19. Блок М. Феодальне суспільство / Пер. з фр. В.Шовкуна. К.: Вид. дім «Всесвіт», 2001. 528 с.
20. Гавриил (Кризина) игумен. Православная Церковь в Закарпатье (XX век). К.: Информационно-издательский центр Украинской Православной церкви, 1999. 200 с.
21. Гаджега В. Додатки к истории Русинов и русских церквей в Ужанской жупе (студії історично-архівні) // Науковий збірник т-ва «Просвіта». Ужгород: Книгопечатня Юлія Фелдешія, 1924. С.1-149.
22. Гаджега В. Додатки к истории Русинов и русских церквей в був. жупе Земплинской (студії історично-архівні) // Науковий збірник т-ва «Просвіта». Рочник VII–VIII. ч.1. Ужгород: Друкарня О.О.Василиян, 1931. С.1-167.
23. Гийу А. Византийская цивилизация/ Пер с фр. Д.Лоевского; Предисл. Р.Блока. Екатеринбург: У-Фактория, 2005. 552 с.
24. Дзембас О, Кобаль Й. Невицький замок: історичний нарис. Ужгород: ВАТ „Видавництво „Закарпаття”, 2005. 80 с., іл.
25. Дзембас О.В. Невицький замок. Екскурс у середньовіччя і проблеми ХХІ віку (путівник). Ужгород: Видавництво «TIMPANI», 2013. 136 с.
26. Жиленко М. Історія дослідження старожитностей кочівників північної частини Карпатського басейну // Карпатика. Вип. 41. Ужгород, 2012. С. 94-109.
27. Житие Святого Мартина Милостивого, епископа Турского // Жития Святых, на русском языке, изложенные по руководству четьих миней Св. Димитрия Ростовского с дополнениями. Объяснительными примечаниями и изображениями святых. Книга II. Октябрь. Почаев, 2010. С. 282-301.
28. История Византии 3 томах. Т.1. М.: Наука, 1967. 523 с.
29. История Румынии / И.Болван, И.-А. Поп (координаторы) и др. / Пер. с рум. М.: Издательство «Весь мир», 2005. 680 с.
30. Караиванов Н. Пруто-Днестростото междуречие в границите на средновековна България. Болград 1995. 68 с.
31. Кезаи Ш. Деания венгров // Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия / Под ред. Т.И. Джаксон, И.Г. Коноваловой и А.В. Посидонова. Том IV: Западноевропейские источники. Сост., пер. и комент. А.В. Назаренко. М.: Русский Фонд Содействия Образованию и науке, 2010. 512 с.
32. Кестлер А. Тринадцатое колено. Крушение империи хазар и ее наследие. / Пер. с англ. Кабалкина А.Ю. Спб.: Издательская группа «Евразия», 2001. 320 с.
33. Кіш Р.Я. Порівняльний аналіз каріотипів представників родин Liliaceae Juss. S.L. та Amaryllidaceae Jaime St.-Nil. флори Закараття // Дисертація на здобуття вченого ступеня кандидата біологічних наук. Ужгород, 2016. 374 с.

34. Кіш Р.Я. Порівняльний аналіз каріотипів представників родин Liliaceae Juss. S.L. та Amaryllidaceae Jaume St.-Hil. флори Закарпаття // Автореферат дисертації на здобуття вченого ступеня кандидата біологічних наук. Ужгород, 2016. 24 с.
35. Комар А.В. Древние мадьяры Етелькеза: перспективы исследований // Археология і давня історія України: Зб. наук. пр. К.: ІА НАН України, 2001. Вип. 7. С. 21-78.
36. Котигорошко В. Верхне Потисся в давнину. 1 000 000 років тому – X сторіччя н.е. Ужгород: Карпати, 2008. 432 с.
37. Лелекач М. М. Прогрес закріплення закарпатського селянства в XIV – XV ст. // Наукові записки Ужгородського університету. Т. XXIX: Історія Закарпаття. Ужгород, 1957. С. 3-38.
38. Ле Руа Ладюри Э. История климата с 1000 года. Л.: Гидрометеорологическое издательство, 1971. 281 с.
39. Лукина С.Г. Аварский каганат в системе социополитических и этнокультурных процессов эпохи раннего средневековья // Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Ижевск, 2006. 26 с.
40. Максимшинец В. История православной церкви в Карпатской Руси: Монография. Ужгород: Ліра, 2004 160 с.
41. Магистр Рогерий. Горестная песнь об разорении Венгерского королевства татарами: пер. с лат. /Досаев А.С.- Спб: ДМИТРИЙ БУЛАНИН, 2012. - 304 с.
42. Миськов І., Федак-Вереш М. Замки Закарпаття // Закарпаття автентичне. Аудіовізуальна версія міжнародного довідника Закарпаття. Хто є хто. Видання друге. Електронний ресурс. Режим доступу: <https://who-is-who.ua/allbook> (дата звернення: 10.04.2018).
43. Мигович І. Релігія і церкви в нашому краї. Ужгород, 1993. 112 с.
44. Немет П. Зруйновані середньовічні монастирі, а також церкви, що збереглися на Підкарпатті // Середньовічні церкви від Тиси до Карпат. Шляхами середньовічних церков у Сабольцькому та Березькому краях і на Закарпатті. Ніредьгаза: Color Pack. 2013. С.18-31.
45. Пап, о. С. Історія закарпаття. Т. 1. Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2001. 500 с.
46. Прохненко І. Про питання про деталі поховального обряду печенігів Верхнього Потисся// Історичні студії. Проблеми давньої і середньовічної історії та етнології. Ужгород: Говерла, 2007. Випуск 4. С. 45-52.
47. Прохненко І. К вопросу о племенной атрибуции кочевнических древностей Верхнего Потисся X в. н.э. // Науковий і мистецький шлях Федора Потоушняка: Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 100-річчю з дня народження видатного українського письменника і вченого / Упорядник Ігор Ліхтей. Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2010. С. 410-420.
48. Сулейманов О. Мова письма. Погляд в історію – про походження писемності і мови Малого людства: Пер. з рос. К.: Юніверс, 2006. 480 с.
49. Чорній В. Історія Болгарії. Львів: ПАІС, 2007. 404 с.

References

1. Anjoukori okmánytár – I köt. Budapest: A M. Tud. Akadémia könyvkiado– hivatalo, 1878. 678 old. (in Hungarian).
2. Anonymus A Magyarok cselekedetei. Budapest: Osiris, 2004. 9-49 old. (in Hungarian).
3. Bereg vármegye pecsétjei. Nyiregyháza, 2017. 30 old. (in Hungarian). (in Hungarian).
4. Csánki D. Magyarország történelmi földrajza a Hynadiak korában. I köt. Budapest: Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia, 1890. 788 old. (in Hungarian).
5. Engel P. A nemesi társadalom középkori Ung megyében. Budapest: MTA történettudományi intézete, 1998. 180 old. (in Hungarian).
6. Erdély története. –I köt. A kezdetektől 1606-ig. Budapest: Akadémiai Kiado, 1988. 612 old. (in Hungarian).
7. Gesta Hungarorum. Litopy`s Anonima pro diyannya ugorciv pid chas poshukiv i vidnajdennya Bat`kivshhy`ny` / Pereklad z laty`ns`koyi ta ugors`koyi Kamila Najpavera/. Uzhgorod: Karpaty`, 2005. 124 s. (in Ukrainian).
8. Györfy G. Az Árpádokori Magyarország történeti földrajza. I köt. Budapest: Akadémiai kiadó, 1966. 910 old. (in Hungarian).
9. Györfy G. István király és műve. Budapest: Gondolat. 1977. 690 old. (in Hungarian).
10. Kézai S. A magyarok cselekedetei. Budapest: Osiris, 2004. 89-123 old. (in Hungarian).
11. Lehoczky T. Beregvármegye monographiája. III köt. 2 rész. Ungvárott: Nyomatott pollacsek miksa könyvnyomdájában, 1881. 887 old. (in Hungarian).
12. Magyarország története előzmények és magyar történet 1242-ig. I köt. Budapest: Akadémiai Kiado, 1984. 888 old. (in Hungarian).
13. Németh P. Álom és valóság: Ung vára // Carpatica-Karpaty`ka. – Vy`p.13. Uzhgorod, 2001. S. 237-240. (in Hungarian).
14. Ratkoš P. Slovensko v dobe Vel`komoravskei. Košice: Východoslovenské vydateľstvo, 1988. 200 s. (in Slovakian).
15. Tóth I. A Beregi egyezmény // Rubikon. Budapest: Felelős kiadó: Rác Árpád, 1998. 9-10. Old. 36-37. (in Hungarian).
16. Wenzel G. Árpádokori Új Okmánytár (1261-1272) – VIII köt. Pest: Eggenberger Ferdinánd M. Akademiai könyvtáránál, 1870. 479 old. (in Hungarian).
17. Aleshkevych Ya. Ugorci Seređn`ogo Podunav`ya u povidomlennyax Konstyanty`na Bagryanorodnogo ta zovnishn`opolity`chny`x planax Vizantijs`koyi imperiyi X stolittya// Karpaty`ka. Vy`p.13. Davnya istoriya Ukrayiny` i sumizhnyx regioniv. Yuvilejny`j zbirny`k na chest` 70-richchya vid dnya narodzhennya profesora Eduarda Adal`bertovy`cha. Uzhgorod, 2001. S. 222-232. (in Ukrainian).
18. Arxy`mandry`t Vasy`ly`j Prony`n. Y`story`ya pravoslavnoj cerkvy` na Zakarpat`e. – Svyato-Ny`kolaevsky`j Mukachevsky`j monastyr`, 2005.- 528 s.
19. Blok M. Feodal`ne suspil`stvo / Per. z fr. V.Shovkuna. K.: Vy`d. dim`Vsesvit`, 2001. 528 s. (in Russian).
20. Gavry`y`l (Kry`zy`na) y`gumen. Pravoslavnaya Cerkov` v Zakarpat`e (XX vek). K.: Y`nformacy`onno-y`zdatel`s`ky`j centr Ukray`nskoj Pravoslavnoj cerkvy`, 1999. 200 s. (in Russian).
21. Gadzhega V. Dodatky` k y`storiy` Rusy`nov y` rus`ky`x cerkvej v Uzhanskoj zhupe (studiyi istory`chno-arkhivni) // Naukovy`j zbirny`k t-va «Prosvita». Uzhgorod: Kny`gopachatnya Yuliya Feldeshiya, 1924. S.1-149. (in Russian).
22. Gadzhega V. Dodatky` k y`storiy` Rusy`nov y` rus`ky`x cerkvej v buv. zhupe Zemply`nskoj (studiyi istory`chno-arkhivni) // Naukovy`j zbirny`k t-va «Prosvita». – Rochny`k VII–VIII ch.1. Uzhgorod: Drukarnya O.O.Vasy`liyan, 1931. S.1- 167. (in Russian).
23. Gy`ju A. Vy`zanty`jskaya cy`vy`ly`zacy`ya / Per s fr. D.Loevskogo; Predy`sl. R.Bloka. Ekaterynburg: U-Factory`ya, 2005. 552 s. (in Russian).

24. Dzembas O, Kobal' J. Nev'cz'ky'j zamok: istory'chny'j nary's. Uzhgorod: VAT „Vy'davny'cztvo „Zakarpattya”, 2005. 80 s., il. (in Ukrainian).
25. Dzembas O.V. Nev'cz'ky'j zamok. Ekskurs u seredn'ovichchya i problemy` XXI viku (putivny'k). Uzhgorod: Vy'davny'cztvo «TIMPANI», 2013. 136 s. (in Ukrainian).
26. Zhy'lenko M. Istorya doslidzhennya starozhy'tnostej kochivny'kiv pivnichnoyi chasty'ny` Karpats'kogo basejnu // Karpaty`ka. Vy'p.41. Uzhgorod, 2012. S. 94-109. (in Ukrainian).
27. Zhy'ty'e Svyatogo Marty'na My'losty'vogo, epy'skopa Turskogo // Zhy'ty'ya Svyatых, na russkom yazyke, y'zlozhennyye po rukovodstvu chet'y'x my'nej Sv. Dy'my'try'ya Rostovskogo s dopolnenny'yamy'. Ob'yasny'tel'ny'my' pry'mechany'yamy' y' y'zobrazheny'yamy' svyatых. Kny'ga II. Oktyabr'. Pochaev, 2010. S. 282-301. (in Russian).
28. Y'story'ya Vy'zanty'y` 3 tomax. T.I. M.: Nauka, 1967. 523 s. (in Russian).
29. Y'story'ya Rumyny'y' /Y'.Bolvan, Y'-.A. Pop (koordynatohy) y' dr./ Per. s rum. M.: Y'zdatel'stvo «Ves'my'r», 2005. 680 s. (in Russian).
30. Karay'vanov N. Pruto-Dnestroskoto mezhdurechy'e v grany'chy'te na srednevekovna B'lgary'ya. Bolgrad 1995. 68 s. (in Russian).
31. Kezay` Sh. Deyany'ya vengrov // Drevnyaya Rus` v svete zarubezhny'x y'stochny'kov: Xrestomaty'ya/ Pod red. T.Y'.Dzhakson, Y'.G.Konovalovoy y` A.V. Posy'donova. Tom IV: Zapadnoevropejsky'e y'stochny'ky`. Sost., per. y` koment. A.V.Nazarenko. M.: Russky'j Fond Sodejstv'y'a Obrazovany'yu y` nauke, 2010. 512 s. (in Russian).
32. Kestler A. Try'nadczatoe koleno. Krusheny'e y'mpery'y` hazar y` ee nasledy'e. / Per. s angl. Kabalky'na A.Yu. Spb.: Y'zdatel'skaya gruppa «Evrazy'ya», 2001. 320 s. (in Russian).
33. Kish R.Ya. Porivnyal'ny'j analiz karioty'piv predstavny'kiv rody'n Liliaceae Juss. S.L. ta Amaryllidaceae Jaume St.-Hil. flory` Zakarattya // Dy'sertaciya na zdobuttya vchenogo stupenya kandy'data biologichny'x nauk. Uzhgorod, 2016. 374 c. (in Ukrainian).
34. Kish R.Ya. Porivnyal'ny'j analiz karioty'piv predstavny'kiv rody'n Liliaceae Juss. S.L. ta Amaryllidaceae Jaume St.-Hil. flory` Zakarattya // Avtoreferat dy'sertaciyi na zdobuttya vchenogo stupenya kandy'data biologichny'x nauk. Uzhgorod, 2016 a. 24 c. (in Ukrainian).
35. Komar A.V. Drevny'e mad'yary Etel'keza: perspekty'vy y'sledovany'j // Arхеologiya i davnya istoriya Ukrayiny`: Zb. nauk. pr.. – K.: IA NAN Ukrayiny`, 2001. Vy'p.7. S. 21-78. (in Russian).
36. Koty'goroshko V. Verxnye Poty'ssya v davny'nu.1 000 000 rokiv tomu – X storichchya n.e. Uzhgorod: Karpaty`, 2008. 432 s. (in Russian).
37. Lelekach M. M. Progres zakriplennya zakarpats'kogo selyanstva v XIV – XV st. // Naukovi zapy'sky` Uzhgorod's'kogo universy'tetu. T. XXIX: Istorya Zakarpattya. Uzhgorod, 1957. – S. 3-38. (in Russian).
38. Le Rua Ladyury` Э. Y'story'ya kly'mata s 1000 goda. L.: Gy'drometeorology`cheskoe y'zdatel'stvo, 1971. 281 s. (in Russian).
39. Luky'na S.G. Avarsky'j kaganat v sy'steme socy'opoly'ty'chesky'x y` yetnokul'turnы'x processov epoxy` rannego srednevekov'ya // Avtoreferat dy'ssertacy'y` na soy'skany'e uchenoj stepeny` kandy'data y'story'chesky'x nauk. Y'zhevsk, 2006. 26 s. (in Russian).
40. Maksy'my'shy'nezh V. Y'story'ya pravoslavnoj cerkvy` v Karpatskoj Rusy`: Monografy'ya. Uzhgorod: Lira, 2004. 160 s. (in Russian).
41. Magy'str Rogery'j. Gorestnaya pesn` ob razorenny'y` Vengerskogo korolivstva tataramy`: per. s lat. / Dosaev A.S. Spb: DMY`TRY`J BULANY`N, 2012. 304 s. (in Russian).
42. Mis'kov I., Fedak-Veresh M. Zamky` Zakarpattya // Zakarpattya avtenty'chne. Audiovizual'na versiya mizhnarodnogo dovidny'ka Zakarpattya. Xto ye xto. Vy'dannya druge // <https://who-is-who.ua/allbook>. (in Ukrainian).
43. My'govy'ch I. Religiya i cerkvy` v nashomu kraji. Uzhgorod, 1993. 112 s. (in Ukrainian).
44. Nemet P. Zrujnovani seredn'ovichni monasty'ri, a takozh cerkvy`, shho zberegly'sya na Pidkarpatti // Seredn'ovichni cerkvy` vid Ty'sy` do Karpat. Shlyaxamy` seredn'ovichny'x cerkov u Sabol'chs'komu ta Berez'komu krayax i na Zakarpatti. – Nired'gaza: Color Pack. 2013. S.18-31. (in Ukrainian).
45. Pap, o. S. Istorya zakarpattya. T.I. Ivano-Frankivs'k: Nova Zorya, 2001. 500 s. (in Ukrainian).
46. Proxnenko I. Pro py'tannya pro detali poxoval'nogo obryadu pechenigiv Verxn'ogo Poty'ssya// Istory'chni studiyi. Problemy` davn'oyi i seredn'ovichn'oyi istoriyi ta etnologiyi. Uzhgorod: Goverla, 2007. Vy'pusk 4. S.45-52. (in Ukrainian).
47. Proxnenko Y'. K voprosu o plemennoj atry'bucy'y` kochevny'chesky'x drevnostej Verxnegogo Poty's'sya X v. n.e. // Naukovy'j i my'stecz'ky'j shlyax Fedora Potushnyaka: Materialy` mizhnarodnoyi naukovoyi konferenciyi, pry'svyachenoyi 100-richchyu z dnya narodzhennya vy'datnogo ukrayins'kogo py's'menny'ka i vchenogo / Uporyadny'k Igor Lixtej. Uzhgorod: Poligrafcentr «Lira», 2010. S. 410-420. (in Russian).
48. Sulejmanov O. Mova py's'ma. Pogyjad v istoriyu – pro poxodzhennya py's'emnosti i movy` Malogo lyudstva: Per. z ros. K.: Yunivers, 2006. 480 s. (in Ukrainian).
49. Chornij V. Istorya Bolgariyi. L'viv: PAIS, 2007. 404 s. (in Ukrainian).

SUMMARY

VERETSKI MOUNTAIN PASS AS A TRADE ROUTE

I. Miskov (Uzhhorod)

This article considers the problem of the Veretski mountain pass as a trade route in the Middle Ages. This mountain pass served as a military road for the nomads. Among the geographical locality, where the nomads could be, Chop-Barvinok-Nevitske- Nyzhni Vorota are distinguished. The researcher Roman Kish points to the penetration of the cariotypes of the Balkan cytotype from the Balkans and the Dakian way of migration of *Allium scorodoprasum* in the region of the East Carpathians and Central Europe. More than a thousand years ago, in the old times in "Zakarpattya" (Transcarpathia) the climate was unbearable for the permanent habitation of the nomads: Bulgarians(Bolgarians), Hungarians and others. Regarding the name of the sun for the Bulgars and Hungarians, the researcher O. Suleymanov believes that the symbols of the sun were chosen by the tribal emblems-protectors of the sun-worshippers. The names of the state signs were distributed to all people. This is one of the schemes of the formation of ethnonyms, very productive

in the era of first-hieroglyphic writing. The emblem and its name were copied in a variety of linguistic environments. The model of the "sunny eagle" ethnonym is typical of Bulgars and Hungarians. As for Veretsky itself, in ancient times, Olsha Veretsk (now Nyzhni Vorota, Volovets district, Transcarpathian oblast), they were as a pass, and then as a land, estate, village mentioned in the chronicle of Rogeria as a Russki pass in royal and state certificates of 1263, 1309 p., 1430, 1465. The researcher T. Legotsky reports that Veretsky was known from the XII century as an estate of the noble family Bez, and in the XIII century it was taken from Shimon, the Bankban, 's son-in-law in favour of Queen Gertrude. Then the estate belonged (1263) to Magister Aladar, the royal ambassador to Greece, where he represented the interests of the Hungarian kingdom, and later served as the court judge of the first wife of Hungarian King Charles I (Robert) Anjou (1308 - 1342). In 1309 the estate of Smitmiklos (Chinadievo), Svalyava (Zolna) and Veretsk (Veraske) became the property of Jacob, Aladar's son. In the end of the IX century, or might be later, the first trading post, and then a wooden-earthen fortification ("the mythical castle of Ung"), was formed in this region. This region was rich on salt and its mining was a state monopoly in the Hungarian kingdom. It is possible to assume, that the Veretski mountain pass could serve both as a military and a trade way through which salt was exported to other European kingdoms. But as a trade mountain pass, it begins to function in the times of the d'Anjou dynasty. This issue requires a further study.

Keywords: Veretski, mountain pass, nomads, researcher, ethnonym, climate, salt, castle of Ung, «Zakarpattya (Transcarpathia).

ІЛЮСТРАЦІЇ

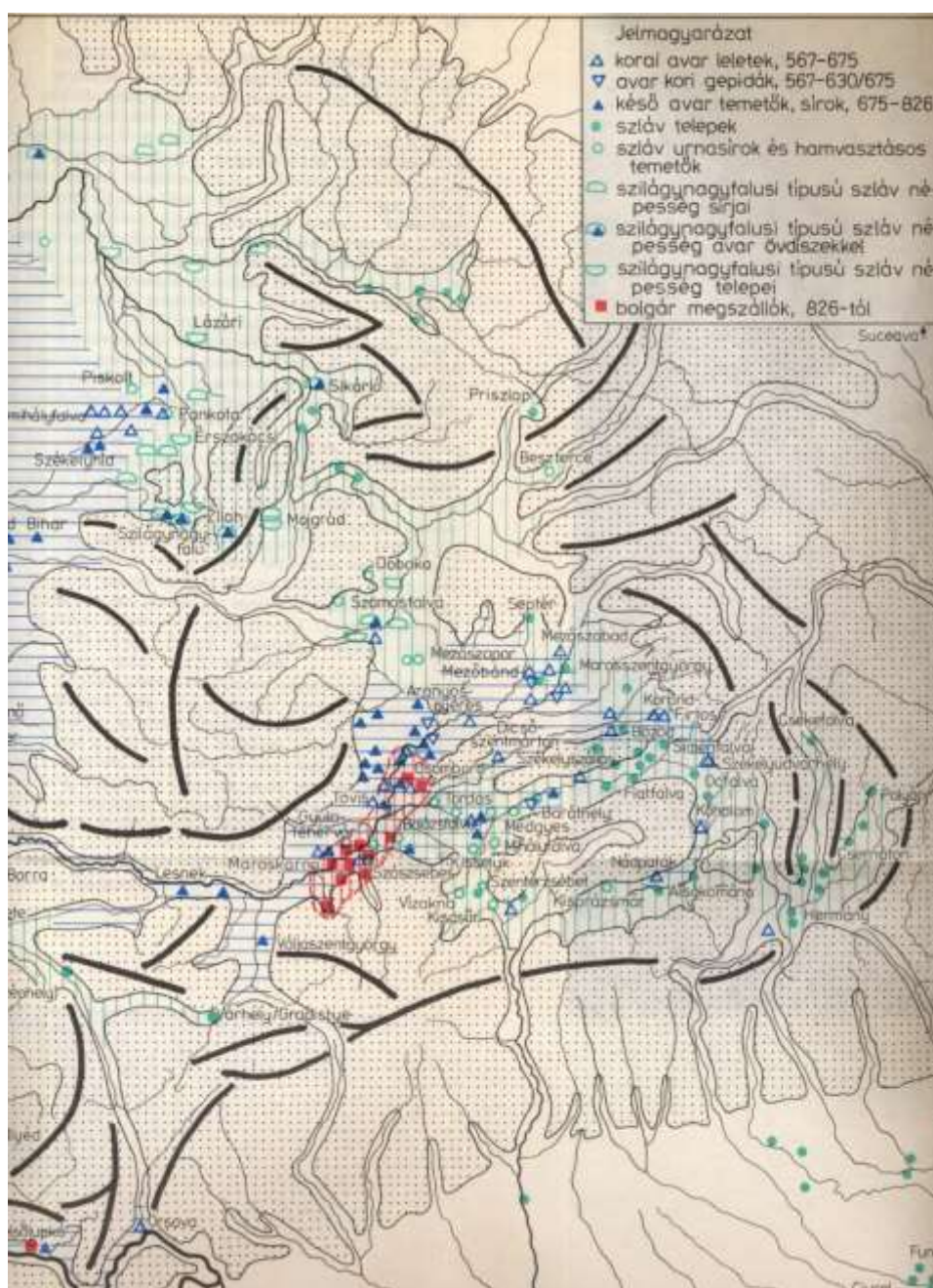

Рис. 1. Фрагмент карти Трансільванії 567-895 рр. [6, old. 192-193].

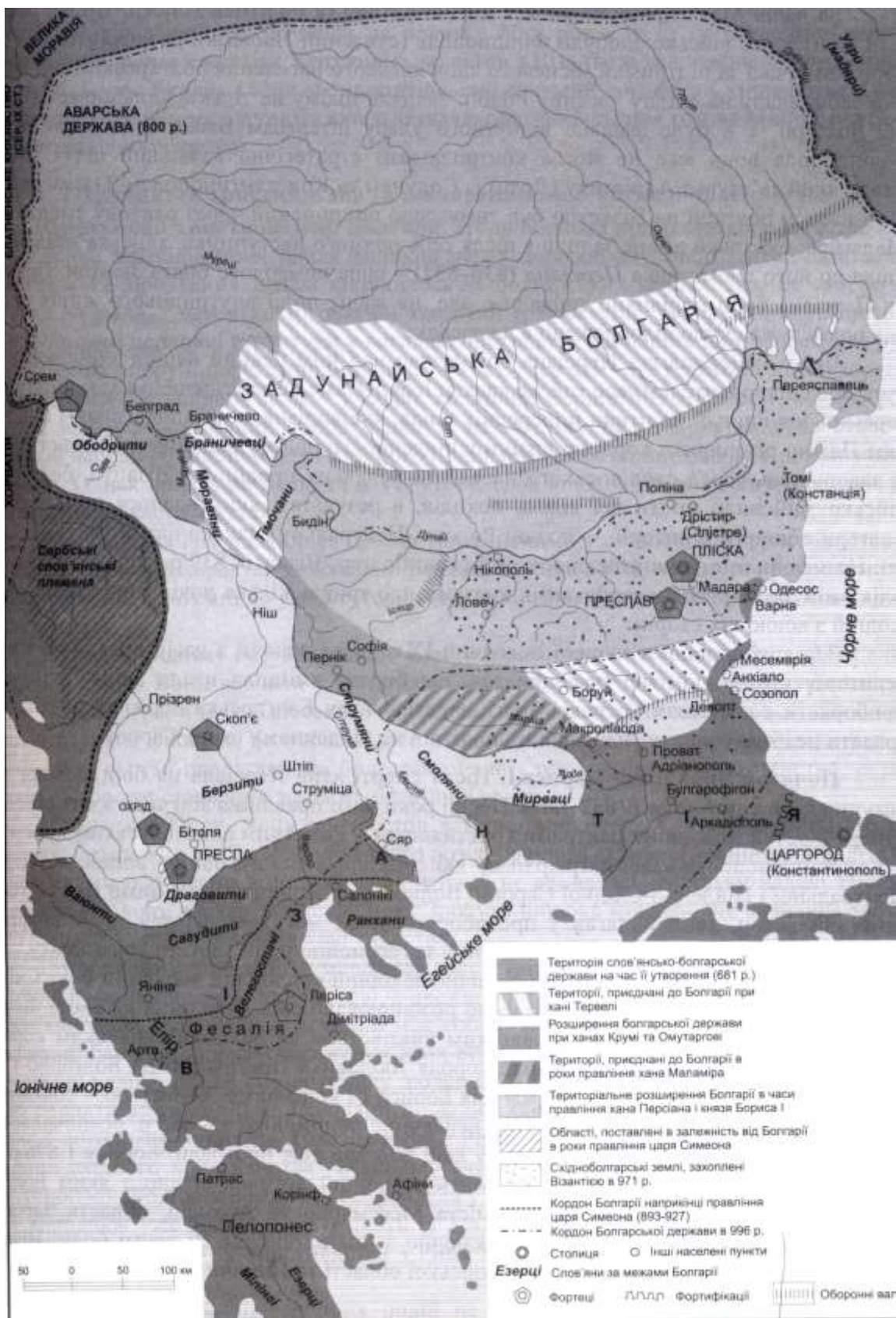

Рис. 2. Перша Болгарська держава VII-початок XI ст. [49, с. 43].

Рис. 3. Монета, що походить з Іллірійської Апполонії (II ст. до н.е.) [25, с. 33].

Рис. 4. Замкові та прикордонні комітати Угорського королівства за короля Іштвана I [9, old. 206-207].

ОРГАНІЗАЦІЯ ЧЕХОСЛОВАЦЬКОЇ ЖАНДАРМЕРІЇ НА ПІДКАРПАТСЬКІЙ РУСІ (1919-1921)

Попович Т. М. (Ужгород)

Жандармерія відіграла важливу роль при формуванні кордонів Чехословацької республіки на Підкарпатській Русі. Її завданням було підтримувати громадський порядок на нових зайнятих позиціях. Крім жандармів, які займалися цивільними справами були і польові. Вони розслідували порушення серед військових, найчастіше ловили дезертирів. Отже, публікація присвячена вивченню тематики формування жандармерії на території краю Підкарпатська Русь. У статті подається інформація про утворення структури чехословацької жандармерії на Підкарпатській Русі та її основні функції. Автор детально вказує межі жандармських дільниць, округів, місця дислокації станцій і точну кількість службовців, які перебували на території краю з 1919 по 1921 рік. Вказуються функції сторожових пунктів та графік їхньої роботи. На основі архівних матеріалів описується становлення і розбудова Земського жандармського командування в Ужгороді та сфери його впливу. У тексті статті міститься інформація про військову техніку та форму працівників правоохоронних органів, детально описані особливості різноманітності одягу. Також автор коротко розповідає про заняття шкіль жандармерії на території області, подає інформацію про викладачів, які займалися підготовкою нових військовослужбовців.

Ключові слова: Підкарпатська Русь, жандармерія, жандармське командування, жандармський округ.

Постановка проблеми. Закінчення Першої світової війни відмічено в історії не лише мільйонами кривавих жертв, а й руйнуванням старого світу. На згарищі імперій народилися нові держави, яких чекало облаштування у європейській домівці. Однією з них була Чехословацька республіка, до складу якої увійшов край Підкарпатська Русь. Станом на 1919 рік до спокою було ще далеко, тому для його забезпечення виникла потреба у побудові чіткого апарату зі службовців. На сторожі внутрішнього порядку і охороні кордону стали жандарми, фінансова сторожа та поліція.

У даній статті автор розкриває тематику організації жандармерії на Підкарпатській Русі. Вона є актуальною, оскільки дає зрозуміти систему побудови державного апарату у нашому краї під час його перебування у складі Чехословацької республіки.

Головними завданнями наукової публікації є характеристика основних віх формування апарату жандармерії; з'ясування питання щодо дислокації та функції жандармських дільниць і станцій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Обрана нами тематика є маловивченою в українській історіографії, проте добре висвітлюється чеськими істориками. Однак, вони у переважній більшості досліджень відбивають події 30-х років ХХ століття і не дають детальної інформації про Підкарпатську Русь. У статті автора розглядається аспект локальної воєнної історії, який доповнює наявні більш глобальні праці і надає матеріали про жандармерію на світланку її формування.

Основою для статті послужили фонди Національного архіву у Празі. Зокрема фонд GVC (фонд Генерального командування жандармерії).

Щодо історіографії питання, то як уже зазначалося, воно є краще висвітленим чеськими

істориками, але свідчення про справи на території Підкарпатської Русі є досить бідними. Повну, але дуже стислу інформацію про жандармерію і взагалі період перебування нашого краю у складі Чехословацької республіки, надає праця двох авторів – Їржі Філдера та Вацлава Слуки «Енциклопедія збройних сил Чехословаччини (1920-1938)» [8]. В алфавітному порядку викладається матеріал про чехословацькі збройні сили: бойові одиниці, місця їхньої дислокації, технічне оснащення. Вміст видання дає уявлення про чехословацьку армію, жандармерію часів першої республіки в цілому. Текст доповнений багатим ілюстративним матеріалом.

«Історія поліції і жандармерії II: 1918 - 1939» Павла Мацека і Любомира Угліржа дає більш широке уявлення про правоохоронні сили в першу чергу Чехословаччини взагалі, а також конкретно на Підкарпатській Русі. Проте на сторінках дослідження висвітлюється не лише історія поліції і жандармерії, а характеризується загальні державні справи, робота органів безпеки держави і розподіл компетенції між ними [19].

У 1936 році утворюються прикордонні формування СТОС, кістяк яких становили якраз жандарми. Про це нам повідомляє Роберт Спеїхал з авторським колективом у праці «Страж оборони держави» [20]. Автори викладають матеріали про формування СТОС та його складові частини. Дані підкріплені багатим ілюстративним матеріалом. Посуті це енциклопедія з обмундирування жандармів, фінансової сторожі та поліції Чехословаччини.

Виклад основного матеріалу. 25 червня 1919 року вийшов наказ терміново вислати офіцерів та рядовий склад у землі нової складової Чехословацької республіки для наведення порядку. У пріоритеті були ті, хто володів руською мовою [1]. Забезпечувати спокій у краї, а також допомагати

військовим в охороні кордону та утриманні позицій, повинна була жандармерія.

Жандармерія – це по-суті воєнізована поліція. Найвищою її інстанцією було Генеральне жандармське командування в Празі, друга ланка – Земське жандармське командування, у даному випадку – Ужгород, третя – районні відділи, які керували жандармськими станціями, тобто найменшими структурами.

Жандармерія поділялась на офіцерів зброї і офіцерів служби. Офіцери зброї – це ті, що власне і здійснювали патруль та підтримували громадський порядок. Офіцери служби - інтенданти, бухгалтери і т.п., але за потреби вони могли виконувати функції офіцера зброї [1].

До визначення форми правління та точних кордонів жандармерія у тому виді і складі, як на 1919 рік, запроваджувалася як тимчасовий захід. Управління в Ужгороді носило назву «Жандармське командування на Підкарпатській Русі». Цьому органу підпорядковуються землі на схід від західного кордону Ужгородської жупи. Чехословацька жандармерія мала бути вибудована в тому обсязі, що і колишня угорська.

Склад командування районних жандармських станцій на перший час був відправлений із жандармського штабу Словаччини. Одяг та озброєння також видало із своїх складів Жандармське керівництво у Словаччині [2].

На 28 жовтня 1919 р. військово командування визначило такі кордони: на півночі – кордон з Галичиною, на заході – кордони жупи Ужгородської, на півдні – від Чопа вздовж Тиси. Територія Підкарпатської Русі була поділена на жупи: Ужгородську, Березьку, Марамороську і Угочанську. Це посприяло уточненню територіальних розмежувань впливу органів безпеки. Апарат жандармерії почав активно розбудовуватись. Для цього потребувався такий склад: 10 управлінських офіцерів, 3 офіцери бухгалтери, 1 офіцер контролер

бухгалтерів, 24 виконавчих офіцерів, 101 командир (стражмістр), 506 жандармів, 2 канцелярські службовці. Всі ці службовці мали звітувати Земському жандармському командуванню, яке знаходилося в Ужгороді. На Підкарпатській Русі почало діяти 5 жандармських відділень: Ужгород, Великий Березний, Мукачево, Берегово, Хуст. Вони мали у підпорядкуванні 14 окружних керівництв, які у свою чергу командували 56-ма станціями.

Цілковитий штаб жандармерії станом на 1919 рік виглядав так: 7 управлінських офіцерів, 1 офіцер бухгалтер, 1 виконавчий офіцер (районний жандармський командир в Ужгороді), 13 командирів – стражмістрів, 56 командирів жандармських станцій, 3 головні керівники у філіалах бухгалтерів і канцелярів, 3 керівники у філіалах бухгалтерів і канцелярів, 2 командири (стражмістри) задіяні на станціях, 11 колишніх угорських жандармів, 181 жандарм на навчання та 60 допоміжних вояків.

Проте людей не вистачало і потрібно було доукомплектувати офіцерський і рядовий склад. Залишалися відкритими такі вакансії: 3 управлінські офіцери, 2 бухгалтери, 1 контролер, 8 районних жандармських командирів, 37 командирів жандармських станцій, 9 помічників канцелярів, 305 жандармів, 60 вояків на підміну. Щоб заохотити службовців приїздити до Карпато-Руської Країни обіцяли: вигідне підвищення по службі для офіцерів і надбавку до платні рядовому складу [3].

Як згадувалося вище Підкарпатська Русь була поділена на п'ять жандармських відділень або дільниць. Розглянемо детальніше їхній розподіл. Ужгородське відділення керувало 3-ма округами, на яких діяло 12 станцій, Великоберезнянське – 3-ма округами, 14 станцій, Берегівське – 4 округи, 15 станцій, Мукачівське – 4 округи, 15 станцій, Хустське – 4 округи, 16 станцій, Ясіня – 4 округи, 16 станцій [4]. Цю інформацію більш доцільно відобразити за допомогою таблиці.

Структура розміщення жандармських станцій на Підкарпатській Русі (1919 рік) [6].

Жандармське відділення	Жупа	Округ	Жандармські станції
Ужгород	Ужгородська	Ужгород	Ужгород
			Бежовці (Словаччина)
			Великі Геївці
			Тарнівці
		Середнє	Середнє
			Лази
			Анталовці
		Великі Капушани	Великі Капушани (Словаччина)
			Павловці (зараз Палло)
			В. Рибниця (Словаччина)
			Чоп
			Великі Селменці
Великий Березний	Великий Березний	Великий Березний	
		Кострино	
		Волосянка	
		Ставне	
		Люта	
	Собранці	Собранці	

			Убреж
			В. Залужіце
			Реметске Гамре
			Собранецькі Купелі
		Перечин	Перечин
			Тур'я Ремети
			Порошково
			Чорноголово
Берегово	Березька	Берегово	Берегово
			Гать
			Вари
			Бене
		Косонь	Косонь
			Батьово
			Горонглаб
		Іршава	Іршава
			Верхні Ремети
Горбок			
Білкі			
	Угочанська	Великий Севлюш (Виноградово)	Великий Севлюш (Виноградово)
			Влахово
			Шаланки
			Тисауйлок (Вилоч)
Мукачево	Березька	Мукачево	Мукачево
			Малі Алмоші
			Великі Лучки
		Росвигово	Росвигово
			Нижня Визниця
			Кальник
			Зняцево
		Свалява	Свалява
			Сент Міклош
			Поляна
			Дусино
		Нижні Верецьки	Нижні Верецьки
			Воловець
Щербовець			
Перехресний			
Хуст		Хуст	Хуст
			Іза
			Горінчево
			Нижній Бистрий
		Довге	Довге
			Керецьки
			Липча
		Волове	Волове
			Колочава
			Келечин
			Майдан
			Синевир
		Тячів	Тячів
			Теребля
			Угтя
		Ясіня	Буштино
			Ясіня
			Богдан
		Рахів	Боркут
			Рахів
Кобилецька Поляна			
			Великий Бичків

			Білий потік
		Солотвино	Солотвино
			Середня Апша
			Нижня Апша
		Тересва	Тересва
			Дубове
			Усть- Чорна
			Німецька Мокра

Східна частина Підкарпатської Русі станом на 22 лютого 1920 року все ще знаходилася під румунською окупацією. Тому жандармів задіявали при утриманні позицій та звільнення території чехословацьким військом. Жандармерія на зайнятих територіях підтримувала внутрішній порядок та допомагала чеським урядовцям. Першим її завданням було миттєве розміщення і закріплення на відрізку між Тиса Уйлоком та східним кордоном Чехословацької республіки. Смуга, яку вони стерегли, складала 160 км. На ній розміщувалося 16 станцій, на кожній з яких мало перебувати найменше 4 жандарми. Разом із фінансовими стражами та військовими вони оберігали громадський спокій і несли службу на кордонах. У прикордонній смузі станції жандармів та воєнні пости розміщувались таким чином аби, у разі потреби, могли перейти від мирного патрулювання до вирішення напружених ситуацій.

Ці сторожові пункти розміщувалися паралельно кордону і складалися з жандармів та піхоти. Весь штаб такої сторожки складався із 4 рядових. Нічна служба тривала 4 години позмінно. Стражники змінювалися кожен четвертий день. Вони переважно перевіряли піших та автомобілі, які перетинали угорський кордон. Тому із цього випливало ще одне завдання жандармерії – перешкоджання контрабанді [7].

Щоб солдати/жандарми мали змогу відпочити і при цьому забезпечувалася безперервна служба, на зміну їм потрібні були ще люди. З цього приводу 4 березня 1920 р. до Генеральному жандармському керівництву у Празі надійшла телеграма із проханням відправити до Ужгорода 50 жандармів, які були б добре обмундировані та озброєні [8].

У відповідь 16 березня 1920 року надійшла телеграма від Земського керівництва у Словаччині, в якій повідомлялося про направлення до Ужгорода 15 польових жандармів, а також те, що згодом у цілому на територію Підкарпатської Русі буде відправлено 50 жандармів [9].

Земське військове командування на Підкарпатській Русі одразу дало запит про їхнє якнайшвидше відправлення на східний кордон, де планувалося найближчим часом звільнити окуповану румунами частину краю [10].

Проте людей постійно не вистачало і згодом надійшло ще одне прохання, у якому вказувалось, що окружне жандармське командування в Ужгороді має потребу у 35-ти рядових, з них 5 повинні бути кавалеристами. З цього випливала ще одна проблема – коні, але її вдалося вирішити, оскільки у Березькому окрузі, а саме станції Уйлок, знайшлося

5 незадіяних коней, яких звідти забрали і відправили до Ужгорода [1].

Вище згадувався термін «польова жандармерія». Цей підрозділ діяв безпосередньо у зоні бойових операцій. Польові жандарми слідкували за внутрішнім порядком у війську, розслідували порушення, злочини серед військових, а також надавали допомогу чехословацькому уряду у підтриманні громадського порядку. Наказом Міністерства народної оборони від 5 серпня 1920 року, у зв'язку з переходом чехословацької армії у мирний стан, польову (воєнну) жандармерію було розпущено, а станції разом з інвентарем передавалися Земському військовому командуванню [11].

Польова жандармерія повністю припинила свою роботу 1 жовтня 1920, але сам процес розформування затягнувся. Причиною послужило те, що цей підрозділ мав у користуванні позичений інвентар та зброю з військових складів Ужгорода, Кошиць, Михайлівців, який потрібно було повернути. Це виявилось проблематично, оскільки деякі станції знаходились в горах і для передачі зброї жандармам довелося пройти пішки 60-70 км., хоча деякі з них пересувалися везами [14]. У підсумку воєнна жандармерія від військового керівництва перейшла під контроль Земського жандармського командування на Підкарпатській Русі. До штабу зараховано одного офіцера та 185 жандармів [17].

В статуті чехословацької жандармерії прописувалося, що у разі потреби вони повинні прийти на допомогу військовим. Через це інколи виникали непорозуміння. До прикладу виник спір у Берегові, між гарнізонним та жандармським командуванням. Щоб зрозуміти ситуацію Земське жандармське керівництво дало запит до Мукачівського жупного управління, на основі якого було проведено розслідування і надана незалежна оцінка ситуації. У результаті вивчення вдалося дізнатися причину конфлікту. Проблема полягала у тому, що військове командування прохало розширення §7 жандармського закону, тобто мати змогу прямо віддавати накази жандармам. Із генерального жандармського командування у Празі, а саме генерала Ржезача прийшла відповідь: «Про такі дії не може бути і мови. Те, що на Підкарпатській Русі встановлена військова диктатура на ділі нічого не міняє» [16].

Свого остаточного вигляду жандармерія досягла у 1921 році. До Ужгородського округу вже не входили північні частини Земплінської і Шарішської жупи, а також приєдналися населені пункти раніше окуповані румунами. Земським жандармським командувачем був призначений

полковник Алоїс Їрка. Отже, у кінцевому результаті розміщення жандармських станцій виглядало таким чином: [1].

Жандармське відділення	Командир	Округ	Жандармські станції	Штаб					
				Офіцери	Гол. Страж. м. Гол. Стражміст	Жандарми	Цілом		
Ужгород		Ужгород	Ужгород	1	1	7	9		
			Великі Геївці		1	4	5		
			Великі Лази		1	4	5		
			Середнє		1	4	5		
			Тарновці		1	4	5		
			Лази		1	4	5		
			Анталовці		1	4	5		
			Есень		1	3	4		
		Кам'яниця		1	4	5			
						48			
	Надпоручик Інді Біскуп	Великий Березний	Великий Березний	1	1	5	7		
			Кострино		1	4	5		
			Волосянка		1	4	5		
			Ставне		1	4	5		
			Люта		1	4	5		
			Жорнава		1	3	4		
			Ужок		1	3	4		
								5	
				Перечин	1	1	4	6	
				Тур'я Ремети		1	4	5	
				Порошково		1	4	5	
				Чорноголово		1	4	5	
								21	
Берегово		Берегово	Берегово	1	1	8	10		
			Гать		1	4	5		
			Вари		1	3	4		
			Бене		1	4	5		
			Мочола		1	4	5		
			Дийда		1	3	4		
				Великі Береги		1	3	4	
								37	
		Косонь		Косонь	Косонь	1	1	4	6
					Батьово		1	4	5
	Горонглаб					1	3	4	
	Велика Добронь					1	3	4	
	Іршава		Іршава	Іршава	1	1	4	6	
				Верхні Ремети		1	4	5	
				Загата		1	4	5	
				Білки		1	4	5	
							21		
	Великий Севлюш (Виноградово)		Великий Севлюш (Виноградово)	Великий Севлюш (Виноградово)	1	1	7	9	
				Велика Копаня		1	4	5	
				Шаланки		1	4	5	
Вилок					1	4	5		
Влахово					1	3	4		
Великі Ком'яти					1	3	4		
						32			

		Королево	Королево	1	1	6	8	
			Велика Паладь		1	4	5	
			Чорний Ардов (зараз Чорнотисів)		1	4	5	
			Неветленфолу		1	3	4	
			Пийтерфолво		1	3	4	
						26		
		Довге	Довге	1	1	4	6	
			Керецьки		1	4	5	
			Липча		1	4	5	
							16	
		Мукачево	Мукачево	Мукачево	1	1	8	10
				Залужа		1	4	5
				Великі Лучки		1	4	5
				Ряпидь		1	3	4
				Лалово		1	3	4
							28	
Росвиго-во	Росвигово		1	1	4	6		
	Нижня Визниця			1	4	5		
	Кальник			1	4	5		
	Зняцево			1	4	5		
					21			
Свалява	Свалява		1	1	6	8		
	Чинадієво			1	4	5		
	Поляна			1	4	5		
	Дусино			1	3	4		
					22			
Нижні Верецьки	Нижні Верецьки		1	1	5	7		
	Воловець			1	4	5		
	Жденієво			1	4	5		
	Перехресний			1	4	5		
	Біласовиця			1	4	5		
	Гукливий			1	3	4		
					1			
Хуст	Хуст		Хуст	1	1	7	9	
			Вишково		1	3	4	
			Іза		1	5	6	
			Горінчево		1	4	5	
			Драгово		1	5	6	
		Данилово		1	4	5		
						35		
	Волове	Волове	1	1	5	7		
		Колочава		1	4	5		
		Келечин		1	4	5		
		Майдан		1	4	5		
		Синевир		1	4	5		
		Нижній Студений		1	3	4		
		Новоселиця		1	3	4		
		Торунь		1	3	4		
					39			
	Тячів	Тячів	1	1	5	7		
		Теребля		1	4	5		
		Угля		1	3	4		
		Буштино		1	3	4		
					16			

Всі службовці забезпечувалися зброєю. Зокрема, на 4 листопада 1920 року прийшов такий наказ про забезпечення жандармів озброєнням:

1. Озброєння офіцерів:

А) під час служби короткий корд і пістолет;

Б) поза службою шабля, як у війська.

2. Головні стражмістри:

А) під час служби короткий корд і пістолет;

Б) поза службою короткий корд.

3. Стражмістри і жандарми на навчаннях:

А) на службі гвинтівка зі штиком і фінський ніж;

Б) поза службою короткий корд.

Крім цього видавали аміакові балончики. Корд під час служби використовувався як багнет [1]. Як бачимо озброєння було легким, але для патрулювання і самозахисту, а також перешкоджання протиправним діям його вистачало.

Типове обмундирування жандармерії було укладене в 1918 р, доповнене приписом 17 лютого 1927 р., частково змінене у 1930 р. Складалося воно з таких предметів одягу. Сорочка з вертикальним коміром, який застібався на два крючки. Плащ уведений з 1921 року, виготовлявся з цупкої плащової тканини. До плаща стражмістрів і головних стражмістрів 1934 р. почали пришивати бархатний комір.

З головних уборів була каска, яка стала частиною обмундирування 9 березня 1928 року. Виготовлялася із заячої або кролячої шерсті, укріпленої шелаком і обробленої металом. Вона стала типовим атрибутом жандармерії і використовувалася аж до 1945 року. Тип шапки «бригадирки», яка є впізнаваною у 30-х роках ХХ ст. почав використовуватися із 17 лютого 1927 року. Це фуражка з чорним лакованим козирком і плетеним підборідником.

Плащ-дошовик належав до уніформи ще у 1918 році. Спочатку це була накидка без коміра, який стали пришивати лише з 1934 року. Не підперезувався ременем. Штани для верхової їзди, використовувалися з 1919 року. У комплекті з ними йшли високі чоботи як для офіцерів, так і рядових.

1927 року додався ще один тип штанів – це шкіряні рейгузи, до яких так само видавали високі шкіряні чоботи.

Із аксесуарів були: ремінь, офіцерський пояс з ремінцем для шаблі, ремені для зброї, торби [20, s. 21-23].

Щоб забезпечити жандармерію кадрами на Підкарпатській Русі, а саме в Ужгороді, діяла жандармська школа. У цих цілях 16 червня 1920 року до Ужгорода було відправлено надпоручика Едуарда Бенко і поручика Карла Гайдоша, які були головними інструкторами [12].

Висновки. Отже, жандармерія на Підкарпатській Русі являла собою напіввійськову структуру і виконувала важливі функції. Вона забезпечувала внутрішній спокій всередині краю і займалася обороною кордонів. Як бачимо формування округів та розміщення жандармських станцій відбивало політичну ситуацію у краї. На початку свого існування у віданні Ужгородського жандармського округу були станції північних населених пунктів Земпліна та Шаріша. Також залишалися непідконтрольними території окуповані румунами. Із остаточним усталенням кордонів завершує своє формування і жандармське управління, уточнюються межі жандармських округів, а саме: Ужгород, Мукачево, Берегово, Хуст, Рахів та розподіл між ними підзвітних їм станцій. Був чітко налагоджений графік роботи та функції кожної структури. Таким чином, жандармерія на Підкарпатській Русі була важливою ланкою у становленні молодой держави Чехословаччини, укріплення кордонів та забезпечення громадського порядку.

Список використаних джерел

1. Národní archiv České republiky (далі NA), fond GVČ, kart. 84, č.j.493 dův /1919.
2. NA, fond GVČ, kart. 84, č.j.55491/1919.
3. NA, fond GVČ, kart. 84, č.j.19. dův /1919.
4. NA, fond GVČ, kart. 84, č.j.3464/1919.
5. NA, fond GVČ, kart. 84, č.j.493 dův/1919.
6. NA, fond GVČ, kart. 84, č.j. 3464/1919.
7. NA, fond GVČ, kart. 3, č.j.24dův/1920.
8. NA, fond GVČ, kart. 3, č.j.5267/1920.
9. NA, fond GVČ, kart. 3, č.j.1705/1920.
10. NA, fond GVČ, kart. 3, č.j.70 dův/1920.
11. NA, fond GVČ, kart. 3, č.j.77 dův/1920.
12. NA, fond GVČ, kart. 3, č.j.35.004/1920.
13. NA, fond GVČ, kart. 52, č.j.2483/1920.
14. NA, fond GVČ, kart. 52, č.j.2473/1920.
15. NA, fond GVČ, kart. 52, č.j.3028 ad./1920.
16. NA, fond GVČ, kart.52, č.j.4446/1920.
17. NA, fond GVČ, kart. 84, č.j. 80322/13/1921.
18. Jiří Fidler, Václav Sluka. Encyklopedie branné moci Republiky československé 1920-1938. Libri, 2006. 768 s.
19. Pavel Macek, Lubomír Uhlř. Dějiny policie a četnictva II.: Československá republika (1918-1939). Police histori, 1999. 230 s.
20. Stráž obrany státu. Speychal, Robert a kol. Praha: MV&H s.r.o., 2002. 64 s. S. 21-23.

SUMMARY

THE ORGANIZATION OF CZECHOSLOVACIAN GENDARMERIE IN PIDKARPATSKA RUS (1919-1921)

T. Popovych (Uzhhorod)

Gendarmerie plays an important role in formation of Czechoslovak republic's borders in Pidkarpatska Rus. Its main task was to keep the civil order on the new current positions. Besides gendarmes who were involved in civil cases there were field gendarmes. They investigated violations among militaries and most of all caught the deserters. So this

publication is devoted to the studying of the subject of the gendarmerie's creation on the territory of Pidkarpatska Rus. Period from 1919 till 1921 is interesting for the researchers by the borders' statement, state's frame formation and region's administration, where gendarmerie took not the last place. The information about the creation of the Czechoslovakian gendarmerie's structure on the territory of Pidkarpatsyka Rus and its' main functions is given in this article. The author points out in details at the boundaries of the gendarmerie's stations, districts, the places of the stations' dislocation and the accurate quantity of the servicemen who were on this territory from 1919 to 1921. Functions of the guard puncts and their work's schedule are pointed out. The formation and the building of the Department's gendarmerie's government in Uzhhorod and the spheres of its influence are described on the basis of the archival materials. It is possible to retrace the changes in dislocation of the divisions depending on the changes on geopolitical scene. You can compare the data about the changes in dislocation of the watch posts during 1919-1921. This text contains the information about the military equipment and uniforms of the law enforcement officers, the features of uniforms' variety are detailed. Also the author shortly tells us about occupations of gendarmerie's schools on the region's territory, points out the instructors' names, who were engaged in training of the new servicemen.

Keywords: Pidkarpatsjka Rus, gendarmerie's direction, gendarmerie's district.

ПОЛІТИЧНЕ ПРОТИСТОЯННЯ ЕЛІШКИ ПРШЕМИСЛІВНИ З ЧЕСЬКОЮ ЗНАТТЮ: ПОЗИЦІЯ ЯНА ЛЮКСЕМБУРГА

Сенич Ю. В. (Ужгород)

У даній публікації проаналізовано історіографічну базу дослідження, вказано на переверот у сприйнятті образу Елішки в останні десятиліття. У тексті статті доказано, що сучасна історіографія розглядає королеву не тільки через призму рятівниці спадкової традиції, а критично оцінює її політичну діяльність. У статті висвітлено політичну діяльність Елішки Пришемислівни, представниці чеської королівської династії. Розглядаються обставини, за яких вона прагнула захистити та посилити королівську владу на початку правління свого чоловіка Яна Люксембурга від чеської знаті. Підписання Домажліцької угоди, показало, що Ян Люксембурзький відмовився від політичного курсу своєї дружини і пішов на поступки чеській знаті. Із підписанням угоди королева прогнала, а чеські можновладців на чолі з Генріхом з Ліпи відстояли насамперед власні інтереси. Автор ставить собі за мету прослідкувати життєвий шлях та політичну діяльність Елішки Пришемислівни, охарактеризувати особисті та політичні відносини Елішки Пришемислівни з чеською знаттю, а саме із Генріхом з Ліпи та чоловіком Яном Люксембургом, проаналізувати позицію Яна Люксембурга в політичному протистоянні між чеською королевою та чеською знаттю та з'ясувати причини поразки Елішки Пришемислівни в даному протистоянні. Автор приходять до висновків, що Елішка Пришемислівна одержима прагненням продовжити традицію свого батька та зберегти королівську владу від зазіхань чеської знаті, однак це призвело тільки до дестабілізації політичного життя.

Ключові слова: Елішка Пришемислівна, Ян Люксембурзький, Генріх з Ліпи, Вільям Заїц із Вальдека, Домажліцька угода.

Постановка проблеми. Після смерті останнього представника династії Пршемисловичів Вацлава III (1306) боротьба за чеський трон не припинялася аж до 1310 року. Чеська знать, як основний носій ідей чеської державності, підшукувала кандидатуру на святовацлавський престол. Врешті-решт чеським королем став син імператора Генріха VII Люксембурга Ян (1310-1346) при умові його одруження на дочці Вацлава II Елішці Пршемислівні (1292-1330) та визнання всіх привілеїв чеської знаті. Вибір був вдалий. Адже, за правління іноземного короля знать стала фактичним правителем країни, всупереч прагненням Елішки Пршемислівни захистити та посилити королівську владу.

У цьому контексті **метою нашої статті** – через життєвий шлях та політичну діяльність Елішки Пршемислівни простежити за яких обставин та фактів чеська знать домоглася підписання Домажліцької угоди, згідно якої посилена свої політичні права та обмежила королівську владу.

Визначена мета передбачає розв'язання таких **завдань**:

- охарактеризувати особисті та політичні відносини Елішки Пршемислівни з чеською знаттю, а саме із Генріхом з Ліпи та чоловіком Яном Люксембургом;

- проаналізувати позицію Яна Люксембурга в політичному протистоянні між чеською королевою та чеською знаттю;

- з'ясувати причини поразки Елішки Пршемислівни в даному протистоянні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, джерельної основи дослідження. Образ чеської

королеви Елішки Пршемислівни тривалий час носив ідеологічні риси, які списувались з Збраславської хроніки Петра Житавського [17]. В цистеріанського настоятеля вона зображується як єдина законна спадкоємиця чеської корони, носій Пршемислівської традиції. Переверот у сприйнятті образу Елішки відбувся в останні десятиліття. Спростовано багато стереотипів та міфів. Сучасна історіографія [2; 3; 4; 8; 9; 14; 15.] розглядає королеву не тільки через призму рятівниці спадкової традиції, а критично оцінює її політичну діяльність та відносини з чоловіком Яном Люксембурзьким. Щодо української історіографії, то комплексні праці з цієї проблеми відсутні.

Виклад основного матеріалу. Народилася Елішка Пршемислівна в королівській родині у Празі 20 січня 1292 року. Вона була п'ятою дитиною чеського короля Вацлава II та його дружини Їтки (Гути), доньки імператора Священної Римської імперії Рудольфа I Габсбурга. Про дитинство Елішки відомостей мало. Відомо, що зі смертю старшого брата Вацлава III з 1306 року і до 1310 року принцеса жила та навчалася в монастирі св. Йржі, де абатисою була її тітка Кунгута. Дівчина вивчала латинь та історію власного королівства, на що особливо звертала увагу Кунгунта [21, с. 111; 8, с. 9-21].

Після смерті останнього Пршемисловича Вацлава III 4 серпня 1306 року в Оломоуці в політичній історії Чеського королівства розпочався нестабільний період «міжцарів'я» або «interregnum», в ході якого на чеському престолі було змінено двох монархів. Причина політичної кризи базувалася на положеннях Золотої Сицилійської булли та народного права. Згідно з їх положенням, чеська знать мала право обирати короля у випадку

припинення династії. Чеські можновладці прагнули використати ці положення, щоб значно посилити свої політичні права та привілеї. Позаяк за правління Рудольфа I Габсбурга та Генріха Каринтійського їм це не вдалося, вирішили долучити в політичне життя незаміжно представницю династії Пршемисловичів Елішку [20, с. 44; 25, с. 137; 2, с. 22; 8, с. 24-25; 14, с. 113-134; 16, с. 3-53].

Політичні відносини Елішки з чеською знаттю умовно можна поділити на два етапи:

- перший етап (1310-1313 рр.) – Елішка Пршемислівна співпрацювала із опозиційним силами на чолі із Генріхом з Ліпи.

- другий етап (1313-1322 рр.) – характеризувався напруженою боротьбою за владу між королевою Елішкою Пршемислівною та впливовим магнатом Генріхом з Ліпи.

Позиція Яна Люксембурга в політичному протистоянні між королевою та чеською знаттю була неоднозначною.

Нижче детально розглянемо кожний із цих етапів, які дозволять краще зрозуміти політичну ситуацію Чеського королівства в перші роки правління Яна Люксембурга.

Перший етап закінчувався в одруженні Елішки Пршемислівни з Яном Люксембургом. В роки правління Генріха Каринтійського (130-1310) чеська знать була нагороджена чималими привілеями. Дехто з них домогся права на користування прибутками з Кутногорських копалень, що зачіпало інтереси німецького бюргерства. Так, в 1309 році бюргери Праги та Кутної Гори взяли в полон деяких представників чеської знаті, в тому числі земського підкоморника Генріха з Ліпи, що мав кутногорські права (1269?-1329). Вельможа належав до роду панів з Ліпи, які були засновниками міста Ческа-Ліпа. Політичну діяльність розпочав з 1296 року, тоді він прибув до двору короля Вацлава II [23, с. 253-259; 13, с. 6]. В конфлікт між бюргерством та знаттю чеський король не втрутився, що й підірвало його авторитет серед знаті. Відразу після звільнення з полону, за умови надати бюргерству ті ж самі феодалні права, якими користувалася чеська знать, Генріх з Ліпи вчинив державний переворот, під час якого було вигнано з Празького замку короля та захоплено виконавчу владу. Нова влада почала шукати іншого принца, якому змогла б довірити владу, узаконивши її шляхом шлюбу з незаміжною дочкою Вацлава II Елішкою Пршемислівною. Зупинилися на тринадцятилітньому синові нового короля Німеччини Генріха VIII Люксембурга – Яна. Адже, підлітковий вік на думку чеської знаті, допоможе виховати його в національному дусі, «легко вивчить моралі нашої землі, він зросте з нашими синами й більше любитьме народ». Було відправлено таємне посольство на чолі з абатом Конрадом Збраславським та капеланом Петром Житавським. Зустріч відбулася 14 серпня 1309 року в Гайльброні на річці Неккар, де збраславський абат розповів про складне політичне становище в Чеському королівстві, а також розхвалив якості Елішки, як дівчини серйозної, розумної та

миловидної [19, с.; 23, с. 260-261; 25, с.143; 5, с. 134; 17, с. 180, 225-228].

Під час державного перевороту Генріх Каринтійський жив в Празькому Місті (Старе Місто). За посередництвом сусідніх держав він зумів частково налагодити відносини із чеською знаттю та повернутися в королівський замок. Разом із королем прийшло наймане військо з Мейсена. Відразу Генріх Каринтійський і його дружина Анна Пршемислівна (1290-1313) дізналися, що опозиція без їх відома веде перемовини з німецьким королем, щодо одруження Елішки Пршемислівни з Яном Люксембурзьким. Королівське подружжя вирішує завадити планам чеської знаті, одруживши Елішку за молодого пана з Бергова. Але принцеса, відмовилася від даного шлюбу. Тоді король захопив її в полон в одному із будинків Празького Міста. Є відомості також про спроби отруїти спадкоємицю чеського престолу. Друг та соратник Генріха з Ліпи Ян із Вартенберка (?-1316), який з 1308 по 1310 рік займав посаду Вищого дворецького Чеського королівства, організував втечу принцеси. Елішка Пршемислівна передодягнулася в чоловічий одяг й разом із своїми служницями втекла в м. Німбурк, що на Ельбі [19, с.; 23, с. 260-263; 5, с. 129; 7, с. 59; 11, с. 435; 12, с. 186; 17, с. 175].

Тим часом, протягом липня 1310 року проходив другий етап переговорів чеської делегації з Генріхом VIII у Франкурті-на-Майні. Під час зустрічі король письмово підтвердив те, що Елішка буде одружена з Яном, а також про передачу молодому Люксембургу всіх королівських прав. Крім того, Генріх VIII забажав особисто познайомитися з Елішкою. Чеська делегація повідомила про результати перемовин та наміри німецького короля зустрітися з принцесою. В кінці серпня Елішка у супроводі Яна із Вартенберка прибуває до м. Шпаєра. Зустріч між Елішкою з майбутнім свекром та чоловіком відбулася в резиденції госпіталієрів, поблизу згаданого міста. Як пишуть джерела, знайомство було теплим. Генріх VIII був дуже люб'язний, а Ян відразу закохався в юну принцесу. 1 вересня 1310 року в Шпаєрському соборі Генріх урочисто передав Яну право володіти чеськими землями, після чого відбулася церемонія одруження, яку провів архієпископ Кельнський [20; 1, с. 19; 5, с. 131; 10, с. 15; 11, с. 435; 17, с. 176].

У Празі Генріх Каринтійський та Анна Пршемислівна готувалися до військового вторгнення. Вже в листопаді 1310 р. Ян Люксембурзький та Елішка Пршемислівна підійшли до Праги на чолі з німецьким військом та чеською знаттю. Генріх Каринтійський відмовився видавати корону, хоча його становище було скрутним. Більшість чеських бюргерів були незадоволені високими податками та каринтійським військовим гарнізоном, що грабував країну і допомогли військам Яна Люксембурга увійти та оволодіти містом. Захисники Генріха Каринтійського здалися, а король змушений був покинути Чеське королівство та виїхати в Тіроль.

На початку лютого 1311 р. (неділя, 7 лютого) Ян та Елішка були короновані архієпископом Майнським як король та королева Чехії. Коронація

проходила в базиліці св. Віта. Так, завершився період міжцарів'я [20; 21, с. 44; 10, s. 16-17].

На перший погляд подружжя здавалося ідеальним, якби не різниця у віці (чотири з половиною роки) та різниця у вихованні. Ян виріс у доволі вільній атмосфері західноєвропейських дворів, а Елішка в жіночому монастирі. Але важливо те, що молода дівчина краще знала політичну атмосферу Чеського королівства останніх десятиліть. Адже, це були роки змов, вбивств та переворотів. Нарешті, отримавши королівський титул від рук чеської знаті Елішка Пршемислівна поставила перед собою головну мету – разом із чоловіком захистити королівську владу від тієї ж знаті та продовжити політичну традицію Пршемисловичів [20 ; 4, s. 538].

Новообраний король відразу ж підписав грамоти про станові привілеї світської знаті для Чехії в 1310 р. і для Моравії в 1311 р. Він узяв на себе зобов'язання «охороняти і незмінно підтримувати» права та привілеї вищого духовенства і можновладців, гарантував особисту та майнову недоторканість. Це означало, що король не змушував знать ходити у військові походи за межі королівства; було встановлено сталий загальний державний податок, який був значно скорочений і становив не більше ніж чверть гривні срібла з лану; затвердилися нові, вигідні для знаті права успадкування; король також пообіцяв не призначати на державні посади іноземців і не надавати їм права та привілеї. Тим не менш, Ян неодноразово порушував умови грамоти та намагався керувати, спираючись на німецьких радників, які приїхали разом із ним до Чеського королівства. Іноземці також підтримували ідеї королеви, яка активно брала участь в політичному житті та була опорою для чоловіка [18, с. 290-291; 22, с. 107].

Елішка Пршемислівна надіялася, що Ян Люксембурзький зуміє відновити Чеське королівство часів Вацлава II. Але новий король більше переймався західноєвропейськими подіями. Тоді королева вирішила у відсутності чоловіка керувати країною, під час чого зіткнулася із сильною опорою чеської та моравської знаті. Конфлікт між знаттю та королівською сім'єю розпочався в 1313 р. Цього року помер батько Яна Люксембурзького. Чеський король розраховував успадкувати імператорський титул батька, але за тодішніми законами необхідною умовою для обрання імператора було його вісімнадцятиріччя, а Яну було сімнадцять. Коли він дізнався, що більш високі шанси на обрання має австрійський герцог Фрідріх, що було небезпечно для Чехії, він розпочав кампанію, яка в майбутньому забезпечить імперську корону Людовику IV Баварському. Під час своєї відсутності Ян залишив в королівстві своїх радників іноземців. В Чехії – Бертольда фон Хеннеберга, а в Моравії – Дітера фон Кастеля. Це обурило чеську знать, адже король порушив умови грамоти. В країні сформувалися два угруповання. З одного боку – Елішка Пршемислівна та Вільям Заїц із Вальдека, які захищали інтереси королівської влади. Опозицію очолив Генріх з Ліпи та друга дружина Вацлава II Елішка Рікса (1286-1335). Більшість вважали, що Генріх з Ліпи був

більшим захисником чеських інтересів, ніж Ян Люксембурзький та амбіційна королева Елішка. Тому в квітні 1315 р. Ян змушений був позбавити іноземних радників посад і віддати управління королівства в руки чеської знаті. Так, Генріх з Ліпи окрім посади земського подкормника став намісником Чехії, а в Моравії – цю посаду очолив Ян з Вартенберка [2, s. 50-60; 8, s. 42-52; 16, s. 225-274; 17, s. 298-299].

Такий вчинок Яна Люксембурга безумовно викликав в Елішки розчарування. Адже, королева завжди ставила в приклад свого батька Вацлава II, який сильною рукою стримував знать. Натомість, могутній вельможа Чеського королівства став намісником і розпоряджався королівською скарбницею. З кожним днем Генріх з Ліпи посилював свій вплив підкупамі. Наступний крок намісника – це спроба тримати королівську сім'ю під контролем, шляхом зменшення королівських витрат на придворні святкування, які полюблив дев'ятнадцятирічний король. Основні прибутки корони надходили з Кутногорських копалень, що становило 500-600 марок щотижня. Вони були зменшені до 16 марок. Однак цим не обійшлося. Генріх з Ліпи вирішив без згоди короля і королеви видати заміж молодшу дочку Вацлава II та Елішки Рікси – Агнесс, за сілезького князя Генріха Яворського. Елішка Пршемислівна, дізнавшись про плани намісника та про любовні відносини із своєю нелюбимою мачухою, переконала Яна Люксембурзького заарештувати Генріха з Ліпи. 26 (13) жовтня 1315 р. за наказом короля Вільяма із Вальдека заарештував Генріха з Ліпи, якого звинуватили в казнокрадстві та підготовці змови з метою скинення короля. Винуватець відбував покарання в замку Тіржов, що на заході від Праги. У відповідь на арешт Генріха з Ліпи частина знаті, серед них моравський намісник Ян з Вартенберга та Елішка Рікса, підняли хвилі протестів проти короля та королеви. Пан Вільям із Вальдека та пан Перт I із Рожмберка, отримавши повноваження ув'язненого, під час повстання підтримували королівську сім'ю. Для того, щоб придушити повстання, Елішка Пршемислівна відправилася до свого двоюрідного брата римського короля Людовіка IV Баварського, просячи його про допомогу. Але останній мав проблеми з Фрідріхом III Красивим не бажав послаблювати Баварію заради Чехії. Тоді Ян Люксембурзький звернувся до свого дядька – курфюрста Бодуена Трірського, який прибув у Прагу разом із архієпископом Майнським. Завдяки їх посередництву було досягнуто мирну домовленість. Згідно з угодою, Генріх з Ліпи 12 квітні 1316 р., просидівши шість місяців у в'язниці, отримав волю, але був відсторонений від управління та змушений був виплатити 10 тисяч марок в королівську казну [20; 23, с. 267-269; 24, с. 67; 2, s. 51; 10, s. 18-19; 11, s. 435; 14, s. 227, 253-258; 17, s. 296-298].

14 травня 1316 р. в королівській сім'ї народився Вацлав, в майбутньому найвидатніший чеський король та один із найвизначніших імператорів – Карл (I) IV Люксембурзький. Після хрестин сина, 30 травня 1316 р., Ян Люксембурзький, взяв кошти із

казни та відправився на допомогу німецькому королю Людовіку IV Баварському, який вів війну з Фрідріхом III Красивим. В ролі намісника в Чеському королівстві Ян залишив колишнього канцлера Чеського королівства Петра з Аспельта (1250-1320), який намагався лавірувати між королевою та чеською знаттю на тлі природних катаклізмів та протестів Елішки, яка не змогла змиритися із звільненням особистого ворога Генріха з Ліпи. Через рік Петер з Аспельта, не зумівши примирити ворогуючі сторони, вирішив назавжди покинути Чехію. Тягар королівської влади перейшов до Елішки Пршемислівни, основним обов'язком якої став захист королівських прав чоловіка та сина перед чеською знаттю [20, s. 52-53; 10, s. 20-21; 14, s. 253-258].

Елішка Пршемислівна заручилася підтримкою Вільяма Заїца з Вальдека, якому Петер з Аспельта передав повноваження королівського подкоморника. Зберегли вірність короні також збраславські цистеріанці. Так, головним радником Елішки стали єпископ Конрад Оломуцький та канцлер магістр Генріх. Щодо простого народу, який стомився від постійної анархії, прихід дочки славного Вацлава II надав надії, що Елішка зуміє відновити в країні порядок.

Вже в червні 1317 р. обидві партії почали шукати шляхи до примирення. Була висунута ідея вибрати двох арбітрів, для вирішення конфлікту. Королева відносилася до цього упереджено. Тоді Генріх з Ліпи запропонував Елішці на певних умовах висловити їй покірність та каяття. Однак, королева не змогла повірити в правдивість слів свого ворога й відмовилася від будь-яких компромісів. Після переговорів Елішка покинула Прагу та виїхала до трьох своїх дітей (Маргарити, Бони, Вацлава) в Локет. У це місто вона заздалегідь відправила дітей під захист Вільяма Заїца з Вальдека, щоб уникнути так званого «кіднеппінгу» зі сторони Генріха з Ліпи. Так королева позбавила магната спроби шантажувати себе.

Генріх з Ліпи не відступав, а постійні зради не давали змоги королеві протистояти чеській знаті. Тоді Елішка відправила абата Збраслава Петра Житавського за Яном Люксембургом, який на той час перебував в м. Трір. Вже 10 листопада 1317 р. дві сотні рицарів з Рейну прибули в Локет, а 18 листопада 1317 р. Елішка та Ян увійшли в Прагу з каральною експедицією. Почалася громадянська війна [20; 10, s. 22].

Прихід Яна Люксембурзького через п'ятнадцять місяців відсутності в Чеському королівстві, знаменував для більшості населення кінець протистояння двох політичних партій. Було чимало порад Яну, як розібратися із непокірливою знаттю. Одні рекомендували вислати непокірних у вигнання, інші відслати німецьке військо і довіритися місцевим рицарям. Але король вирішив приймати рішення самостійно. Ян Люксембурзький почав призначати на державні посади рейнських рицарів. Завдяки їхній допомозі король здійснював каральні експедиції у володіннях опозиційної знатті. Надії простого народу знову не виправдалися, адже

громадянська війна була в розпалі. Це все відштовхнуло ту частину чеської знаті, яка підтримувала королівську сім'ю, а саме Вільяма Заїца із Вальдека, котрий перейшов на сторону Генріха з Ліпи. У 1318 р. в замку Звиков відбулася зустріч чеського і моравського дворянства, які об'єдналися проти короля. Опозиційна знать також заручилася військовою підтримкою Фрідріха III Красивого. Тим часом Ян Люксембурзький та Елішка Пршемислівна вторглися в Моравію та поселилися в Брно, спустошуючи околиці Будейовіце. Згодом королівські війська були розбиті опозиційними силами, а Генріх з Ліпи поставив королю ультиматум. Згідно з останнім, якщо Ян не погодиться на перемовини, то чеська знать поступить із ним так, як колись із Генріхом Каринтійським. За порадою Людовіка Баварського та зрозумівши безвихідну ситуацію Ян Люксембурзький погодився на перемовини. На Пасху 1318 р. було підписано так зване Домажліцьке перемир'я: знать розірвала союз з Фрідріхом III і знову присягла на вірність Яну та Елішці. Зі свого боку король забував про їх провинності, зобов'язувався звільнити своїх рейнських рицарів і вибрати собі головних радників із числа місцевої знаті. Таким чином, Генріх з Ліпи знову очолив посаду чеського подкоморника, а Вільям Заїц із Вальдека став найвищим маршалком королівства [20; 23, с. 270-271; 24, с. 67; 10, s. 22-23; 17, s. 316 - 317].

Після підписання Домажліцької угоди Ян Люксембурзький змінив внутрішньополітичний вектор. У 22 роки король зрозумів, що не хоче жити в боротьбі зі своїми підлеглими. Якщо до 1318 р. він підтримував політику Елішки, яка була направлена на боротьбу проти знаті, то тепер Ян вирішив відректися від традицій Вацлавів і правити по-новому, як конституційний монарх [20].

Як бачимо Елішка програла в даній битві. Вона була розчарована і не могла прийняти перемир'я, тому у відкриті скаржилася Яну. На початку 1319 року вона втікає в Локет разом з чотирма дітьми без згоди чоловіка, вважаючи його іграшкою в руках своїх ворогів.

Втеча в Локет була остання спроба реваншу. Надії поклала на міщан і на тих хто мав претензії до Генріха з Ліпи. Втеча королеви дала змогу подкоморнику, звинуватити її та маршалка в спробі скинути короля і оголосити трирічного Вацлава новим чеським королем, таким чином стати регентом. Таким звинуваченням Генріх з Ліпи намагався остаточно відсторонити королеву Елішку від влади та позбавити її впливу на чоловіка. Все закінчилося тим, що в квітні 1319 р. Ян взяв Локет, відібрав дітей, яких передав під нагляд своїй сестрі Марії. Вільяма Заїца із Вальдека було позбавлено посади найвищого маршалка, яку передали Генріху з Ліпи. Таким чином, останній зосередив у свої руках не тільки фінансову але й військову владу. Щодо королеви, то її Ян Люксембурзький вислав до Мельника на північ від Праги, де велів Елішці провести на самоті решту життя [24, с. 272-273; 10, s. 24].

Найбільше загострилися відносини між королем та королевою сталося в червні 1319 р. Події в Локеті викликали заворушення серед празьких бюргерів. Вони прагнули примирити королівську сім'ю, щоб ліквідувати нестабільність політичної ситуації, яка сильно відбивалась на їх економічному становищі. Так, 8 червня 1319 р. Вільям Заїц із Вальдека та Петро I з Рожмберка запросили королеву до Праги, яка взяла під контроль частину міста. Ян не бажав йти на примирення через підбурювання Генріха з Ліпи. Все йшло до чергової громадянської війни. Але через вісім днів сутичок король зрозумів, що під контролем Елішки більша частина міста і її підтримують міщани, тому пішов на компроміс. 18 червня 1319 р. Ян Люксембурзький офіційно пробачає королеву та учасників повстання, а міщани виплачують великий штраф, що було на руку королю. Адже він любляв стягувати великі податки, які використовував для закордонних компаній. Вільяму Заїцу із Вальдека повернули посаду найвищого маршалка королівства й відразу відправили до Людовіка Баварського для участі у війні з Фрідріхом III Красивим. Під час бойових дій маршалок помер. Дослідники припускають, що це було організоване вбивство, яке сталося за наказом Генріха з Ліпи з метою ліквідувати вірного підданого королеви. Після смерті Вільяма Заїца Елішка відходить від політичної діяльності й до травня 1321 р. перебуває в Мельнику [24, с. 272-275; 10, с. 24, 26-28].

В 1321 р. після тривалої відсутності Ян Люксембурзький повернувся до Чеського королівства та відновив подружні відносини із Елішкою. Підтвердженням цього є народження 12 лютого 1322 р. сина Іоанна-Генріха, а 27 березня 1323 р. – близнюків Анни та Елішки. Одночасно, королева вирішує відновити політичну діяльність направлену на чеську знать через канцлера Чеського королівства та пробата Вишеградського капітола Яна Волека (1290-1351). Прагнучи зупинити політичне посилення Елішки, Генріх з Ліпи надсилав листа Яну Люксембургу з тривожними новинами, що канцлер та Елішка прагнуть скинути його з трону та оголосити принца Вацлава новим королем. В липні 1322 р. приїхавши до Праги Ян Люксембурзький розпорядився позбавити Яна Волека звань, посад та увязнити. Під страхом страти Волек зізнався у неправдивому державному перевороті, але через декілька тижнів за допомогою друзів йому вдалося

втекти до Баварії [20; 24, с. 277; 2, с. 64; 3, с. 42; 6, с. 249-250; 10, с. 29-304; 14, с. 312; 16, с. 328].

Арешт брата змусив Елішку покинути Прагу. Того ж 1322 р. вона супроводжувала старшу дочку Маргариту до Баварії, яка в 1328 р. стане дружиною Генріха XIV Баварського. Королева Елішка повернулася в Чеське королівство в 1325 р., коли Ян переконався в її невинності. Інші версії повернення королеви, це її борги, які королю набридло виплачувати, а також хвороба королеви. Тим не менш, з середини 20-х років XIV ст. королівське подружжя не зуміло подолати відчуження і жили окремо. Ян Люксембурзький займався європейськими справами, а Елішка присвятила своє життя вихованню дітей та духовній діяльності. Так, 3 жовтня 1326 р. вона влаштувала передачу рештків брата Вацлава III з Оломоуца до королівського некрополя у Збраславі, де їх було перепоховано поруч із могилою улюбленого батька – Вацлава. В 1328 року домагалася канонізувати пратітку Анежку Чеську [20; 22, с. 121; 24, с. 276-277; 4, с. 538; 8, с. 97; 10, с. 31].

Померла Елішка Пршемислівна у Вишеграді в будинку Яна Волка 28 вересня 1330 р. від туберкульозу, як і її батько Вацлав II. Процесія поховання відбулася 1 жовтня 1330 р. в Збраславському монастирі [9, с. 194; 10, с. 31; 14, с. 477, 17, с. 379].

Висновки. Таким чином, Елішка Пршемислівна намагалися брати активну участь в управлінні своєї держави. Вона була сміливою людиною, впевненою в своїх діях, але не мала дипломатичних навиків. Одержима прагненням продовжити традицію свого батька, зберегти королівську владу від зазіхань чеської знаті призвело тільки до дестабілізації політичного життя. Адже чеське королівство проходило нову фазу внутрішньої трансформації. До того ж, важливу роль в цьому протистоянні мав Ян Люксембурзький. Позиція короля залежала від того, на скільки дана боротьба може відбитися на можливість успішно здійснювати зовнішню політику. Позаяк досить довге протистояння із своїми підданими не влаштувало Яна Люксембурзького, то він підписав Домажліцьке перемир'я. Із підписанням угоди король відмовився від політичного курсу своєї дружини; королева прогнала, а чеські можновладці на чолі з Генріхом Ліпи посилили свій політичний вплив в королівстві.

Список використаних джерел

1. Antonin R. Der Weg nach Osten. Heinrich VII. und der Erwerb Böhmens für die Luxemburger // Rom 1312. Die Kaiserkrönung Heinrichs VII. und die Folgen. Die Luxemburger als Herrscherdynastie von gesamt-europäischer Bedeutung. / Herausgegeben von Sabine Pentz und Peter Thorau. BÖHLAU VERLAG: KÖLN · WEIMAR · WIEN 2016, s. 9-21.
2. Bobkova L. Velké dějiny zemí Koruny české IV.a 1310-1402. / Lenka Bobková. 1. vydání. Praha, Litomyšl: Ladislav Horáček. Paseka, 2003. 692 s.
3. Čechura Y. Děti a levobočci českých králů. První. vyd. Praha: Akropolis, 1998. 207 s.
4. Doležalová E. Přemyslovská tradice v lucemburské době // Budování českého státu, Petr Sommer – Dušan Třeštík – Josef Žemlička (eds.), Praha 2009, s. 530-540.
5. FRB IV. Josef Emler (ed.): Fontes Rerum Bohemicarum, tom. IV. 1884. Dostupné z: <http://147.231.53.91/src/index.php?v&cat=11&bookid=177&page=0>. (дата звернення 10.06.2018).
6. Hledíková Z. Kapitola Alžběta, dcera Václava III // Svět české středověké církve. Praha: Argo, 2010. S. 249-250.

7. Kasik S. Nejvyšší číšník Království českého v rodě pánů z Vartenberka. // Heraldická ročenka 1999–2000. Praha: Heraldická společnost v Praze, 2000. S. 58-71. Dostupné z: <http://www.heraldika-terminologie.cz/mapa-nejvyssi-cisnik-kralovstvi-ceskeho-v-rode-panu-z-vartenberka-273>. (дата звернення 10.06.2018).
8. Kopiczková B. Eliška Přemyslovna. Královna česká 1292-1330. Praha: Vyšehrad, 2003. 182 s.
9. Kubin P. Anežka a Eliška Přemyslovny. Pokus o svatořečení v královské rodině. // Ve znamení země Koruny české : sborník k šedesátým narozeninám prof. PhDr. Lenky Bobkové, CSc. /, Vyd. 1., Praha : Casablanca, 2006, s. 186-197.
10. Liška V. Karel IV. - záhady a mysteria. Albatros Media a. s., 2016. 256 s.
11. Ottův slovník naučný: ilustrovaná encyklopedie obecných vědomostí. Praha: J. Otto, 1907. 1135 s. Dvacátýšestý díl. Praha, s. 434-439.
12. Palacký F. Dějiny národu českého. Svazek 2. Praha: Odeon, 1968. Dostupné z: https://cs.wikisource.org/wiki/Dějiny_národu_českého_v_Čechách_a_v_Moravě/Čechy_v_bežkráloví_a_za_kráľů_Rudolfa_I._i_Jindřicha. (дата звернення 10.06.2018).
13. Sovadina M. Jindřich z Lipé. I. První muž království. Část 1 // Časopis Matice moravské. 2001, roč. 120, s. 5-36.
14. Spěváček J. Jan Lucemburský a jeho doba 1296-1346: k prvnímu vstupu českých zemí do svazku se západní Evropou. Praha: Svoboda, 1994. 658 s.
15. Šarochová G.V. 1. 9. 1310. Eliška Přemyslovna a Jan Lucemburský. Sňatek z rozumu. Praha: Havran, 2002. 163 s.
16. Šusta J. České dějiny II./2. Král cizinec. Praha: Jan Laichter, 1939. 602 s.
17. Zbraslavská kronika / překlad František Heřmanský, Rudolf Mertlík. Praha: Svoboda, 1976. 597 s.
18. Грамота короля Яна Люксембурзького про станові привілеї світської знаті в Моравії (1311) // Хрестоматія з історії західних та південних слов'ян: Давня доба, Середньовіччя / Упоряд. В. І. Яровий, С. М. Мотрук, В. П. Шумило та ін.; За ред. В. І. Ярового. К.: Либідь, 2011. С. 290-291.
19. Дворник Ф. Славяне в европейской истории и цивилизации. М.: Языки славянской культуры, 2001. 800 с.
20. Казель Р. Иоанн Слепой. Граф Люксембурга, король Чехии. Пер. С фр. М. Ю. Некрасова. Спб.: Евразия. 2004. 384 с.
21. Лаптева Л. П. История Чехии периода феодализма (V – середина XVII вв.): [Учебное пособие]. М.: Изд-во МГУ, 1993. 159 с.
22. Ліхтей І. М. Останній Пршемислович на Чеському троні Вацлав III: успіхи й прорахунки його правління // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія. 2010. Вип. 24. С. 111-123. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvuiist_2010_24_19. (дата звернення 10.06.2018).
23. Санчук Г. Э. Борьба за создание централизованного Чешского государства (XIII-XIV вв.) // История Чехословакии. Т. I. / Под. ред. Г. Э. Санчука, П. Н. Третьякова. М.: Изд-во АН СССР, 1956. С. 103-112.
24. Томек В. История Чешского королевства. Пер. С чешского под ред. В. Яколева. Спб.: Издание книгопродавца С. В. Звонарева, 1868. С. 156-296.
25. Яровий В. І. Становлення та розвиток чеського королівства (IX-XIVст.) // Історія західних і південних слов'ян: з давніх часів до XX ст.: курс лекцій: [Навч. Посібник для студ. історичних спец. ВНЗ]. К.: Либідь, 2001. С. 131-147.

References

1. Antonin, R. Der Weg nach Osten. Heinrich VII. und der Erwerb Böhmens für die Luxemburger. Rom 1312. Die Kaiserkrönung Heinrichs VII. und die Folgen. Die Luxemburger als Herrscherdynastie von gesamteuropäischer Bedeutung. / Herausgegeben von Sabine Pentz und Peter Thorau. BÖHLAU VERLAG: KÖLN · WEIMAR · WIEN, 2016. S. 9-21. (in German).
2. Bobkova, L. Velké dějiny země Koruny české IV.a 1310-1402. 1. vydání. Praha, Litomyšl: Ladislav Horáček – Paseka. 2003. (in Czech).
3. Čechura, Y. Děti a levobočci českých králů. První. vyd. Praha: Akropolis. 1998. (in Czech).
4. Doležalová, E. Přemyslovská tradice v lucemburské době. Budování českého státu, Petr Sommer – Dušan Třeštík – Josef Žemlička (eds.), Praha 2009, s. 530-540. (in Czech).
5. FRB IV. Josef Emler (ed.): Fontes Rerum Bohemicarum, tom. IV. Dostupné z: <http://147.231.53.91/src/index.phps=v&cat=11&bookid=177&page=0>. 1884. (in Latin)
6. Hledíková, Z. Kapitola Alžběta, dcera Václava III. Svět české středověké církve. Praha: Argo. 2010. S. 249-250. (in Czech).
7. Kasik, S. Nejvyšší číšník Království českého v rodě pánů z Vartenberka. Heraldická ročenka 1999–2000. Praha: Heraldická společnost v Praze. Dostupné z: <http://www.heraldika-terminologie.cz/mapa-nejvyssi-cisnik-kralovstvi-ceskeho-v-rode-panu-z-vartenberka-273>. 2000. s. 58-71. (in Czech).
8. Kopiczková, B. Eliška Přemyslovna. Královna česká 1292-1330. Praha: Vyšehrad. 2003. (in Czech).
9. Kubin P. Anežka a Eliška Přemyslovny. Pokus o svatořečení v královské rodině. // Ve znamení země Koruny české : sborník k šedesátým narozeninám prof. PhDr. Lenky Bobkové, CSc. /, Vyd. 1., Praha: Casablanca, 2006, s. 186-197. (in Czech).
10. Liška, V. Karel IV. - záhady a mysteria. Albatros Media a. s. 2016. (in Czech).
11. Ottův slovník naučný: ilustrovaná encyklopedie obecných vědomostí. Dvacátýšestý díl. Praha. 1907. (in Czech).
12. Palacký, F. Dějiny národu českého. Svazek 2. Praha: Odeon. Dostupné z: https://cs.wikisource.org/wiki/Dějiny_národu_českého_v_Čechách_a_v_Moravě/Čechy_v_bežkráloví_a_za_kráľů_Rudolfa_I._i_Jindřicha 1986. (in Czech).
13. Sovadina, M. Jindřich z Lipé. I. První muž království. Část 1. Časopis Matice moravské. roč. 120. 2001. S. 5-36. (in Czech).
14. Spěváček, J. Jan Lucemburský a jeho doba 1296-1346: k prvnímu vstupu českých zemí do svazku se západní Evropou. Praha: Svoboda. 1994.
15. Šarochová, G.V. 1. 9. 1310. Eliška Přemyslovna a Jan Lucemburský. Sňatek z rozumu. Praha: Havran. 2002. (in Czech).
16. Šusta, J. Král cizinec, České dějiny, dílu II., část Praha. 1939. (in Czech).
17. Zbraslavská kronika František HEŘMANSKÝ (ed.): Zbraslavská kronika. Chronicon Aulae Regiae. Praha. 1976. (in Czech).
18. Ghramota korolja Jana Ljuksemburzkogho pro stanovi pryvileji svitsjkoji znati v Moraviji (1311) // Khrestomatija z istoriji zakhidnykh ta pivdennykh slovjan: Davnja doba, Serednjovichchja / Uporjad. V. I. Jarovyj, S. M. Motruk, V. P. Shumylo ta in.; Za red. V. I. Jarovogho. K.: Lybidj, 2011. S. 290-291. (in Ukrainian).
19. Dvornik F. Slavjane v evropejskoj istorii i civilizacii. M.: Jazyki slavjanskoj kul'tury, 2001. 800 s. (in Russian).
20. Kazel' R. Ioann Slepoy. Graf Ljuksemburga, korol' Chehii. Per. S fr. M. Ju. Nekrasova. Spb.: Evrazija. 2004. 384 s. (in Russian).

21. Lapteva L. P. Istorija Chehii perioda feodalizma (V – seredina XVII vv.): [Uchobnoe posobie]. M.: Izd-vo MGU, 1993. 159 s. (in Russian).
22. Likhtej I. M. Ostannij Prshemyslovych na Chesjkomu troni Vaclav III: uspikhy j prorakhunky jogho pravlinnja // Naukovyj visnyk Uzhghorodskogho universytetu. Serija: Istorija. 2010. Vyp. 24. S. 111-123. Rezhym dostupu: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvuuist_2010_24_19. (in Ukrainian).
23. Sanchuk G. Je. Borot'ba za sozdanie centralizovannogo Cheshskogo gosudarstva (XIII-XIVvv.) // Istorija Chehoslovakii. T. I. / Pod. red. G. Je. Sanchuka, P. N. Tret'jakova. M.: Izd-vo AN SSSR, 1956. S. 103-112. (in Russian).
24. Tomek V. Istorija Cheshskogo korolevstva. Per. S cheshskogo pod red. V. Jakoleva. Spb.: Izdanie knigoprodavca S. V. Zvonarjova, 1868. S. 156-296. (in Russian).
25. Jarovyj V. I. Stanovlennja ta rozvytok chesjkogho korolivstva (IX-XIV st.) // Istorija zakhidnykh i pivdennykh slov'jan: z davnykh chasiv do KhKh st.: kurs leksij: [Navch. Posibnyk dlja stud. istorychnykh spec. VNZ]. K.: Lybidj, 2001. S. 131-147. (in Ukrainian).

SUMMARY

POLITICAL CONFRONTATION OF ELISHKA PRSHEMYSLOVNA WITH CZECH NOBILITY: THE JOHN OF LUXEMBOURG'S POSITION

Y. Senych (Uzhhorod)

After the death of Wenceslaus III (1306), the last descendant of the Přemyslid dynasty, wrangling for the Czech throne lasted till 1310. Czech nobility, being the spine of Czech sovereignty's idea, was looking for a candidate for the crown of Saint Wenceslaus I. Eventually, John of Luxembourg (ruled from 1310 to 1346), son of the Holy Roman Emperor Henry VII, became the Czech (Bohemian) king provided that he would get married with Elishka Prshemyslovna (born in 1292, died in 1330), the daughter of Wenceslaus II, and that he would acknowledge all the privileges of Czech nobility. It was a good choice. After all, under the rule of foreign king, the nobles have become a de facto government for the country, despite any efforts of Elishka Prshemyslovna to defend and strengthen the royalty. The purpose is to investigate the circumstances under which the Czech nobility has achieved the ratification of Domazlice treaty through the story of life and political activity of Elishka Prshemyslovna. The article covers political activity of Elishka Prshemyslovna and the circumstances under which she has been trying to defend and strengthen the royal power against the Czech nobility. Political relationship of Czech queen and Czech nobility has undergone two stages. During 1310-1313 Elishka Prshemyslovna collaborated with a group of Czech aristocrats who sought to overthrow the reigning king Henry of Carinthia. This collaboration has led to coup d'état and Elishka Prshemyslovna marriage with the new dynasty's founder - John of Luxembourg. The second stage (1313-1322) features intense rivalry for the power between Queen and an influential magnate Henry Lipsky. Elishka Premyslovna has tried to actively participate in government of her state. Obsessed with the will to observe tradition of her father and to preserve the royalty from the encroachment of Czech noblemen has only led to political instability in Czech kingdom. After all, the Czech kingdom was experiencing a new phase of inner transformation. Furthermore, John of Luxembourg has played an important role in that conflict. The king's position dictated how the race for power would affect the state's ability to successfully implement international politics. Whereas such a long opposition of his own subjects didn't suit John of Luxembourg, he has signed the Domazlice treaty. Ratification of Domazlice conventions has obliged the king to give up the support of his wife's political course; the queen has lost, while Czech noblemen, led by Henry Lipsky have increased their influence on the kingdom.

Keywords: Elishka Prshemyslovna, John of Luxembourg, Henry Lipsky, Vilem Zajic of Valdek, Domazhlytska treaty.

НАПОЛЕОНІВСЬКА АРМІЯ В РОСІЇ: ПОРТРЕТ ЗАВОЙОВНИКА

Сурнін В. Б. (Ужгород)

У статті розглядаються деякі мало досліджені аспекти вторгнення французької армії в Росію в 1812 році. А саме ті, які підпадають під поняття «військові злочини». Згідно з міжнародним правом, це виключно серйозні порушення законів і звичаїв війни: вбивства, катування і відведення в рабство або для інших цілей цивільного населення окупованої території; вбивства або катування військовополонених; взяття і вбивство заручників; пограбування громадської або приватної власності; безглузде руйнування населених пунктів; розорення, не виправдане військовою необхідністю і т.п. Як свідчать джерела, саме такого роду дії здійснювала наполеонівська армія, починаючи з вступу на російські території, під час окупації Москви і після виходу з неї. До числа наймасштабніших злочинів, скоєних французькими військовими на окупованих територіях, слід віднести підпал і розорення древньої російської столиці, масове пограбування помешкань москвичів, якому було надано організованого характеру. У той самий час, коли Наполеон жив у Кремлівському палаці, поруч з ним, в Успенському соборі, була організована майстерня з переплавки в злитки награбованих платини, золота і срібла. Кількість дорогоцінного металу, вивезеного окупантами, обчислюється сотнями пудів. Однак самою ганебною сторінкою з літопису військових злочинів, скоєних Великою армією в Москві, є масове вбивство російських поранених, що залишилися у шпиталях міста. Видана у Франції під редакцією професорів Лависса і Рамбо «Історія XIX століття» містить таке кричущє визнання: під час пожежі в Москві 15 тисяч росіян було наживо спалено французами. Врятувати нещасних було нікому, будь-які спроби зупинити вакханалію насильства жорстоко припинилися. Не мени трагічна доля спіткала і тих російських військовополонених, які могли йти. У статті наводиться факт, який мав місце після того, як французька армія залишила Москву. На підході до Гжатську (нині місто Гагарін) імператорська колона побачила біля дороги щойно вбитих росіян. Їх кількість сягала двох тисяч. Є підстави вважати, що їх загибель на совісті польських військових, які воювали на боці Наполеона і у яких був вагомий привід жорстоко обійтися з російськими полоненими. У висновках автор звертає увагу на те, що російська армія не помстилася французам під час перебування в Парижі у 1814 році. Мало того, що росіяни нічого не взяли з Парижа на утримання своїх військ, вони ще й відмовились брати з переможеної Франції репарації.

Ключові слова: війна 1812 року, Наполеон, пожежа Москви, мародерство, грабежі, вбивства російських полонених.

Постановка проблеми. Війна 1812 року, що закінчилася поразкою наполеонівської армії в Росії, стала предтечею до радикальних змін всієї політичної обстановки в Європі, залишила незгладимий слід у світовій історії. До цих пір по багатьом питанням історії епопеї 1812 року продовжується полеміка. Наприклад – хто запалив Москву після того, як її залишила російська армія? Дане питання, незважаючи на його значимість, є частиною більш широкої і важливої проблеми поведінки на захопленій території французької армії. Вторгнувшись в межі Росії, французька армія дуже швидко втратила залишки ореолу визволителя від деспотизму і перетворилася в армію звичайних грабіжників і мародерів. На рахунку цих «визволителів» багато злочинів, про які західна історіографія воліє мовчати. Але стіна замовчування не повинна зупинити дослідника, який хоче докопатися до правди. Нехай навіть вона комузь невивігдна.

Мета даного дослідження – проаналізувати дії французької армії 1812 року в Росії, які підпадають під поняття «військові злочини». Військові злочини – за міжнародним правом виключно серйозні порушення законів і звичаїв війни: вбивства, катування і відведення в рабство або для інших цілей цивільного населення окупованої території; вбивства

або катування військовополонених чи осіб, які перебувають в морі; взяття і вбивство заручників; пограбування громадської або приватної власності; безглузде руйнування населених пунктів; розорення, не виправдане військовою необхідністю і т.п. Той факт, що в XIX столітті норми гуманітарного права ще не були сформульовані, не позбавляє їх порушника від відповідальності.

Аналіз наявних досліджень і публікацій. Нині історія наполеонівського нашествия на Росію налічує тисячі робіт зарубіжних, радянських, російських і українських істориків – монографій, колективних праць, брошур, статей, рецензій, документальних публікацій. Однак окреслена нами проблема знаходилася на периферії уваги дослідників. Російська дворянська історіографія (Д. П. Бутурлін [4], А. І. Михайловський-Данілевський [16], М. І. Богданович [2]) обмежувалась переважно зовнішнім описом військових подій. Їх згубні наслідки для населення країни в тій чи іншій мірі вже знайшли відображення в роботах буржуазних [6, 7] і радянських дослідників [8, 15, 25]. Сучасна історіографія оминає питання військових злочинів французької армії в Росії, за деякими виключеннями [18, 24]. Тим часом, ця тема присутня в публікаціях безпосередніх учасників тих подій – як росіян [10, 11], так і французів [1, 23]. Їх вивчення дає нам можливість хоча б в загальних рисах намалювати картину злочинів, скоєних

завойовниками в Москві і, таким чином, скласти їх колективний портрет.

Виклад основного матеріалу. Щоб розуміти, з ким довелось мати справу російській армії в 1812 році, слід мати уявлення про етнічний склад її супротивника. Всупереч своїй назві, французька армія не була мононаціональною. Армію Наполеона в 1812 році точніше називати не французькою, а армією Європи, або, як пізніше її стали називати в науковій літературі, Великої армією. Адже в складі Великої Армії Наполеона Бонапарта воювали не тільки французи, а й піддані інших держав: поляки, швейцарці, хорвати, німці, італійці, іспанці і навіть португальці. За приблизними підрахунками, з 600 з гаком тисяч озброєних європейців, які перейшли російський кордон, як мінімум 50% були нефранцузами. Сам Наполеон стверджував, що в його військах в поході на Росію було не більше 140 тис. чоловік, які говорили по-французьки [17, с.70-81]. Ця різношерста армада навряд чи була одержима ідеями справедливості.

Вже у Вільно, який був зайнятий військами Наполеона 28 червня 1812 року незабаром після переходу російського кордону, завойовники показали свій норов. Вільно – так тоді називалося місто – французька армія, де було багато поляків, не розглядала, як російське місто. Вільна була адміністративним центром Литовсько-Віленської губернії, яка входила в Північно-Західну околицю Російської імперії. Жителі зустрічали Наполеона з надією на відновлення незалежності держави. І хоча 1 липня імператор підписав декрет про відновлення литовської державності і створення тимчасового уряду, це не врятувало Вільно від мародерів. Спочатку командування ще утримувало війська від грабежів, обіцяючи: «Коли ми будемо в Росії, ви будете брати все, що захочете ...». Однак солдати не хотіли чекати. Незабаром те, що почалося, свідки описували словами: «Гвардія грабувала магазини та приватні будинки. Жителі розбіглися і рознесли жах і відчай по околицях». «Всі селяни тікали в ліси» [21, с. 69, 75].

Страх селян перед французькою армією породжувався насамперед масштабними ревізіціями. Заглиблюючись на територію Росії, французька армія відчувала брак продовольства і фуражу. Із-за нестачі коней ще на самому початку війни французи були вимушені кинути в Білорусії 100 гармат. І ця проблема із часом становилася все гострішою. Історик Л. І. Риженко підрахував: кожної доби французька армія потребувала як мінімум 400 тонн продовольства. Це в першому наближенні одна тисяча однокінних возів. Відстань в 1000 верст (від опорних баз до театру воєнних дій) без зупинок, ремонту і т. ін. віз долав за 20-30 діб. Це означає, що в постачанні було задіяно якнайменше 40-60 тисяч возів, стільки ж чоловіків і коней [22].

Навіть ця мінімальна цифра являє собою величину, забезпечення якої знаходиться на межі можливостей тодішньої імперії Наполеона. Проте, дорога (навіть без урахування ремонту при такому навантаженні) забезпечувала таку пропускну спроможність тільки в суху погоду. Крім того, коней

необхідно годувати, але підвозити корм було вже нічим і ні на чому. Вражає, звичайно, але це ще не все: концентрація і розгортання такого ресурсу означає збір коней з сили-силенної місць і практично гарантовану епізоотію: ніякої ветеринарної служби не вистачить для організації вхідного контролю такої кількості живності.

Окрім цього, 40-60 тисяч візників потребують їжі, причому забезпечити їх їжею в малонаселеній (порівняно з західною Європою) Росії можна тільки транзитом – отже, потрібні ресурси необхідно ще раз помножити на півтора. Місцеве населення відмовлялося надавати завойовникам потрібне. Тому чим далі, тим більше необхідне французам продовольство і тяглова сила забиралися силоміць. Почалися репресії проти селянства, які виправдовувалися військовою необхідністю. Вестфальський штаб-офіцер Фрідріх Вільгельм фон Лоссберг писав в листі своїм рідним: «По всіх напрямках видно палаючі села, що підтверджує, що вони покинуті своїми жителями після відступу російської армії, після чого, внаслідок необережності чи недбалості (іноді навіть навмисне), запалюються нашими солдатами. Це відбувається внаслідок того, що у всякій житловій будівлі росіян є хлібопекарські печі, якими наші солдати, особливо мародери і відсталі всіх корпусів, користуються для хлібопечення, але не гасять вогню при їх залишенні, можливо із досади, що вони там не знайшли не тільки людей, а й нічого цінного» [21].

Нарешті, настав кульмінаційний момент війни. Рано вранці 6 вересня (26 серпня) 1812 р. зав'язалася знаменита Бородинська битва. Жодна з ворогуючих сторін не змогла добитися перемоги. Виходячи із стратегічних міркувань, головно-командувач російської армії фельдмаршал Кутузов прийняв рішення залишити Москву. 14 (2) вересня наполеонівська армія вступила до Москви. У 1812 році в Москві мешкало 198 914 жителів, але залишилося в місті менше 10 тисяч чоловік. Це величезне місто, покинуте жителями і позбавлене будь-якого захисту від вогню, могло стати жертвою першої ж іскри.

Замість депутації від древньої столиці, французькі війська зустрічали іноземні піддані і вцілілі шпигуни. Кілька таких французьких агентів проводжало гвардію Наполеона в Кремль. Вони розповіли гвардійцям, що в Кремлі заховані скарби палаців і соборів. Гвардійці почали пошуки цих скарбів. У цьому брали участь усі солдати, офіцери і генерали. Не знайшовши нічого, вони взяли за сторожів, що залишилися при палацах. Вони мучили їх – катували і били, а потім, не домігшись нічого, закували в ланцюги і посадили під варту [9].

Зайнявши Москву, французи виявили в ній величезні запаси товарів і продовольства (крім багатих арсеналів зброї). Але вже з вечора 14 (2) вересня почалися пожежі. Вони продовжувалися всю ніч, розширюючись і охоплюючи все нові і нові квартали міста. Вітер розносив полум'я, горіла дерев'яна Москва, і пожежу не можна було зупинити, вона продовжувалася тиждень. В результаті три чверті Москви (з 9158 будов – 6532, включаючи

цінні пам'ятники історії і культури: палаци, храми, бібліотеки) загинули у вогні. Деякі сучасні історики намагаються обілити окупантів. Ось і Наполеон, побачивши масштаби катастрофи, негайно пустив гуляти світом вигадку, що нібито росіяни самі спалили свою Москву. Це підтверджує у своїх спогадах наблизений до Наполеона граф Коленкур. За його зізнанням, що вигадку пустили в хід, щоб «зняти з французької армії в очах Петербурга відповідальність за пожежу Москви» [1].

Пожежа, однак, не завадила французам грабувати місто. Про це пише той же граф Коленкур: «Врятовані від пожежі будинки були розграбовані. Нещасні жителі, що залишилися в місті, піддавалися побиттю. Двері крамниць і льохів були зламані, і звідси – всі ексцеси, всі злочини п'яних солдатів, які не бажали більше слухати своїх начальників» [1]. Єдине, що змогли зробити французькі начальники, це надати пограбуванню організований характер. У той самий час, коли Наполеон жив у Кремлівському палаці, поруч з ним, в Успенському соборі, була організована майстерня з переплавки в злитки награбованих платини, золота і срібла. Це кустарне підприємство виглядало так: всередині собору замість панікадила висіли ваги, на яких зважували відлите срібло і золото з числа награбованих дорогоцінних металів. Там, де стояли плавильні горни, після звільнення Москви був виявлений запис: «118 пудів золота і 325 пудів срібла» [9].

У своїх спогадах генерал Філіп-Поль де Сегюр, особистий ад'ютант Бонапарта, пише: «Тоді ж він (Наполеон – В. С.) велів обдери з кремлівських церков все те, що могло служити трофеями ... Варто було неймовірних зусиль, щоб зірвати з дзвіниці Івана Великого її гігантський хрест» [23, с. 42].

Вельми характерно, що був складений своєрідний план пограбування міста. Москва була розділена на райони. Всі корпуси наполеонівської армії отримали наказ, якого числа і в якому районі міста вони могли грабувати. В офіційних документах, що виходили від Наполеона, його маршалів і генералів, цей організований грабіж називався заготовками для частин необхідного майна і продовольства. З цього приводу вже згадуваний нами Сегюр пише: «Було встановлено черговий порядок мародерства, яке, подібно до інших службових обов'язків, було розподілено між різними корпусами ...» [23].

Загарбники грабували і потім палили місто свідомо і навмисно. Якщо будинок не загорявся одразу, то в нього стріляли з гармат запальною сумішшю. Іноді французи посипали порохом місця, які не спалахували, а потім підпалювали. Наполеонівські війська спеціально підпалювали будинки, в яких лежали поранені російські воїни. Навіть самі французькі історики змушені визнати цей кричущий факт навмисного винищення поранених солдатів і офіцерів російської армії. Видана у Франції під редакцією професорів Лависса і Рамбо «Історія XIX століття» містить таке визнання скоєного в Москві злочину: з числа російських поранених, що залишилися у шпиталях Москви, 15 тисяч було спалено французами [23, с. 170].

Це підтверджується і російськими першоджерелами. У документах Вітчизняної війни 1812 року, виданих П. І. Щукіним, міститься приголомшлива за своїм трагізмом розповідь про загибель багатьох сотень тяжкопоранених російських солдатів в підпаленому французами приміщенні удовиноного будинку: «Кудринський вдовий будинок згорів 3-го вересня, у вівторок, не від межуючих дворів, але від явного підпалювання французами, які, бачачи, що в тому будинку російських поранених було близько 3000 людей, стріляли в нього горючими речовинами, і скільки доглядач Мірицький не просив варварів цих про пощаду будинку, до 700 поранених наших у ньому згоріло; ті, що мали сили, вибігли і хто-куди розповзлися ...» [27, с. 151-155]. Врятувати нещасних було нікому, будь-які спроби зупинити вакханалію насильства жорстоко припинилися.

Ось тільки деякі сцени, описані свідками: «Всюди валялися трупи дітей з перерізними горлянками, лежали трупи дівчат, убитих на тому ж самому місці, де їх згвалтували» [22, с. 270]. «Мені доводилося бачити, як валялися на землі забальзамовані царські останки і як їх топтали солдати, які думали збагатитися, зриваючи з них стрази, які вони брали за справжні дорогоцінні камені» [8, с. 255]. «Всі солдати були навантажені найрізноманітнішими речами, які вони хотіли забрати з Москви» [22, с. 256]. «Офіцери, подібно до солдатів, ходили з будинку в будинок і грабували; інші, менш безсоромні, задовольнялися грабіжами у власних квартирах» [8, с. 237]. «На вулицях московських можна було зустріти тільки військових, які тинялися по тротуарах, розбиваючи вікна, двері, льохи і магазини; всі жителі ховалися по найпотаємніших місцях і дозволяли себе грабувати першому нападнику на них» [22, с. 236].

Нарешті, 7 жовтня 1812 року армія Наполеона вирушила з Москви. По дорозі на захід вона відзначилася новими злочинами, про які стало відомо від тих же французів. Цікавий запис залишив у 6-му розділі своїх мемуарів де Сегюр. Йдеться про жахливу сцену, яка відкрилася командуванню французьких військ після того, як ті минули Можайськ і Бородінське поле, де на той момент все ще лежали «тридцять тисяч наполовину обгризених трупів». «... Імператорська колона наближалася до Гжатську (нині місто Гагарін – В. С.); вона була здивована, зустрівши на своєму шляху шойно вбитих росіян. Варто уваги те, що у кожного з них була абсолютно однаково розбита голова і що закривавлений мозок був розбризканий тут же. Було відомо, що перед нами йшло дві тисячі російських полонених і що їх супроводжували іспанці, португальці та поляки ... Кругом імператора ніхто не виявляв своїх почуттів. Коленкур (дипломат наполеонівської епохи, був послом в Росії і міністром закордонних справ Франції – В. С.) вийшов з себе і вигукнув: «Що за нелюдська жорстокість! Так ось та цивілізація, яку ми несли в Росію! Яке враження справить на ворога це варварство? Хіба ми не залишаємо йому своїх поранених і безліч

полонених? Хіба нема на кому буде йому жорстоко мститися?» [1].

Коленкур не пише, хто вбив дві тисячі російських полонених. Однак можна зробити припущення, що це були поляки. Але чому підозра падає саме на поляків, адже в мемуарах мова йде також про іспанців і португальців? Цікаву думку з цього приводу висловив Юрій Бондаренко – історик, публіцист, фахівець з польської історії і філології. Його відповідь проста: в Іспанії йшла партизанська війна проти французів; іспанці і португальці, які воювали в лавах Великої армії, робили це не з своєї волі. У них не було ніяких причин як відчувати любов до Наполеона, так і ненавидіти його супротивника. Поляки ж воювали з росіянами швидше за покликотом серця. Вони йшли до Бонапарта добровольцями, в надії відновити свою державу. Але розгром армії Наполеона зруйнував всі їх плани. Ось чому восени 1812 року у польських військових був вагомий привід жорстоко обійтися з російськими полоненими [3].

Висновки. Війна 1812 року розбила в пух і прах претензії Заходу на перевагу своєї цивілізації в порівнянні з Росією. Якщо у військовому відношенні це стало ясно на полі бою, то в моральному – за його межами. Тут повною мірою завойовники показали своє справжнє обличчя грабіжника і мародера, готового на будь-які злочини заради наживи. Добре порівняти їх поведінку в Москві з приходом російської армії в Париж у 1814 році. Найбільше парижани боялися помсти росіян. Але росіяни проявили небачену щедрість. Крім кількох спіялих в Булонському лісі дерев, необхідних для облаштування військового табору, ніякої шкоди французькій столиці завдано не було. Поки солдати і козаки розташовувалися в Булонському лісі, російські офіцери пили вино з парижанами і щедро сплачували за рахунками. Мало того, що росіяни нічого не взяли з Парижа на утримання своїх військ, вони ще й відмовились брати з переможеної Франції репарації.

Список використаних джерел

1. Арман де Коленкур. Мемуары. Поход Наполеона в Россию. М., 1943 // <http://www.museum.ru/museum/1812/Library/kolencur/part04.html> (дата звернення 10.06.2018).
2. Богданович М.И. История Отечественной войны 1812 года, по достоверным источникам. Т. 1. Спб.: Торговый дом С. Струговщикова, Г. Похитонова, Н. Водова и К°, 1859. 590 с.
3. Бондаренко Ю. Война 1812 года: убийцы русских пленных изумили даже Наполеона // <http://www.aif.ru/society/37023>. (дата звернення 10.06.2018).
4. Бутурлин Д. П. История нашествия императора Наполеона на Россию в 1812 году. Ч.1. Спб.: Военная типография, 1837. 416 с.
5. Васильев И.И. Несколько громких ударов по хвосту тигра. М., 2001. 350 с.
6. Витмер А. Бородинский бой: Опыт критического исследования // Военно-исторический сборник. 1912. № 2. С. 99-174.
7. Военский, К. А. Исторические очерки и статьи, относящиеся к 1812 году. Санкт-Петербург: Кн-во «Сел. вестн.», 1912. 364 с.
8. Волынкин Н.М. Отечественная война 1812 года. М., 1972. 423 с.
9. Гарнич Н.Ф. 1812 год. М., 1956: Госкультпросветиздат. 287 с. // <http://istmat.info/node/27159>. (дата звернення 10.06.2018).
10. Глинка Ф.Н. Письма русского офицера. М., 1987. 496 с.
11. Давыдов Д.В. Военные записки. Соч. М., 1962. 478 с.
12. Дневник Павла Пущина, 1812-1814 гг. Л., 1987. 224 с.
13. Клаузевиц К. 1812 год. Поход в Россию / Пер. с нем. М., 1937. 244 с.
14. Лависс Э., Рамбо А. ИСТОРИЯ XIX ВЕКА. Т. 2: [Эпоха Наполеона I. 1800-1815. Ч. 2]. 1905. 333 с.
15. Манфред А.З. Наполеон Бонапарт. М., 1971 г. 724 с.
16. Михайловский-Данилевский А.И. Описание Отечественной войны в 1812 г. Ч. 1-4. Спб.: Военная типография, 1839.
17. Панкратов П. А. Армия Европы против России // Военно-исторический журнал, 1997. № 3. С. 70-81 // www.toyota-club.net/files/10-01-10/10-03-10_lib_grand-arm-nation.htm. (дата звернення 10.06.2018).
18. Попов А.И. Бородино. Северный фланг. М., 2008. 103 с.
19. Попов А.Н. Французы в Москве в 1812 году. М., 1876. 185 с.
20. Попов А.И. Великая армия в России: Погоня за миражом. Самара, 2002. 439 с.
21. Поход в Россию в 1812 году. Письма вестфальского штаб-офицера Фридриха Вильгельма фон Лоссберга // <https://cyberleninka.ru/article/n/tak-kto-zhe-vinoven-v-pozhare-moskvy-1812-goda> (дата звернення 10.06.2018).
22. Россия первой половины XIX века глазами иностранцев. Л., 1991. 719 с.
23. Рыженко Л.И. О стратегии Баркляя-де-Толли // <http://smysloman.livejournal.com/16342.html> (дата звернення 10.06.2018).
24. Сегюр Ф.П. Пожар Москвы. 1812 г. М.: Образование, 1912 // <https://ru.wikisource.org/wiki/> (дата звернення 10.06.2018).
25. Соколов О.В. Армия Наполеона. СПб., 1999. 587 с.
26. Тарле Е.В. Нашествие Наполеона на Россию. 1812 год. М., 1938. 284 с.
27. Щукин П.И. Бумаги, относящиеся до Отечественной войны 1812 года, собранные и изданные П.И.Щукиным: Ч. V. М.: т-во тип. А.И. Мамонтова, 1900 // <https://cyberleninka.ru/article/n/tak-kto-zhe-vinoven-v-pozhare-moskvy-1812-goda> (дата звернення 10.06.2018).

Референсес

1. Arman de Kolenkur. Memuary. Pohod Napoleona v Rossiju. M., 1943 // <http://www.museum.ru/museum/1812/Library/kolencur/part04.html> (data zvernennja 10.06.2018). (in Russian).
2. Bogdanovich M.I. Istorija Otechestvennoj vojny 1812 goda, po dostovernym istochnikam. T. 1. Spb.: Torgovij dom S. Strugovshhikova, G. Pohitonova, N. Vodova i K°, 1859. 590 s. (in Russian).
3. Bondarenko Ju. Vojna 1812 goda: ubijcy russkih plennyh izumili dazhe Napoleona // <http://www.aif.ru/society/37023>. (data zvernennja 10.06.2018). (in Russian).

4. Buturlin D. P. Istorija nashestvija imperatora Napoleona na Rossiju v 1812 godu. Ch.1. Spb.: Voennaja tipografija, 1837. 416 s. (in Russian).
5. Vasil'ev I.I. Neskol'ko gromkih udarov po hvostu tigra. M., 2001. 350 s. (in Russian).
6. Vitmer A. Borodinskij boj: Opyt kriticheskogo issledovanija // Voenno-istoricheskij sbornik. 1912. № 2. S. 99-174. (in Russian).
7. Voenskij, K. A. Istoricheskie ocherki i stat'i, odnosjashiesja k 1812 godu / Sankt-Peterburg: Kn-vo «Sel. vestn.», 1912. 364 s. (in Russian).
8. Volynkin N.M. Otechestvennaja vojna 1812 goda. M., 1972. 423 s. (in Russian).
9. Garnich N.F. 1812 god. M, 1956: Goskul'tprosvetizdat. 287 s. // <http://istmat.info/node/27159>. (data zvernennja 10.06.2018). (in Russian).
10. Glinka F.N. Pis'ma russkogo oficera. M., 1987. 496 s. (in Russian).
11. Davydov D.V. Voennye zapiski. Soch. M., 1962. 478 s. (in Russian).
12. Dnevnik Pavla Pushhina, 1812-1814 gg. L., 1987. 224 s. (in Russian).
13. Klauzevic K. 1812 god. Pohod v Rossiju / Per. s nem. M, 1937. 244 s. (in Russian).
14. Laviss Je., Rambo A. ISTORIJA XIX VEKA. T. 2: [Jepoha Napoleona I. 1800-1815. Ch. 2]. 1905. 333 s. (in Russian).
15. Manfred A.Z. Napoleon Bonapart. M., 1971 g. 724 s. (in Russian).
16. Mihajlovskij-Danilevskij A.I. Opisanie Otechestvennoj vojny v 1812 g. Ch. 1-4. SPb.: Voennaja tipografija, 1839. (in Russian).
17. Pankratov P. A. Armija Evropy protiv Rossii // Voenno-istoricheskij zhurnal, 1997. # 3. S. 70-81 // www.toyota-club.net/files/10-01-10/10-03-10_lib_grand-arm-nation.htm. (data zvernennja 10.06.2018). (in Russian).
18. Popov A.I. Borodino. Severnyj flang. M., 2008. 103 s. (in Russian).
19. Popov A.N. Francuzy v Moskve v 1812 godu. M., 1876. 185 s. (in Russian).
20. Popov A.I. Velikaja armija v Rossii: Pogonja za mirazhom. Samara, 2002. 439 s. (in Russian).
21. Pohod v Rossiju v 1812 godu. Pis'ma vestfal'skogo shtab-oficera Fridriha Vil'gel'ma fon Lossberga // <https://cyberleninka.ru/article/n/tak-kto-zhe-vinoven-v-pozhare-moskvy-1812-goda> (data zvernennja 10.06.2018). (in Russian).
22. Rossija pervoj poloviny XIX veka glazami inostrancev. L., 1991. 719 s. (in Russian).
23. Ryzhenko L.I. O strategii Barklaja-de-Tolli // <http://smysloman.livejournal.com/16342.html> (data zvernennja 10.06.2018). (in Russian).
24. Segjur F.P. Pozhar Moskvy. 1812 g. M.: Obrazovanie. 1912 // <https://ru.wikisource.org/wiki/> (data zvernennja 10.06.2018). (in Russian).
25. Sokolov O.V. Armija Napoleona. SPb., 1999. 587 s. (in Russian).
26. Tarle E.V. Nashestvie Napoleona na Rossiju. 1812 god. M., 1938. 284 s. (in Russian).
27. Shhukin P.I. Bumagi, odnosjashiesja do Otechestvennoj vojny 1812 goda, sobrannye i izdannye P.I. Shhukinym: Ch. V. M.: t-vo tip. A.I. Mamontova, 1900 // <https://cyberleninka.ru/article/n/tak-kto-zhe-vinoven-v-pozhare-moskvy-1812-goda> (data zvernennja 10.06.2018). (in Russian).

SUMMARY

NAPOLEONIC ARMY IN RUSSIA: CONTRACTOR'S PORTRAIT

V. Surnin (Uzhhorod)

The article discusses some of the little investigated aspects of the invasion of the French army in Russia in 1812. Namely, those that fall under the concept of "war crimes". According to international law, these are exceptionally serious violations of the laws and customs of war: murder, torture, and slavery or for other purposes of the civilian population of the occupied territory; the killing or torturing of prisoners of war; taking and killing hostages; robbery public or private property; meaningless destruction of human settlements; not justified by military necessity, etc. Sources show that it was precisely this kind of action that the French army committed during the occupation of Moscow and after it left it. Among the most massive crimes committed by French troops in the occupied territories, it should include the arson and ruin of the ancient Russian capital, the massive robbery of the Muscovites' homes, which was accorded an organized character, should be considered. At the same time, when Napoleon lived in the Kremlin's palace, next to him, in the Uspensky Cathedral, was organized a workshop on melting into ingots of looted platinum, gold and silver. The amount of precious metal exported by the occupants is calculated by hundreds of pounds. However, the most shameful page in the chronicle of war crimes committed by the Great Army in Moscow is the mass murder of the Russian wounded, remaining in the city's hospitals. Published in France under the editorship of Professors Lavissa and Rambo "The History of the XIX century" contains such a vivid admission: during the fire in Moscow, 15,000 Russians were burned alive by the French. To save the unfortunate was nobody, any attempt to stop the bacchanalia violence severely ceased. No less tragic fate has happened to those Russian prisoners of war who could move. The article cites the fact that took place after the French army left Moscow. At the approach to Gzhatsk (now the city of Gagarin), the imperial column was seen near the road of the just killed Russians. Their number reached two thousand. There is reason to believe that their death on the conscience of the Polish military, who fought on the side of Napoleon and who had a strong motive to cruelly deal with Russian captives. In the conclusions, the author draws attention to the fact that the Russian army did not take revenge on the French during her stay in Paris in 1814. Moreover that the Russians did not take anything from Paris to keep their troops, they also refused to take reparations from the defeated France.

Keywords: the war of 1812, Napoleon, the fire of Moscow, looting, robbery, murder of Russian prisoners.

ВІЙСЬКОВА СПРАВА СТАРОДАВНЬОГО ЄГИПТУ ЗА ПРАВЛІННЯ РАМЗЕСА II

Товтін Я. І. (Ужгород)

У статті подано характеристику особливості розвитку військової справи за правління Рамзеса II. Зазвичай період розквіту Стародавнього Єгипту пов'язується з правлінням Сеті I. На дев'ятому році свого правління він проголосив свого сина і спадкоємця співправителем, і саме з того часу почалася активна військова діяльність Рамзеса II. Першу перемогу Рамзес отримав у морській битві проти «народів моря» на другому році свого правління і в подальшому це дало можливість йому вести успішні завойовницькі війни проти хеттів у Малій Азії, а також проти Сирії і Фінікії. Мир, встановлений між Єгиптом і Хеттським царством близько 1270 року до н. е., тривав понад століття. Це сприяло небувалому підйому економічного життя на Близькому Сході. Договір був перекладений єгипетською мовою і згодом увічнений на стінах Карнака і Рамессеума. Текст договору, який фараон відіслав Хаттусілю також був клинописним, складеним міжнародною тоді аккадською мовою. Його фрагменти збереглися в Бозазкейському архіві. В основному договір був спрямований на забезпечення взаємної недоторканності володінь і надання допомоги, піхоти та колісниць, у разі нападу на одну з договірних сторін або повстання підданих. Обидві сторони взяли зобов'язання видавати перебіжчиків. Це був перший у світовій історії дипломатично оформлений договір, що дійшов до наших днів. Після підписання цього договору або внаслідок погіршення здоров'я закінчився період активних військових походів Рамзеса II. Почався час активного дипломатичного листування між двома країнами. У Бозазкейському архіві були виявлені послання Рамзеса II, його сім'ї та візира Пасера, адресовані цареві Хаттусілі III і його дружині Пудухепе.

Ключові слова: Рамзес II, Хаттусіль III, Кадеш, Нове Царство, хетти, мирний договір.

Постановка проблеми. У часи Нового царства Стародавній Єгипет відновив свою колишню міць, що стало можливим не без військових успіхів правителів XVIII-XIX династій. Як відомо, період розквіту Стародавнього Єгипту розпочався за правління Сеті I, але неабияку роль у цьому процесі відіграв і його син та наступник Рамзес II. Саме з діяльністю Рамзеса II пов'язане підписання мирного договору з хеттами, що поклало початок підйому та стабілізації економічного життя на Близькому Сході.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Діяльність Рамзеса II досить добре висвітлена у наукових доробках радянських, російських та українських дослідників. У свій час окреслену проблему досліджували В. Авдієв [1], Б. Тураєв [17], М. Коростовцев [3], І. Стручевський [16], Н. Померанцева [13]. Серед сучасних дослідників даною проблемою займаються Ю. Реунов [14], М. Курочкин [4-9] та інші.

Мета статті. Висвітлити основні особливості військової справи Стародавнього Єгипту за правління Рамзеса II.

Виклад основного матеріалу. Правління XVIII-XIX династій стало часом відновлення величі Стародавнього Єгипту та його військової могутності. Справу розпочату правителями XVIII династії продовжив представник XIX династії Сеті I. До цього часу єгиптяни довгі роки не могли встановити добросусідські, мирні відносини з хеттами та їх правителем Суппілуліумою I (1344-1322 рр. до н. е.). Причиною цього було вбивство єгипетськими жрецькими часів XVIII династії улюбленого сина

Суппілуліуми, що мав взяти шлюб з вдовою Тутанхамона.

Відтак, на час приходу до влади Рамзеса II Єгипет втратив більшість важливих торгових центрів у Сирії та Ханаані. У свій час Сеті I спробував закріпити свою владу над найбажанішим центром в Сирії – м. Кадеш, але згодом місто було відбито і повернуто хеттським правителем Муваталлі II (1295-1272 рр. до н. е.) [16, с. 5; 12, с. 489].

Уже у віці 14 років Рамзес супроводжував свого батька в військових походах до Лівії та Палестини. Досягнувши 22 років молодий фараон і сам очолив кілька кампаній до Нубії й став співправителем Сеті I (1294-1279 рр. до н. е.).

Одразу по смерті батька в 1279 р. до н. е., Рамзес прийшовши до влади, розпочав військові кампанії, що мали на меті відновлення попередніх кордонів та торговельних шляхів Єгипту. Він планував повернути від хеттів все, що на думку фараона належало йому. На початку правління Рамзес II, підпорядкував собі фіванських жерців, поставивши на їх чолі свого ставленника. У другій рік свого правління Рамзес здобув перемогу в битві з «морськими народами» біля берегів Дельти Нілу [16, с. 14]. За його словами, це були союзники хеттів. Переміг шерданів Рамзес хитрістю – у гирлі Нілу він приготував для них пастку, залишивши там невеликий морський контингент, і коли флотилія шерданів підійшла до берегів, Рамзес почав атаку з обох сторін, затопивши всі кораблі супротивника. Після того, багато з шерданів, які залишилися живими після битви, були прийняті в армію Рамзеса II, а деякі навіть стали його особистими охоронцями [4, с. 200; 10].

Відомо, що до 1275 р. до н.е. Рамзес розпочав будівництво своєї столиці – міста Пер-Рамзес («Будинок Рамзеса») в районі Східної Дельти недалеко від давньої столиці Аваріс. Пер-Рамзес довгі роки був його головним містом, палацом і військовим комплексом, з якого фараон проводив військові кампанії в сусідні регіони [2, с. 214]. Так, закінчивши будівництво столиці, Рамзес відправив свою армію в Ханаан – залежну від хеттів країну. Військовий похід був дуже успішним і Рамзес повернувся додому з кількома караванами завойованих багатств і сотнями ханаанських (і, ймовірно, хеттських) бранців, які згодом ставали в Єгипті або воїнами, або рабами.

Близько 1276 р. до н. е. Рамсес II здійснив похід до Фінікії і близько 1275 р. до н. е. розпочав війну з метою захоплення м. Кадеш в долині р. Оронт й прилеглих областей Центральної Сирії. Це був один з найбільш детально описаних військових походів Рамзеса II. На стелах численних храмів описані й зображені героїчні діяння молодого фараона, який представлений хоробрим воїном, що здобув перемогу над численними військами хеттського царя Муваталлі II [9, с. 545-546; 13, с. 167].

Як відомо, армія Рамзеса була розділена на чотири частини, названі на честь богів: Амон, Ра, Птах і Сет. Сам правитель очолив військо під ім'ям свого покровителя Бога Амона. Згідно з єгипетськими звітами, які стосуються битви при Кадеші, можна зробити висновок, що Рамсес II здобув поблизу м. Кадеш рішучу перемогу. Але тим не менш, другий похід Рамзеса II в Азію був, без сумніву, програми, і саме так він й оцінюється в хеттських документах. Рамзесу II не тільки не вдалося проникнути на простори Північної Сирії, витіснивши звідти хеттів, але навіть в Південній Сирії та в Палестині становище єгиптян також похитнулося [16, с. 23].

Після битви під стінами м. Кадеш союз хеттів з їхніми сирійськими підлеглими не тільки не ослаб, але, як про це свідчать хеттські джерела, ще більше зміцнився.

З джерел відомо, що основні військові сили Рамзеса II (загони Амуна і Ра) переправилися вбхід з правого берега Оронту на лівий в районі міста Шабтуна (Рібл). Однак, це місто знаходилося далеко на південь від м. Кадеш, приблизно на відстані одного денного переходу піхоти. Ближче до Кадешу місця, зручного для переправи піхоти вбхід через Оронт, мабуть, не було, і це позбавило Муваталлі II можливостей маневру, тому він і зміг кинути проти Рамзеса II, що був на протилежному березі Оронту, лише свої колісничі [14, с. 156].

У підсумку можна сказати, що якщо Рамсес II поведився перед битвою дуже легковажно, то і Муваталлі II, який спочатку продемонстрував свої здібності прекрасного стратега, все ж таки не все передбачив. Муваталлі мав на меті завдати удар по єгипетському війську раптово. Для цього він відправив назустріч Рамзесу II дезінформаторів і, просуваючись на південь по правому березі Оронту, дбав лише про те, щоб стіни Кадешу і пагорб, на якому він стояв, захищали його від єгипетського

війська. Однак, коли добре задумана Муваталлі II операція стала здійснюватися, виявилось, що Оронт в тому місці, де розгорілася сутичка, неперехідний вбхід для піхоти, внаслідок чого блискучий задум хеттського царя не знайшов свого логічного завершення, що і врятувало Рамзеса II від смерті чи ганебного полону [5, с. 54; 16, с. 25].

Таким чином, відступ хеттського царя Муваталлі II, головні сили якого були зосереджені безпосередньо біля м. Кадеш, до Алеппо ввели єгиптян в оману – на підступах до міста по військах Рамзеса II було завдано раптового удару хеттських колісничі. У дводенному бою єгиптян від знищення врятували зазначені вище обставини й те, що підійшло підкріплення. Кадеш взятий не був, і в підсумку держави уклали перемир'я, після чого Рамзес II повернувся до Єгипту [6, с. 76; 4, с. 200]. Фактично, кампанія 1275 р. до н. е. закінчилася поразкою єгиптян, так як жодне з її завдань не було вирішено.

Варто наголосити, що в продовж наступних років Рамзес II не залишав спроби завладати Сирією. Принаймні, ще 16 років військо єгипетського фараона регулярно вторгалася в Палестину, де відбувалися постійні хвилювання, а також в Зайорданія, Фінікію, Сирію. Як стверджують написи Рамзеса II, він підкорив: Нижній Ретену (Північну Сирію), Нахаріні (колишнє царство Мітанні), Кефтіу (Крит), захопив штурмом місто Дапур в «країні Амор» і місто Туніп в Північній Сирії [16, с. 31; 8, с. 72], місто Арвад в Фінікії, місто Катна в долині Оронту, ряд міст в Зайорданії й та в Північній Палестині. Але тим не менш, Рамзесу II не вдалося відновити контроль Єгипту над Північною Сирією.

Рамзес увічнив свої подвиги в битві при Кадеші в поемі «Пентавр», в якій описав блискучу перемогу Єгипту. Згідно з його власними описами, тільки завдяки особистій мужності і спокою під час бою (і добрій волі богів), він зміг повернути назад війська противника. Але хеттський правитель Муваталлі II не вважав себе переможеним тому, як Кадеш не дістався єгиптянам [15, с. 136].

Після битви при Кадеші Рамзес II присвятив своє життя вдосконаленню інфраструктури Єгипту, зміцненню своїх кордонів і зведенню грандіозних храмових комплексів, присвячених його перемозі 1274 р. до н.е. та іншим визначним справам. Разом з тим, ще близько 1272 р. до н. е. Рамзес II вів війни у Північній Палестині, де в районі м. Бет-Шеан спорудив могутню фортецю [16, с. 32].

Близько 1269 р. до н. е. з ініціативи хеттського царя Хаттусіля III Єгипет і хетти уклали мир. За Єгиптом визнавалися права на Палестину, велику частину Фінікії і меншу – Південної Сирії; всі території на північ від них вважалися сферою впливу хеттів. Сторони домовилися про ненапад, військовий союз, взаємну видачу злочинців і перебіжчиків. Договір, відомий як в єгипетській, так і в клинописній (на акадській мові) версіях. Найдавніший з відомих мирних договорів, у 1256 до н. е. він був закріплений шлюбом уже немолодого Рамзеса II і хеттської царівни [11, с. 81]. На момент

укладання договору хетти вже самі прагнули до врегулювання відносин з Єгиптом, побоюючись постійно зростаючої загрози від Ассирії на сході та мігруючих народів Кавказу і Малої Азії – на півночі і заході.

Помер Рамзес II на 67-му році правління, переживши дванадцять своїх синів (із близько 50-ти; крім того він мав більше сорока дочок). Його спадкоємцем став тринадцятий син – Мернептах, якому на той час вже було 60 років.

Гробниця Рамзеса II в Долині Царів так і не була побудована за його життя і сильно постраждала від природного впливу і розкрадачів могил. У давнину тіло Рамзеса перезахувалось чотири рази і у підсумку разом з муміями фараонів Тутмоса III та Рамзеса III довгий час зберігалось в одній із

скальних печер поблизу Фів, де й було виявлене в 1881 р. Мумія Рамзеса II виявилась в хорошому стані і в 1975 р. в паризькому Інституті людини була законсервована заново.

Висновки. Таким чином, тривале правління Рамзеса II вчені пов'язують з намаганнями відновити попередню велич Стародавнього Єгипту, що напряму було пов'язане з його військовими походами та кампаніями. Війни Рамзеса II велися з перемінним успіхом, Єгипет то повертав територію під свою владу, то знову втрачав. Хоч перемогти Хеттську державу Рамзесу II так і не вдалося, результатом його військової активності у регіоні стало підписання мирного договору, який сприяв стабілізації політичного та економічного життя у регіоні.

Список використаних джерел

1. Авдиев В.О. Религиозное оправдание войны в древнеегипетском искусстве (сцены триумфа) // ВДИ № 4, 1939. С. 107-113.
2. Брестед Дж. Г. История Египта с древнейших времён до персидского завоевания. М., 1915. Т. II. С. 329 с.
3. Коростовцев М. А. Повесть Петесе III. Древнеегипетская проза. М.: Худож. лит., 1978. 304 с.
4. Курочкин М.В. Спортивно-боевая подготовка египетских воинов времени Нового царства. Тезисы доклада IX Сергеевских чтений на кафедре истории древнего мира МГУ // ВДИ. 1996. №.1. С. 200.
5. Курочкин М.В. Из истории битвы при Кадеше на Оронте // Историко-археологические изыскания. Научные труды молодых ученых. Вып. 1. Самара 1996. С. 50-57.
6. Курочкин М.В. Маршруты египетских войск к Кадешу на Оронте и проблемы причин разделения войск на две группировки // Историко-археологические изыскания. Научные труды молодых ученых. Вып. 2. Самара 1997. С. 74-82.
7. Курочкин М.В. Структура египетского корпуса «меша»: попытка реконструкции. Тезисы доклада на X Сергеевских чтениях на кафедре истории древнего мира МГУ. // Вестник Московского университета. Серия 8: История. 1998. Т 2. С. 119-123.
8. Курочкин М.В. К вопросу о вооружении египетской армии в период борьбы с хеттами за Азию // Русский язык: история, диалекты, современность. Вып. 5. М., 2003. С. 71-76.
9. Курочкин М.В. К вопросу о хеттской полевой армии в XIII в. до н. э. // Известия Самарского научного центра Российской Академии Наук. 2014. Т. 16. №3-4. С. 543-547.
10. Монте П. Эпоха Рамсесов. Быт, религия, культура. М.: Центрполиграф, 2004 г. Режим доступа: <https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=16&cad=rja&uact=8&ved=2ah.> (дата звернення 10. 06. 2018).
11. Мирный договор между Рамсесом II и хеттским царем Хаттусилисом / Хрестоматия по истории Древнего Востока. М.: Высш. шк., 1980. С. 81.
12. Перепелкин Ю.Я. Древний Египет // История Древнего Востока. Т.I, ч. II. М., 1989. С. 489.
13. Померанцева Н. А. Искусство древнего Египта // Малая история искусств. М., 1976. 375 с.
14. Реунов Ю.С. Битва при Кадеше глазами египтян и хеттов // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. Тамбов: Грамота, 2014. №5 (43): в 3-х ч. Ч. II. С. 154-164.
15. Савельева Т.Н. Материальная культура древнего Египта. Военное дело // Культура Древнего Египта. М., 1976. С. 130-152.
16. Стучевский И.А. Рамсес II и Херихор. Из истории Древнего Египта эпохи Рамсесов. М.: Наука, 1984. 176 с.
17. Тураев Б. А. История древнего Востока. Л., 1935. Т. I. 340 с.

References

1. Avdiyev V.O. Religioznoye opravdaniye voyny v drevneyegipetskom iskusstve (stseny triumfa) // VDI № 4. 1939. S. 107-113. (in Russian).
2. Brested Dzh. G. Istoriya Egipta s drevneyshikh vrem'nykh do persidskogo zavoyevaniya. M., 1915. T. II. 329 s. (in Russian).
3. Korostovtsev M. A. Povest Peteise III. Drevneyegipetskaya proza. M.: Khudozh. lit.. 1978. 304 s. (in Russian).
4. Kurochkin M.V. Sportivno-boyevaya podgotovka egipetskikh voynov vremeni Novogo tsarstva. Tezisy doklada IX Sergeyevskikh chteniy na kafedre istorii drevnego mira MGU // VDI 1996. N.1. S.200. (in Russian).
5. Kurochkin M.V. Iz istorii bitvy pri Kadeshe na Oronte // Istoriko-arkheologicheskiye izyskaniya. Nauchnyye trudy molodykh uchenykh. Vyp.1. Samara 1996. S. 50-57. (in Russian).
6. Kurochkin M.V. Marshruty egipetskikh voysk k Kadeshu na Oronte i problemy prichin razdeleniya voysk na dve gruppirovki // Istoriko-arkheologicheskiye izyskaniya. Nauchnyye trudy molodykh uchenykh. Vyp.2. Samara 1997. S.74-82. (in Russian).
7. Kurochkin M.V. Struktura egipetskogo korpusa «messa»: popytka rekonstruktsii. Tezisy doklada na X Sergeyevskikh chteniyakh na kafedre istorii drevnego mira MGU. // Vestnik Moskovskogo universiteta. Seriya 8: Istoriya. 1998. T 2. S. 119-123. (in Russian).
8. Kurochkin M.V. K voprosu o vooruzhenii egipetskoj armii v period borby s khattami za Aziyu // Russkiy yazyk: istoriya, dialekty, sovremennost. Vyp. 5. M., 2003. S. 71-76. (in Russian).
9. Kurochkin M.V. K voprosu o khettskoj polevoy armii v XIII v. do n. e. // Izvestiya Samarskogo nauchnogo tsentra Rossiyskoy Akademii Nauk. 2014. T.16. №3-4. S. 543-547. (in Russian).

10. Monte P. Epokha Ramsesov. Byt. religiya. kultura. M.: Tsentrpoligraf. 2004 g. - Rezhim dostupu: <https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=16&cad=rja&uact=8&ved=2ah> (data zvernennja 10.06.2018). (in Russian).
11. Mirnyy dogovor mezhdru Ramsesom II i khettskim tsarem Khattusilisom / Khrestomatiya po istorii Drevnego Vostoka. M.: Vyssh. shk.. 1980. S. 81. (in Russian).
12. Perepelkin Yu. Ya. Drevniy Egipet // Istoriya Drevnego Vostoka. T.I. ch. II. M., 1989. S. 489. (in Russian).
13. Pomerantseva N. A. Iskusstvo drevnego Egipta // Malaya istoriya iskusstv. M.. 1976. 375 s. (in Russian).
14. Reunov Yu.S. Bitva pri Kadeshe glazami egiptyan i khettoy // Istoricheskiye. filosofskiy. politicheskiye i yuridicheskiye nauki. kulturologiya i iskusstvovedeniye. Voprosy teorii i praktiki. Tambov: Gramota. 2014. №5 (43): v 3-kh ch. Ch. II. C. 154-164. (in Russian).
15. Savelyeva T.N. Materialnaya kultura drevnego Egipta. Voennoye delo // Kultura Drevnego Egipta. M.. 1976. S. 130–152. (in Russian).
16. Stuchevskiy I. A. Ramses II i Kherikhor. Iz istorii Drevnego Egipta epokhi Ramsesov. M.: Nauka. 1984. 176 s. (in Russian).
17. Turayev B. A. Istoriya drevnego Vostoka. L. 1935. T. I. 340 s. (in Russian).

SUMMARY

MILITARY OF ANCIENT EGYPT DURING THE REIGN OF RAMESES II

Y. Tovtyn (Uzhhorod)

This article presents the peculiarities of military development during the reign of Ramesses II. It is usually assumed that the heyday of ancient Egypt had begun in times of pharaoh Seti's reign. In the ninth year of his reign, he appointed his son and heir as the co-regent, and since that time, Ramesses' II military activity had begun. Ramesses obtained the first military victory in the naval battle against the "Sea Peoples". In the second year of his reign, and in the future he succeeded in wars against the Hittites in Asia Minor, as well as against Syria and Phoenicia. Peace arrangement established between Egypt and the Hittite kingdom was about 1270 BC, had lasted more than a century. As a result, it contributed to the unprecedented rise of the economic life in the Middle East. The peace treaty was translated into Egyptian language and was immortalized on the walls of the Karnak and the Ramesseum. The text of the treaty, what pharaoh sent to Hattusili in exchange for his tablet, was also in cuneiform, inscribed in the Akkadian language – common language of that time. Its fragments have been preserved at the Bogazkale archives. Mainly, the treaty was created to ensure the mutual guarantee, that both sides would not invade the other's land, would give an aid, infantry and chariots if either party is attacked by a third party or in case of rebellion. Both sides promise to the other to repatriate refugees. It was the first in world history diplomatic agreement that is saved till nowadays. After the signing of this peace treaty, or because of the deterioration of health, the period of active military campaigns of Ramses II had ended. The time of active diplomatic correspondence between the two countries had begun. Messages from Ramesses II, his family and vizier Paser addressed to king Hattusili III and his wife Puduhepa were found at the Bogazkale archive. Egyptian doctors were often sent to the Hittites' court.

Keywords: Ramesses II, Hattusili III, Kadesh, the New Kingdom, the Hittites, a peace treaty.

АНТРОПОЛОГІЯ, ЕТНОЛОГІЯ, УСНА ІСТОРІЯ

УДК 398.332.12 (447.87)

DOI: 10.24144/2523-4498.2(39).2018.165376

ЯЙЦЕ В ТРАДИЦІЙНИХ ВІРУВАННЯХ УКРАЇНЦІВ ЗАКАРПАТТЯ (ЗА ПОЛЬОВИМИ МАТЕРІАЛАМИ)

Король В. В. (Ужгород)

У статті, базуючись на польовому етнографічному матеріалі автора, а також із залученням широкого кола етнографічних даних кінця XIX – середини XX ст., розглядається семантика яйця в традиційних віруваннях українців Закарпаття. Особливо звертається увага на аномальне яйце «зносок», яке розглядалося як провісник біди, негараздів, тому його намагалися позбутись, для чого застосовували різноманітні магичні обряди. Також розглядається зв'язок «зноска» з тенеозою демонологічного персонажа – годованця, який широко відомий в демонологічних віруваннях українців етноісторичного Закарпаття. Робиться спроба висвітлити метеорологічні гадання за допомогою яйця, та їхній зв'язок з календарною обрядовістю. Приділена увага апотропейним властивостям яйця, яке використовували із обереговою функцією від зурочення відьмами корови-первістки. Акцентовано увагу на символиці весільних, Великодніх страв із яйця, які в силу ряду трансформаційних процесів у сучасному соціумі, впливу глобалізації призводять до того, що використання яйця як обрядової страви поволі згасає. Разом з тим в минулому яєчня у весільній обрядовості характерна для більшості слов'ян, при тому, іноді вона була чи не єдиною стравою, яку дозволяли їсти молодяткам на весіллі. Робиться спроба прослідкувати ритуальні магичні та оберегові функції писанки, її роль та місце в ряді похоронних обрядів. Розписування писанки вважалося великою святістю, деякою мірою, наближеною до релігійного ритуалу. У статті наводяться приклади використання в обрядових цілях шкарлупи з яйця, яку також наділяли магичною силою. За її допомогою, проводили спеціальний ритуал, аби повернути поміняну дитину. В його основі лежить віра у те, що жіночі демони типу повітруля, вітерниця, перелесниця підмінюють дітей. Таке обміння дитя не росте, погано їсть, лише лежить, не хоче говорити. Тому, щодо таких дітей проводили магичний акт, який дозволяв викрити одмінка і примусити демона повернути справжню дитину.

Ключові слова: яйце, писанка, зносок, магія, обряд, демонологія, вірування, світогляд, гадання, оберег, Закарпаття.

Постановка проблеми. Сфера ритуального застосування яйця доволі різноманітна, це і весільна обрядовість, любовна магія, гадання, “пригощання” душ померлих, міфологічних персонажів. Разом з тим, яйце (зносок) вважалося небезпечним, оскільки з нього могла вилупитись демонічна сутність. Також доволі часто яйце використовували у шкідницькій магії.

Географічні межі дослідження охоплюють терени Закарпатської області. Хронологічні рамки дослідження, це кінець XIX початок XXI ст., вони обумовлені, з одного боку появою перших народознавчих описів, та часом фіксування основного джерельного матеріалу, а з іншого сучасним періодом побутування традиційних народних вірувань. Об'єктом дослідження є українське населення Закарпатської області. Предметом дослідження є традиційні народні вірування, обряди, магичні дії пов'язані із яйцем.

Мета нашого дослідження полягає в тому, щоб базуючись на польових етнографічних матеріалах зібраних нами серед українців Закарпатської області, охарактеризувати їх традиційні вірування пов'язані із яйцем.

Виклад основного матеріалу. В міфологічних уявленнях яйце (зносок) виступає як вмістилище зародку життя і певної небезпечної демонічної сили.

В народній демонології українців Закарпаття, а ширше слов'ян, відомий мотив вирощування із яйця, «знаючими» людьми, особливого демона: годованця, хованця, духа-збагачувача. Такий демонічний персонаж міг бути вирощений із особливого яйця: першого або останнього, або такого, яке має аномальні признаки: дуже маленьке, відсутність жовтка, шкаралупи і т. п. «Штефанка вікочують із яйця, піщіцьке яйце, останнє коли ся вже винесе стара курка, в ньому даже жовтка не є» [9]. Магічні властивості першого яйця підсилювались якщо воно було знесене чорною куркою. Таке яйце використовували, і як оберег від зла, зокрема гуцули вважали, якщо корові - первістці дати від чорної курки з'їсти яйце, то відьма не відбере від неї молоко [19, с. 40].

Сюжет вирощування, «вікочування» із яйця демонічного персонажу, який стає слугою господаря дому є одним із найбільш поширених в карпатському ареалі [16, с. 155-172; 15, с. 32-36; 17, с. 137; 20, с. 259; 24, с. 173-174]. Для цього брали аномальне яйце знесене чорною куркою, процес супроводжувався рядом заборон, зокрема на молитву, розмову, вмивання: «Один дідо хотів собі вікочити Штінька, та сидів на печу, що й не говорив, а баба вже й не знала що робити. Та порадили їй, аби го покропила свяченов водов, та як вона то зробила, та дідо скочив із пеца та за нев, так що ледве втікла. Бо то як клочить дїтька та не може ні молитися, ні їсти, бо не

фолосне» [8]. Обряд тривав, як правило 9 днів, а кульмінаційний момент припадав на Великдень: «Гія із чорної курки перше яйце і перед Великоднем 9 днів його тримати під плечем. Сидіти гія на печі, не їсти, не пити і віскочить Штінько та просить собі роботу» [7]. Тут магичним є число дев'ять, яке символічно пов'язане з терміном виношування дитини протягом дев'яти місяців.

В Карпатській традиції поширений також спосіб ритуального знищення зноса. Так не бажаючи виношувати із нього демона: «Зносок треба веричи через хижу» [8]. «Треба стати задом до стайні і переверсти то яйце позад себе, оби перелетіло через вирьх» [6]. Таке яйце не беруть в голі руки, бо воно вважається «нечистим», той страх походить із віри в магичні властивості самого зноса. Йому приписують силу, яка може завдати людині шкоду, як зазначає Ф. Потушняк: «До людини може щось вхопитися. Тому його беруть лише в ряду, мечуть з нею через хату і закопують там в межу, або просто мечуть у глибокого корча на межи. Того, котрий яйця зноса не сокотив би ся, (переступає) он може захватити под свою власть, спричинити хвороту – бити ним (епілепсія). Якщо закопати таке яйце под хату неприятеля, там всі вимруть» [20: 260].

Яйце доволі часто використовували і в шкідницькій магії, інколи, разом із іншими предметами: скрученим волоссям, сміттям, землею із кладовища і т.п. Якщо знаходили подібні речі, то до них не торкались голими руками, а відносили на лопаті, або віником відмітали подалі від дому і спалювали примовляючи: «Як атога горить, так би вшиткі біди згоріли» [5]. Особливо небезпечними вважали підклади із варених яєць, вірили, що їх спеціально готують відьми, щоб наслати негаразди, зурочити врожай: «Босоркані як хотять оби нич не родилося на ниві, та варять у пувночи яйця і приказувуть: «Як із вареного яйця хусна не є, так би не боло хусна з такої ниви». Такої у тоту нуч закопують їх по вуглах ниви або кладуть у дворі» [4]. «Є шо, коли правлять свальбу, крестини, авать сохрять Господи, похорон та цілим гуштаком приносять яйця, хто гроші, аби заратовати, (допомогти – К. В.) тать люди з людьми. Та коли біла свальба у Федуркані, та шо понаносили люди яйци та межи ними било 20 варених, но та кіби єдно, авать двой, та всякої бовать, може ся заболи, але то 20. Та зобралися баби, та отбайовали» [3].

Використовували яйця і в якості обрядової їжі, так варені вживали за Великоднім столом: «На Великдень одне яйце ділять для кожного члена сім'ї, аби цілий рік разом ся держали» [8]. Вареним яйцем розпочинали Великодній сніданок, який символізував закінчення Великого посту і перехід до скромної їжі. Одним із неодмінних весільних страв були яєчня «ратота» і варені яйця. Яєчня у весільній обрядовості характерна для більшості слов'ян, при тому, іноді вона була чи не єдиною стравою, яку дозволяли їсти молодятим на весіллі [10, с. 619]. З яєчнею пов'язана символіка родючості, плодovitості, яка властива яйцю. За допомогою спеціальної весільної «ратоти» могли навіть приворожити: «Щоб звести молодих, беруть

висушене гніздо (таке гніздо, в якому народився байстрюк у неодруженій дівчині – К. В.), з нього наріжуть маленькі дрібненькі кусочки, змішають з порізаною солониною, вдарять кілька яєць і спечуть «ратоту». Цю яєчню дають поїсти легіневі і дівці» [2, с. 7]. В 1935 р. одна з осіб, від яких в 1964 р. уточнялися ці звичаї, була присутня на весіллі, де пригощали такою «ратотою» молодому легіно підказали, що його збираються нагодувати такою яєчнею для зведення з дівчиною. Тому він не їв «ратоту» не дивлячись на дуже люб'язне частування. Її випадково покуштували гості які сиділи біля легіня і мабуть здогадались, що в «ратоті» були кусочки «гнізда», бо вони після гостини підняли шум і докоряли господині. Якщо легінь перед тим як їсти підозрілу яєчню скаже: «Господи Боже благослови» і приложить до їжі ложку навхрест, або покладе праву ногу на ліву, тоді ці прилюбішки не будуть мати сили» [2, с. 7-8].

Для того, аби був майбутній шлюб міцним, на Лемківщині молодятим на весіллі готували спеціальні варені яйця: «У русальну п'ятницю брали гуню і йшли з ньов у поле, так оби ся на ній наїмали рипляхи (Arctium lappa – К. В.). Далє оддирали їх із гуні і як біла свальба, та в тих рипляхах варили яйця і давали їх їсти молодятим. Коли варили ті яйця та приповідали: «Оби ся так тримали єден другого, як рипляки за гуню». Біла ту по сусідству свальба, шо із тих яйци взяли та поділили межи собов яйце тай іззили перший дружба з дружков, та не в обавці (через короткий термін – К. В.) ся й поженили» [3].

У весільній обрядовості яйце при виході молодих після вінчання із церкви свашки розбивали на порозі, щоб молода народжувала так легко, як розбивається яйце [11, с. 258].

Магічною силою наділяли і шкаралупи з яйця, за їх допомогою на Бойківщині проводили спеціальний ритуал. В його основі лежить віра у те, що жіночі демони типу повітруля, вітерниця, перелесниця підмінюють дітей. Такий обмінник не росте, погано їсть, лише лежить, не хоче говорити. Тому, щодо таких дітей проводили магичний акт, який дозволяв викрити одмінка і примусити демона повернути справжню дитину: «Котра дитина нечитав, не може ни сидіти, ни говорити, та кажуть, що і вітерниця підвіяла. Із тов дитинов роблять так, шо мати тої дитини покладе дві скарлуші (шкаралупи – К. В.) із яйця у пец і каже: «То я своїй дівці (сину) на свальбу положила гонці (горці – К. В.)». Сама піде на двір і позерає у дірку стіни або двірі. Як дітина поміняна вітерницьов, та тота дітина устане та піде позерати тоти гонці і повість: «Ой, ой, які мені моя мати гонці положила варити на свальбу». А потому піде собі на то місто, де лежить. Кидь не підміняна вітерницьов, та не киває ся із міста. С таким дівваком, шо не позерає у пец на скарлуші, роблять так, шо возьмут тоту дітину на то місто, де мечуть смітя. Принесут таке корито, шо у нім місят на паску і прикриют ним дітину. Тогди беруть мітлу, шо метеся хижа, бють дітину мітлов,

прикривають знов і приговорюють: «Возьми свій, верни мій. Де твій дівчак підмінаний?» Коли вітер повіє дітина переміниться у читаву (здорову – К. В.)» [1:16]. Подібний обряд, зафіксований серед бойків Івано-Франківської області, наводить Н. Войтович: «Казали, що десь на печі клали огинь, яйце розбивали тим однолітком (прутиком ліщини, який виріс за один рік – Н. В.): дірочки такі робили ним, воду туди ляляли. Потім вона приходила і питала: «Що ти робиш?» – «Їсти варю». «А де ти виділа, щоби в яйці їсти варили?» – «А де ти виділа, аби літавиця мою дітину забрала?» – і вертала дітину» [15, с. 106]. У обох ритуалах яскраво вираженим є ефект здивування – універсальний обереговий засіб проти «нечистих» покійників.

Яйце посідало вагоме місце в календарній обрядовості Святого вечора і безперечно Великодня. Так, аби збільшити несучість курей на Святий Вечір проводять ряд магичних дій: «Оби кури ся добре несли і квочка статочно (сумлінно – К. В.) сиділа на яйцях, та як на Святий Вечір занесуть соломку до хіжі, та найстарша жона в родині сідає на соломку і квочать, кличе кури «Тю – тю – тю». Іщи в тот день кормлять кури із круга оби ся венно тримали і в єдному місті яйця несли. Кури неслобунно, за цілий день, на Святий вечір кликати, лем аж на саму вечерю, бо кить датко вчує, та годен повісти: «Моя курка знесе яйце а твоя г...» та не будуть ся дубрі кури нести» [3]. На Святий Вечір щедрівники разом з побажаннями здоров'я господарям, гарного врожаю і хорошого приплоду в худоби, вінчували і для збільшення несучості в курей: «Треба оби на Святий Вечір били наколоті тріски, бо як прийдуть вінчувники та завінувуть: «Бісьте мали туюльк яйчок як на дривутні трісочок». Та оби хосновало мавуть бити тріски наколоті» [4].

Визначним ритуальним явищем, пов'язаним із Великоднем є звичай «малювати яйця». Розписування писанки вважалось великою святістю, деякою мірою, наближеною до релігійного ритуалу. Найкращим днем для цього вважалась Великодня п'ятниця, передусім тому, що в цей день інше робити не дозволялося, рідше четвер, або субота. Цим займалися переважно дівчата та жінки – господині, «писарки»: «Писали писанки у Великодну п'ятницю, бо тогди писанка буде довго стояти, не портиться. Мальовали писальцом по варених яйцях поки щі теплі, бо так довже писальце пише. То мальовали най булше дівки, оби мали хлопцям – поливачам дати, як їх прийдуть у понеділок поливати, бо шо иншой даш. Давно много і по 20, і булше писанок писали, дуже много, то типирь уже і деревляних накладуть у кошар, то вже не то» [6].

Орнаментика писанок має переважно геометричний, рослинний елемент, рідше тваринний, орнітоморфний їх символічне значення сягає в глибоку давнину. Одне з призначень писанки – це пасхальний подарунок. Так хресні матері, на Лемківщині, ще поки священник не освятив паску, а подекуди на Закарпатті, на другий або третій день Великодніх свят, роздають писанки біля церкви своїм похресникам. Як зазначає Ф. Потушняк: «Коли хресня не прийде до церкви, то несуть єму до дому – хтось із дітей маточки, яке за то гостять. Коли дають яйце з пасочкою, примовляють, щоби хреснятко било файное як писанка, а благое як пасочка. Якшо хресня коли – не будь помре, то маточка дає йому в руку писаное яйце, щоби мало чим бавитися на том світі. Яйце предмет дарунку за помершими, ба і на гроб предкам» [22, с. 104]. Писанки зберігали на скрині, в ладі: «тому шо оно файно межи платєм, тай той хто его держить, буде як писаное яйце» [22, с. 105]. Писанки закопували в городі вірячи, що яка писанка гарна, такими гарними будуть і квіти в городі: «У кертик кладуть писанки, жеби бов красний як писанка» [6]. Писанці приписували також оберегові функції: «Закопаной свяченой яйце отганяє град, святость яйця його отпужує» [22, с. 104.]

За допомогою яйця навіть гадали якою буде погода: «На Благовіщення залишали на ніч між перекладами огорожі сире яйце, а ранком дивилися якщо лопнуло, то літо буде поганим, а лишилось цілим, то відповідно і літо буде хорошим» [14, с. 622].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Яйце, правильної форми, виступало як один із символів родючості, достатку і посідало вагоме місце в календарній та родинній обрядовості. Напроти яйце із певними аномальними відхиленнями – зносок розглядалось як провісник біди, різноманітних негараздів, тому його намагалися позбутись, для чого застосовували різноманітні магичні обряди. Польові дослідження показують, що віра у магичні властивості яйця ще доволі стійка, та все ж використання яйця як обрядової страви поволі згасає.

Разом з тим, потребують окремого дослідження ще цілий ряд питань які нами, з об'єктивних причин, були розглянуті лише побіжно:

- писанка в народній магії, зокрема її зв'язок з культом мертвих.

- місце та роль яйця як символу родючості у весільній обрядовості..

Список використаних джерел

1. КЗ «ЗМНАіП»ЗОР. 5023/574/2, арк. 1-26 (Польові етнографічні матеріали до теми “Народження дитини і дитинство”, зафіксовані в Воловецькому р-ні Закарпатської обл.).
2. КЗ «ЗМНАіП»ЗОР. 5032/583/2, арк. 1-27 (Польові матеріали до теми “Юнацтво, зведення молодих чарами і перелесниця”, зафіксовані в Воловецькому р-ні Закарпатської обл.).
3. Записано 04. 10. 2006 р. в с. Раково Перечинського р-ну. Закарпатської обл., інформатор Мошак Ганна Іванівна 1945 р.н.
4. Записано 08. 05. 2011 р. в с. Порошково Перечинського р-ну. Закарпатської обл., інформатор Газа Марія Михайлівна 1957 р.н.
5. Записано 12. 02. 2012 р. в с. Раково Перечинського р-ну. Закарпатської обл., інформатор Мага Марія Юрївна 1935 р.н.

6. Записано 12. 09. 2014 р. в с. Тур'я Пасіка Перечинського р-ну. Закарпатської обл., інформатор Король Єлизавета Василівна 1934 р.н.
7. Записано 16.07.2017 р. в с. Білин Рахівського р-ну. Закарпатської обл., інформатор Кокіш Олена Юрївна 1953 р.н.
8. Записано 19. 07. 2017 р. в с. Ясіня Рахівського р-ну. Закарпатської обл., інформатор Воробчук Марія Михайлівна 1933 р.н.
9. Записано 20.07.2017 р. в с. Видричка Рахівського р-ну. Закарпатської обл., інформатор Шорбан Параска Степанівна 1956 р.н.
10. Березович Е.Л. Пьянкова К. В. Яичница // Славянские древности: Этнолингвистический словарь в 5-ти томах; под общей ред. Н. И. Толстого. М.: Международные отношения, 1995. Т. 5: С-Я. С. 619-621.
11. Богатырьов П. Г. Магические действия, обряды и верования Закарпаття // Вопросы теории народного искусства. М.: Искусство, 1971. С. 167-297.
12. Бреславська-Кемінь С. “Чорна хвороба” в народній медичній традиції // Берегиня. 1996. №4 (51). С. 49-56.
13. Виноградова Л. Н. Яйцо // Славянская мифология. Энциклопедический словарь. (А- Я). М.: Международные отношения, 2002. С. 498-499.
14. Виноградова Л. Н. Яйцо // Славянские древности: Этнолингвистический словарь в 5-ти томах; под общей ред. Н. И. Толстого. М.: Международные отношения, 1995. Т. 5: С-Я. С. 621-629.
15. Войтович Н. Народна демонологія Бойківщини. Львів: СПОЛОМ, 2015. 228 с.
16. Гнатюк В. Знадоби до української демонології // Етнографічний збірник. Львів, 1912. Т. XXXIII. Вип. 1. 237 с.
17. Король В. Домашні демонічні персонажі в традиційному світогляді українців Закарпаття // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія. Ужгород: Видавництво УжНУ “Говерла”, 2008. Вип. 21. С. 136-138.
18. Левкиевская Е. О некоторых мотивах карпатской мифологии (комментарии к быличкам М. К. Гайдук) // In Umbra: Демонология как семиотическая система. Альманах. Выпуск 3. Отв. ред. и сост. Д. И. Антонов, О. Б. Христофорова. М.: “Индрик”, 2014. С. 425-441.
19. Онищук А. Матеріали до гуцульської демоньології. Записані у Зелениці Надвірнянського повіта, 1907 – 1908 // Матеріали до української етнології. Львів, 1909. Т. XI. С. 1-139.
20. Потушняк Ф. Яйце в народном вірваню // Літературна неділя. Річник II. Ужгород, 1942. С. 259-261.
21. Потушняк Ф. Писанки // Літературна неділя. Річник III. Ужгород, 1943. С. 104-105.
22. Потушняк Ф. Великдень // Окремий відбиток з “Неділі”. Ужгород, 1944.
23. Соломченко О. Г. Писанки Українських Карпат. Ужгород: Карпати, 2002. 230 с.
24. Хобзей Н. Гуцульська міфологія: Етнолінгвістичний словник. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 2002. 216 с.

References

1. KZ «ZMNAiP»ZOR. 5023/574/2, ark. 1-26 (Poljovi etnografični materialy do temy “Narodzhennja dytyny i dytynstvo”, zafiksovani v Voloveckomu r-ni Zakarpatskoi obl.). (in Ukrainian).
2. KZ «ZMNAiP»ZOR. 5032/583/2, ark. 1-27 (Poljovi materialy do temy “Junactvo, zvedennja molodykh charamy i perelesnyca”, zafiksovani v Voloveckomu r-ni Zakarpatskoi obl.). (in Ukrainian).
3. Zapysano 04. 10. 2006 r. v s. Rakovo Perechynskogho r-nu. Zakarpatskoi obl., informator Moshak Ghanna Ivanivna 1945 r.n. (in Ukrainian).
4. Zapysano 08. 05. 2011 r. v s. Poroshkovo Perechynskogho r-nu. Zakarpatskoi obl., informator Ghaza Marija Mykhajlivna 1957 r.n. (in Ukrainian).
5. Zapysano 12. 02. 2012 r. v s. Rakovo Perechynskogho r-nu. Zakarpatskoi obl., informator Magha Marija Jurijivna 1935 r.n. (in Ukrainian).
6. Zapysano 12. 09. 2014 r. v s. Tur'ja Pasika Perechynskogho r-nu. Zakarpatskoi obl., informator Korolj Jelyzaveta Vasylivna 1934 r.n. (in Ukrainian).
7. Zapysano 16.07.2017r. v s. Bilyn Rakhivskogho r-nu. Zakarpatskoi obl., informator Kokish Olena Jurijivna 1953 r.n. (in Ukrainian).
8. Zapysano 19. 07. 2017 r. v s. Jasinja Rakhivskogho r-nu. Zakarpatskoi obl., informator Vorobchuk Marija Mykhajlivna 1933 r.n. (in Ukrainian).
9. Zapysano 20.07.2017 r. v s. Vydrychka Rakhivskogho r-nu. Zakarpatskoi obl., informator Shorban Paraska Stepanivna 1956 r.n. (in Ukrainian).
10. Berezovich E.L. P'jankova K. V. Jaichnica // Slavjanskije drevnosti: Jetnolingvisticheskij slovar' v 5-ti tomah; pod obshhej red. N. I. Tolstogo. M.: Mezhdunarodnye otnoshenija, 1995. T. 5: S – Ja. S. 619-621. (in Russian).
11. Bogaty'r'ov P. G. Magicheskie dejstvija, obrjady i verovanija Zakarpat'ja // Voprosy teorii narodnogo iskusstva. M.: Iskusstvo, 1971. S. 167-297. (in Russian).
12. Breslavs'jka-Kemin'j S. “Chorna khvoroba” v narodnij medychnij tradyciji // Bereghynja. 1996. №4 (51). S. 49-56. (in Ukrainian).
13. Vinogradova L. N. Jajco // Slavjanskaja mifologija. Jenciklopedicheskij slovar'. (A – Ja). M.: Mezhdunarodnye otnoshenija, 2002. S. 498-499. (in Russian).
14. Vinogradova L. N. Jajco // Slavjanskije drevnosti: Jetnolingvisticheskij slovar' v 5-ti tomah; pod obshhej red. N. I. Tolstogo. M.: Mezhdunarodnye otnoshenija, 1995. T. 5: S – Ja. S. 621-629. (in Russian).
15. Vojtovych N. Narodna demonologhija Bojkivshhyny. Ljviv: SPOLOM, 2015. 228 s. (in Ukrainian).
16. Ghnatjuk V. Znadoby do ukrajins'koi demonologhiji // Etnografičnyj zbirnyk. Ljviv, 1912. T. KhKhKhIII. Vyp.1. 237 s. (in Ukrainian).
17. Korolj V. Domashni demonichni personazhi v tradycijnomu svitoghljadi ukrajinciv Zakarpattja // Naukovyj visnyk Uzhghorodskogho universytetu. Serija: Istorija. Uzhghorod: Vydavnyctvo UzhNU “Ghoverla”, 2008. Vyp. 21. S. 136-138. (in Ukrainian).
18. Levkievskaja E. O nekotoryh motivah karpatskoj mifologii (kommentarii k bylichkam M. K. Gajduk) // In Umbra: Demonologija kak semioticheskaja sistema. Al'manah. Vypusk 3. Otv. red. i sost. D. I. Antonov, O. B. Hristoforova. M.: “Indrik”, 2014. S. 425-441. (in Russian).
19. Onyshhuk A. Materialy do ghucul's'koi demonoljoghiji. Zapysani u Zelenicy Nadvirnjanskogho povita, 1907-1908 // Materijaly do ukrajins'koi etnologhiji. Ljviv, 1909. T. KhI. S. 1-139. (in Ukrainian).

20. Potushnjak F. Jajce v narodnom virovanju // Literaturna nedilja. Richnyk II. Uzhghorod, 1942. S. 259-261. (in Ukrainian).
21. Potushnjak F. Pysanky // Literaturna nedilja. Richnyk III. Uzhghorod, 1943. S. 104-105. (in Ukrainian).
22. Potushnjak F. Velykdenj // Okremyj vidbytok z "Nedili". Uzhghorod, 1944. (in Ukrainian).
23. Solomchenko O. Gh. Pysanky Ukrajinsjkykh Karpat. Uzhghorod: Karpaty, 2002. 230 s. (in Ukrainian).
24. Khobzej N. Ghuculjsjka mifologhija: Etnolinghivistychnyj slovnyk. Ljviv: In-t ukrajinoznavstva im. I. Kryp'jakevycha, 2002. 216 s. (in Ukrainian).

SUMMARY
THE EGG IN A FOLK BELIEF OF UKRAINIANS OF TRANSCARPATHIA
(BY THE FIELD MATERIALS)

V. Korol (Uzhhorod)

Based on the field ethnographical author's materials and involving of wide circle of ethnographical data end of XIX – XX centuries are considered a semantics of an egg in the traditional belief of Ukrainians of Transcarpathia. The separate attention is drawn for "znosok" because of it has been remarked as forerunner of the misfortunes and troubles. Therefore tried to get rid of its by using of various magical ceremonies. Therewith is considered the connection of "znosok" with its genesis of demonological character- nursing which is well-known in demonological belief of Ukrainians of ethno historical Transcarpathia. An attempt is making to illuminate of meteorological divination with egg using and its relation with calendar ritual. In the mentioned entries makes special attention on apotropic properties of egg. Which has been using in protection of the firstborn cow against the "bad eyes" of the witches. The fried egg is typical for most of Slav's wedding ceremony especially in the past. It was almost not only one dish which was allowed to eat for fiancé and bride at the wedding. The main focus is made on symbolic of wedding, Easter egg dishes, because of the transformational processes in the contemporary society, the globalization influence lead to reducing of egg's usage like ceremonial dish. An attempt is made to follow the ritual, magic and protected functions of painted Easter egg, its role and place in line of the funeral ceremony. The painting of the Easter eggs to be marked as holiness, close to the religion ritual. In the article is provided examples of egg's peel use which was endowed with magic power. With its assistance conducted specified ceremony with returning of exchanged child. On this basing lies belief that female demon like povitruya, viternytsa, perelesnytsa perform substitution of children. This bartered kid does not grow, speak, bad eats, only lies. Therefore, to such children were used the magical act what helped to expose the exchanged child and to force of returning to the real one.

Keywords: egg, painted Easter egg, znosok, magic, ceremony, demonology, belief, world-view, divination, amulet, Transcarpathia.

ЖІНОЧІ СОРОЧКИ ТЕРЕБЛЕРІЦЬКИХ ДОЛИНЯН КІНЦЯ ХІХ – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ ст.

Коцан В. В. (Ужгород)

У статті на базі фондкових збірок Краєзнавчого музею при бібліотеці с. Тереля Тячівського району, Закарпатського обласного краєзнавчого музею ім. Т. Легоцького, Закарпатського музею народної архітектури та побуту, Музею етнографії та художнього промислу Інституту народознавства НАН України (м. Львів), а також наявної літератури проведено комплексний аналіз крою та оздоблення вишивкою традиційних жіночих сорочок тереблеріцьких долинян кінця ХІХ – першої половини ХХ ст. Даний локально-територіальний осередок етнографічної групи долинян Закарпаття охоплює окремі села Хустського, Тячівського та Міжгірського районів. Автором детально описано процес виготовлення полотна в домашніх умовах. Основною сировиною для цього служили льяна, конопляна та вовняна пряжа. Сорочка, як найдавніший вид шитого одягу, є одним із найголовніших елементів при виділенні локальних типів народного вбрання з притаманними лише їм деталями. Вона вказує на вік, стать, сімейний стан, вид занять свого власника. Розміщення вишивки на сорочках, орнаментальні мотиви та їх композиція тісно пов'язані із загальним кроєм та оздобленням сорочки. У статті детально описано процес крою жіночих сорочок досліджуваного регіону: стану сорочки, рукавів, верхньої нагрудної частини («пазухи») на передній пілці, декоративні шви та загинки. Вишивкою оздоблювали вузький ошийник, «пазуху», рукави, манжети. За орнаментальною композицією вишивки на рукавах автором статті виділено такі типи сорочок: «ромованка», «заспульниця», «косиці», «рукави». Свої особливості мав колорит вишивок жіночих сорочок різних осередків тереблеріцьких долинян. До етноідентифікуючих ознак крою жіночих сорочок тереблеріцьких долинян відносимо частину («пазуху»), бічні поли («скоси») та поперечні загинки («гайташі») у нижній частині сорочок та на рукавах. Вишивка «довгань» у тереблеріцьких долинян у ХІХ ст. характеризувалась повсюдною перевагою геометричних орнаментальних мотивів, майже суцільною вишивкою рукавів, поступовим переходом від одноколірної до двоколірної, а від неї – до поліхромної вишивки.

Ключові слова: жіноча сорочка, крій, пілка, рукав, манжети, ошийник, вишивка, орнаментальна композиція, колорит.

Постановка проблеми. Більшість території Закарпаття (9,735 км) та 200 км української етнічної території в Румунії вздовж р. Тиси від м. Сигіт до м. Тячева населена українцями-долинянами. Вони проживають на рівнині, в передгір'ї, середньогір'ї та частково високогір'ї Закарпаття від р. Шопурки на сході до державного кордону із Словаччиною на заході. Північні кордони долинян проходять водорозділом Полонинського хребта від смт. Міжгір'я до села Яворник на Великоберезнянщині. На півдні вони межують з угорцями, що населяють окраїни Закарпаття, низовини вздовж кордону з Угорщиною [40, с. 68]. Особливості проживання долинян у різноманітних господарсько-географічних поясах річкових долин середньогір'я, низькогір'я, передгір'я і рівнини, їх адміністративна підпорядкованість конкретним комітатським та окружним центрам, етноісторичні особливості формування населення кожної з річкових долин, правовий і господарський статус жителів конкретних сіл, вплив сусідів та інші чинники наклали свій відбиток на їх традиційну культуру.

Виходячи з основних принципів районування та враховуючи комплекс розмежувальних рис традиційної культури, в етнографічній групі долинян виділяємо локально-територіальні групи (етнографічні райони) марамороських, боржавських, ужанських і перечинсько-березнянських долинян, які у свою чергу поділяються на ряд етнографічних

окружностей. Їх етноісторичний та господарсько-культурний розвиток позначився на особливостях традиційного народного одягу місцевого населення.

Основною сировиною для виготовлення одягу долинян було домоткане конопляне або льяне полотно, сукно ручного прядіння з овечої вовни, вироблені овечі шкірки. Усі види домотканих полотен проходили загальновідомі завершальні процеси обробки. При цьому вони ставали м'якішими, еластичнішими. Виготовленням полотна займалися переважно жінки та дівчата у вільний від сільськогосподарських робіт час. Від якості сировини, її належної обробки значною мірою залежали особливості майбутнього одягу. Готові волокна коноплі повивали на кужіль, використовуючи при прядінні веретено, а з кінця ХІХ ст. – механічні прялки із ножним приводом. Кількість скручування ниток, рівномірність їх товщини зумовлювали структуру майбутньої тканини. Готові нитки вибілювали («золили»), прали і висувували на сонці або морозі. Впродовж літа та зими цей процес повторювався кілька разів. Вибілені нитки називали «біль», «білізна», «білька». Ними вишивали одяг, часто комбінуючи із сірими невибіленими нитками. У селах Тересвянської, Боржавської, Тереблеріцької долини та селах Хижа, Черна, Новоселиця Виноградівського району побутував критерій оцінки дівчини («одданиці») на її вміння тонко прясти білу нитку, готувати придане.

При вишиванні могли використовувати й невідбілені конопляні, льяні, нитки із зеленуватим

відтінком. Їх за спеціальним рецептом натирали воском («воскували»). Тугі еластичні воскові нитки рельєфніше виділяли орнаментальні мотиви на фоні тканини. У другій половині XIX – першій половині XX ст. для фарбування ниток використовували кору вільхи, дуба, ягоди, бузину, цибулини, отримуючи коричневі, сірі, зелені, червоні нитки. Деколи нитки змочували гарячою водою, у яку додавали попіль із спаленої соломи вівса, отримуючи світло-вохристі («пшеничні») нитки. На початку XX ст. нитки фарбували у сажі, яка утворювалась при згоранні жиру у каганцях. У результаті отримували нитки чорного, дещо нерівномірного по всій довжині, кольору. Поширеним було вишивання ручнопряденими нитками із овечої вовни. Для таких ниток підбирались найкращі волокна вовни білого, сірого, чорного кольорів.

Після закінчення обробки сировини починався процес підготовки матеріалу для ткання і вишивання. Найпоширенішими були три техніки ткацтва – «просте», «перебиране» і «чинувате». Тканини із найпростішим полотняним переплетенням виготовляли на кроснах у дві «ничильниці» з двома підніжками («понужами»). Чинувате полотно із дрібними орнаментами у вигляді скісних зигзагоподібних ліній ткали у чотири «ничильниці» з чотирма «понужами». На Тячівщині орнаментальні мотиви «чинуватих» полотен називали «коцки», «гребінь», «дашки», «коліщатко», на Березнянщині – «папороть», «бджола», «жаб'ячі очі», «жуки», на Іршавщині – «у смерічку», «на квітки», «на вилки», на Перечинщині – «на пруги», на Хустщині – «в очка». Конопляну пряжу при тканні слід було час від часу змашувати звареною із кукурудзяної муки рідкою масою («утеркою»), щоб бердо краще рухалось по основі. Виткане на кроснах полотно зивали у сувій («звуй») і поливали гарячою водою («окропом»), сушили на сонці і приступали до кроєння одягу [30, с. 119].

Для виготовлення одягу долиняни використовували й вовну. З білої вовни ткали біле сукно, яке використовували для пошиття чоловічого і жіночого верхнього одягу. Суміш білої та чорної вовни давала сукно сірого кольору, з якого переважно шили одяг бідні селяни. Чорне сукно використовували для пошиття чоловічих штанів і піджаків («рекликів»).

У кінці XIX ст. долиняни почали використовувати привозні бавовняні, шовкові, металеві нитки, бісер. На початку XX ст. поряд із конопляними та вовняними нитками у народному ткацтві використовувалась і фабрична бавовняна пряжа («памут»), яка була значно тонша і м'якша від пряжі, виготовленої в домашніх умовах. Її використовували при тканні святкового одягу. На початку XX ст. промислові товари ставали набагато дешевшими. Цьому сприяло поширення цехів та фабрик по виготовленню того чи іншого елемента вбрання або його окремої складової. Одним із найпоширеніших був ткацький промисел. Жителі сіл Невицьке, Кам'яниця, Ярок, Гута Ужанського комітату виготовляли для продажу за рік до 2 тис. метрів домотканого полотна, 350 гунь. Важлива роль

у ткацькому промислі належала Арданівській фабриці, де працювало 30 робітниць. Майстерні по виготовленню в'язаних виробів у с. Сільце щороку перероблювали 20 ц пряжі, з якої виготовлялось понад 10 тисяч пар носків («штримфлів»). Значного поширення набуло вишивання жіночого плаття, чоловічих сорочок, краваток, хустинок, скатертей, наволочок вартістю щороку у 24-30 тис. крон. У с. Перечин налагоджувалось виробництво мережива. У Нижніх Реметах та Береговому діяли фабрики, де виготовляли штучні квіти і вінки. Вироби цих фабрик у 1910 р. оцінювались у 35-80 тис. крон [27, с. 59; 28, с. 58; 37, с. 188; 42, с. 114].

Не дивлячись на специфічні умови розвитку економіки Закарпаття, домашнє виробництво полотна, сукна, обробка шкіри зберігались і надалі. Домашнє ткацтво задовольняло потреби селянської сім'ї. Виготовленням одягу займалися майже у кожному господарстві. Навіть у середині XX ст. серед долинян зустрічались ті чи інші складові традиційної народної ноші, виготовлені із сировини домашнього виробництва.

Метою даного дослідження є комплексний аналіз крою та оздоблення традиційних жіночих сорочок тереблеріцьких долинян кінця XIX – першої половини XX ст.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Перші фрагментарні відомості про народний одяг та одягову вишивку Закарпаття, зокрема довгі жіночі сорочки («довгані»), почали з'являтися ще на початку XX ст. Одним із перших спеціальних досліджень загальноукраїнського характеру, присвячених традиційним народним сорочкам, стала розлога стаття В. Білецької, що була опублікована у 1929 р. у Львові в «Матеріалах до українсько-руської етнології та антропології» [22].

У другій половині 40-х рр. XX ст. з'являється ряд публікацій І.Ф. Симоненка, українського етнографа, учасника фольклорно-етнографічних експедицій Інституту мистецтвознавства фольклору та етнографії АН УРСР (м. Київ) та Інституту етнографії АН СРСР (м. Москва). На основі польових етнографічних матеріалів він описує традиційне народне вбрання українців Закарпаття. Левову частку матеріалів автор присвячує характеристиці крою та оздоблення традиційних жіночих сорочок [39].

До теми народного вбрання Закарпаття звертались й ряд сучасних етнологів, зокрема М. Білан [21], Т. Ніколаєва [34]. Хоча їх дослідження мають загальноукраїнський характер, в них подано загальний опис жіночого і чоловічого одягу українців Закарпаття. Більш детально народне вбрання, в тому числі сорочки, вивчалися закарпатськими етнологами, мистецтвознавцями та краєзнавцями. М.П. Тиводар в історико-етнографічному нарисі «Етнографія Закарпаття» детально характеризує комплекс жіночого одягу з довгою додільною сорочкою («довганею»), з «волоською» сорочкою та комплекси жіночого вбрання з короткими сорочками («опліччями») [40]. Детальний опис одягової вишивки українців Закарпаття у своїх публікаціях подав Р.І. Пилип. Він

захистив кандидатську дисертацію на тему: «Художня вишивка українців Закарпаття XIX – першої половини XX ст...» [36]. Для нас цінним є четвертий розділ дисертаційного дослідження, присвячений локальним особливостям традиційної одягової вишивки гуцулів, долинян, бойків і лемків Закарпаття. Історико-етнографічні описи і характеристики народного одягу та одягової вишивки українців Закарпаття зустрічаємо в окремих публікаціях музейних співробітників. Чималу кількість матеріалів про народний одяг Закарпаття опублікував І. Грибаніч [24]. Основа увага ним звертається на окремі елементи жіночого вбрання, зокрема сорочки.

Виклад основного матеріалу. Сорочка, як найдавніший вид шитого одягу, є одним із найголовніших елементів при виділенні локальних типів народного вбрання з притаманними лише їм деталями. Вона вказує на вік, стать, сімейний стан, вид занять свого власника. Розміщення вишивки на сорочках, орнаментальні мотиви та їх композиція тісно пов'язані із загальним кроєм та оздобленням сорочки [17, с. 122; 21, с. 21; 29, с. 11; 39, с. 74].

До початку XIX ст. у долинян Закарпаття побутував майже однаковий комплекс жіночого одягу, в основі якого лежала довга («додільна») сорочка («довганя»). Вже на середину XIX – на початок XX ст. побутували як довгі («додільні»), так і короткі жіночі сорочки («опліччя»). Наприкінці XIX – на початку XX ст. на їх основі сформувались основні одягові комплекси долинян Закарпаття.

Комплекс жіночого вбрання із «додільною» сорочкою в Закарпатті є найбільш архаїчним. Він зберіг основні риси давньоукраїнського одягу й виділяється локальними особливостями крою та багатою орнаменталією вишивки. У долинян сіл басейну р. Терембі, середньої та нижньої течій р. Ріки, верхньої та середньої течії р. Боржави були поширені довгі жіночі сорочки («довгані»), пошиті із переднього і заднього суцільних прямокутних полотнищ («пілок») та розрізаних по діагоналі шматків полотнища («скосів»). Навколо круглого вирізу горловини, у верхній плечовій частині рукавів та біля манжет сорочки збирали у складки («фрями»). Розріз («розпірку») робили на спинці сорочки. Етноідентифікуючою ознакою боржавських жіночих сорочок був витканий червоними нитками шматок полотна («краска»), яким оздоблювали верхню частину передньої пілки («пазухи»). Традиційно у XIX ст. «довгані» оздоблювались вишивкою виключно геометричного орнаменту. У кольоровій гамі переважали різні відтінки білих («білим по білому»), лише синіх та червоних, поєднання синіх і червоних ниток. На початку XX ст. вишивка стала багатобарвною.

На захід від сіл Луг і Великий Бичків Рахівського району, у селах басейну р. Тересви та в околицях сіл Хижа, Черна, Новоселиця Виноградівського району в основі традиційного жіночого комплексу вбрання у XIX ст., як і в селах долин річок Терембі, Ріки та Боржави, знаходилась «додільна» сорочка з круглим вирізом горловини. Таку сорочку тут називали «руською». З 70-80-х рр.

XIX ст. на окресленій території почала поширюватись так звана «волоська» сорочка, етноідентифікуючою ознакою крою якої був прямокутний виріз горловини, оздоблений смугами квітково-рослинної вишивки. Вишивка завжди вдало гармоніювала із дрібними збірками на нитку («морщенням»).

У долинян Свалівського (за винятком сіл Березники і Керецьки), Перечинського, Ужгородського, Мукачівського і на заході Іршавського районів побутував комплекс жіночого вбрання із короткою сорочкою («опліччям»). Вона мала круглий виріз горловини, довгі широкі рукави з вилогами. Зібране довкола горловини полотно зшивали у вузьку «обшивку». У більшості випадків розріз горловини із неглибоким вирізом пазухи влаштували спереду, а зрідка – ззаду. У вишивці сорочок другої половини XIX ст. домінували геометричні і стилізовані орнаментальні мотиви, виконані синіми і червоними нитками. Навіть наприкінці XIX – на початку XX ст. у багатобарвній вишивці «опліччя» домінували сині і червоні барви. З кінця 20-х – початку 30 рр. XX ст. почали поширюватись «опліччя» з короткими рукавами, блузи («візитки») із фабричної матерії. У селах поблизу міст Ужгорода та Мукачєва поширились довгі (100-105 см) спідні сорочки («плаття») з відбіленого домотканого полотна.

Поряд із наведеними вище загальними рисами, традиційні жіночі сорочки долинян виявляють етнічні особливості, притаманні тій чи іншій локальній групі. У селах долини річок **Терембі та Ріки** побутували довгі, широкі жіночі сорочки («довгані») прямого крою, з довгими широкими рукавами та розрізом («розпіркою») ззаду. У XIX ст. сорочки шили із чотирьох піл: передньої, задньої та двох бічних трапецієвидної форми. Поперечних швів сорочка не мала, а у довжину (100-120 см) була суцільною. На спині робили розріз («розпірку»), що зав'язувався на плетені шнурочки з китицями («щумками»). Комірця на сорочках не було. Полотно у верхній частині пілок та рукавів збирали у дрібні складки («фрями»). Пришивні широкі, цільнокроєні рукави закінчувались зібраними («морщеними») манжетами. Дуже рідко зустрічались сорочки із воланами («фидришами») [35, с. 103; 41, с. 89].

Наприкінці XIX – на початку XX ст. змінюється крій «довгань». Високої якості сорочки завжди були щедрою покрою, який надавав тканині можливість продемонструвати себе у складках, зшитих декоративними швами. До традиційних передньої та задньої піл пришивали 2-5 піл різної ширини. Найпоширенішим варіантом крою бічних піл було використання довгої пілки, загнутої навпіл по довжині й пришитої до передньої та задньої пілок. Наприкінці 40-х рр. XX ст. бічні пілки кроїли із трьох чи п'ятьох окремих полотнищ. До верхньої частини стану сорочки пришивали вузький (1,5-2 см) комір («обшивку»), який на задній полі плавно переходив у глибокий (15-25 см) розріз («розпірку»), що зав'язувався («зашункувався») за допомогою плетених шнурочків з китицями на кінцях. На початку XX ст. почали використовувати сині чи білі

гудзики («гомби»). У селах Буштино, Вонігово, Кричево, Угля Тячівського району у другій половині XIX ст. комір оздоблювали маленькими дірочками, контури яких обшивали («обмітували») білими нитками, синьою, червоною («черленою») вишивкою, а з кінця XIX ст., як і рукав, різнокольоровою [2].

У середині XIX – на початку XX ст. полотно під коміром збирали у дрібні складки («рями») на 6-10 ниток. Поверх рямок вишивали прямокутну орнаментальну смугу («пазуху») (16×8 см; 16×6 см; 13×6 см; 15×5 см). Найпростішим варіантом орнаментальної композиції було обшивання («обмітування») складок нитками. У залежності від чергування обшитих та не обшитих складок, використання одного (червоного) чи двох (червоного та синього) кольорів формувались 5-6 поперечних орнаментальних рядків з дрібних квадратиків чи хрестиків. Розмежувальну функцію виконували прямі лінії, виконані стебелевим швом [7; 11]. У селах Буштино, Вонігово, Кричево Тячівського району морщену («рямлену») «пазуху» жіночої сорочки оздоблювали 8-15-ма вертикальними смугами з ромбів, нижче яких вишивали вузьку ламану лінію («кривулю») [10; 11]. Більш складні орнаментальні композиції складались з різних за формою та розмірами ромбів, трикутників, баранячих різок, розет тощо [2; 3; 8; 9].

У 20-х рр. XX ст. полотно під коміром збирали у дрібні складки («рями») на 2-4 нитки, за винятком центральної частини («пазухи») (4×4 см, 5×5 см, 6×6 см), оздобленої вишивкою. При вишиванні почали використовувати різнокольорові нитки, удосконалювались орнаментальні композиції. Основними мотивами виступали скісний хрест, ромб, квітка («косиця»), квадратик, восьмикутні зірки («звізди»), що вишивались кількома кольорами та різними техніками. Цей архаїчний елемент в оздобленні передньої поли під вузьким ошийником «довгань» не міг бути лише прикрасою, він виконував також оберегову роль. Такі сорочки зберігалися у кожному дворі у скрині («ладі»), тому що одягали їх жінки замолоду, в середньому і старшому віці, тоді коли хотілося подобатись, любити, бути поміченою [13; 15].

На рівні грудей тереблянських сорочок вишивали ще й маленький квадратик, ромбик, «косичку», хрестик. Саме там, де, кладучи на себе при молитві малий хрест, торкались грудей, де за віруваннями знаходиться душа. І коли у жінок питаєш: «Чому на грудях треба вишивати фігурки у формі хреста?», – у відповідь завжди чуєш: «А як же людині без хреста?!» Отож у розумінні оберегу, окрім хреста, був квадрат, ромб, 6-8-ми конечна зірка, «косиця», «дерево життя», «вазончик». Якщо жінка одягала намисто із напівдорогоцінних каменів, то вишитий мотив оберегу майже не було видно. Сорочки із оберегами жінки одягали рідко. Дівчата носили їх щоб вирізнитись, щоб їх запримітили хлопці, а одружені жінки середнього віку тоді, коли виникали проблеми у відносинах із чоловіком. Жінки вірили, що сорочки з оберегами допомагають їм бути коханими [22, с. 44; 30, с. 120].

У бічні пілки вшивали довгі широкі рукави з клиновидною вставкою («ласткою», «ластовицею») [5]. Завершувались рукави зібраними («морщеними») на вісім ниток манжетами («зап'ястями», «колоп'ястя»). Зустрічались сорочки, які у манжетах збирались на дрібні спіральні стібки, що утворювали різноманітні дрібноузорні мотиви [1; 16]. Наприкінці XIX – у першій половині XX ст. на деяких сорочках рукави завершувались воланами («фидришами»), нижню частину яких оздоблювали вишивкою та різноманітними обмітувальними швами [24, с. 133].

Всі деталі сорочок скріплювали швами різних видів. У XIX ст. це були прості шви («цірочки»). З кінця XIX – на початку XX ст. поли і рукави почали зшивати узорчатими швами («плетеницями», «бокorkами», «розшивками»). Самі ж рукави прикрашали різнокольоровими швами, які мали декоративне і практичне значення. У нижню частину рукавів, у проймі вшивали прямокутний шматок полотна. На початку 20-х рр. XX ст. вздовж з'єднувального шва на рукавах «довгань» тереблянських долинян почали вишивати смугу із дрібних ромбиків, розеток. Шви надавали сорочкам ажурності, створювали художній контраст із щільно витканим полотном, рельєфом вишивки.

Наприкінці XIX ст. сорочки почали оздоблювати поперечними складками, загинками («гайташами»), що розміщувались в основному в нижній частині сорочки, а рідше – на рукавах. У дівчат та молодих жінок сорочка збиралась у дрібні «гайташики» шириною 2-3 см, а у старших жінок вони були ширшими – 8-10 см. «Гайташі» мали також й практичне значення. При потребі їх могли розпороти, таким чином збільшуючи довжину самої сорочки [30, с. 119; 36, с. 4].

На початку XX ст. у побуті з'явилися білі нитки фабричного виробництва («паки»). Це дало можливість ткати більш якісне полотно для пошиття сорочок. У середині XIX ст. вишивали виключно конопляними, лляними, вовняними нитками домашнього виробництва, які зберігали природний колір. Наприкінці XIX – на початку XX ст. поряд із ними почали використовувати і куповані («купчі») нитки білого, синього, темно-вишневого, червоного кольорів. Найпоширенішими техніками вишивки були «кучерявий стіб», «низь поза йглу», «низина», «хрестик». На початку XX ст. почали застосовувати техніки «вирізування», «занизування», «виколювання», які надавали сорочкам святковості.

Основним при оздобленні сорочок був геометричний орнамент. Традиційні сорочки були як святковим, так і повсякденним одягом. Жінки шили їх не на замовлення («за гроші»), а для себе. У них ходили на побачення, вінчалися, народжували і хрестили діточок, відзначали всі свята упродовж року. У народній одяговій вишивці відображались традиції місцевого населення, його внутрішнє багатство, художнє чуття, виплекане сторіччями. Символіка народного орнаменту говорить нам, що наші предки носили вбрання, оздоблене різноманітними оберегово-символічними знаками. Мотив ромба символізував сонячний диск, тому східні слов'яни часто називали ромб «кругом».

Різної форми гачки, вусики, ріжки, які доповнювали ромб, асоціювались із променями сонця [20, с. 39; 31, с. 13; 32, с. 7].

Своєю багатогранністю та різноманітністю вражають дрібно вишиті мотиви, якими тереблянські майстрині оздоблювали свої сорочки. Ошийник («обшивка») і прямокутна «пазуха» були переважно червоних і рожевих кольорів, на весільних сорочках – білих, а у піст – сині, фіолетові, зелені. Вузький комірець (1-2 см) вишивали синіми, червоними чи вишневими, а з 20-30-х рр. ХХ ст. – різнокольоровими нитками.

У 20-х рр. ХХ ст. серед жителів межиріччя Ріки та Тереблі поширилися сорочки («білениці», «ромованки»), в яких передню полу і рукав вишивали білими нитками техніками гладі та вирізування. Орнаментальна композиція мала вигляд трьох-чотирьох поздовжніх смуг з геометричними мотивами: ромбами, розетами, скісними хрестами, трикутниками, квадратами. Такі сорочки були елементом весільного вбрання. У 30-40-х рр. ХХ ст. до білих ниток додавали червоні, сині, жовті, зелені, якими вишивали допоміжні орнаментальні мотиви. Оздоблення сорочок вишивкою білим по білому було досить поширеним явищем на усій території України. Про її наявність і широке побутування на Прикарпатті згадували І. Гургула, М. Аронець [7; 18, с. 68; 19, с. 100; 25, с. 27; 34, с. 73]

Жіночі сорочки тереблянських долин відрізнялись й за розміщенням вишивки на рукавах та передній полі. Від характеру орнаменту та кольорової гами вишивки походила назва сорочки: «заспальниця», «хрестата заспальниця», «мішана заспальниця», «рукави», «косиця», «білениця», «ромованка». Основними орнаментальними мотивами вишивки були восьмикутні звізди («косички»), ромби, прямі та скісні хрести, квадрати, ламані лінії («кривулі»). З 20-х рр. ХХ ст. вишивку на рукавах жіночих сорочок доповнювали вирізуванням та різноманітними мережками. Такі сорочки називали «вирізувані» (села Кричево, Колодне, Велика Уголька Тячівського району) або «дзьобкані» (села Нанково, Золотарево, Велятино, Боронява Хустського району).

Найпишнішою вишивкою на рукавах виділялась суцільна, рапортна вишивка, яку долиняни називали «заспальницею». Розміри вишитих чи затканих прямокутників на рукавах («заспальниця») були різними: 16×28 см, 30×32 см, 30×35 см. Вишивка починалась від плеча і сягала до ліктя. До початку ХХ ст. заспальниці були однотонними. Потім поле прямокутника почали ділити на 9-12 великих квадратів, злегка вводили 2-3 кольори, але домінуючими залишалися червоний, синій, білий. Утворені квадрати заповнювали геометричними орнаментами: квадратами, прямокутниками ромбами, квітками («косицями»), зірками («звіздами»), прямими та скісними хрестами, ламаними лініями («кривулями»). Орнаментальні мотиви «заспальниця» вишивали із виворотного боку полотна техніками «кучерявий стіб» («стег»), «низь поза йглу», «низинка», «вирізування», «хрестик», «занизування». «Кучерявий стіб» дуже схожий до

низинки. Він характерний тим, що на лицьовому боці нитки не затягувались туго, надаючи вишивці рельєфності, кучерявості. У 20-30-ті рр. ХХ ст. поділ «заспальниця» ставав дедалі дрібнішим і багатобарвним. Оскільки вишитий прямокутник заповнювали багатьма кольорами, то сорочку називали «мішана заспальниця». Якщо ж заспальницю вишивали технікою хрестик і орнаментували хрестом, то її називали «хрестата заспальниця». У 20-30-х рр. ХХ ст. у селах Тереблянської й Ріцької долин полотна під «заспальницею» збирали у 2-3 поперечні складки («гайташики») [26, с. 11; 33, с. 55].

У будні дні носили сорочки, що називали «рукави». На їх рукавах вишивали дві поперечні смуги: вужчу (1-2 см) на плечі і ширшу – на рівні ліктя (4-5 см). На святкових сорочках («рукавах») смуги були ширшими (8-10 см). У селах Буштино, Вонігово, Кричево Тячівського району, Велятино, Сокирниця, Боронява, Данилово Хустського району та Синевир, Синевирська Поляна, Колочава Міжгірського району додавали ще й вертикальну орнаментальну смугу з «косиць», ромбів, а у селах Кошельово, Липча, Липовець Хустського району – дві загинки («гайташики»), поміж якими вишивали дрібний ромбик або квіточку. В околицях с. Буштино та у селах Синевир, Синевирська Поляна, Колочава, Негровець за стрічковим орнаментом, способами його розміщення і повторення візерунку на рукавах дівочих сорочок можна було визначити, чи дівчина одиначка, чи їх в сім'ї дві-три, чи дівчата-близнючки. Якщо верхня горизонтальна і центральна вертикальна смуги візерунку були однакові, то це означало, що в сім'ї дівчина одна. Якщо верхня і нижня горизонтальні смуги були вишиті однаковим орнаментом, то дівчата-близнючки. Якщо верхня і нижня смуги вишиті різними орнаментальними мотивами, значить в сім'ї більше двох дівчат [30, с. 120].

На початку ХХ ст. поширились жіночі сорочки («косиці»), у верхній плечовій частині рукавів яких вишивали великий ромб («косицю»). У 20-30-х рр. ХХ ст. до «косиці» додавали вишиту поперечну смугу або менший ромбик нижче ліктя. Багатоваріантність і розмаїття заповнення ромба залежали від техніки вишивання. Особливою красою виділялися сорочки («косиці», «косички на плечах»), у яких контури ромба обрамляли потрійними смугами вирізування. Вирізуванням або кучерявим стібом («загрядка», «косичка») вишивали «скісний хрест» у центрі ромба. Інколи контури ромба обрамляли суцільною однотонною широкою смугою, виконаною «кучерявим стібом». У 20-30-х рр. ХХ ст. ромб втрачає свою монументальність. Він стає багатобарвним, заповнюється 9-20 дрібними квадратиками, які обрамлювала однотонна контурна смуга. Барвіста орнаментальна композиція складається з 20-45 дрібних квадратиків [13].

З кінця ХІХ – початку ХХ ст. у селах Волове (Міжгір'я), Лозянське, Сойми, Запереділля Міжгірського району плечову частину рукавів деяких сорочок молодих заміжніх жінок декорували вишивкою геометричного характеру, виконаною технікою «двостороння гладь». Орнаментальна

композиція вишивки складалась з п'яти великих восьмипелюсткових розет та чотирьох напіврозет, які при поєднанні утворювали форму прямого хреста. Центральний мотив перетинався скісним хрестом, утвореним з дрібніших розет та чотирьох великих напіврозет. Обабіч хреста вишивали малі восьмипелюсткові розети [12]. Наприкінці 30-х – на початку 40-х рр. XX ст. плечову частину рукавів вінчальних жіночих сорочок у селах верхів'я р. Терєблї почали оздоблювати стилізовано рослинним орнаментом у вигляді дерева життя та малого ромба чи розети під ним.

Певні особливості спостерігаємо в колориті вишивок жіночих сорочок («довгань») різних осередків терєблєрїцьких долинян. Наприкінці XIX – на початку XX ст. на сорочках з сіл пониззя р. Терєблї зустрічались ще однокольорова (синя чи червона), двокольорова (синьо-біла та синьо-червона), а у селах верхів'я р. Терєблї – однотонна (чорна) вишивка [14]. З перших десятиліть XX ст. поширилась поліхромна вишивка, але в нїй традиційно переважали синї і червонї кольори. У селах верхів'я р. Терєблї при переважанні червоних чи малинових кольорів, використовували зеленї, жовтї та білї нитки. Зустрічались й сорочки із домінуванням зелених та коричневих ниток. У поліхромній вишивці долинян Хустського району в одних випадках домінували синї кольори у поєднанні із червоними і жовтими, у других – фіолетовї у поєднанні з синїми, жовтими, червоними і зеленими, у третїх – червонї у поєднанні з жовтими, білими і синїми, у четвєртих – зеленї у поєднанні з жовтими і рожевими, у п'ятих – жовтї у поєднанні з синїми, червоними і фіолетовими, у шостих – темнокоричневї у поєднанні з синїми, жовтими і рожевими. Синьо-червона вишивка «довгань» поєднувалась із білою мережкою і червоно-зеленою обшивкою «камїзельки» та синїм полотнищем фартуха. При поширенні у вишивці жіночих сорочок червоного кольору з вкрапленням синього, обов'язково підбирали фартух на червоному полотнищі якого вирізнялись червонї і синї квіточки. У цілому вишивка «довгань» терєблєрїцьких долинян характеризувалась повсюдною перевагою геометричних орнаментальних мотивів, майже суцільною вишивкою рукавів («заспульниця»), поступовим переходом від одноколірної до двоколірної, а від неї – до поліхромної вишивки.

Наприкінці 30-40-х рр. XX ст. у селах Терєблєнської долини з'являються довгї жіночі сорочки («свити», «волочканї»). Шили їх з покупної фабричної матерії («дамаску») з тканим білим орнаментом. Якщо «довганї» шила собі кожна жінка, то «свити» виготовляла 2-3 жінки в селі. Їх крій складався з верхньої приталеної частини («станка») та нижньої – «спїдницї». «Станок» зшивали з двох пілок («пол»), які оздоблювали складками («ранцями»). До задньої поли пришивали плечики («оплїччя») (шириною 12-15 см), контури яких викроювали у формї двох хвилястих смуг «на зубчики». Інодї полотно між «оплїччям» та поясом збирали у двї пари загинок («гайташів»). «Свити» мали овальний виріз горловини, комір-стїйку, що

застїбувався з лївого боку на петельку та гудзик («гомбу») або металеву застїбку («патент»). Довгий розріз («розпурку») з лївого боку передньої поли застїбували на 6 «патентів». Рукави зшивали з 2-х піл, з'єднаних машинним швом. На манжетах наявнї складки й горизонтальнї орнаментальнї смуги. Нижню частину сорочки («спїдницю») шили з чотирьох рївних піл, з'єднаних між собою машинним швом. Низ («подол») «свити» оздоблювали мережкою («чїпкою»), загинками («гайташиками»). «Станок» з «спїдницєю» з'єднували за допомогою пояса, що застїбувався на два гудзики («гомби») [4; 30, с. 121]. У селах Нижнїй Бистрий, Березово, Монастирець, Вільшани Хустського району нагрудну частину та широкї (5-8 см) пришивнї манжети жіночих «свит» декорували вишивкою геометричних мотивів, виконаних технїкою «хрестик» на окремому шматку відбіленого домотканого полотна. Орнаментальна композиція нагрудної частини трирядова. У основї центральної (широкої) смуги лежали ромби, внутрїшня площина яких заповнювалась дрібними геометричними фігурами. Обрамленням слугували два рядки трикутників, на стику яких формувалась ламана лїнія («кривуля»). Ромб та трикутники були основними орнаментальними мотивами й на манжетах.

Жіночі сорочки («довганї») часто застосовували у рїзних обрядах. У селах Нанково, Нижнє Селище, Копашнево, Драгово Хустського району та Чумальово, Кричево, Угля, Дулово, Новобарово, Руське Поле Тячївського району існував обряд вмивання обличчя наречених («молодих») із застосуванням вінчальних сорочок. Молода зливала молодому на руки воду, він умивався і втирався пазухою сорочки молодї. Потїм молодий зливав молодїй, вона втиралась пазухою його сорочки. Такий обряд мав на метї зберегти любов між молодими. Старожили з цього приводу казали: «Мавуть любитися і жити в купї до скончанїя» [23, с. 284; 38, с. 29].

Висновки. Етноїдентифїкуючими ознаками крою жіночих сорочок терєблєрїцьких долинян були прямокутна чи квадратна нагрудна частина («пазуха»), оздоблена хрестиковою вишивкою, бїчні трапецїєвиднї поли («скоси») та поперечнї загинки («гайташї») у нижнїй частинї сорочок та на рукавах. Вишивка «довгань» у терєблєрїцьких долинян у XIX ст. характеризувалась повсюдною перевагою геометричних орнаментальних мотивів, майже суцільною вишивкою рукавів («заспульниця»), поступовим переходом від одноколірної до двоколірної, а від неї – до поліхромної вишивки. Орнаментальнї композиції вишивки на рукавах виконували одночасно етноїдентифїкуючу та етнографїчно розмежувальну роль. Долянка, одягнута у сорочку з пишно вишивкою на рукавах («заспульницї», «рукави» «косоци») вирізнялась на фонї гуцулок, одягнутих у сорочки із поперечними вставками («установками»), лемкинї та угорок, сорочки яких оздоблювали квітково-рослинним орнаментом. Кожна дївчина прагнула мати кїлька пишно оздоблених вишивкою сорочок. Наявнїсть кїлькох сорочок була ознакою «багатого» приданого.

Список використаних джерел

Джерела:

Експозиція Краєзнавчого музею при бібліотеці с. Тербля Тячівського району (далі – ЕКМБТ):

1. ЕКМБТ: інвентарний № не присвоєно. Фрагмент вишивки на морщених манжетах, що завершуються вузькими фодрами, с. Тербля Тячівського району. Початок 20-х рр. XX ст. Домоткане полотно, вишивка, низина.

Фонди КЗ «Закарпатський обласний краєзнавчий музей ім. Т. Легоцького» ЗОР, інвентарний номер (далі – Ф КЗ «ЗОКМ» ЗОР Е):

2. Ф КЗ «ЗОКМ» ЗОР Е: 3255/24230. Жіноча сорочка, село Синевир Міжгірського району.
3. Ф КЗ «ЗОКМ» ЗОР Е: 3256/24231. Жіноча сорочка, село Колочава Міжгірського району.
4. Ф КЗ «ЗОКМ» ЗОР Е: 3826/26864. Жіноча сорочка («свита»), Терблянська долина.
5. Ф КЗ «ЗОКМ» ЗОР Е: 4286/30223. Латка, ластовиця на жіночій сорочці, село Кошельово Хустського району.

Фонди КЗ «Закарпатський музей народної архітектури та побуту» ЗОР, інвентарний номер (м. Ужгород) (далі – Ф КЗ «ЗМНАП» ЗОР):

6. Ф КЗ «ЗМНАП» ЗОР ЛМ: 12397/261. Жіноча сорочка «ромованка», село Угля Тячівського району.
7. Ф КЗ «ЗМНАП» ЗОР ЛМ: 12478/327. Верхня нагрудна частина жіночої сорочки («пазуха»). Терблеріцька долина.
8. Ф КЗ «ЗМНАП» ЗОР ЛМ: 12479/328. Верхня нагрудна частина жіночої сорочки («пазуха»). Терблеріцька долина.
9. Ф КЗ «ЗМНАП» ЗОР ЛМ: 12521/370. Верхня нагрудна частина жіночої сорочки («пазуха»). Терблеріцька долина.
10. Ф КЗ «ЗМНАП» ЗОР ЛМ: 12562/411. Верхня нагрудна частина жіночої сорочки («пазуха»). Терблеріцька долина.
11. Ф КЗ «ЗМНАП» ЗОР ЛМ: 12563/412. Верхня нагрудна частина жіночої сорочки («пазуха»). Терблеріцька долина.

Фонди Музею етнографії та художнього промислу Інституту народознавства НАН України (м. Львів) (далі – ФМЕХП Е):

12. ФМЕХП Е: 64883. Жіноча сорочка, Міжгір'я.
13. ФМЕХП Е: 77477/6478. Жіноча сорочка, Міжгір'я. Вишивка на «пазусі» та рукаві.
14. ФМЕХП Е: 77487/6488. Жіноча сорочка, оздоблена вишивкою чорними нитками. Міжгір'я.
15. ФМЕХП Е: 77488/6489. Жіноча сорочка, Міжгір'я. Вишивка на «пазусі».
16. ФМЕХП Е: 77531/6532. Манжет жіночої сорочки, село Синевир Міжгірського району.

Література:

17. Антонович Є.А. Декоративно-прикладне мистецтво: посібник : [для студ. вищ. навч. закл.] / Є. А. Антонович, Р. В. Захарчук-Чугай, М. Є. Станкевич. Львів: Світ, 1992. 272 с.
18. Аронець М.М. Видинівські вишивки вчора і сьогодні // Народна творчість та етнографія. 1968. № 3. С. 67-71.
19. Аронець М.М. Народна вишивка Прикарпаття кінця XIX – початку XX ст. // Українське мистецтвознавство. К., 1974. Вип. 6. С. 97-114.
20. Байрак Я.М., Федака П.М. Закарпатський музей народної архітектури та побуту: путівник. Ужгород: Карпати, 1988. 130 с.
21. Білан М.С. «Чом на тобі наймитоньку сорочка не біла?» (символізм українського строю) // Берегиня. 2001. № 2. С. 9-22.
22. Білецька В. Українські сорочки, їх типи, еволюція і орнаментация // Матеріали до українсько-руської етнології й антропології. Львів, 1929. Т. XXI-XXII. С. 43-109.
23. Гасинець В. Село Руське Поле (Урмезіово // Наш рідний край. 1930. Рочник VIII. Число 9. С. 283-284.
24. Грибанич І. Народний одяг Ріцької долини та прилеглих до неї сіл // Науковий збірник Закарпатського краєзнавчого музею. Ужгород: Патент, 2000. Вип. IV. С. 132-137.
25. Гургула І. Народне мистецтво західних областей України. К.: Наукова думка, 1966. 78 с.
26. Декілька образків із Підкарпатського народного мистецтва // Наша земля. 1928. 25 травня. Число 5. С. 10-13.
27. Ілько В.І. Закарпатське село на початку XX ст. (1990-1919 рр.). Львів : Видавництво Львівського університету, 1973. 180 с.
28. Коломиєц І.Г. Социально-экономическое отношение и общественное движение в Закарпатье во второй половине XIX ст. Томск: Издательство Томского ун-та, 1962. Т. II. 358 с.
29. Кот М. Українська вишита сорочка. Дрогобич: Коло, 2007. 149 с.
30. Коцан В.В. Народний одяг українців пониззя р. Тербля кінця XIX – першої половини XX ст. // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія. Історія. Вип. 19. Ужгород: «Говерла», 2007. С. 118-127.
31. Макаренко Г. Буштинська скарбниця народного мистецтва // Трибуна. 2007. 21 липня. С. 13.
32. Машенко Є. Буштинська скарбниця народного мистецтва // Дружба. 2007. 14 липня. С. 7.
33. Нікіщенко Ю.І. Орнаментация тканей як джерело історико-культурних досліджень // Наукові записки НаУКМА. 2008. Т. 75: Теорія та історія культури. С. 51-59.
34. Ніколаєва Т.О. Особливості народного вбрання та вишивки українського населення Прикарпаття // Народна творчість та етнографія. 1988. № 3. С. 67-73.
35. Пилип Р.І. Художньо-функціональні особливості одягової вишивки марамороських долин XIX – першої половини XX ст. // Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв. Харків : ХДАДМ, 2008. № 15. С. 94-114.
36. Пилип Р.І. Художня вишивка українців Закарпаття XIX – першої половини XX ст. (типологія за призначенням, художніми та локальними особливостями): авторф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. мистецтвознавства: спец. 17.00.06. «Декоративне і прикладне мистецтво» / Р.І. Пилип. Львів, 2011. 16 с.
37. Рыбаков Б.А. Ремесло древней Руси. М.: Изд-во Академия Наук СССР, 1948. 321 с.
38. Самусь Н.П. Весільний обряд у Хустському районі (на прикладі весілля, записаного в 1966 р. в с. Нижне Селище) // Закарпатському музею народної архітектури та побуту – 35 років : збірник наукових праць. Ужгород: Госпрозрахунковий редакційно-видавничий відділ управління у справах преси та інформації, 2005. Вип.1. С. 23-41.
39. Симоненко И.Ф. Быт населения Закарпатской области (По материалам экспедиции 1945-1947 гг.) // Советская этнография. 1948. №1. С. 63-89.
40. Тиводар М.П. Етнографія Закарпаття: Історико-етнографічний нарис. Ужгород : Гражда, 2011. 416 с.: іл.
41. Чопик-Микунда І. Історія і культура села Тербля. Мукачєво: Карпатська вежа, 2008. 199 с.
42. Шульга І.Г. Соціально-економічні відносини і класова боротьба на Закарпатті в кінці XVIII – першій половині XIX ст. Львів: В-во Львів. у-ту, 1965. 319 с.

References

Dzherela:

Експозиція Краєзнавчого музею при бібліотеці с. Теребля Тjачивськoгo рaјoнy (дaлi – ЕКМБТ):

1. ЕКМБТ: inventarnyj № не прывсвојeнo. Fraghment vyshyvky na morshhenykh manzhetakh, shho zavershhujutsja vuzjkymy fodramy, s. Tereblyja Tjachivskogo rajonu. Pochatok 20-kh rr. KhKh st. Domotkane polотно, vyshyvka, nyzyna.

Fondy KZ «Zakarpatskij oblasnyj krajeznachyj muzej im. T. Leghocjkogho» ZOR, inventarnyj nomer (dali – F KZ «ZOKM» ZOR E:)

2. F KZ «ZOKM» ZOR E: 3255/24230. Zhinocha sorochka, selo Synevyr Mizhghirskogo rajonu.

3. F KZ «ZOKM» ZOR E: 3256/24231. Zhinocha sorochka, selo Kolochava Mizhghirskogo rajonu.

4. F KZ «ZOKM» ZOR E: 3826/26864. Zhinocha sorochka («svyta»), Terebljansjka dolyna.

5. F KZ «ZOKM» ZOR E: 4286/30223. Latka, lastovycja na zhinochij sorochci, selo Koshel'ovo Khustskogo rajonu. (in

Fondy KZ «Zakarpatskij muzej narodnoj arhitektury ta pobutu» ZOR, inventarnyj nomer (m. Uzhgorod) (dali – F KZ «ZMNAP» ZOR:)

6. F KZ «ZMNAP» ZOR LM: 12397/261. Zhinocha sorochka «romovanka», selo Ughlja Tjachivskogo rajonu.

7. F KZ «ZMNAP» ZOR LM: 12478/327. Verkhnja naghruдна chastyна zhinochoji sorochky («pazukha»). Tereblericjka dolyna.

8. F KZ «ZMNAP» ZOR LM: 12479/328. Verkhnja naghruдна chastyна zhinochoji sorochky («pazukha»). Tereblericjka dolyna.

9. F KZ «ZMNAP» ZOR LM: 12521/370. Verkhnja naghruдна chastyна zhinochoji sorochky («pazukha»). Tereblericjka dolyna.

10. F KZ «ZMNAP» ZOR LM: 12562/411. Verkhnja naghruдна chastyна zhinochoji sorochky («pazukha»). Tereblericjka dolyna.

11. F KZ «ZMNAP» ZOR LM: 12563/412. Verkhnja naghruдна chastyна zhinochoji sorochky («pazukha»). Tereblericjka dolyna.

Fondy Muzeju etnografiji ta khudozhnjogho promyslu Instytutu narodoznavstva NAN Ukraјiny (m. Ljviv) (dali – FMEKHP E:)

12. FMEKHP E: 64883. Zhinocha sorochka, Mizhghir'ja.

13. FMEKHP E: 77477/6478. Zhinocha sorochka, Mizhghir'ja. Vyshyvka na «pazusi» ta rukavi. (in)

14. FMEKHP E: 77487/6488. Zhinocha sorochka, ozdoblена vyshyvkoju chornymy nytkamy. Mizhghir'ja.

15. FMEKHP E: 77488/6489. Zhinocha sorochka, Mizhghir'ja. Vyshyvka na «pazusi».

16. FMEKHP E: 77531/6532. Manzhet zhinochoji sorochky, selo Synevyr Mizhghirskogo rajonu.

Literatura:

17. Antonovych Je.A. Dekoratyvno-prykladne mystectvo: posibnyk : [dlja stud. vyshh. navch. zakl] / Je.A. Antonovych, R.V. Zakharchuk-Chughaj, M.Je. Stankevych. Ljviv: Svit, 1992. 272 s. (in Ukrainian).

18. Aronec M.M. Vydnyviski vyshyvky vchora i sjoghodni // Narodna tvorchistj ta etnografija. 1968. № 3. S. 67-71. (in Ukrainian).

19. Aronec M.M. Narodna vyshyvka Prykarpattja kincja KhIKh – pochatu KhKh st. // Ukraјinsjke mystectvoznavstvo. K., 1974. Vyp. 6. S. 97-114. (in Ukrainian).

20. Bajrak Ja.M., Fedaka P.M. Zakarpatskij muzej narodnoj arhitektury ta pobutu : putivnyk. Uzhgorod: Karpaty, 1988. 130 s. (in Ukrainian).

21. Bilan M.C. «Chom na tobi najmytonjku sorochka ne bila?» (symbolizm ukraјinsjkogho stroju) // Bereghynja. 2001. № 2. S. 9-22. (in Ukrainian).

22. Bilecjkа V. Ukraјinsjki sorochky, jikh typy, evoljucija i ornamentacija // Materialy do ukraјinsjko-rusjkoi etnologhiji j antropologhiji. Ljviv, 1929. T. KhKhI-KhKhII. S. 43-109. (in Ukrainian).

23. Ghasynec V. Selo Rusjke Pole (Urmeziovo) // Nash rodnyj kraj. 1930. Rochnyk VIII. Chyslo 9. S. 283-284. (in Ukrainian).

24. Ghrybanych I. Narodnyj odjagh Ricjkoi dolyny ta prylehlykh do neji sil // Naukovyj zbirnyk Zakarpatsjkogho krajeznachogho muzeju. Uzhgorod: Patent, 2000. Vyp. IV. S. 132-137. (in Ukrainian).

25. Ghurghula I. Narodne mystectvo zakhidnykh oblastej Ukraјiny. K.: Naukova dumka, 1966. 78 s. (in Ukrainian).

26. Dekiljka obrazkiv iz Pidkarpatsjkogho narodnogho mystectva // Nasha zemlja. 1928. 25 travnja. Chyslo 5. S. 10-13. (in Ukrainian).

27. Iljko V.I. Zakarpatsjke selo na pochatu KhKh st. (1990-1919 rr.). Ljviv: Vydavnyctvo Ljvivskogho universytetu, 1973. 180 s. (in Ukrainian).

28. Kolomyec Y.Gh. Socjalno-ekonomycheskoe otnoshenye y obshhestvennoe dvyzhenye v Zakarpattje vo vtoroj polovyne KhIKh st. Tomsk: Yzdateljstvo Tomskogho un-ta, 1962. T. II. 358 s. (in Ukrainian).

29. Kot M. Ukraјinsjka vyshyta sorochka. Droghobych : Kolo, 2007. 149 s. (in Ukrainian).

30. Kocan V.V. Narodnyj odjagh ukraјinciv ponyzzya r. Terebli kincja KhIKh – pershoji polovyny KhKh st. // Naukovyj visnyk Uzhgorodskogho universytetu. Serija. Istorija. Vyp. 19. Uzhgorod : «Ghoverla», 2007. S. 118-127. (in Ukrainian).

31. Makarenko Gh. Bushynsjska skarbnycja narodnogho mystectva // Trybuna. 2007. 21 lypnja. S. 13. (in Ukrainian).

32. Mashhenko Je. Bushynsjska skarbnycja narodnogho mystectva // Druzhba. 2007. 14 lypnja. S. 7. (in Ukrainian).

33. Nikishenko Ju.I. Ornamentacija tkanyn jak dzherelo istoryko-kuljturnykh doslidzenj // Naukovi zapysky NaUKMA. 2008. T. 75: Teorija ta istorija kuljтуры. S. 51-59. (in Ukrainian).

34. Nikolajeva T.O. Osoblyvosti narodnogho vbrannja ta vyshyvky ukraјinsjkogho naselennja Prykarpattja // Narodna tvorchistj ta etnografija. 1988. № 3. S. 67-73. (in Ukrainian).

35. Pylyp R.I. Khudozhno-funkcionalni osoblyvosti odjaghovoi vyshyvky maramorosjkykh dolynjan KhIKh – pershoji polovyny KhKh st. // Visnyk Kharkivskoi derzhavnoj akademiji dyzajnu i mystectv. Kharkiv: KhDADM, 2008. № 15. S. 94-114. (in Ukrainian).

36. Pylyp R.I. Khudozhnja vyshyvka ukraјinciv Zakarpattja KhIKh – pershoji polovyny KhKh st. (typologhija za pryznachennjam, khudozhnimy ta lokalnymy osoblyvostjamy): avtorf. dys. na zdobuttja nauk. stupenja kand. mystectvoznavstva: spec. 17.00.06. «Dekoratyvne i prykladne mystectvo» / R.I. Pylyp. Ljviv, 2011. 16 s. (in Ukrainian).

37. Рыбакoв B.A. Ремесло древней Русы. М.: Yzd-vo Akademija Nauk SSSR, 1948. 321 s. (in Russian).

38. Samusj N.P. Vesiljnyj obrjad u Khustskomu rajoni (na prykladi vesillja, zapysanogho v 1966 r. v s. Nyzhnje Selyshhe) // Zakarpatskomu muzeju narodnoj arhitektury ta pobutu – 35 rokov: zbirnyk naukovykh pracj. Uzhgorod: Ghosprozrakhunkovyj redakcijno-vydavnychij viddil upravlinnja u spravakh presy ta informaciji, 2005. Vyp.1. S. 23-41. (in Ukrainian).

39. Symonenko Y.F. Выт населеняя Zakarpatskoj oblasti (Po materialam ekspedycy 1945-1947 ghgh.) // Sovetskaja etnografija. 1948. № 1. S. 63-89. (in Russian).

40. Tyvodar M.P. Etnografija Zakarpattja : Istoryko-etnografichnyj narys. Uzhgorod : Ghrazhda, 2011. 416 s.: il. (in Ukrainian).

41. Chopyk-Mykunda I. Istorija i kuljtura sela Tereblyja. Mukachevo: Karpatsjka vezha, 2008. 199 s. (in Ukrainian).

42. Shuljgha I.Gh. Socialjno-ekonomichni vidnosyny i klasova borotjba na Zakarpatti v kinci KhVIII – pershij polovyni KhIKh st. Ljvi v: V-vo Ljviv. u-tu, 1965. 319 s. (in Ukrainian).

SUMMARY

WOMEN SHIRTS OF THE TEREBLERITSKYS DOLINJAS THE END OF THE XIX - THE FIRST HALF OF THE XX CENTURY

V. Kotsan (Uzhhorod)

In the article on the basis of stock collections of the Local history museum at the library of the village of Terebly Tyachiv district, Transcarpathian regional museum named after. T. Legotsky, the Transcarpathian museum of folk architecture and life, the Museum of ethnography and crafts of the Institute of ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine (Lviv), as well as available literature, a comprehensive analysis of the cut and embroidery of traditional women's shirts of the Terebleritskys dolinjans of the late XIX - first half of the XX century was carried out. This locally-territorial center of ethnographic group of the Transcarpathian dolinjans covers separate villages of Khust, Tyachiv and Mizhhirsky districts. The author describes in detail the fabrication process of the cloth at home. The main raw material for this served linen, hemp and woolen yarn. The shirt, as the most ancient kind of knitted garment, is one of the most important elements in the allocation of local types of folk costumes with their particular details. It indicates age, gender, marital status, occupation of its owner. The placement of embroidery on shirts, ornamental motifs, and their composition are closely linked to the overall trim and shirt decoration. The article describes in detail the process of cutting women's shirts in the studied region: the status of shirts, sleeves, upper chest («pazucha») on the forefront, decorative sutures and bends. Embroidery was decorated with a narrow collar, «axils», sleeves, cuffs. Under the ornamental composition of embroidery on the sleeves the author of the article identified the following types of shirts: «romovanka», «zaspulnitsa», «kositsi», «rukavy». His features were the coloring of the embroidery of women's shirts of various cells of the Terebleritsky dolinjans. To the ethno-identifying signs of cutting women's shirts of the Terebleritskys dolinjans, include the part («pazuchu»), the side poles («skosy») and the transverse flutter («gatyashi») in the lower part of the shirts and sleeves. Embroidery «dovgan» in Terebleritskys dolinjans in the XIX century was characterized by the widespread advantage of geometric ornamental motifs, almost continuous embroidery of sleeves, gradual transition from single-color to two-color, and from it - to polychrome embroidery.

Keywords: women's shirt, cut, hairpin, sleeve, cuffs, collar, embroidery, ornamental composition, color.

ІЛЮСТРАЦІЇ

Рис. 1. Крій традиційної жіночої сорочки терблеріцьких долинян. Рисунок Р.І. Пилипа.

Рис. 2. Дівчина у традиційному народному вбранні терблеріцьких долинян. Реконструкція. 2015 р. Фото з архіву автора.

Рис. 3. Дівчата у традиційному народному вбранні. Терблеріцька долина. Фото С.К. Маковського.

Рис. 4. Вишивка на рукавах жіночої сорочки – «заспутьниця». Село Данилово Хустського району. Фото з архіву автора.

Рис. 5. Фрагмент вишивки на рукаві жіночої сорочки – «косиці». Село Стеблівка Хустського району. Фото з архіву автора.

Рис. 6. Вишивка на рукавах жіночої сорочки – «рукави». Село Синевир Міжгірського району. Фото з архіву автора.

ОБЛАСНА ПРЕСА ЯК ЗАСІБ ФОРМУВАННЯ ІДЕНТИЧНОСТІ НАСЕЛЕННЯ ЗАКАРПАТТЯ У 1944-1953 рр.

Леньо П. Ю. (Ужгород)

Предметом дослідження статті є матеріали обласної періодики пізньо-сталінського періоду. На їх основі автор виявляє засоби та сюжети посередництвом яких радянська влада впливала на формування ідентичності українців Закарпаття в 1944-1953 рр. З моменту заснування підконтрольної радянській владі обласної преси у ній регулярно публікувалися статті професійних істориків чиє завдання було переконати місцеве населення в історичній закономірності процесу возз'єднання Закарпаття з радянською Україною. З метою активізації етнічності місцевих українців-русинів у цих публікаціях використовували аргументи, що зазвичай мають високий мобілізаційний потенціал. Серед них були, зокрема, апеляції до почуття національної образи, творення й використання образів віковичних «братів» та «ворогів», маніпулювання історичними фактами, викривання ворогів комуністичного режиму. Результатом цих публікацій стало формування офіційного дискурсу про минуле краю, яке описувалося виключно в негативних відтінках. Окрім обґрунтування українських претензій на територію Закарпаття посередництвом аргументів історії та етнографії, засобами газетних публікацій забезпечували виховання лояльності до комуністичної влади й патріотизму щодо Радянського Союзу. Формування радянського світогляду йшло поруч із насадженням ідеології великоросійського культурного домінування, що проявилось в значній диспропорції опублікованих матеріалів, які мали відношення до української чи російської історії на користь останніх. Автор приходить до висновку, ця тенденція проявилася як тільки процес входження Закарпатської України до складу Радянського Союзу став незворотнім і як наслідок відпала необхідність у етнічній мобілізації закарпатських українців. Обласна преса почала продукувати звичний для радянського інформаційного простору продукт, метою якого було формування людини з радянським (тобто наднаціональним) типом світогляду.

Ключові слова: Закарпатська Україна, газети обкому партії, історична політика, мобілізація етнічності, образ ворога, ідентичність.

Постановка проблеми. Завданням даного дослідження є аналіз друкованих органів обкому компартії Закарпатської України/Закарпатської області на предмет виявлення способів/засобів/сюжетів завдяки яким ЗМІ впливали на формування ідентичності населення цього регіону

Наш інтерес до періодики спричинений тим, що радянська преса виконувала роль основного інструменту державної пропаганди, тож її аналіз може розкрити механізми впливу на колективні уявлення та пам'ять закарпатців. У цьому контексті нас приваблює також теза про роль щоденного масового ритуалу читання газет, який рефлектує «... *яскравий образ секулярної, історично захронометрованої уявної спільноти*» [1, с. 55]. Преса забезпечувала відчуття колективної співпричетності читачів та усвідомлення ними синхронності подій, які одночасно відбуваються в різних куточка держави чи взагалі всього світу, що є одним із чинників, який призводить до ототожнення індивідів із членством уявленої спільноти. І саме такою спільнотою для закарпатців був народ, членами якого вони задекларували бажання стати в Маніфесті про возз'єднання.

Ясна річ, що періодичні друковані органи попередніх (чехословацького та угорського) політичних режимів на Закарпатті також відіграли подібну роль. Однак, слід пригадати, що українці-русини, які склали більшість місцевого населення, тоді не були представниками титульного етносу, а їх

мова не являлася мовою влади (окрім кількадечного існування Карпатської України). Таку можливість вона отримала тільки після «визволення краю» та проголошення у листопаді 1944 року Маніфесту про возз'єднання із Радянською Україною, хоча, як виявилось згодом, цей статус їй доводилося ділити з російською мовою.

Хронологічний період дослідження – від «визволення» краю восени 1944 р., після чого в регіоні з'явилася підконтрольна новій комуністичній владі періодика, яка стала інструментом агітації та органом для оприлюднення прийнятних «на горі» рішень. Верхня хронологічна межа пов'язана із пом'якшенням тоталітарного режиму після смерті Сталіна в 1953 році. Це проявилось в зміні риторики газетних матеріалів та змісті публікацій. Насамперед слід відмітити збільшення кількості сюжетів про Леніна, який до 1953 року знаходився зазвичай в тіні свого наступника та поступове витіснення згадок про Сталіна.

Джерельною базою дослідження є ті матеріали закарпатської преси, які містять історичні та інші сюжети, що апелюють до національних та патріотичних почуттів, маніпулюють суспільною свідомістю за рахунок протиставлення «своїх» та «чужих» народів, окреслюють межі нової для закарпатців «Батьківщини» – Радянського Союзу тощо.

Упродовж досліджуваного періоду в регіоні виходило кілька газет обкому Комуністичної Партії Закарпатської України (згодом Закарпатської області). Серед них: «Закарпатська Україна» (від

1949 року «Советское Закарпатье»), яку публікували українською мовою, однак після утворення Закарпатської області на початку 1946 р. вирішили видавати російською. Крім неї були: «Молодь Закарпаття» та «Закарпатська правда». Остання спершу існувала в єдиному форматі, однак від 1949 року друкувалася одночасно у двох варіантах – українською та російською мовами. Обидві вміщували фотографії й статті різних авторів, а їх контент іноді суттєво відрізнявся в деталях, але загалом, як і згадані вище, вони були змушені переповідати новини всесоюзних «Правды», «Известий» та республіканської газети «Радянська Україна», розбавляючи ці відомості місцевим матеріалом. Виходила також угорськомовна «Kárpáti Igaz Szó», яка змістом мало відрізнялася від інших та молодіжна «Kárpáton túli Ifjúság», що являлася угорською реплікою «Молоді Закарпаття». У ході дослідження траплялися газети окружних (районних) центрів, чий зміст чудово рефлектують їх назви: «Сталінське слово» (м. Хуст), «Сталінський прапор» (м. Виноградів), «Прапор перемоги» (м. Мукачево), «Сталінським шляхом» (сmt. Великий Березний), «Ленінським шляхом» (м. Рахів), «Радянська Верховина» (сmt. Міжгір'я) і т.д. Їх контент часто дублював відомості обласних газет, а тому у цій статті предметом аналізу вони не будуть.

Газети обкому компартії були покликані поширювати ідеологічну пропаганду й рішення органів влади, виховувати лояльне владі суспільство, формувати світогляд та інформувати краян про новини культурного, економічного чи політичного характеру. Перед публікацією всі матеріали проходили цензурну перевірку на предмет відповідності офіційно-дозволеній інтерпретації подій. Однак для даного дослідження ідеологічна тенденційність та ангажованість радянської преси не є перешкодою. Швидше навпаки – орієнтація на випуск суворо цензурованої інформації дозволяє зафіксувати пріоритети радянської історичної та національної політики на Закарпатті.

Матеріал, що необхідний для даного дослідження і який рефлектує засоби творення ідентичності (національної та радянської) розсипаний в низці статей та повідомлень, які на перший погляд не мають відношення до предмету пошуків. Однак, якщо брати до уваги не зміст окремих номерів, а спробувати рефлектувати їх у комплексі та контексті тогочасних подій, то вимальовується доволі логічна картина, яка відображає цілеспрямовану державну політику по формуванню ідентичності місцевого населення.

Історіографія проблеми. Слід відмітити, що дослідження радянського періоду на основі матеріалів періодики не є новітнім підходом. Серед цікавих, як в плані фактичного матеріалу, так і методології, можна згадати недавню монографію Катерини Еремєєвої [10]. Вона зосередилася на вивченні функціонування політичного гумору в соціокультурному середовищі Радянської України. В якості джерела історикня обрала радянський сатиричний журнал «Перець» і, як виявилось, цього було достатньо, щоб використовуючи його тексти

та карикатури створити оригінальне дослідження. Іншим прикладом є книжка Яна Плампера, де ціла глава повністю базується на основі публікацій газети «Правда» [35]. Особливість авторського підходу в тому, що він навіть не брав текстовий матеріал, а аналізував тільки візуальні репрезентації Сталіна.

Що ж до закарпатських студій, то матеріали місцевої періодики використовують для висвітлення окремих аспектів та епізодів радянського періоду в житті нашого краю [9; 25; 27]. Характерна ознака цих досліджень те, що вони обмежуються використанням тільки фактографічної складової цього джерела. Таким чином, поза увагою залишаються, наприклад, візуальні репрезентації представлені у пресі, контент-аналіз періодичних видань і т.д. Загалом, вивчення історії шляхом аналізу преси залишається перспективним напрямком вітчизняних і регіональних наукових студій на основі яких можна вивчати не тільки давноминулі події, але й новітню історію, що не так давно продемонстрував молодий ужгородський вчений [32].

Виклад основного матеріалу. Офіційний історичний гранд-наратив описуючи процес входження Закарпаття до складу Української РСР досі аргументує його закономірність телеологічними за своєю суттю тезами про споконвічні прагнення українців краю до життя в єдиній українській родині, які були софрмовані ще в радянські часи. Такий підхід суттєвим чином спрощує історичну минувшину регіону, адже навіть у міжвоєнний період для місцевого русинського населення була характерна незавершеність процесів національного самоусвідомлення. У їх середовищі визрівали щонайменш три конкурентні національні проекти, кожен з яких мав потенціал розвитку: українофільський, русинофільський та русофільський [8, с. 210]. Однак радянську владу, яка розглядала активізацію національного руху місцевого населення насамперед як засіб для реалізації своїх геополітичних планів по збільшенні території країни жоден із них не влаштовував, оскільки навіть український (тобто націоналістичний/волошинський) варіант не вписувався в рамки ідентичності радянських українців.

Авторитет «визволителів» та їх активна пропагандистська робота в жовтні-листопаді 1944 року сприяли тому, що ідея возз'єднання Закарпатської України із Українською РСР швидко здобула підтримку краян, результатом чого став І З'їзд народних комітетів та проголошення Маніфесту про возз'єднання [26, с. 94-100]. Вирішальну роль в успішній мобілізації етнічності місцевих русинів зіграла перспектива отримати статус титульного етносу та поширення тези про багатівкове чужоземне рабство, про що переконували населення професійні агітатори, а згодом і матеріали комуністичної преси.

На території Закарпатської України радянська влада заснувала низку газет, які стали фактично єдиним офіційним джерелом інформації для населення. Ці ЗМІ провели масштабну роботу по створенню потрібної владі суспільної підтримки у

процесі інкорпорації краю до складу країни Рад. Для цієї справи залучали професійних істориків та письменників, які намагалися створити такий ексклюзивістський наратив, де історія краю виглядала органічно вписаною у всеукраїнський контекст. Слід відмітити, що елементи подібної риторики в узагальненому вигляді простежуються уже в тексті Маніфесту [18, с. 394], який мабуть і став основою для подібних пізніших історіописань.

Вже за кілька тижнів після I-го З'їзду народних комітетів Закарпатської України спершу у республіканській, а згодом і закарпатській пресі надрукували статті історика М. Покровського та поета й мовознавця М. Рильського риторика котрих не дає підстав сумніватися в їх замовному характері. У своїй публікації М. Покровський [34] простежує історію Закарпаття від літописних часів до сучасності, обґрунтовуючи спільність населення краю із українським народом. Слушно наголошуючи на незначній кількості знань про історію краю від середньовічної доби і фактично аж до XIX ст., вчений, однак, не забуває постійно наводити приклади про століття страждань місцевих українців від «ярма угорських загарбників». Останні завжди прагнули придушити самобутність українців регіону, які не приховували симпатій до російського народу та не полишали надій на майбутнє возз'єднання із братами-українцями.

Відомий поет, Максим Рильський, теж долучився до аргументування закономірності процесу збирання українських земель, який нарешті вдалося завершити «*під мудрим керівництвом Сталіна*». В емоційній образно-поетичній розвідці [38] він пригадав про перебування краю у складі Київської Русі та держави Лева Даниловича; не забув наголосити про вікове рабство місцевого населення під владою угорських панів та столітні прагнення українців-русинів до возз'єднання з братами-українцями. У цій публікації він використовував вислови, які невдовзі стали звичними в наративах про возз'єднання Закарпаття з Українською РСР: «*торжество історичної справедливості*»; «*возз'єднання народів у межах споконвічних земель*»; «*прагнення до злуки з російським народом*» «*сусідивороги*», «*угорське панство*».

У тому ж дусі дещо згодом вийшла стаття письменника Миколи Бажана [1]. У ній він теж повторював про українську споконвічність закарпатської землі, яка перебувала в чужоземному рабстві, таврував зрадників українського народу «волошинців» та передрікав щасливе майбутнє краю в складі радянської України. У статті він окремо пройшовся по Августину Волошину, використовуючи характерні для радянської преси того періоду епітети типу «*...націоналістична моська ... із конури у Хусті*», яка вірно служила Гітлеру і т.п.

Ці та інші публікації окреслили межі допустимої інтерпретації подій та оформили обриси офіційного дискурсу. Як наслідок, подібні за риторикою сюжети почали регулярно з'являтися на сторінках обласної преси упродовж кількох наступних років. Серед них були узагальнюючі

статті академічного характеру, зокрема, нарис А. Удальцова [43]. У ній він познайомив закарпатців із концепцією давньоруського народу, який був споконвічним господарем території, що включала східні Карпати. Академік наголосив, що той древній народ дав початок сучасним українцям, білорусам та росіянам, серед яких саме останні швидше за інших прийшли до ідеї створення національної держави та завершили формувати свою мову.

Інші статті наукового та ідеологічного характеру безпосередньо торкалися регіональної проблематики [12; 13; 17; 19; 24]. У них, окрім обґрунтування тези, що корінне населення Закарпаття являється частиною українського народу, критикували нерадянські версії історії УРСР та особливо старі регіональні історичні наративи про Закарпаття, дискредитували конкуруючі національні проекти. Після їх прочитання у читачів не мали залишатися сумніви в тому, що рутенський та націоналістичний (волошинський) варіант місцевої української ідентичності є провокацією зрадників українського народу.

Характерною особливістю цих статей є активне залучення історичної аргументації та прикладів міжетнічного протиставлення на рівні «свій» «чужий». Поширеною стала практика використання дихотомічних образів «клятих угорців», «угорських фашистів», «мачухи-Чехословаччини» з одного боку та «братів-українців», «великого старшого російського брата» з іншого. Типовим стало засилля принизливих епітетів, щодо ідеологічних опонентів радянської влади, які представляли для неї загрозу. Зокрема, «*... зоологическое отвращение...*» (по відношенню до рутенського філолога Ласло Чопея) та «*... ренегаты и фашисты...*» (щодо письменників типу В. Гренджі-Донського) [19], «*... мрази из политической биржи проститутков, предателей и двурушников...*» [42] (про волошинців, бровдіївців, фенциковців), «*... Грушевский и его закарпатские последыши...*» [13] (щодо прихильників концепції походження українського народу М. Грушевського) і т.д. Автори цих та подібних статей не забували підкреслювати прояви класової боротьби в середовищі місцевого українського населення [12; 17], яка у них органічно поєднувалася з прагненням до возз'єднання із «братами на сході». До речі, серед них особливі надії та мрії місцевий люд пов'язував із старшим (російським) братом.

У ході того, як процес радянзації краю став незворотним, українська тематика у публікаціях поступово починає розвиватися на тлі дедалі частіших згадок про традиційну історичну орієнтацію краян на росіян. Ця тенденція обласної закарпатської періодики не була чимось особливим. Війна спричинила відхід радянської влади від революційних догм в бік національно-державницької ідеології, перегляду ролі церкви, національного патріотизму. Однак, після її завершення, культивування етнічної самоцінності народів могло призвести до небажаних наслідків, а тому Сталін віддав перевагу ідеї звеличення великоросійського народу [5, с. 173]. Це чітко рефлектується на

сторінках обласної преси Закарпаття, що не дивує, оскільки необхідність у апелюванні до національних почуттів та мобілізації етнічності місцевих українців, які допомогли направити край в орбіту Радянського Союзу в принципі перестала бути необхідною.

Особливо виразно ця тенденція намітилася після відомого сталінського тосту «*За здоровье русского народа!*», який той проголосив 24 травня 1945 року на честь перемоги над гітлерівською Німеччиною. Наслідком стала поява численних хвалебних од від відомих та пересічних закарпатців, у яких вони регулярно нагадували, що «... *любовь к великому русскому народу имеет у нас глубокие исторические корни...*» [33], «... *трудящиеся Закарпатья пронесут в веках сердечную любовь и благодарность к старшему брату – великому русскому народу...*» [22] та інші подібні [6; 14; 16; 20; 41] і т.п.

Загалом наукові статті на історичну тематику в обласних газетах продовжували регулярно з'являтися упродовж трьох років після «визволення» краю, аж доки не відпала потреба пояснювати закарпатцям закономірність історичного процесу возз'єднання краю із Українською РСР перестала бути пріоритетною. І хоча подекуди історичні дослідження продовжували виринати на сторінках газет, однак ці, написані академічним стилем публікації, не могли привернути увагу більшості населення тим більше, що факти та аргументи, які в них використовувалися часто були маловідомі пересічним закарпатцям не знайомим із історією східних слов'ян.

Можливо тому, для заповнення прогалів в історичних знаннях пересічних закарпатців почали публікувати сюжети й відомості про відомих осіб. Вони з'являлися на дні народження цих людей й включали коротку біографію та розповідь про їх культурний спадок та історичну роль. У цих повідомленнях помітне домінування культурних героїв, які мали російське (чи російсько-радянське) походження, тоді як українських, місцевих чи зарубіжних було вміщено на порядок менше.

Нескладні кількісні підрахунки опублікованих матеріалів показали, що упродовж умовного календарного року обласні газети включали сюжети про 55 вихідців із Росії, 20 з України, 4 із територій братніх радянських республік, 11 іноземців та 4 закарпатців. Поміж осіб, що мають відношення до української історії та культури, окрім письменників і поетів (Т. Шевченко, Л. Українка, І. Франко, О. Кобилянська та ін.), згадали кількох вчених – Т. Лисенка та О. Богомольця, військового – М. Щорса, опришка О. Довбуша, повстанця Устима Кармалюка та князя Данила Галицького. З іноземців були композитори, науковці, першовідкривачі, революціонери (Цеткін, Дарвін, Амудсен, Шопен, Галілей та ін.). Схожий розподіл спостерігався серед радянських (переважно росіян за походженням) героїв. Місцеві герої включали комуністів і партизан: І. Туряницю, О. Борканюка, В. Русина та поета Шандора Петєфі. Слід додати, що хоча відомості про відомих історичних осіб публікували часто, однак на шпальтах газет вони з'являлися рідше, ніж

представники радянського пантеону вождів та героїв чи керівництво країни.

Окрім частих згадок про культурних героїв в газетах регулярно знаходимо чимало епізодів про події російської історії написані в доступному читачам публіцистичному стилі. Зокрема, кожна з обкомівських газет присвятила кілька номерів висвітленню подій підготовки та святкування 800-літнього ювілею Москви. На шпальтах «Молоді Закарпаття» зустрічаємо сюжети про річницю Куликовської битви, 185 років з дня взяття російськими військами Берліна (у 1760 році), 245-річний ювілей з дня виходу першого номера першої газети в Росії, 50-річчя МХАТУ та інші, які формували уявлення про славні сторінки історії «нашої Батьківщини».

У той же час на сторінках газет значно рідше та скромніше згадували про минуле Києва [23; 44] чи події української історії. Серед них були замітки про річницю битв козаків під Пилявцями та Хотиним, а також кілька статей про роль Богдана Хмельницького у об'єднанні та вічній дружбі братніх народів. І тільки напередодні та на честь наближення 300-річчя Переяславської Ради в 1954 році у пресі частішають статті присвячені цій події.

Власне, з усієї української тематики тільки Тарас Шевченко міг конкурувати із російськими культурними героями за кількістю опублікованих матеріалів, оскільки йому зазвичай присвячували чимало уваги у дні його народження. Однак, як того вимагала радянська ідеологія, у сюжетах про Шевченка акцентували увагу на його ролі ідейного борця проти експлуататорських класів нівелюючи національну складову його поетичної творчості [4].

Ще одним інструментом виховання історичної свідомості й водночас засобом формування радянського патріотизму стала поява сталих газетних рубрик у яких розповідалося про Радянський Союз, республіки, міста та відомі пам'ятки країни й області. У «Закарпатській Україні» від серпня 1945 р. з'явилася рубрика «*Вивчаємо нашу велику батьківщину*», де друкували матеріали про союзні республіки. Від 1947 року в газеті фігурували колонки «*Познай свою Родину*», «*Познай свій край*», «*По Ужгороду и области*». У газеті «Молодь Закарпаття» у розділі «*Справка и консультации*» виходили репортажі про республіки Радянського Союзу. Була рубрика «*По нашей Батьківщині*» (іноді «*Наша Батьківщина*»), де був матеріал із теренів усієї країни Рад, а також не регулярна «*Навіки священні місця*» з інформацією про сакральні й пам'ятні для революціонерів місця-локації. У 1947 році у цій газеті з'явився розділ «*По Советскому Союзу*»; а в 1954 році «*Дорогі серцю назви*». Завданням останньої рубрики було розказувати читачам про назви, які мають відношення до російської мови, історії та культури (наприклад, про вул. Руську і Московську набережну в Ужгороді, про с. Пушкіново чи с. Руське і т.д.). У той же час газета «Закарпатська Правда» могла похвалитися колонками «*По радянській батьківщині*», «*По радянському Закарпаттю*», «*По нашей области*», «*По городам советской Украины*», «*По городам*

нашій області», які розкривали закарпатцям переважно інформацію про велику радянську країну.

Згадані газетні рубрики поєднували як текстову, так і візуальну інформацію, чим відрізнялися від статей академічного характеру своєю демократичністю й доступністю для сприйняття. На перший погляд їх мета полягала у розширенні географічних горизонтів читачів та водночас формуванні відчуття, що країна належить усім громадянам Союзу. Однак не менш важливим завданням було виховання любові до Батьківщини. До речі, плекання радянського патріотизму належало до пріоритетних завдань преси. Недарма у всіх друкованих органах обкому компартії упродовж кількох перших років звичною була наявність публікацій про роль, значення й силу радянського патріотизму, про любов радянської людини до Батьківщини, яка з радістю віддасть за неї життя [3; 28; 31; 37]. Цікаво, що подібні матеріали, як нерідко відзначала редакція, вона була змушена публікувати, оскільки про це у листах вимагають читачі.

Вихованню радянського патріотизму та усвідомленню відчуття спорідненості з представниками усього «великого руського народу» сприяли регулярні поїздки місцевих жителів до української та союзної столиць. Результатом була поява на сторінках обласної преси захоплених вражень відомих і пересічних закарпатських ударників праці. Один із перших подібних репортажів надрукували ще в грудні 1944 року. Це був текст виступу професора Петра Лінтура [21], який той проголосив на I-му з'їзді щойно заснованого місцевого союзу молоді. У ньому він ділився своїми переживаннями внаслідок відвідин Москви та Києва.

У його емоційному тексті можна виокремити кілька смислових блоків, що мають значення для обґрунтування тези про конструювання та оформлення обрисів ідентичності спільноти членами якої закарпатці збиралися стати. У своїй доповіді П. Лінтур підкреслив, що бував у багатьох європейських містах (зокрема, Венеції, Риму). Однак всюди вважався чужоземцем, на відміну від Києва та Москви у яких одразу відчув себе на Батьківщині. Він згадував про пам'ятник Володимиру над Дніпром, бібліотеку ім. Леніна, Червону площу, Кремль та інші «сакральні» місця які побачив й під впливом яких відчув себе немов у казці. Автор апелював до почуття спорідненості всіх «русских»: «москвичей, киевлян и закарпатоукраинцев» та інших представників нової «Родины», за яку, на його переконання, кожен з присутніх у залі комсомольців, віддасть якщо потрібно своє життя. Остання теза, згідно публікації, супроводжувалася бурхливими оплесками присутніх.

Цей, а також низка подібних текстів про Москву, москвичів та улюбленого вождя [11; 15; 29; 30; 36; 39; 40; 45], регулярно з'являлися в газетах. Можна сумніватися, чи були вони правдивими, чи мали замовний характер, однак вони формували у читачів враження про повернення до рідної сім'ї, про щире зацікавлення й поінформованість росіян у долі братів із-за Карпат, про те, що Москва найкраще

місто на планеті і т.д. Дещо пізніше – у 1960-70 рр. необхідність у подібних емоційних текстах, які виховували почуття гордості та співпричетності до єдиної великої родини відпала. Однак практика поїздок до священних місць, які мали характер своєрідного паломництва (зокрема, по ленінським місцям чи шляхом бойової слави певної військової частини) залишилися інструментом формування єдності радянського населення до кінця існування СРСР.

У той же час публікувалися багато інших матеріалів що мали завданням вплив на формування свідомості тогочасного закарпатця. Зокрема, чимало розповідалося про всі офіційні революційні та інші радянські свята. Хід кожного значимого свята детально розписувався в крайових газетах. У такого роду сюжетах завжди дотримувалася ієрархія: спершу йшов матеріал про святкування в Москві, далі про Київ і нарешті про обласні та районні урочисті паради, мітинги та святкування. Загалом, подібні публікації, разом із іншими, були покликані викликати відчуття гордості за спільноту, яка займає найбільш високе місце в ієрархії держав та народів й володіє значним набором відомих історичних та культурних героїв світового рівня.

Висновки. Упродовж 1944-1953 рр. радянська преса була головним інструментом впливу та пропаганди комуністичної влади на Закарпатті за допомогою якого влада впливала на формування ідентичності краян. У період масового руху місцевих русинів за возз'єднання із Радянською Україною одним із завдань ЗМІ було забезпечення підйому націоналістичних почуттів краян за рахунок аргументів, що мають високий мобілізаційний потенціал. Бажаної мети у газетних матеріалах досягали шляхом культивування почуття національної образи місцевих українців, яких переконували про багатовікове вікове рабство внаслідок угорського панування. У публікаціях активно використовували протиставлення за етнічним принципом, внаслідок чого угорці набули статусу одвічного ворога-гнобителя місцевих українців, Чехословаччина зображувалася в образі мачухи, а українці та росіяни стали братами закарпато-українців. Загалом, у історичних розвідках вся дорадянська історія краю описувалася в дуже похмурих тонах, тоді як попереду на закарпатців чекало щасливе майбутнє в радянській родині.

У статтях професійних істориків і письменників та емоційно-патріотичних повідомленнях повторювали тези про історичну закономірність руху за возз'єднання з радянської Україною, приводили аргументи про одвічну українськість територій Закарпаття. Матеріали такого роду активно публікували приблизно два роки після чого вони поступово зникають із газетних колонок. Зокрема в «Закарпатской правде», яка почала виходити з 1949 року, подібні статті уже не зустрічаються, хоча не варто відкидати той факт, що російськомовна аудиторія газети, в силу її не місцевого походження, всіх тих аргументів про які мовиться у попередніх рядках не потребувала.

Із текстів аналізованих публікацій помітно, що вже від початку 1945 року в них починає фігурувати «великорусская» тематика, а росіяни «прописуються» в ролі «старшого брата» на постійній основі, як, власне, у всьому інформаційному просторі СРСР по завершенню війни. В обласних ЗМІ поступово формується новий дискурс, що співпав у часі із завершенням процесу входження

краю до складу Української РСР. Пріоритетом стало пропагування радянського патріотизму в його «великоросійській» обгортці. У пресі продовжували виходити популярні повідомлення на історичну та географічну тематику, однак та їх частка, що мала відношення до України була незрівнянно меншою за кількістю, ніж російська та радянська.

Список використаних джерел

1. Бажан Микола. Наша споконвічна земля // Шляхом жовтня. Визволення Радянською Армією Закарпатської України і возз'єднання її з Радянською Україною. Т. VI (VIII.1944-I.1946 pp.), Ужгород: Видавництво «Карпати». 1965. С. 312-313.
2. Бенедикт Андерсон. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму. К.: Критика, 2001. 271 с.
3. Биба И. Воспитание советского патриотизма на уроках географии // Советское Закарпатье. 1949. № 42. С. 3.
4. Борисов И.К. Шевченко и русская литература // Закарпатская Украина. 1946. 9 марта. С. 3.
5. Бордюгов Г.А. Октябрь. Сталин. Победа. Культ юбилеев в пространстве памяти. М. : АИРО-XXI, 2010. 256 с.
6. Великий русский народ – Закарпатье // Закарпатская правда. 1949. 24 мая. С. 3.
7. Всепобеждающая сила советского патриотизма // Закарпатская Украина. 1947. 30 октября. С. 1.
8. Гийдел Ернест. Рутенія über alles, Україна Модерна. Стандарти науки і академічне середовище. Київ-Львів: КРИТИКА. 2007. Число 1 (12). С. 191–217.
9. Данилец Ю. Антирелигиозная пропаганда в периодике Закарпатской области УССР в 1950-1960 гг. // Greckokatolickea cirkev na Slovensku vo svetle vyrocí IV b. Presov. 2016. S. 49–58.
10. Єремєєва Катерина. Бити сатирою. Журнал Перець в соціокультурному середовищі Радянської України, Харків : Раритети України, 2018. 200 с.
11. Зварич Гафія. Я бачила рідного Сталіна // Молодь Закарпаття. 1950. № 2. С. 2.
12. Коломиец И.Г. До конца разоблачить буржуазно-националистические извращения истории Закарпаття // Закарпатская Украина. 1946. № 210. С. 2.
13. Коломиец И. Фурманов С. Эпигоны Грушевского и его «школы». Исторические фальсификации украинско-немецких националистов // Закарпатская Украина. 1948. 28 февраля. С. 5.
14. Константинов Ф. Выдающаяся нация // Закарпатская Украина. 1947. № 119. С. 3.
15. Кополович Иван. В країні чудес (Подорож до Москви) // Закарпатська правда. 1945. 3-5-7-10 січня. С. 3.
16. Лебедев В. Російський народ – видатна нація // Закарпатська правда, 1945. 13 липня. С. 2-3.
17. Лелекач Н. Против буржуазных извращений в истории Закарпаття // Закарпатская Украина. 1947. № 295. С.5.
18. Леню Павло. Мобілізація етнічності населення Закарпаття у період превентивної радянзації краю (1944-1946 pp.) // Археологія, етнологія та охорона культурної спадщини Південно-Східної Європи. Збірка наукових робіт присвячена 25-річчю кафедри археології та етнології України Одеського національного університету імені І.І. Мечникова, Одеса : ОНУ. 2018. С. 391-399.
19. Линтур П. Борьба с низкопоклонством перед Западом – важнейший участок работы в Закарпатье // Закарпатская Украина. 1947. 27 августа. С. 5.
20. Линтур П. Животворный родник // Закарпатская Украина. 1947. № 119. С.6.
21. Линтур П. О самом прекрасном в жизни // Закарпатська Україна. 1944. № 18. С. 3.
22. Манайло Ф. Спасибо вам, наши братья с Востока! // Закарпатская Украина. 1947. 16 января. С.4.
23. Мирославский О. По родной советской Украине (Закарпатский ансамбль песни и танца на гастролях) // Закарпатская Украина. 1947. № 205. с.7.
24. Мишко Д. Буржуазно-националистические взгляды М.С.Грушевского на историю Украины // Закарпатская Украина. 1947. 24 сентября. С. 4.
25. Міщанин В. Висвітлення питань релігії і Церкви в комуністичній пресі Закарпаття 1944 – початку 1950-х pp. // Наукові Записки Богословсько-історичного науково-дослідного центру імені архімандрита Василя (Проніна). Мукачєво: Мукачівська православна єпархія, 2018. № 5. С. 177–184.
26. Міщанин Василь. Радянська Закарпаття 1944-1950 pp. Ужгород : РІК-У, 2018. 644 с.
27. Міщанин Василь. Становлення та утвердження комуністичного режиму в Румунії у висвітленні закарпатської періодики, Relații româno-ucrainene. Istorie și contemporaneitate / Румунсько-українські відносини. Історія і сучасність, Satu Mare-Bucuresti: Editura Muzeului Sătmărean, Editura RCR Editorial, 2018. S. 191–205.
28. Морозов М. Радянський патріотизм – велика сила // Закарпатська Правда. 1945. 20 травня. С. 2.
29. Наша сила, наша слава, наша молодість – Москва // Закарпатская Украина. 1947. 7 вересня. С. 5.
30. Оберлендер Э. Я видел Сталина // Закарпатская Украина. 1947. 7 сентября. С. 5.
31. О советском патриотизме // Закарпатская Украина. 1945. 3 лютого. С. 2.
32. Офіцинський Юрій. Сучасна російсько-українська війна (за матеріалами газети «The New York Times» 2013-2017 pp.), Ужгород, РІК-У, 2018. 312 с.
33. Патрус-Карпатський А. Спасибо тебе, великий русский брат // Закарпатская Украина. 1946. 9 апреля. С. 3.
34. Петровський М.Н. Закарпатська Україна (історична довідка) // Закарпатська Україна. 1944. № 21. С.2.
35. Плампер Ян. Алхимия власти. Культ Сталина в изобразительном искусстве. М. : Новое литературное обозрение, 2010. 496 с.
36. Пневчук М.И. И все они родные // Закарпатская Украина. 1947. 7 сентября. С. 5.
37. Потапов О. Сила советского патриотизма // Молодь Закарпаття. 1945. № 8. С.2.
38. Рильський Максим. За торжество справедливості // Закарпатська Україна. 1944. № 21. С.1.
39. Ти наша радість, наша мати мила, наша Москва // Закарпатська правда. 1947. 7 вересня. С. 3.
40. Славний ювілей // Молодь Закарпаття. 1947. 7 вересня. С.1.

41. Туряница И. Русский народ и Закарпатье // Закарпатская Украина. 1947. № 119. С. 2.
42. Туряница И. Сталин и Закарпатье // Закарпатская Украина. 1946. № 70. С. 2.
43. Удальцов А. Походження руського народу // Закарпатська Україна. 1945. № 70. С. 3.
44. Хайнас В. Киев наша гордость // Молодь Закарпаття. 1945. № 7. С. 3.
45. Химич А. Мой город // Закарпатская Украина. 1947. 7 сентября. С. 6.

References

1. Bazhan Mykola. Nasha spokonvichna zemlja // Shljakhom zhovtnja. Vyzvolennja Radjansjkoju Armijeju Zakarpatsjkoji Ukrajinu i vozzjednannja jiji z Radjansjkoju Ukrajinou. T. VI (VIII.1944-I.1946 rr.), Uzhghorod: Vydavnyctvo «Karpaty». 1965. S. 312-313. (in Ukrainian).
2. Benedykt Anderson. Ujavleni spiljnoty. Mirkuvannja shhodo pokhodzhennja j poshyrennja nacionalizmu. K.: Krytyka, 2001. 271 s. (in Ukrainian).
3. Biba I. Vospitanie sovetskogo patriotizma na urokah geografi // Sovetskoe Zakarpat'e. 1949. № 42. S. 3. (in Russian).
4. Borisov I.K. Shevchenko i russkaja literatura // Zakarpatskaja Ukraina. 1946. 9 marta. S. 3. (in Russian).
5. Bordjugov G.A. Oktjabr'. Stalin. Pobeda. Kul't jubileev v prostranstve pamjati. M. : AIRO-HHI, 2010. 256 s. (in Russian).
6. Velikij russkij narod – Zakarpat'ju // Zakarpatskaja pravda. 1949. 24 maja. S. 3. (in Russian).
7. Vsepobezhdajushhaja sila sovetskogo patriotizma // Zakarpatskaja Ukraina. 1947. 30 oktjabrja. S. 1. (in Russian).
8. Ghyjdel Ernest. Rutenija über alles, Ukrainia Moderna. Standarty nauky i akademichne seredovyshhe. Kyjiv-Ljviv: KRYTYKA. 2007. Chyso 1 (12). S. 191–217. (in Ukrainian).
9. Danilec Ju. Antireligioznaja propaganda v periodike Zakarpatskoj oblasti USSR v 1950-1960 gg. // Grekokatolickea cirkev na Slovensku vo svelte vyroci IV b. Presov. 2016. S. 49–58. (in Russian).
10. Jeremjejeva Kateryna. Byty satyroju. Zhurnal Perecj v sociokulturnomu seredovyshhi Radjansjkoji Ukrajinu, Kharkiv : Rarytety Ukrajinu, 2018. 200 s. (in Ukrainian).
11. Zvarych Ghafija. Ja bachyla ridnogo Stalina // Molodj Zakarpat'tja. 1950. № 2. S. 2. (in Ukrainian).
12. Kolomic I.G. Do konca razoblachit' burzhuazno-nacionalisticheskie izvrashhenija istorii Zakarpat'ja // Zakarpatskaja Ukraina. 1946. № 210. S. 2. (in Russian).
13. Kolomic I. Furmanov S. Jepigony Grushevskogo i ego «shkoly». Istoricheskie fal'sifikacii ukrainsko-nemeckih nacionalistov // Zakarpatskaja Ukraina. 1948. 28 fevralja. S. 5. (in Russian).
14. Konstantinov F. Vydajushhajasja nacija // Zakarpatskaja Ukraina. 1947. № 119. S. 3. (in Russian).
15. Kopolovych Ivan. V krajini chudes (Podorozh do Moskvy) // Zakarpatsjka pravda. 1945. 3-5-7-10 sichnja. S. 3. (in Ukrainian).
16. Lebedjev V. Rosijskij narod – vydatna nacija // Zakarpatsjka pravda, 1945. 13 lypnja. S. 2-3. (in Ukrainian).
17. Lelekach N. Protiv burzhuaznyh izvrashhenij v istorii Zakarpat'ja // Zakarpatskaja Ukraina. 1947. № 295. S.5. (in Russian).
18. Lenjo Pavlo. Mobilizacija etnicnosti naselennja Zakarpat'tja u period preventyvnoji radjanizaciji kraju (1944-1946 rr.) // Arkheologhija, etnologhija, ta okhrona kul'turnoji spadshhyny Pivdenno-Skhidnoji Jevropy. Zbirka naukovykh robit prysvjachena 25-richchju kafedry arkheologhiji ta etnologhiji Ukrajinu Odesjkogho nacionalnogho universytetu imeni I.I. Mechnykova, Odesa : ONU. 2018. S. 391-399. (in Ukrainian).
19. Lintur P. Bor'ba s nizkopoklonstvom pered Zapadom – vazhnejshij uchastok raboty v Zakarpat'e // Zakarpatskaja Ukraina. 1947. 27 avgusta. S. 5. (in Russian).
20. Lintur P. Zhivotvornyj rodnik // Zakarpatskaja Ukraina. 1947. № 119. S.6. (in Russian).
21. Lintur P. O samom prekrasnom v zhizni // Zakarpats'ka Ukraina. 1944. № 18. S. 3. (in Russian).
22. Manajlo F. Spasibo vam, nasi brat'ja s Vostoka! // Zakarpatskaja Ukraina. 1947. 16 janvarja. S.4. (in Russian).
23. Miloslavskij O. Po rodnoj sovetskoj Ukraine (Zakarpat'skij ansambl' pesni i tanca na gastroljah) // Zakarpatskaja Ukraina. 1947. № 205. s.7. (in Russian).
24. Mishko D. Burzhuazno-nacionalisticheske vzgljady M.S.Grushevskogo na istoriju Ukrainy // Zakarpatskaja Ukraina. 1947. 24 sentjabrja. S. 4. (in Russian).
25. Mishhanyn V. Vysvitlennja pytanj relighiji i Cerkvy v komunistychnij presi Zakarpat'tja 1944 – pochatku 1950-kh rr. // Naukovi Zapysky Boghoslovsko-istorychnogho naukovu-doslidnogho centru imeni arhimandryta Vasylija (Pronina). Mukachevo: Mukachivskaja pravoslavna jeparkhija, 2018. № 5. S. 177–184. (in Ukrainian).
26. Mishhanyn Vasylj. Radjanizacija Zakarpat'tja 1944-1950 rr. Uzhghorod : RIK-U, 2018. 644 s. (in Ukrainian).
27. Mishhanyn Vasylj. Stanovlennja ta utverdzhennja komunistychnogho rezhymu v Rumuniji u vysvitlenni zakarpatsjkoji periodyky, Relacij româno-ucrainene. Istorie și contemporaneitate / Rumunsjko-ukrajinsjki vidnosyny. Istorija i suchasnistj, Satu Mare-Bucuresti: Editura Muzeului Sătmărean, Editura RCR Editorial, 2018. S. 191–205. (in Ukrainian).
28. Morozov M. Radjanskij patriotizm – velyka syla // Zakarpatsjka Pravda. 1945. 20 travnja. S. 2. (in Ukrainian).
29. Nasha sila, nasha slava, nasha molodost' – Moskva // Zakarpatskaja Ukraina. 1947. 7 veresnja. S. 5. (in Russian).
30. Oberlender Je. Ja videl Stalina // Zakarpatskaja Ukraina. 1947. 7 sentjabrja. S. 5. (in Russian).
31. O sovetskom patriotizme // Zakarpatskaja Ukraina. 1945. 3 ljutogo. S. 2. (in Russian).
32. Oficynskij Jurij. Suchasna rosijsko-ukrajinsjka vijna (za materialamy ghazety «The New Zork Times» 2013-2017 rr.), Uzhghorod, RIK-U, 2018. 312 s. (in Ukrainian).
33. Patrus-Karpatskij A. Spasibo tebe, velikij russkij brat // Zakarpatskaja Ukraina. 1946. 9 aprelja. S. 3. (in Russian).
34. Petrovskij M.N. Zakarpatsjka Ukrajinu (istorychna dovidka) // Zakarpatsjka Ukrajinu. 1944. № 21. S. 2. (in Ukrainian).
35. Plamper Jan. Alhimija vlasti. Kul't Stalina v izobrazitel'nom isskustve. M.: Novoe literaturnoe obozrenie, 2010. 496 s. (in Russian).
36. Pnevchuk M.I. I vse oni rodnye // Zakarpatskaja Ukraina. 1947. 7 sentjabrja. S. 5. (in Russian).
37. Potapov O. Sila sovetskogo patriotizma // Molod' Zakarpat'tja. 1945. № 8. S. 2. (in Russian).
38. Ryljskij Maksym. Za torzhestvo spravedlyvosti // Zakarpatsjka Ukrajinu. 1944. № 21. S.1. (in Ukrainian).
39. Slavnyj juvilej // Molodj Zakarpat'tja. 1947. 7 veresnja. S.1. (in Ukrainian)
40. Ty nasha radistj, nasha maty myla, nasha Moskva // Zakarpatsjka pravda. 1947. 7 veresnja. S. 3. (in Ukrainian).
41. Turjanica I. Russkij narod i Zakarpat'e // Zakarpatskaja Ukraina. 1947. № 119. S. 2. (in Russian).
42. Turjanica I. Stalin i Zakarpat'e // Zakarpatskaja Ukraina. 1946. № 70. S. 2.
43. Udalcov A. Pohodzhennja rus'kogo narodu // Zakarpats'ka Ukraina. 1945. № 70. S. 3. (in Russian).

44. Hajnas V. Kiev nasha gordost' // Molod' Zakarpattja. 1945. № 7. S. 3. (in Russian).

45. Himich A. Moj gorod // Zakarpatskaja Ukraina. 1947. 7 sentjabrja. S. 6. (in Russian).

SUMMARY

REGIONAL PRESS AS A WAY OF SHAPING THE IDENTITY OF THE POPULATION OF TRANSCARPATHIA IN 1944-1953

P. Leno (Uzhhorod)

The subject of the study is the articles of the regional periodicals of the late Stalin period. On their basis, the author searches for means and plots which helped the Soviet authorities influenced to the formation of the Ukrainian population of Transcarpathia identity in 1944-1953. The regional press, since its foundation, were under the control of the Soviet authorities. The newspapers regularly published articles of professional historians whose task was to convince the local population about historical regularities of the process of reunification with Soviet Ukraine. In order to mobilize ethnicity of the local Rusyn-Ukrainians, arguments that usually have high mobilization potential have been used. Among them there were: appeals to the national feelings, the creation of images of eternal "brothers" and "enemies", manipulation of historical facts, humiliation of the communist regime enemies. As a result of these newspaper materials, an official discourse of the past history of this region took shape, in which the times before Soviet rule, was described exclusively in negative shades. In addition to substantiating the Ukrainian claims to the territory of Transcarpathia with help of arguments of history and ethnography, the newspaper publications shaped the loyalty to the communist government and a sense of patriotism towards the Soviet Union. The formation of the Soviet identity was accompanied by the imposition of the ideology of the Russian cultural domination. The author comes to the conclusion that this tendency manifested itself only as the process of incorporation of Transcarpathian Ukraine into the Soviet Union became irreversible and, as a result, the need for ethnic mobilization of Transcarpathian Ukrainians was absent. The regional press began to produce a product customary for the Soviet informational space, the purpose of which was the formation of a person with the Soviet (that is, over-national) type of identity.

Keywords: Transcarpathian Ukraine, newspapers of the party's regional committee, politics of memory, mobilization of ethnicity, enemy's image, identity.

ПИСАНКИ У ФОНДОВІЙ КОЛЕКЦІЇ ЗАКАРПАТСЬКОГО МУЗЕЮ НАРОДНОЇ АРХІТЕКТУРИ ТА ПОБУТУ

Мегела М. І. (Ужгород)

У статті йдеться про фондову збірку писанок Закарпатського музею народної архітектури та побуту, яка нараховує близько 400 од. зб. У збірці представлено багато різновидів технік декорування яєць: традиційні (воскова техніка розпису, натурально-листякова техніка, крашанки, дряпанки) та сучасні (бісероплетіння, розпис аніліновими та акварельними фарбами, квілінг, декупаж). Автором вказані роки надходження писанок до музейної колекції. У статті подано коротку історію виникнення та розвитку писанкарства в світі в цілому та Україні зокрема: появи перших писанок, особливості їх форм, розмірів, способів декорування, матеріалів, які при цьому використовувались. Основну увагу автор звертає на музейну збірку писанок. За роками надходження писанок до фондової колекції можна прослідкувати динаміку зацікавлення закладом саме цим видом декоративно-прикладного мистецтва, починаючи з 1968 р. і по сьогоднішній день. Всі писанки проаналізовані за техніками виконання. При цьому детально описано підбір матеріалів, технологія застосування різних технік декорування яйця, вибір орнаментики та колориту. Найбільш типовою технікою, на думку автора, є техніка воскового розпису. Серед найпоширеніших в музейній колекції виділяються також крашанки, дряпанки. Є в музейній збірці й авторські писанки, декоровані бісером, нитками, а також писанки, виготовлені сучасними техніками квілінгу та декупажу, оздоблені харчовими крупами. Окремо автор досліджує колорит писанок Закарпаття, що має свої локальні особливості. Одноколірні писанки були поширені в долиан, 2-3-колірні – у лемків та бойків, багатоколірні писанки – в гуцулів Закарпаття. В цілому писанки – це один із феноменів орнаментального мистецтва України. Вони виступають предметом звичаїв, обрядів та символізують найбільше християнське свято – Воскресіння Христове. Писанки й великодні яйця завжди були й залишаються надалі вагомим складовим народної культури не лише Закарпаття, а й України в цілому.

Ключові слова: писанка, музейна колекція, воскова техніка, дряпання, бісероплетіння, писанка «оцтованка».

Постановка проблеми. Мистецтво писанкарства – дуже давній вид народної культури. Писанка, як символ сонця й відродження, сягає в найвіддаленіші часи історії людства. Його знають усі народи, з ним пов'язана чудова за змістом усна народна творчість і образотворча практика майя, шумерів, персів, слов'ян. У філософії греків і римлян це знайшло відбиток у повчаннях їхніх речників. Є відомості, що римляни виготовляли крашанки для своїх весняних обрядів. Християни використовували цей звичай для підсилення своєї символіки.

Значення писанок не лише в їх давності, але й в поширеності. За цим показником писанка, якщо і поступається, то лише такому виду народного мистецтва, як вишивка. Як і вишивка, мистецтво писанки є справді народним мистецтвом у найглибшому розумінні цього слова [15, с. 73].

Крашанки («писанки», «фарбовані яйця», «великодні яйця») – курячі, рідше качачі, гусячі або страусині оздоблені яйця, що в сучасному світі символізуються в основному з великодніми святами. Традиційне оздоблення яєць має глибокі корені. Найдавніші відомості про це мистецтво відомі з поховань у Передній Азії з другої половини III тисячоліття до н.е. На українських землях культові яйця відомі з поховань скіфів у Східному Криму (IV ст. до н.е.). Виникнення писанок та їх орнаментики відоме вже з доби неоліту та бронзи. Стародавні перси, греки та римляни вірили, що весь світ виник з яйця. Одна з легенд, яку записав Геродот, твердить, що світ виник з яйця прекрасного птаха Фенікса, яке

виявилось в святині Геліуса [20, с. 246-249]. Яйце було предметом культу у різних народів. У наших предків яйце було символом плодючості та зародження життя. Найчастіше яйце вживали як магічний засіб охорони людей та захисту від шкідливих демонів. Його додавали під час закладення нового будинку, навесні заорювали в землю, використовували в заклинаннях, чаклунстві, лікуванні. Яйце як символ життя і воскресіння природи було здавна визнаним атрибутом природного циклу весняного сонцестояння. Фарбування й оздоблення яєць мало посилити їх магічний ефект. На жаль, зміст багатьох символів на яйцях, якими наші предки виражали свої бажання, прохання чи заклинання, адресовані надприродним силам, з поступом часу зникав, а їх зображення набувало декоративних функцій.

Язичницькі звичаї, пов'язані з яйцем, були такі сильні та різноманітні, що церква досить скоро зрозуміла й закомпонувала цей символ як неодмінну частину великодніх обрядів. Під час цих найважливіших християнських свят яйце стало не лише одним з основних компонентів народного страхування, але й символом воскресіння, проявом величності й краси життя. Уже з XII ст. церква започаткувала освячення крашанок. На українських землях церквою була освоєна практика приносити й дарувати крашанки померлим. Ці звичаї зберігаються досі. Дарування писанок поливальникам у великодній понеділок, як прояв дівочої любові, відомий до сьогодні [20, с. 249].

Звичай фарбувати, малювати або іншим способом оздоблювати яйця є універсальним і було

би несправедливо його пов'язати з одною народністю. Оскільки техніка оздоблення й орнаментика писанок має різні форми та різні локальні, регіональні, але й етнічні прояви символів різних народностей.

Писанки (крашанки, фарбованки) є невід'ємною частиною сучасного народного мистецтва культурної історії українців. Яйце було не лише оздобленим елементом, але й допомагало селянину в забезпеченні врожаю, в охороні обійстя від пожеж та захищало родину від хвороб. Супроводжувало людину від народження й до смерті. Стало визнаним атрибутом в обрядах та магичних діях, мало багато важливих значень [20, с. 249].

Українські писанки завдяки своїй оригінальності та стильовим особливостям орнаментики є яскравим прикладом народного мистецтва. Писанки стали предметом експозицій в музеях, галереях, виставкових та мистецьких центрах не лише в нас, а й закордоном.

Метою даного дослідження є характеристика фондової колекції писанок Закарпатського музею народної архітектури та побуту: історія формування, класифікація, мистецьке значення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Писанки, як окремий вид народного декоративно-прикладного мистецтва України, неодноразово ставали об'єктом наукового вивчення. Варто згадати таких дослідників як Л. Калениченко [15], В. Манько, О. Соломченко [19].

Окремих досліджень, присвячених писанкам Закарпаття, на сьогодні не так багато. Серед них можемо виділити роботи, автори яких опираються на колекцію писанок Закарпатського музею народної архітектури та побуту. Р.І. Пилип, кандидат мистецтвознавства, доцент Закарпатської академії мистецтв за останні роки проводить чималу роботу по реконструкції традиційних писанок етнографічних районів краю. Поряд із практичною роботою, ним опубліковано й ряд наукових статей, де розглядаються художньо-стилістичні особливості закарпатської писанки [17]. Свої практичні вміння розпису писанок із їх теоретичним осмисленням поєднує й В.І. Симкович, завідувач відділу експозиції та науково-дослідної роботи Закарпатського музею народної архітектури та побуту. Нею описуються традиційні та сучасні техніки писанкового розпису [18]. В.В. Коцан, кандидат історичних наук, нині директор ужгородського скансену, в окремих своїх розвідках описує роль писанки у народних звичаях та обрядах Закарпаття [16].

Виклад основного матеріалу. Закарпатський музей народної архітектури та побуту поряд із збірками вишивки, кераміки, фаянсу, предметів сакрального мистецтва у своїй фондовій збірці зберігає цінну колекцію писанок. Вона нараховує близько 400 од. зб., поповнюючись з кожним роком новопроданими взірцями.

Музейна збірка характеризується різноманітністю писанок, як у колористиці, так і в техніках оздоблення. Тут зустрічаються й традиційні техніки орнаменталізації, й більш новітні, що виникли під

впливом змін та еволюції народного мистецтва. Колекцію писанок можна умовно поділити на дві великі групи: до першої відносяться писанки, створені за допомогою традиційної воскової техніки та крашанки. До другої – писанки, виготовлені сучасними техніками декорування: бісероплетіння, розпис фломайстрами, розпис хімічними фарбами, наклеювання стрічок, ниток, техніки квілінг та декупаж, витравлювання оцтом та ін.

Перші надходження до музейної збірки писанок датуються ще 1968 р., коли музей почав лише створюватись і йшло планомірне його будівництво. Це були гуцульські дерев'яні писанки з Рахівщини (2 од. зб.), на яких різнокольоровими фарбами розписані геометричні орнаменти [1].

Більшу половину колекції становлять писанки, розписані традиційною восковою технікою. Такі писанки потрапили до музею шляхом дарування: 1976 р. – з Рахівського району (10 од. зб.); 1982 р. – з Перечинського (34 од. зб.), Мукачівського (12 од. зб.) районів; 1985 р. – з Перечинського району (15 од. зб.), 2014 р. – з Перечинського району (8 од. зб.); 2015 р. – з м. Ужгород (50 од. зб.).

Всі ці писанки виготовлені з курячих яєць, на які нанесений орнамент розтопленим воском, після чого їх зафарбовано у природні барвники (в основному – лушпиння цибулі). Для чорної фарби брали кору вільхи, для синьої – квіти синьої мальви або гречану полуку, для жовтої – лушпиння цибулі, для червоної – «червець» [15, с. 75]. Традиційна орнаментальна воскова техніка збереглася до наших днів. Основними орнаментальними мотивами виступають – «сосенки», «крутороги», «сонечка», «безкінечник», квітки, в основі яких є короткі воскові риси й крапки [1; 2; 3]. Восковий орнамент виходить з риси й подібний до правописної коми, що виникає за допомогою швидкого руху оздоблювального знаряддя (писачком, металевим дротиком). Такі воскові коми концентруються навколо крапки на кінцях яйця або на середині [20, с. 250].

Досить складною є техніка воскового розпису у поєднанні з багатокольорністю, оскільки вимагає суворої послідовності нанесення фарб. Відіграє роль не лише колір барвника, але і його тон (світліший або темніший), оскільки процес накладання кольорів відбувається за принципом від найсвітлішого до найтемнішого. На поверхню яйця писачком, що має вигляд дерев'яної палички з маленькою бляшаною трубочкою ледь товщою від голки, наносять орнаментальні лінії розтопленим воском. Віск застигає і яйце кладуть у найсвітлішу фарбу, переважно жовту. В місцях, де були воскові лінії, фарба не візьметься – там залишаться чисті лінії природного кольору шкарлупи. Після цього воскові лінії наносяться вже на жовтій поверхні, а яйце кладеться у фарбу темнішу і т.д. Якщо писанковий розпис включає в себе чотири кольори (жовтий, зелений, червоний і синій), то спочатку писанка фарбується світлішою фарбою – жовтою, потім світлозеленою, червоною, нарешті найтемнішою – синьою. Розчин фарб тримають холодним, щоб нанесений воском орнамент не розтопився. Після

закінчення фарбування писанку підігривають, щоб зняти нанесені на яйце воскові лінії [19, с. 63].

Техніка воскового розпису є найстарішою й найбільш типовою технікою оздоблення писанок не лише на Закарпатті, а й в цілому Карпатському регіоні. Вона виникає шляхом нанесення на поверхню яйця розтопленого воску, за допомогою писачка з голівкою на кінці. Його виготовляли з дерев'яної ручки, до якої прикріплювали сірник, соломинку або гусяче перо. Нанесений віск після зафарбування знімали теплом й так виникав орнамент. Також були відомі техніки, коли зафарбований віск наносили на яйце, й таким чином виникав рельєфний орнамент [20, с.250].

Ще один вид писанок в колекції музею – це крашанки, що були закуплені: 1982 р. – з Перечинського району (11 од. зб.); 2002 р. – з м. Ужгород (7 од. зб.), 2004 р. – з м. Ужгород (3 од. зб.). Крашанки – круто зварені яйця, забарвлені в один колір без візерунків або оздоблені натурально-листяною писанковою технікою. Писанки поміщали у капронову тканину із закріпленням на них орнаментом й ставили варити (часто в цибулинному відварі). Для декору використовували листки конюшини, петрушки, трави для створення візерунку хреста, листочки квітів, а то й дрібні квіти, листки кушів, дерев [4; 5; 6]. Ця техніка оздоблювання писанок відрізняється від решти технік своїм особистим декором, обумовленим застосуванням натуральних листків та квітів. З усіма іншими техніками вона поєднана тільки фарбуванням. Натурально-листяна писанкова техніка оздоблювання яєць є суто декоративною і побудована на вільному розміщенні відбитків різної форми листків і квітів [18, с. 401].

Крім цибулиння, для фарбування курячих яєць вживали різні екстракти рослинного походження, які одержували, наприклад, виварюванням озимого жита, стеблин овочів тощо.

Ще одна давня техніка – дряпання. «Дряпанки» («шкрябанки») – техніка полягає в тому, що по зафарбованій поверхні яєчка вишкрябується дуже тонкий, ажурний, здебільшого геометричний орнамент. Інструментом для виконання такої роботи може слугувати голка, шпилька, цвях. Таким чином на кольоровому тлі створювався білий орнамент. У збірці зберігається писанки («дряпанки»), виготовлені та подаровані 2016 р. майстринями О. Гал. (з Виноградівщини) та А. Дурдою (з Іршавщини) [7; 8].

Традиційні фарби для розпису писанок із вживанням домашніх рослинних фарб є на сьогодні рідкісним явищем. У сучасному світі все більше вживаються хімічні фарби, анілінові, переважають все більш строкаті, а іноді навіть зустрічаються писанки, зафарбовані у сім кольорів. Завдяки усталеному розвитку вибирається не лише просте зафарбування, але й орнаментика. Поширеність хімічних фарб пояснюється їх дешевизною та великим різновидом кольорів, які застосовують у розписі яєць.

Писанки, виготовлені сучасними техніками декорування, становлять другу частину збірки.

Найбільшу частину серед них займають мальованки – яйця, розписані аніліновими фарбами за допомогою пензля або фломастерів. У музей вони надійшли в наступні роки: 1982 р. – з Мукачівського (8 од. зб.), Виноградівського (20 од. зб.) районів; 1991 р. – з Іршавського району (7 од. зб.); 2002 р. – з м. Ужгород (13 од. зб.); 2004 р. – з м. Ужгород (5 од. зб.); 2007 р. – з м. Ужгород (60 од. зб.); 2011 р. – з м. Ужгород (14 од. зб.). Деякі з них покриті лаком, до кінців приклеєні бантики із стрічок.

Невеличку групу авторських робіт становлять писанки, декоровані бісером. Вони існують двох типів: 1) писанка, обклеєна різнокольоровим бісером, нанизаним на нитку; 2) за допомогою бісеру плететься решіточка способом нанизання, в який вставлене яйце, попередньо обклеєне атласною матерією та на кінцях прикрашене бантами [9]. Такі писанки були закуплені музеєм: 2008 р. – з м. Ужгород (40 од. зб.); 2015 р. – з м. Ужгород (2 од. зб.). У цій групі є також авторські писанки, зокрема, виготовлені народною майстринею – М.В. Купар [10].

У музеї зберігаються також писанки, декоровані нитками. Орнамент на них утворюється за допомогою ниток, що наклеюються на сферичну поверхню яйця. У музей вони надійшли: 2008 р. – з м. Ужгород (19 од. зб.). Автор – Рибалко А.М. [11].

У колекції представлені писанки, виготовлені сучасними техніками «квілінг» (папір скручується у валик й одним кінцем приклеюється до яйця), «декупаж» (обклеювання яйця кольоровими паперовими серветками з орнаментом), оздоблені харчовими крупами (приклеювання до яйця за допомогою пінцету насінин пшоно, рису, квасолі, горошку й навіть макаронних виробів) та ін.

У 2008 р. колекція поповнилась авторськими глиняними писанками О. Гал з м. Виноградова (5 од. зб.) [12], виконані технікою ліплення та тиснення, а також дерев'яними писанками Е. Левадської з м. Ужгород, виготовлених технікою випалювання, розписаних темперними фарбами та лакуванням (14 од. зб.) [13].

У 2016 р. до збірки надійшли писанки «оцтованки» (6 од. зб.), виготовлені технікою витравлювання майстринею Л. Мателегою з м. Іршави. Техніка «витравлювання» – на сферичну поверхню яйця нанесений восковий орнамент, після чого писанку занурювали в оцет на дві години, потім виймали промивали кип'ятком й висушували [14].

Важливе значення в писанкарстві має й орнамент, який наносили на поверхню яйця. Різноманітність та строкатість орнаментики писанок залежала від конкретних природних чинників та способу життя населення. Важливу роль відігравало господарювання. Нанесені орнаменти стверджують, що першочерговими зусиллями наших предків було втримати й забезпечити процвітання свого господарства [20, с. 251].

Колорит писанок Закарпаття також мав свої локальні відмінності. Одноколірні писанки були поширені в долинян, 2-3-колірні – у лемків та бойків, багатоколірні писанки – в гуцулів Закарпаття. З етнографічною класифікацією також пов'язані

різновиди писанок за технікою виконання візерунку: крашанки, шкрябанки, крапанки, традиційні воскові, які пишуться шпилькою (лемківські); традиційні воскові, що пишуться писачком (бойківські, гуцульські, долинянські) [17, с. 394].

Мотиви, які вживали в орнаментиці писанок українців Карпат, мали широке застосування, не лише в матеріальній, а й духовній культурі. Вони відомі й у ткацтві, вишивці, народних піснях, наказах, прислів'ях. До найстаріших відносять космічні мотиви (*сонечко, місяць, зірки*). Переважали все такі природні мотиви, які пов'язані з навколишньою природою (*дерево, квіти, ластівка, бджола*).

Велику групу становлять різні абстрактні символи (*коло, мережка*) та геометричні (*різні лінії, зигзагоподібні риси, хвиляста лінія, трикутники, квадрати, трапеції та ін.*). Ці групи можна ділити на менші. Так, наприклад, мотив дерева має свої варіанти на подібні смереки, дуба, липи й т.д. Подібне є і в класифікації зооморфних, рослинних та інших мотивів [20, с. 251]. Найменш поширений орнамент, в який введені елементи тваринного світу. Він теж дуже древній і значущий [15, с. 75].

Щодо принципів побудови орнаменту, то він однаковий і в рослинному, і в геометричному варіантах, тобто зводиться в основному до заповнювання в шаховому порядку полів, які утворюються від перехрещення вертикальних та горизонтальних ліній.

Розглядаючи писанку, око перш за все, зосереджується на художньо-композиційних засобах розпису. Скажімо, кожному впадає в око симетрія писанкового орнаменту, чим досягається враження гармонійності зображення й символічної суті писанки. Зважаючи на сферичну поверхню яйця, досягти такої симетрії нелегко. Розкреслена поперечними й поздовжніми лініями на кілька ділянок або тільки на два поля – писанка немов би змінює, «розширює» відповідно свою робочу площу вдвічі, вчетверо, увосьмеро. Засіб цей використовується не лише в побудові орнаменту, але і в кольорах, що й надає їй особливої живописної принадності. У розв'язанні живописних завдань велику роль відіграє тло писанки, часто кольорове, а іноді – біле.

Орнамент писанок не являє собою зовсім відмінного, від інших, виду народного мистецтва.

Існує безсумнівний зв'язок його із загальною художньою культурою українського народного мистецтва [15, с. 74].

Традиційно, писанки Закарпаття розписувались сирими. Сьогодні такі традиції збереглися лише на Гуцульщині. Сучасні писанкарки здебільшого розписують видуті яйця, що характеризується практичністю та доцільністю їх зберігання [17, с. 396].

Засоби, якими користувалися народні майстри, створюючи писанки, часом настільки прості, що мимоволі схиляється в повазі перед кмітливістю безіменних майстрів [15, с. 75]. Як вид народної художньої творчості, писанкарство було одним з професійних занять сільських жінок, особливо в місцях, несприятливих для землеробства.

Оздоблення яєць належить до того виду народного мистецтва, яке й сьогодні не втрачає своєї актуальності, а навпаки, невпинно розвивається й приносить нові креативні форми та технічні прояви. Народні «писанкарки» відзначаються надзвичайним талантом, витонченим естетичним смаком, а в композиційних вирішеннях дотримуються найважливіших орнаментальних засад. Носіями таких вмінь є сільські жінки без спеціалізованих художньої освіти. Їх твори визначаються досконалістю та майже віртуозним вмінням [19, с. 62]. Точність нанесення орнаменту лініями, розмітка і членування сферичної площі, дотримання ритму і рівноваги в побудові орнаментальної композиції, пропорційність окремих декоративних елементів – все це вимагає неймовірно високої майстерності. Про високий мистецький рівень народних майстринь свідчить силуетне та контурне трактування рослинних й анімалістичних мотивів, а також кольорові сполучення, ясність і чіткість барв, сміливі тональні та кольорові контрасти [19, с. 63-64].

Висновки. Українські писанки знає увесь світ. Це один із феноменів орнаментального мистецтва України. Вони виступають предметом звичаїв, обрядів та символізують найбільше християнське свято – Воскресіння Христове [16, с. 1]. Писанки й великодні яйця завжди були й залишаються надалі вагомою складовою народної культури не лише Закарпаття, а й цілої України. У фондах Закарпатського музею народної архітектури та побуту зберігається унікальна колекція писанок, яка потребує ще поглибленого вивчення.

Список використаних джерел

Джерела:

1. Фонди Закарпатського музею народної архітектури та побуту, інвентарний номер (далі ФЗМНАП ІН) Е 296/489.
2. ФЗМНАП ІН Е 9452/6835.
3. ФЗМНАП ІН Е 9475/6858.
4. ФЗМНАП ІН Е 9433/6816.
5. ФЗМНАП ІН Е 14131₁₋₇/1107₁₋₇.
6. ФЗМНАП ІН Е 14264₁₋₃/1150₁₋₃.
7. ФЗМНАП ІН Е 15330/1526.
8. ФЗМНАП ІН Е 15367/1538.
9. ФЗМНАП ІН Е 14556/1269.
10. ФЗМНАП ІН Е 14608/1321.
11. ФЗМНАП ІН Е 14598/1311.
12. ФЗМНАП ІН Е 14582/1295.
13. ФЗМНАП ІН Е 14621/1334.

14. ФЗМНАП ІН Е 15371/1542.

Література:

15. Калениченко Л. Мистецтво писанки // Народна творчість та етнографія. 1971. № 4. С. 73—76.
16. Коцан В. Писанка в народних звичаях та обрядах Закарпаття // Каталог II виставки-конкурсу «Світ писанки 2016». Ужгород : ЗМНАП, 2017. С. 1-3.
17. Пилип Р. Художньо-стилістичні особливості традиційної писанки Закарпаття // Науковий збірник Закарпатського музею народної архітектури та побуту. Вип. 3 : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. «Дослідження, збереження, відтворення та популяризація культурної спадщини» (Ужгород, 26-27 черв. 2015 р.). Ужгород : Видавництво Олександри Гаркуші, 2016. С. 392—398.
18. Симкович В. Традиційні техніки декорування писанок на Закарпатті // Науковий збірник Закарпатського музею народної архітектури та побуту. Вип. 3 : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. «Дослідження, збереження, відтворення та популяризація культурної спадщини» (Ужгород, 26-27 черв. 2015 р.). Ужгород : Видавництво Олександри Гаркуші, 2016. С. 399-403.
19. Соломченко О. Орнамент писанок Прикарпаття // Народна творчість та етнографія. 1964. № 3. С. 60—64.
20. Sopoliga M. Tradície hmotnej kultury ukraincov na Slovensku. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 2006. 228 p.

References

Dzherela:

1. Fondy Zakarpats'kogoho muzeju narodnoji arkhitektury ta pobutu, inventarnyj nomer (dali FZMNAP IN) E 296/489.
2. FZMNAP IN E 9452/6835.
3. FZMNAP IN E 9475/6858.
4. FZMNAP IN E 9433/6816.
5. FZMNAP IN E 14131₁₋₇/1107₁₋₇.
6. FZMNAP IN E 14264₁₋₃/1150₁₋₃.
7. FZMNAP IN E 15330/1526.
8. FZMNAP IN E 15367/1538.
9. FZMNAP IN E 14556/1269.
10. FZMNAP IN E 14608/1321.
11. FZMNAP IN E 14598/1311.
12. FZMNAP IN E 14582/1295.
13. FZMNAP IN E 14621/1334.
14. FZMNAP IN E 15371/1542.

Literatura:

15. Kalenychenko L. Mystectvo pysanky // Narodna tvorchistj ta etnoghrafija. 1971. № 4. S. 73-76. (in Ukrainian).
16. Kocan V. Pysanka v narodnykh zvyhajakh ta obrjadakh Zakarpattja // Katalogh II vystavky-konkursu «Svit pysanky 2016». Uzhghorod : ZMNAP, 2017. S. 1-3. (in Ukrainian).
17. Pylyp R. Khudozhnjo-stylistychni osoblyvosti tradycijnoji pysanky Zakarpattja // Naukovyj zbirnyk Zakarpats'kogoho muzeju narodnoji arkhitektury ta pobutu. Vyp. 3 : materialy mizhnar. nauk.-prakt. konf. «Doslidzhennja, zberezhennja, vidtvorennja ta populjaryzacija kuljturnoji spadshhyny» (Uzhghorod, 26-27 cherv. 2015 r.). Uzhghorod : Vydavnyctvo Oleksandry Gharkushi, 2016. S. 392-398. (in Ukrainian).
18. Symkovych V. Tradycijni tekhniky dekoruvannja pysanok na Zakarpatti / // Naukovyj zbirnyk Zakarpats'kogoho muzeju narodnoji arkhitektury ta pobutu. Vyp. 3: materialy mizhnar. nauk.-prakt. konf. «Doslidzhennja, zberezhennja, vidtvorennja ta populjaryzacija kuljturnoji spadshhyny» (Uzhghorod, 26-27 cherv. 2015 r.). Uzhghorod : Vydavnyctvo Oleksandry Gharkushi, 2016. S. 399-403. (in Ukrainian).
19. Solomchenko O. Ornament pysanok Prykarpattja // Narodna tvorchistj ta etnoghrafija. 1964. № 3. S. 60-64. (in Ukrainian).
20. Sopoliga M. Tradicie hmotnej kultury ukraincov na Slovensku. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 2006. 228 p. (in Ukrainian).

SUMMARY

THE EASTER EGGS IN STOCK COLLECTION TRANSCARPATHIAN MUSEUM OF FOLK ARCHITECTURE AND LIFE

M. Megela (Uzhhorod)

The article deals with the collection of easter eggs of the Transcarpathian museum of folk architecture and life, which has about 400 storage units. The collection presents many varieties of techniques for decorating eggs: traditional (wax painting equipment, natural-lacquer technique, crayons, drapanki) and modern (beadwork, painting with aniline and water-colored paints, quilting, decoupage). The author mentions the years when easter eggs arrived at the museum collection. The author gives a brief history of the emergence and development of Easter eggs in the world in general and in Ukraine in particular: the appearance of the first Easter eggs, the peculiarities of their forms, sizes, methods of decoration, materials used in this process. The author focuses on the collection of Easter eggs. Over the years, the arrival of Easter eggs in the stock collection can be traced to the dynamics of interest in the institution with this type of decorative arts, since 1968 and to this day. All pysankas are analyzed according to the techniques of execution. It describes in detail the selection of materials, the technology of applying different techniques of decorating eggs, the choice of ornamentation and color. The most typical technique, according to the author, is the technique of wax painting. Among the most widespread in the museum collection are also eagles, drapans. There are museum collections

and author's pysankas, decorated with beads, threads, as well as pysankas, made by modern techniques of quilting and deck patches, decorated with groceries. Separately, the author investigates the color of Easter eggs of Transcarpathian, which has its own local features. Single-colored Easter eggs were distributed in the valleys, 2-3-colored - from lemmas and baikos, multi-colored Easter eggs – in hutsuls of Transcarpathian. In general pysankas is one of the phenomena of ornamental art in Ukraine. They are the subject of customs, rituals and symbolize the greatest Christian holiday - the Resurrection of Christ. Easter eggs and Easter eggs have always been, and still remain, a significant component of the folk culture of not only Transcarpathian, but Ukraine as a whole.

Keywords: pysanka, museum collection, wax technique, scratching, beadwork, pysanka «vinegar».

ІЛЮСТРАЦІЇ

Рис. 1. Писанки, виготовлені у різних техніках. Фондова колекція Закарпатського музею народної архітектури та побуту. Фото з архіву автора.

ХАРАКТЕРНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОВІДНИХ СВЯТ ПІСЛЯРІЗДВЯНОГО ЗИМОВОГО ЦИКЛУ ЛЕМКІВ ЗАКАРПАТТЯ КІНЦЯ ХІХ – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XX ст.

Сологуб-Коцан Т. Я. (Ужгород)

У статті на базі польових етнографічних матеріалів автора, опублікованих польових матеріалів, архівних матеріалів з лабораторії етнології та краєзнавства Ужгородського національного університету, а також наявної літератури проведено аналіз характерних особливостей провідних свят післяріздвяного зимового циклу лемків Закарпаття кінця ХІХ – початку ХХ ст. У післяріздвяному річному народному календарному циклі автором виділено такі провідні свята: Старий Новий рік (14 січня), Святий Бабин вечір (18 січня), Хрещення Господнє (19 січня), Івана Хрестителя (20 січня), Стрітєння Господнє (15 лютого). Зимові свята післяріздвяного циклу автором характеризуються через призму поєднання язичницьких та християнських рис і пов'язуються з відпочинком природи, яке у народі називали «засинанням землі». Символіка досліджуваних свят в першу чергу мала сприяти підготовці до весняних польових робіт, вона просякнута ворожіннями на майбутній урожай, шануванням господарських занять – землеробства, скотарства, бджільництва. У зимових святах, на відміну від інших календарних дат, краще простежуються вишавання предків, повага до рідних та близьких, односельчан. Зимові обряди пов'язані з давніми міфами про народження Всесвіту. Самобуття звичаєво-обрядова культура українців сьогодні змінюється під тиском глобалізації. Розтиражовані ЗМІ зразки сучасної американської маскультури (Halloween, день Валентина, вальпургієва ніч), проникаючи у молодіжну субкультуру, витісняють національне, своєрідне як забобонне на культурне узбіччя. Сучасне життя потребує дієвої програми заходів державного рівня, спрямованих на відродження та популяризацію морально-етичного складника народних календарних свят, національних звичаїв та обрядів, що сприятимуть вихованню української молоді на кращих традиціях нашого народу. Одним із дієвих способів таких дій є наукові дослідження, подібні нашому. Вони є чудовим підґрунтям для організації та проведення різноманітних культурно-мистецьких заходів, спрямованих на популяризацію традиційної народної культури, зокрема календарної обрядовості.

Ключові слова: свято, зима, народний календар, лемки, обряди, звичаї, ворожіння.

Постановка проблеми. Кожна незалежна країна в сучасному світі дбає про збереження духовності і культурно-обрядової спадщини власного народу. Духовна культура українців та їх етнографічних груп завжди посідала важливе місце в наукових дослідженнях учених. Традиційна обрядовість українців, що складалася віками і є цілісною та досконалою етнопедagogічною системою, має бути відроджена після десятиліть саботу в часи радянської влади.

Бурхливі зміни в змісті продуктивної діяльності та умовах побутового життя населення по всій Європі, які особливо яскраво проявилися протягом ХХ століття і продовжують прискорюватися на початку ХХІ, об'єктивно приносять з собою небезпеку втрати національної самобутності кожного народу, його духовних коренів, що не компенсується досягненнями сучасної освіти і виховання. Певним чином, науково-технічний прогрес суспільства призводить не до підвищення загальної культури людей, а до її зниження, іноді спостерігається заміщення цієї культури маргінальними, псевдо-інтернаціональними звичками, які не сприяють єднанню держави. В історичній перспективі все це загрожує втратою суверенної державності в тих народів, які не спромоглися утримати національно-культурну ідентичність.

Український народ піддавався чужим впливам протягом сотень років своєї історії, тому, здобувши незалежність і державність, особливо гостро потребує національно-духовного відродження. Особливо цікавими для пізнання народних звичаїв і обрядів є етнографічні групи в складі цілісного українського етносу, які в умовах компактного розселення у відносно віддалених районах досить повно зберегли історичну культурно-обрядову спадщину. У цьому сенсі дослідження календарних зимових свят та обрядів лемків Закарпаття є актуальним для з'ясування витоків і підґрунтя традицій українського етносу, коренів його духовної культури.

Метою даного дослідження є на основі проведених польових досліджень та опрацьованої наукової літератури визначити особливості після різдвяної зимової календарної обрядовості лемків Закарпаття, як частини святково-обрядової культури українського народу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Говорячи про наукове опрацьовання досліджуваної теми, необхідно зазначити, що ні в українській, ні в зарубіжній історіографії немає окремого дослідження, яке безпосередньо стосувалося б цієї теми – зимової календарної обрядовості лемків Закарпаття, незважаючи на те, що на загал історіографія етнографічного дослідження

Лемківщини в цілому охоплює понад тисячу публікацій.

Із досліджень кінця XIX – початку XX ст., у яких подається опис традиційної календарної обрядовості українців Закарпаття, виділяємо працю відомого закарпатського вченого Юрія Жатковича (1855-1920) «Етнографический очерк угро-русских» [17].

При аналізі доробку духовної культури, зокрема різдвяної обрядовості Лемківщини, слід виокремити праці українців зі Словаччини – учених Миколи Сивицького та Миколи Мушинки. Йдеться про монографію «Лемківщина. Земля – люди – історія – культура, том другий. У цьому виданні опубліковано два дослідження: «Різдво» Миколи Сивицького [23] та «Календарні обряди та поезія» Миколи Мушинки [21], де на багатющому польовому матеріалі на науковій основі описуються традиції різдвяних свят на півночі та півдні Лемківщини.

Значний внесок у вивчення традиційної народної культури Закарпаття, в тому числі й календарної обрядовості, внесла науковий співробітник Національного музею народної архітектури та побуту України (Київ) Євгенія Гайова. На основі великого масиву польових етнографічних матеріалів нею опубліковано кілька наукових розвідок з проблем зимової календарної обрядовості Закарпаття [11-14].

Окремий розділ свого історико-етнографічного нариса «Етнографія Закарпаття» М. Тиводар присвятив календарній обрядовості. Ним описані провідні свята усіх циклів річного календаря [24].

Як порівняльний матеріал нами використані праці М. Шмайди [25], Я. Бодака [15] та В. Гойсак [16], у яких автори описують календарні зимові свята, обряди, пісні лемків Словаччини та Польщі.

Виклад основного матеріалу. Зимовий цикл народного календаря щедро насичений християнськими святами, серед яких, поряд із Різдвом, головне місце займали Новий рік, Водохрестя чи Йордан, а також Стрітення.

14 січня – свято Василя, перший день Нового року за юліанським календарем. У народному уявленні українців Закарпаття Василя вважали покровителем землеробства і скотарства. Звичай вимагав, щоб усі члени родини на Новий рік були вдома. У багатьох селах цього дня влаштовували святкову вечерю. Під час неї здійснювалося чимало магічних дій. В окремих селах краю господарі, сідаючи до столу, попускали ремені, щоб вівці легко розроджувалися («котилися»). На світанку першого дня Нового року вмивалися водою з потічка чи колодязя. У воду кидали монети, миючись, примовляли: «Абим така чиста й здорова, як ся вода потічкова», «Аби ся ня цілий рік гроші тримали...», «Аби стілько било грошей, як води». Обличчя витирали не рушником, а гунею («Аби вівці хотіли бути»). Дівчата обтирали обличчя червоною хусткою («Аби весь рік бути рум'яною») [1; 2; 18, с. 109; 24, с. 321].

Новорічне свято було своєрідним відпочинком після багатого на звичаї та обряди Різдва.

Напередодні Старого Нового року не прями, бо це могли спричинити нещастя, не шили і не рубали сокирою. Вечір називався багатим, щедрим. Звідси і пішла назва щедрівок – поезій із новорічними побажаннями, з якими хлопці-щедрувальники (вінчувальники) ходили по хатах [20, с. 111].

За народними віруваннями дівчата щастя не приносять, тому й щедрувати («вінчувати») вони не ходили. Хлопці заходили до хати й відразу ж з порога співали:

*Ходить Ілля на Василя,
Носить пугу житянюю,
Деси махне, жито росте,
Роди, Боже, жито, пшеницю,
Тай усяку пашницю,
У полі ядро, а в дому добро.
Дай, Боже!* [5, с. 30].

У лемківських селах Словаччини напередодні Нового року парубки, одягнені у вивернуті кожухи, з ліщиновими прутами з дзвіночками ходили по хатах. Вони «бубнували» (били) по круглих формах, у яких газдині пекли на Великдень паски, дзеленчали попід вікнами хат і співали [16, с. 45].

Зерно після посівальника збирають і дають курям, «аби добре неслися».

У с. Дубриничі вінчувати приходили і старші чоловіки. Їх пригощали горілкою. Мали випити не по одній, а по дві чарки, «щоб старі у парі доживали, а молоді пару собі глядали» [9, с. 54].

Добрі господині від Святого вечора до Нового року не виносили з хати сміття, щоб не винести із ним і своєї долі. Ранком на Новий рік те сміття виносили, висипали в городі на одну купу й запалювали. Димом від нього обкурювали дерева, що краще родили.

Сіном, що було постелене на столі під скатертиною на Святий вечір, вранці на Новий рік господар перев'язував фруктові дерева, щоб до них не бралась усяка нечисть. Неродючі дерева страшили зрубати. У с. Смерекове цей обряд здійснювали діти (брат і сестра). Дівчина вилазила на яблуню чи грушу та від її імені просила. Хлопчик у татових чоботях і дідовій шапці із сокирою в руках грав роль господаря. Між ними відбувався діалог, після якого дерево перев'язували повереслом. Іноді «для страху» дерево трохи надрубували [5, с. 32].

На Новий рік вранці лемки спеціально заводили до хати чотириноного показника, тобто теля, ягня чи іншу тварину, примовляючи: «Дай, Вам, Боже, щастя. Здоровля, божої благодати». Лише добре покормивши, тварину виводили з хати [21, с. 300].

У селах Буківцьово, Смерекове до 14 січня (до Василя) на столі тримали крайчун. Фляшчину з медом, яку запікали в край чуні витягали, й то були ліки, які скрізь додавали. Коли в хижі була якась хвороба. Вранці 14 січня газда завивав крайчун у рушник («ручник») і йшов з ним у потік на воду. На річці він вмивався, мочив крайчун, набирав води і приносив додому, щоб усі помилися. Коли він заходив до хати, переступаючи через поріг, котив крайчун від порогу до стола, і дивився як він впаде: «Кить упаде, і люди завидять, що вершком зверху, а сподом до землі, то буде цілий рік дубрі». Потім

крайчун різали ножом і іли [12, с. 98]. Вмивались у принесеній із річки водою, в яку кидали копійки. Усі вмивались, а хто це робив останнім, тому доставались всі копійки. Вмиваючись, примовляли: «Як тота вода здорова, лем ми такі здорові били». Так робили на Святий вечір перед вечерею, так робили і вранці на Василя [14, с. 100].

У с. Дубриничі вранці на Новий рік теж вмивались порірковою водою з монетами. Умиваючись, примовляли: «Мию, вмиваюся, Новому року вклоняюся, од водиці-частинці сили, здоров'я набуваюся. Аби м така чиста й здорова, як тота вода потічкова. Аби ня ся гроші цілий рік тримали, із рук не випливали». У тій воді купали й дітей. Газдиня навіть несла ту воду у хлів і зливала корові на вим'я, щоб молоко не пропало і було доста в хижі сиру, масла. Миючись, старались щоб краплини води не впали на долівку, бо тоді в хаті блохи заведуться [9, с. 55].

На Новий рік (Василя) дівчата ворожили на судженого. У відкриті двері кидали чобіт. У який бік чобіт впав, звідти і прийде майбутній чоловік. Потім дівчата збирались за столом. Брали обручку батьків, по черзі прив'язували до неї волосок і розгойдували обручку. Скільки разів обручка обернулася, через стільки років дівчина вийде заміж [7, с. 55].

У перший день Старого Нового року до всього уважно придивлялись, бо все має віще значення. Стоячи в церкві під час Утрени, люди придивлялись як горять свічки у панікадилі. Якщо гніт палаючої свічки зігнувся гачком, буде урожай цього року, якщо ж гніт стирчить на свічці, ніби порожній колос на стеблі – чекай неврожаю.

Залежно від вдачі люди говорили: «Піду до церкви, щоб Господь сподобив цілий рік ходити до Храму Божого» або «Нап'юся горілки, щоб цілий рік було за що випити».

На Новий рік вітались такими словами:

*Сійся, родися жито, пшениця й усяка пашиця,
На щастя, на здоров'я та на Новий рік.
Щоб уродило краще як торік,
Коноплі під стелю, а лену до колін,
Щоб Вас хрещених голова не боліла,
Будьте зорові, з Новим роком та Василем.
Дай Боже! [5, с. 33-34].*

У селі Верховина Бистра на Василя ходили в бетлегемі. Переодягались у Діда, трьох Пастирів, двох Ангелів і Рогатого. Вони носили з собою «церков». Їм дарували зерно, горіхи, прядиво, полотно [11, с. 97].

Прикмети на Новий рік: «Якщо опівночі на Новий рік щось собі загадати – обов'язково збудеться», «Якщо в день Нового року веселитись, сміятись – веселощі будуть цілий рік», «Якщо сваритись на Новий рік – сварливим буде увесь рік», «Хто народився у новорічну ніч – з того виросте знаменита людина».

Отже, найважливішою традицією Старого Нового року є засівання (щедрування), яке проводилось з самого ранку, до сходу сонця, переважно хлопчиками та чоловіками. В цей дівчата гадали на судженого. На святковий вечір обов'язково

збиралась ціла родина. Також велика увага приділялась прикметам у цей день.

Напередодні Водохрестя святкується «**Бабин Святий вечір**». Він має багато спільних обрядово-звичаєвих традицій зі Святим вечором. Тому його часто називають Другим святим вечором. Вранці вся сім'я умивалась на річці. Ранком хлопці ходили щедрувати («вінчувати») до хат де були молоді дівчата. Поряд із виголошенням щедрівки хлопці брали з собою стільки вербових чи ліщинових, скільки було в хаті дівчат. Пощедрувавши хлопці злегка били прутиками дівчат. Ці прутики обов'язково зберігали у хлівах. Вони мали забезпечувати здоров'я та плідність великої рогатої худоби. Навесні цими прутиками вперше виганяли худобу на пасовище.

Увесь цей день віруючі люди нічого не їдять (постять). Вечеряти сідають вже при зорі. На вечерю подаються пісні страви: смажена риба, вареники з капустою, гриби з капустою та ін. [3; 15, с. 68].

Перед вечерею батько ставав на коліна біля «образів» і молився Богові. За ним молилася вся родина. Помолитись, батько сам сідав до столу і запрошував всіх присутніх. Після вечері всіх клали свої ложки в одну миску, а зверху хлібину, щоб хліб родився. Чия ложка вночі сама перевернеться, той помре.

У с. Смерекове після вечері, пізно ввечері, з хати виносили дідух. Його виносили в сад у запалювали, «пускають на теплий дух». Це символічне палення зими, щоб «покинути кожух». Коли все перегорить і нетривкий солом'яний жар згасне, дівчата розтоплюють попіл із дідуха і несуть на город, щоб огірки родили [5, с. 33-34]. У тому ж селі На Бабин вечір пекли тонкий хліб («втікач»). Вечором газда завивав у рушник два хліба, ніс до стайні, давав всій худобі, окрім свиней. Казав так: «Жеби була така ситна, повна, як той житній колос із зерном» [13, с. 99].

Дівчата у цей вечір ворожили. Збирали після вечері ложки й ішли до порогу «брязкати» (стукати) ложками. Стукаючи, слухали звідки загавкає пес. Звідти за народними вірування буде суджений дівчини.

Гаданнями займались й старші жінки, що знали на заклинаннях та лікувально-чарувальних властивостях різного зілля. Тому вечір й називали «Бабин». Лампи запалювали завидно, щоб кури неслися. Хати кропили свяченою водою, щоб нечисту силу відігнати, обкурювали ладаном, що нечисть Божого духу ся бояла і назад ся не вертала. Ці ж старші жінки могли прикликати хлопців і «палити їм чуба» – припалювали їм чолку, щоб вони були сміливими і не боялись ні вовків, ні чортів [4; 9, с. 56-57].

На Бабин Святий вечір добре кормили всю худобу. Якщо у цей день худоба сита, то буде ситою цілий рік.

Як співається у відомій колядці «Щедрий вечір, добрий вечір...» – «А той третій празник – Святе Водохреща». *Хрещення Господнє* – третє велике свято різдвяно-новорічного циклу, яке в народі має назву Йордан, або Водохреща. Православні та греко-

католицькі християни відзначають його **19 січня**, тому воно збігається зі святом Богоявлення. Однак, ці свята слід розрізняти.

Із Хрещенням Господнім пов'язують хрещення в Йордані Христа. Коли Ісус Христос досяг 30-річного віку, він прийняв хрещення від Івана Хрестителя в річці Йордані. Коли вийшов на берег – з небес почувся голос Бога-Отця, який назвав Ісуса своїм Сином. І на нього зійшов Святий Дух в образі голуба. Звідси ще одна назва свята – Богоявлення. Православні та греко-католики вважають, що саме це свято засвідчує таїнство Святої Трійці. Адже в цей день, за християнським вченням, з'явився Бог у трьох іпостасях: Бог Отець – в голосі, Син Божий – у плоті, Дух Святий – у вигляді голуба.

На Водохреща (Водощі) все село на чолі зі священником з церковними хоругвами та іконами збиралось на річці, біля проруба, де священник освячував воду. Свяченій воді приписували чудодійну силу, тому селяни набирали її у глечики, горщики, канти й приносили її додому. Там співали тропар «Во Йордані крещающейся, тобі, Господи, явися поклоненіє». Проспівавши тропар, брали вівсяні колоски зі снопа, що на столі, і починали кропити хату, стайню, студню. Потім брали борошно, розвели з водою і тим тістом робили хрести на дверях стайні й хижі [13, с. 99; 8].

Свячену воду старанно берегли протягом цілого року, вживаючи її для різних магічних актів, головним чином для замовляння та лікування хвороб, для охорони перед «нечистою силою» тощо.

На Великоберезнянщині йорданському снігу надавали магічної цілющої сили. Ним обсипали худобу аби відьми їй не нашкодили [10].

За народними вірування тиждень по Йордані не можна мити шмаття (одяг), «бо вода свячена».

Народні приповідки і віщування погоди: «Коли на Йордана курява (заметіль) – на врожай», «Коли на Йордана зоряна ніч – буде врожай на горох і ягоди», «Не до Різдва йде, а до Великодня» [10].

На Водохреща (Водощі), як і на Новий рік, лемки вшановували домашніх тварин. Місцями до худоби йшли лише після того, як помились у потоці. Повернувшись першим до хати, господар ішов до стайні, ділився з худобою хлібом з часником, щоб здорова була. В деяких лемківських селах господар, йдучи до стайні, брав перший хліб-підпалок, що пікся у печі відразу за крайчуном, і печені пироги. По шматку підпалка роздавав коровам і вівцям, а пироги – тільки коровам. Кормили худобу по черзі за віком. Від найстаршої корови до найменшого теляти. Лише після цього накладали худобі за ясла чи в жолоб краще, ніж звичайно: вівса з сіллю, конюшини («лугеру»), найкраще сіно [19, с. 490-191; 23, с. 103-104; 22, с. 35; 25, с. 173].

У с. Ставне Великоберезнянського району на Водохреща («Водощі») дівчата могли приворожувати хлопці. Робили це так: на самий обід брали свячену свічку, запалювали її і сідали з нею перед дзеркалом. Тричі примовляли: «Як ся свічка тає, згоряючи, так би твоє серце (ім'я) за мною таяло, кохаючи» [6, с. 8].

На другий день після Водохреща – **Івана Хрестителя**. Іван народився у сім'ї священника Захарія та Єлисавети, родички Богородиці, коли вони були у похилому віці і вже не сподівались мати дітей. Предтеча – значить попередник. Святий Іван, за церковними переказами, був посланий Богом, щоб допомогти людям підготуватися до з'явлення Ісуса Христа. Іван Хреститель своїм суворим способом життя дав взірцевий приклад святого життя. За відважне проповідання Іванові відрубали голову. Частина його святих мощей похована у Севастії.

Друга назва цього свята – «Посвятки». У цей день, вставши ранком, господар брав у руки той хліб-сінь, що стояв за образом ще від Святого вечора, ніс у стайню, ламав на шматочки і роздавав худобі разом із сіном, як останні різдвяні дари: «аби скотина плідна була» [5, с. 44].

Від Різдва до Івана жінки ховали свої «початки», щоб лихий нитки не попутав. На Івана вони діставали свої куделі, оглядали їх, але до роботи ще не бралися. Молодиці йшли до корчми. Там вони сходились «по родству» або «по кутках», пригощались, співали веселих пісень.

З цього дня починається період сватань та весіль, коли можна вже було виживати скромну їжу та випивати. Звідси і вислів – «Празник – Іван Бражник». Кажуть: «Іван Предтеча бере свята на плечі», оскільки завершується цикл різдвяних свят.

Як бачимо, водохрещенська обрядовість ввібрала в себе багато язичницьких і християнських обрядів, центральне місце серед яких займали обряди, пов'язані із водою. Напередодні Водохреща святкують т.зв. «Бабин вечір». У цей день віруючі люди нічого не їдять – постять. Із освяченою водою виконують різноманітні ритуальні дії.

За традиційним народним календарем зимовий цикл свят завершується празником **Стрітіння Господнього (Грімниці, Стрітініє)**. Його святкують **15 лютого**, сорокового дня по Різдву Христовому. Як і Різдва, Стрітіння належить до 12-ти найбільших (окрім свята над святами – Великодня) свят церковного року. В цей день згадується євангельська подія, коли на 40-й день після народження Христа, його земні батьки – Діва Марія та Йосип Обручник принесли Немовля Ісуса до Єрусалимського храму. Ці події яскраво описані в Євангелії від Луки.

Таку назву празник має тому, що у цей день відбулася «стріча» (зустріч) Божої Дитини – маленького Ісуса і його Пресвятої Матері з праведним Семеоном. Закон Мойсея приписував, що кожна жінка по народженні дитини протягом 40 днів не сміє входити до храму, бо в тому часі вона вважалася нечистою. На ці 40 днів припадав період очищення. Діва Марія, як Божа Мати, не була зобов'язана до обряду очищення, бо освятилася Христовим Різдом. І все ж вона у покорі сповняє приписи закону і приносить у жертву дві горлиці, бо 40-го дня відбувався обряд пожертвування Богові і народження хлопчика. За Божим просвіщенням Семеон у Дитятку Ісусі пізнав Месію, бере його на руки, прегарною молитвою благодарить Господа Бога за ласку, що його очі побачили обіцяного Спасителя. Дух богослужби Стрітіння є той самий,

що й дух Христового Різдва і Богоявління: прославити Богоявління на землі, звеличити Христове Божество та віддати честь Пречистій Діві Марії як Богоматері.

За народними віруваннями на Стрітіння вперше зима зустрічається з весною. З давніх-давен Стрітіння в Закарпатті чекали з особливим нетерпінням і урочисто відзначали, а тому приурочувалося до цього свята чимало звичаєвостей як церковних, так і побутово-господарських.

Поширене було повір'я щодо грому. Вважали, що до Стрітіння грім теж спить. Коли ж траплялось, що гриміло раніше, це розцінювали як аномальне явище. Казали так: «Грім лем тоді просипається, коли зима з веснов зустрічається». Тому свято Стрітіння часто називали ще Грімницями [24, с. 324].

У цей день у церкві святити свічки, яким, як і свяченій воді, приписували магічну силу. Грімничної свічки вживали при різних нагодах. Під час лютої бурі її запалювали у печі «жеби грім до обійстя не вдарив». З метою охорони обійстя перед громом у деяких лемківських селах стрітенською свічкою випалювали знак хреста на головній геренді або на віконних рамах, а також обходили з нею господарський двір. За полум'ям стрітенської свічки дівчата визначали, з якого боку села слід чекати сватачів. Таку запалену свічку давали до рук помираючому – щоб «душа з грішним тілом розлучалась».

Інколи, виряджаючи когось із рідних чи близьких у далеку дорогу давали освячену громничну свічку потримати в руці, відламували від неї шматочок воску й кляли до кишені «щоб у дорозі була на підмозі».

На Стрітіння святити в церкві і воду. У давнину стрітенську воду збирали з бурульок та додавали до води з колодязя. Вона, за віруваннями, після цього ставала цілющою. Така вода лікує рани та внутрішні захворювання, рятує від злого ока. Нею ж окроплювали воїнів перед походом на війну, а пасічники окроплюють вулики навесні та стайні від відьом, щоб «не виссали з корови молока», а господарі окроплювали худобу під час першого вигону на пасовисько. Селяни набирали тієї води в нову (ще не вживану) посудину, приносили додому і пильно берегли.

Дослідник історії Закарпаття, етнограф і священник Юрій Жаткович пише в своєму «Народному календарі» (Замітки етнографічні з Угорської Русі): «Народ вірує, що зима тричі стрічає ся із літом, т. є. 2 (15) лютого, на Стрітенє, 9 марта, на Сорок съвятих і 25 марта на Благовіщенє, коли літо зовсім перемаже зиму. За Стрітенє кажуть, що коли на Стрітенє когут не п'є воду із волового сліду, віл не буде пастиць на Юра. Коли на Стрітенє сніг рано паде, ранє сіяня буде добре; коли із полудня паде, пізнійше сіяня удасть ся, а коли лиш із вечеру паде, пізнє сіяня буде добре» [17, с. 36].

Стрітінню приділяли особливу увагу, бо воно нагадувало селянам про насущні хліборобські турботи. Згідно народних вірувань у цей день зима зустрічається з весною, поступово відступаючи й

свої володіння. У лемків Закарпаття побутовало прислів'я: «Доста було зимувати, забавлятися, треба за роботу братися» [5, с. 46].

Починаючи зі Стрітіння вже могли починати роботи в саду. Приступали обрізати й щепити («скіпити») дерева. Казали: «До Стрітіння мали дерева спати, а по Стрітінню – можеш обрізати». Але зволікати з обрізанням не рекомендували, бо потім: «Дереву вже болить, зріжеш гілку – про сльозить». Газдині зі Стрітіння починали висипати у ящик насіння овочевих, щоб мати ранню розсаду навесні. Відбирали й кляли яйця під квочку для раннього виводу курчат [9, с. 59].

Після Стрітіння починали відгрібати сніг від стовбурів, щоби сонце обігрівало дерево. А на ті ділянки, де снігу було мало під деревами його переміщали, щоб була волога, там, де було багато вологи прокопували канавки, щоби лишня волога відійшла. Діти разом з дідусями починали готувати для пташок різні годівнички і починали розвішувати їх в своїх садках.

Хоча в цей час ще тривали м'ясниці, але вечорниці вже в основному завершувались. Молодь дружно прощалась з ними, влаштовуючи так звану «складчину» («ламанки»). Кожен приносив щось пригоститись. Позаймавшись рукоділлям, переходили до гостини та забав. Наприкінці нерідко хлопці ламали дівчатам куделі на тріски, «аби дівки не бралися більше за них». У такому випадку звичай вимагав, що хлопець виготовив нову кращу куделю й подарував її дівчині. Таким чином Стрітіння служило своєрідним гаслом для молоді: «Прийшли Грімниці – прощай вечорниці».

Із Стрітінням пов'язано багато повір'їв та прикмет. Якщо в цей день ведмідь вперше виходить з барлоги, то по його поведінці можна зробити прогноз буде рання чи пізня весна. Якщо погода похмура й холоднувата, але ведмідь пустує й завалює «свою хату» – весна не забариться. Коли ж навпаки днина тепла, а ведмідь сумний, утеплює барлогу і повертається назад досипати, то зима ще затягнеться.

Після Стрітіння з теплих країв повертались птахи. Для них починали влаштовувати годівничі.

Газди від цього дня не тільки очищали поля від залишків тогорічного сміття, але й бралися за ремонт возів, теліг, плугів, борон.

Придивлялись до Стрітіння й бджоларі. Якщо в цей день рій у вулику загув – значить весну відчув, якщо ясна погода на похмуру зміниться – весна цвітом запіниться, якщо на річці дав тріщину «лед» – рік буде багатий на мед, якщо був мороз та полівив – пчолу у поле заманив [5, с. 50].

Прикмети на Стрітіння: «Якщо на Стрітіння цяпкає із стріх – зима ще довго протягне», «Грімниці проснулися – зима линулася», «Коли на Грімницю когут не нап'ється водиці, то на Юрія віл не напасеться травиці», «Стрітіння просохло від вітрів – весну чекай за 40 днів», «Якщо на Стрітіння дощ іде – газду у році скрута жде», «На Стрітіння сніг – на весну дощ», «Якщо Стрітіння у воді – Великдень буде у леді», «Кедь на Стрітеніє сніг залітає – весна не скоро завітає», «Якщо на Стрітіння під стріхами є

бурульки – буде урожай кукурудзи», «Вітер на Стрітіння – до врожаю плодів дерев», «Якщо на деревах іній – вродить картопля», «Якщо на Стрітіння півень води нап'ється на порозі, то на Явдохи (14 березня) віл нап'ється на дорозі» [10].

Отже, свято Стрітіння Господнього народних звичаях та обрядах сприймається як «зустріч» зими з весною. У цей день ворожили, у церквах святостили воду та свічки, які використовували як берегові атрибути. Водю кропили людей і тварин у найвідповідальніші моменти життя, а свічки використовували для захисту оселі та обійстя від грому і блискавки.

Висновки. Зимові свята післяріздвяного циклу в українців поєднують у собі язичницькі та християнські риси і пов'язуються з відпочинком природи, яке у народі називали «засинанням землі». Це був час підготовки до весняних польових робіт, ворожіння на майбутній урожай, пошанування господарських занять – землеробства, скотарства, бджільництва. У зимових святах, на відміну від інших календарних дат, краще простежуються

вшанування предків, повага до рідних та близьких, односельчан. Зимові обряди пов'язані з давніми міфами про народження Всесвіту.

Самобутня звичаєво-обрядова культура українців сьогодні змінюється під тиском глобалізації. Розтиражовані ЗМІ зразки сучасної американської маскультури (Halloween, день Валентина, вальпургієва ніч), проникаючи у молодіжну субкультуру, витісняють національне, своєрідне як забобонне на культурне узбіччя.

Сучасне життя потребує дієвої програми заходів державного рівня, спрямованих на відродження та популяризацію морально-етичного складника народних календарних свят, національних звичаїв та обрядів, що сприятимуть вихованню української молоді на кращих традиціях нашого народу. Одним із дієвих способів таких дій є наукові дослідження, подібні нашому. Вони є чудовим підґрунтям для організації та проведення різноманітних культурно-мистецьких заходів, спрямованих на популяризацію традиційної народної культури, зокрема календарної обрядовості.

Список використаних джерел

Джерела:

Польові матеріали автора:

1. Записала Сологуб-Коцан Т.Я. у 2010 р. у с. Верховина Бистра Великоберезнянського району від Кофель Марії Михайлівни, 1942 р.н.
2. Записала Сологуб-Коцан Т.Я. у 2010 р. у с. Верховина Бистра Великоберезнянського району від Шаранич Марії Юрївни, 1940 р.н.
3. Записала Сологуб-Коцан Т.Я. у 2010 р. у с. Лубня Великоберезнянського району від Каганець Тетяни Михайлівни, 1978 р.н.
4. Записала Сологуб-Коцан Т.Я. у 2010 р. у с. Стужиця Великоберезнянського району від Янковської Марії Степанівни, 1927 р.н.

Архів лабораторії етнології та краєзнавства ДВНЗ «Ужгородський національний університет» (далі – АЛЕК):

5. Соханіч М.М. Традиційний народний календар українців с. Смерекове Великоберезнянського району кінця ХІХ – початку ХХ ст. (зимові свята) : курсова робота // АЛЕК. Ужгород, 1993. 51 с.
6. Польові матеріали Андрикулич В., зібрані у с. Ставне Великоберезнянського району у 2003 році // АЛЕК. Ужгород, 2003. 24 с.
7. Польові матеріали Голубчак А., зібрані у с. Дубриничі Перечинського району у 2002 році // АЛЕК. Ужгород, 2002. 72 с.
8. Польові матеріали Соляк М.В., зібрані у с. Ставне Великоберезнянського району у 2004 році // АЛЕК. Ужгород, 2004. 44 с.
9. Польові матеріали Цьоми О.В., зібрані у с. Дубриничі Перечинського району у 2006 році // АЛЕК. Ужгород, 2006. 89 с.
10. Щоденник етнографічної практики Цинканич Т.М., проведеної у с. Бегединська Пастіль Великоберезнянського району // АЛЕК. Ужгород, 1993. 34 с.

Опубліковані польові матеріали:

11. Записала Є. Гайова 11, 13 серпня 2008 р. у с. Верховина Бистра Великоберезнянського району від Варгулич Олени Юрївни, 1951 р.н., Копко Єви Михайлівни, 1919 р.н. та Шоляк Ганни, 1937 р.н. // Етнографічний образ сучасної України. Корпус експедиційних фольклорно-етнографічних матеріалів. Т. 6. Календарна обрядовість. К., 2016. С. 96-97.
12. Записала Є. Гайова 20 червня 2005 р. у с. Буківцovo Великоберезнянського району від Бондар Олени Василівни, 1932 р.н. // Етнографічний образ сучасної України. Корпус експедиційних фольклорно-етнографічних матеріалів. Т. 6. Календарна обрядовість. К., 2016. С. 96.
13. Записала Є. Гайова 14, 20-23 червня 2005 р. у с. Смерекове Великоберезнянського району від Кирлик Олени Михайлівни, 1935 р.н., Кирлик Меланії Петрівни, 1939 р.н., Курганича Олекси Степановича та Попадича Івана // Етнографічний образ сучасної України. Корпус експедиційних фольклорно-етнографічних матеріалів. Т. 6. Календарна обрядовість. К., 2016. С. 97-100.
14. Записала Є. Гайова 15, 22 червня 2005 р. у с. Стужиця Великоберезнянського району від Василяк Олени Павлівни, Вудмаски марії Юрївни та Вудмаски Єви Станківни, 1927 р.н. // Етнографічний образ сучасної України. Корпус експедиційних фольклорно-етнографічних матеріалів. Т. 6. Календарна обрядовість. К., 2016. С. 100-101.

Література:

15. Бодак Я. Календарні свята, обряди, пісні Горличчини (Лемківщина) // Народна творчість та етнографія. 2010. № 1. С. 66-77.
16. Гойсак В. Дієслівні конструкції для номінації обхідних обрядів зимового циклу в лемківських говірках та суміжних польських і словацьких // ТЕКА Komisji Polsko-Ukrainiskich Związków Kulturowych, OL PAN. Lublin 2016. S. 43-50.

17. Жаткович Ю. Замітки етнографічні з Угорської Русі // Етнографічний збірник. Львів, 1896. Т. 2. С. 32-45.
18. Коцан В.В. Традиційний народний одяг Закарпаття у календарній обрядовості XIX – першої половини XX ст. // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія. Історія. 2016. Вип. 34. С. 107-114.
19. Кутельмах К. Календарна обрядовість як етногенетичне джерело // Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат. У 4-х т. Т. 2. Етнологія та мистецтвознавство. Львів: Інститут народознавства НАН України, 2006. С. 473-557.
20. Лемківщина. Земля – люди – історія – культура. Т.ІІ. Нью-Йорк-Париж-Сідней-Торонто, 1988. 495 с.
21. Мушинка М. Календарні обряди та поезія // Лемківщина. Земля-люди-історія-культура. Т. 2. Нью-Йорк; Париж, Сідней, Торонто, 1998. С. 275-307.
22. Різдво на Лемківщині. Фольклорно-етнографічний збірник / Автор-упорядник М. Горбаль. Львів, 2004. 176 с.
23. Сивицький М. Різдво // Лемківщина. Земля-люди-історія-культура. Т. 2. Нью-Йорк; Париж, Сідней, Торонто, 1998. С. 288-302.
24. Тиводар М.П. Етнографія Закарпаття. Історико-етнографічний нарис. Ужгород: Видавництво «Гражда», 2011. 416 с.
25. Шмайда М. А іші вам вінчую. Календарна обрядовість русинів-українців Чехословаччини. Братіслава: Словацьке педагогічне видавництво; Пряшів : Відділ української літератури, 1992. 502 с.

References

Dzherela:

Poljovi materialy avtora:

1. Zapysala Sologhub-Kocan T.Ja. u 2010 r. u s. Verkhovyna Bystra Velykobereznjansjkogho rajonu vid Kofelj Mariji Mykhajlivny, 1942 r.n. (in Ukrainian).
2. Zapysala Sologhub-Kocan T.Ja. u 2010 r. u s. Verkhovyna Bystra Velykobereznjansjkogho rajonu vid Sharanych Mariji Jurijivny, 1940 r.n. (in Ukrainian).
3. Zapysala Sologhub-Kocan T.Ja. u 2010 r. u s. Lubnja Velykobereznjansjkogho rajonu vid Kaghanecj Tetjany Mykhajlivny, 1978 r.n. (in Ukrainian).
4. Zapysala Sologhub-Kocan T.Ja. u 2010 r. u s. Stuzhycja Velykobereznjansjkogho rajonu vid Jankovsjkoji Mariji Stepanivny, 1927 r.n. (in Ukrainian).

Arkhiv laboratoriji etnologhiji ta krajeznavstva DVNZ «Uzhghorodskijj nacionalnijj universytet» (dali – ALEK):

5. Sokhanych M.M. Tradycijnyj narodnyj kalendar ukrajinciv s. Smerekove Velykobereznjansjkogho rajonu kincja KhIKh – pochatku KhKh st. (zymovi svjata) : kursova robota // ALEK. Uzhghorod, 1993. 51 s. (in Ukrainian).
6. Poljovi materialy Andrykulych V., zibrani u s. Stavne Velykobereznjansjkogho rajonu u 2003 roci // ALEK. Uzhghorod, 2003. 24 s. (in Ukrainian).
7. Poljovi materialy Gholubchak A., zibrani u s. Dubrynychy Perechynsjkogho rajonu u 2002 roci // ALEK. Uzhghorod, 2002. 72 s. (in Ukrainian).
8. Poljovi materialy Soljak M.V., zibrani u s. Stavne Velykobereznjansjkogho rajonu u 2004 roci // ALEK. Uzhghorod, 2004. 44 s. (in Ukrainian).
9. Poljovi materialy Cjomy O.V., zibrani u s. Dubrynychy Perechynsjkogho rajonu u 2006 roci // ALEK. Uzhghorod, 2006. 89 s. (in Ukrainian).
10. Shhodennyk etnoghrafichnoji praktyky Cynkanych T.M., provedenoji u s. Beghedynsjka Pastilj Velykobereznjansjkogho rajonu // ALEK. Uzhghorod, 1993. 34 s. (in Ukrainian).

Opublikovani poljovi materialy:

11. Zapysala Je. Ghajova 11, 13 serpnja 2008 r. u s. Verkhovyna Bystra Velykobereznjansjkogho rajonu vid Varghulych Oleny Jurijivny, 1951 r.n., Kopko Jevy Mykhajlivny, 1919 r.n. ta Sholjak Ghanny, 1937 r.n. // Etnoghrafichnyj obraz suchasnoji Ukrajiny. Korpus ekspedycijnykh foljklorno-etnoghrafichnykh materialiv. T. 6. Kalendarsna obrjadovistj. K., 2016. S. 96-97. (in Ukrainian).
12. Zapysala Je. Ghajova 20 chervnja 2005 r. u s. Bukivcovo Velykobereznjansjkogho rajonu vid Bondar Oleny Vasylivny, 1932 r.n. // Etnoghrafichnyj obraz suchasnoji Ukrajiny. Korpus ekspedycijnykh foljklorno-etnoghrafichnykh materialiv. T. 6. Kalendarsna obrjadovistj. K., 2016. S. 96. (in Ukrainian).
13. Zapysala Je. Ghajova 14, 20-23 chervnja 2005 r. u s. Smerekove Velykobereznjansjkogho rajonu vid Kyrlyk Oleny Mykhajlivny, 1935 r.n., Kyrlyk Melaniji Petrivny, 1939 r.n., Kurtanycha Oleksy Stepanovycha ta Popadycha Ivana // Etnoghrafichnyj obraz suchasnoji Ukrajiny. Korpus ekspedycijnykh foljklorno-etnoghrafichnykh materialiv. T. 6. Kalendarsna obrjadovistj. K., 2016. S. 97-100. (in Ukrainian).
14. Zapysala Je. Ghajova 15, 22 chervnja 2005 r. u s. Stuzhycja Velykobereznjansjkogho rajonu vid Vasylyak Oleny Pavlivny, Vudmasky mariji Jurijivny ta Vudmasky Jevy Stankivny, 1927 r.n. // Etnoghrafichnyj obraz suchasnoji Ukrajiny. Korpus ekspedycijnykh foljklorno-etnoghrafichnykh materialiv. T. 6. Kalendarsna obrjadovistj. K., 2016. S. 100-101. (in Ukrainian).

Literatura:

15. Bodak Ja. Kalendarsni svjata, obrjady, pisni Ghorlychchyny (Lemkivshhyna) // Narodna tvorchistj ta etnoghrafija. 2010. № 1. S. 66-77. (in Ukrainian).
16. Ghosjak V. Dijeslivni konstrukciji dlja nominaciji obkhdnykh obrjadiv zymovogho cyklu v lemktivskijjkh ghovirkakh ta sumizhnykh poljskijjkh i slovackijjkh // TEKA Komisji Polsko-Ukraińskich Związków Kulturowych, OL PAN. Lublin 2016. S. 43-50. (in Ukrainian).
17. Zhatkovych Ju. Zamitky etnoghrafichni z Ughorskoji Rusy // Etnoghrafichnyj zbirnyk. Ljviv, 1896. Т. 2. S. 32-45. (in Ukrainian).
18. Kocan V.V. Tradycijnyj narodnyj odjagh Zakarpattja u kalendarsnij obrjadovosti KhIKh – pershoji polovyny KhKh st. // Naukovyj visnyk Uzhghorodskogho universytetu. Serija. Istorija. 2016. Vyp. 34. S. 107-114. (in Ukrainian).

19. Kuteljmakh K. Kalendarna obrjadovistj jak etnogenetyчне dzherelo // Etnoghenez ta etnichna istorija naselennja Ukrajinsjkykh Karpat. U 4-kh t. T. 2. Etnologhija ta mystectvoznavstvo. Ljviv: Instytut narodoznavstva NAN Ukrajiny, 2006. S. 473-557. (in Ukrainian).
20. Lemkivshhyna. Zemlja – ljudy – istorija – kuljtura. T.II. Njju-Jork-Paryzh-Sidnej-Toronto, 1988. 495 s. (in Ukrainian).
21. Mushynka M. Kalendarni obrjady ta poezija // Lemkivshhyna. Zemlja-ljudy-istorija-kuljtura. T. 2. Njju-Jork; Paryzh, Sidnej, Toronoto, 1998. S. 275-307. (in Ukrainian).
22. Rizdvo na Lemkivshhyni. Foljklorno-etnoghrafichnyj zbirnyk / Avtor-uporjadnyk M. Ghorbalj. Ljviv, 2004. 176 s. (in Ukrainian).
23. Syvycjkyj M. Rizdvo // Lemkivshhyna. Zemlja-ljudy-istorija-kuljtura. T. 2. Njju-Jork; Paryzh, Sidnej, Toronto, 1998. S. 288-302. (in Ukrainian).
24. Tyvodar M.P. Etnoghrafija Zakarpattja. Istoryko-etnoghrafichnyj narys. Uzhghorod : Vydavnyctvo «Ghrazhda», 2011. 416 s. (in Ukrainian).
25. Shmajda M. A ishi vam vinchuju. Kalendarna obrjadovistj rusyniv-ukrajinciv Chekhoslovachchyny. Bratislava : Slovackje pedagoghichne vydavnyctvo; Prjashiv : Viddil ukrajinsjkoji literatury, 1992. 502 s. (in Ukrainian).

SUMMARY

CHARACTERISTIC FEATURES MAIN HOLIDAYS WINTER CYCLE AFTER CHRISTMAS LEMKOS OF TRANSCARPATHIAN THE END OF THE XIX - THE FIRST HALF OF THE XX CENTURY

T. Sologub-Kotsan (Uzhhorod)

In the article on the basis of field ethnographic materials of the author, published field materials, archival materials from the laboratory of ethnology and local history of Uzhgorod National University, as well as available literature, an analysis of the characteristic features of the leading holidays after the winter cycle lemkos of Transcarpathian at the end of the XIX – first half of the XX centuries. In the post-Christmas annual folk calendar cycle, the author identified the following major holidays: Old New Year's Eve (january 14), St. Babin's Evening (January 18), Baptism of the Lord (january 19), John the Baptist (january 20), the Presentation of the Lord (february 15). The winter holidays after the Christmas cycle are characterized by the author through the prism of the combination of pagan and Christian rice and associated with the rest of nature, which the people called «the fall of the earth». The symbolism of the study holidays in the first place was to facilitate the preparation for spring field work, it is imbued with divination for the future harvest, worship of economic activities - agriculture, cattle breeding, beekeeping. In winter holidays, unlike other calendar dates, it is better to observe the respect of ancestors, respect for relatives and relatives, fellow villagers. Winter rites are associated with ancient myths about the birth of the universe. The custom-ritual culture of Ukrainians today is changing under the pressure of globalization. Patterns of mass-media samples of modern American masculinity (Halloween, Valentine's Day, Walpurgis's Night), penetrating into the youth subculture, supersede the national, peculiar as superstitious on the cultural side. Modern life requires an effective program of state-level measures aimed at the revival and popularization of the moral and ethical component of national calendar holidays, national customs and rituals that will promote the education of Ukrainian youth in the best traditions of our people. One of the most effective ways of doing this is research that is similar to ours. They are an excellent foundation for organizing and holding various cultural and artistic events aimed at popularizing traditional folk culture, including calendar ceremonies.

Keywords: holiday, winter, folk calendar, lemkos, rites, customs, divination.

АРХЕОЛОГІЯ

УДК 902/904(477.87):726.5:2-523.42

DOI: 10.24144/2523-4498.2(39).2018.165623

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ГОРЯНСЬКОЇ РОТОНДИ

Мойжес В. В. (Ужгород)

Для вирішення кардинальних питань середньовічної історії Карпатського регіону важливим є дослідження пам'ятки у східній околиці міста Ужгород у мікрорайоні Горяни. У науковій літературі ця місцевість фігурує як ймовірне місце локалізації слов'янського городища – Унг. Зокрема, ця гіпотеза опирається на існування тут однієї з найдавніших кам'яних сакральних споруд Закарпаття – ротонди. Але до сьогодні вчені не одностайні у датуванні її зведення. Окремі дослідники відносять час будівництва до X ст., але більшість все ж таки визначають її появу в межах XII-XIII ст. На жаль, у розпорядженні науковців немає безпосередніх писемних джерел стосовно часу спорудження храму. У такому разі, археологічні матеріали можуть стати основою для встановлення часу будівництва ротонди та визначення характеру діяльності людей навколо неї у наступні періоди. Відсутність у публікаціях конкретних матеріалів попередніх археологічних досліджень, а відповідно, необхідність їх отримання задля уточнення хронології та стратиграфії пам'ятки, спонукало археологічну експедицію Ужгородського національного університету розпочати подальші розкопки навколо Горянської ротонди. З цієї метою, упродовж семи років (2007-2009, 2012-2014 та 2016 рр.), у різних частинах урочища були закладені ділянки загальною площею біля 700 м² (рис. 3). Суттєва її частина досліджувалась у 2016 році і безпосередньо біля стін церкви (рис. 4). У результаті проведених робіт вдалось зібрати вагому колекцію знахідок середньовічного та ранньомодерного часу. Аналіз цих матеріалів вказує, що будівництво ротонди може датуватись не раніше самого кінця XIII ст. або навіть першими роками XIV ст. Відомо, в цей час Ужаничина була у володінні роду Аби (1279-1317 рр.). З початком функціонування храму у його стін закладається кладовище, поховання на якому проводились щонайменше до кінця XVII ст. У подальшому значення церкви зростає. Як результат, близько середини XV ст. до ротонди було добудовано прямокутний готичний неф. Так ротонда стала вівтарною частиною храму. У цей же час, після добудови нефу, навколо церкви зводяться кам'яні стіни та невелика прямокутна споруда (дзвіниця ?), фундамент якої було виявлено зі східного боку церкви (рис. 4). Наприкінці XVII ст. зазначені стіни були розібрані. Сміливо можемо припустити, що ці архітектурні зміни пов'язані із діяльністю шляхетського роду Другетів, адже вони володіли Ужаничиною і поряд з ротондою стояв їхній укріплений палац (на відстані 80 м на північний-схід від церкви). Також, наприкінці XVII – на початку XVIII ст., до церкви була прибудована сакристія. Вона є найпізнішим приміщенням цієї пам'ятки. У 1912 році, під час реставраційних робіт, її східна стіна була знесена і зведена нова, ближче до нефу (рис. 4). Саме в результаті цих робіт церква набула сучасного вигляду.

Ключові слова: Горянська ротонда, археологічні дослідження, неф, сакристія, фундаменти, археологічні знахідки.

Постановка проблеми та аналіз досліджень.

Для вирішення кардинальних питань середньовічної історії Карпатського регіону важливим є дослідження пам'ятки у східній околиці міста Ужгород у мікрорайоні Горяни (48°36'22.6"N 22°20'13.5"E). Зокрема, у науковій літературі ця місцевість фігурує як одне з ймовірних місць локалізації слов'янського городища – Унг, яке було захоплене угорськими племенами на рубежі IX-X ст., що знайшло відображення в давньоугорській хроніці *Gesta Hungarorum*, автором якої є нотаріальний угорського короля Бейли III (1172-1196) [2, с. 91].

Ця гіпотеза опирається на існування тут однієї із найдавніших середньовічних кам'яних сакральних споруд Закарпаття – ротонди [51, с. 182]. Сьогодні вона є діючим греко-католицьким храмом та відома як церква Покрова Пресвятої Богородиці (преосвященна у 2011 році) (рис. 1). Складається вона з трьох приміщень: самої ротонди (вівтарна частина), готичного нефу та сакристії, яка є найбільш

пізньою прибудовою. Загальна їх площа становить – 147,6 м² (рис. 2).

Перш за все Горянська ротонда славиться своїми фресками, які були виявлені під час ремонтних робіт у 1879 році. У науковій літературі з історії мистецтв укорінилась думка, яка пов'язує їх появу з Міклошом I Другетом, який повернувся з Італії у 1354 році і замовив розпис стін [22, с. 64]. Однак фахівці відзначають наявність тут фрагментів фресок, що були зроблені дещо раніше, які можуть датуватися часом спорудження ротонди або були виготовлені трохи пізніше її зведення [22, с. 61].

Привертає увагу і унікальність архітектури ротонди. Вона зведена з цегли, а її внутрішню композицію складає кільце з шести (зберіглось п'ять) півкруглих ніш, що є архітектурною рідкістю (рис. 2). Таких храмів у регіоні є одиниці, тому при дослідженні Горянської ротонди вона зазвичай вивчається паралельно з двома іншими шестиконховими ротондами – в Карчі та Кішзомборі [10; 20; 35; 33].

До сьогодні вчені не одностайні у датуванні зведення цієї пам'ятки. Окремі дослідники відносять час будівництва до X ст. [38, с. 6; 39, с. 304], але більшість все ж таки визначають її появу в межах XII-XIII ст. [10; 20; 33; 35; 36; 50]. Напевно найпізніше датування пам'ятки було запропоновано в праці Ф. Заплетала, яка вийшла у 1923 році. У ній автор переконував, що ротонду спорудив князь Ф. Корятович у 1393-1414 рр. [35, с. 9].

На жаль, у розпорядженні науковців немає безпосередніх писемних джерел стосовно будівництва храму. Найбільш рання згадка про церкву міститься у документах папської десятичини за 1334 та 1335 рік, а що до самих Горян, то вони вперше згадуються під 1310 роком [33, с. 53]. У цьому випадку, можливо припустити, що тільки археологічні матеріали виступають основою для вирішення питання часу зведення ротонди.

Перші археологічні роботи біля Горянської ротонди відбулись у 1926 році, які провів М. Антал. Зокрема ним було вивчено залишки мурів палацу, які знаходяться на відстані 80 метрів на північний-схід від ротонди [5, с. 39].

Значні археологічні дослідження в околицях Горянської ротонди проводились Закарпатською археологічною експедицією Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України у 1988-1991 роках. Зокрема, досліджувались і руїни вищезгаданого палацу.

За результатами цих розкопок з'явилося повідомлення, що в цій місцині було розташоване городище, закладене в епоху гальштату (VIII-VII ст. до н.е.), а відновлення життєдіяльності відноситься до першої половини I тис н.е. і середньовіччя (VI-VII та IX-XIII століть) [48; 49]. Ці матеріали підтвердили раніше висунуті припущення про раннє заселення Горян слов'янським населенням.

Але відсутність у публікаціях конкретних матеріалів, а відповідно, необхідність їх отримання задля уточнення хронології та стратиграфії пам'ятки, спонукало археологічну експедицію Ужгородського національного університету розпочати подальші розкопки навколо Горянської ротонди. З цією метою, упродовж семи років (2007-2009, 2012-2014 та 2016 рр.), у різних частинах урочища були закладені ділянки загальною площею біля 700 м² [37; 40; 41; 42; 43; 44; 45; 51; 52] (рис. 3). Суттєва її частина досліджувалась у 2016 році і безпосередньо біля стін церкви (рис. 4) [45, с. 34-35].

Отримані матеріали, що були зібрані в результаті цих робіт, дали змогу чіткіше виділити етапи заселення цієї місцевості. Перш за все, було підтверджено існування тут багатощарової пам'ятки декількох культурно-хронологічних горизонтів – неоліту, гальштату, пізньоримської доби, середньовіччя та ранньомодерного часу. Разом з цим, було встановлено відсутність шарів IX-X ст. н.е., що вказує на неможливість пов'язати територію навколо ротонди із згаданим Анонімом замком Унг.

На досліджуваних ділянках потужність культурного пласту досягала від 0,6 м до 1,8 м. від сучасної поверхні. Однак, слід зазначити, що на розкопках, які були закладені поряд з церквою, він

представлений однорідним, суцільно перекопаним шаром, адже ця територія являла собою кладовище, поховання якого, ймовірно, на початку XX ст. були вибрані. Деякі такі пусті могили були зафіксовані на досліджених площах у 2016 році (рис. 5). Непорушеними залишилися тільки ті поховання, а відповідно і культурний шар, які були оточені залишками стін. Зокрема, фундаментом сакристії (рис. 6) та прямокутної будівлі, яка була виявлена зі східного боку від ротонди (дзвіниця?) (рис. 7). Контури поховань фіксувались і на відстані 22 метрів від південного кута нефу (рис. 8).

Так чи інакше, середньовічний та ранньомодерний матеріал, що був зібраний за роки дослідження території біля стін Горянської ротонди археологічною експедицією Ужгородського національного університету, складається з вагомої колекції знахідок. Вони важливі для хронологічного визначення часу будівництва ротонди та встановлення характеру діяльності людей навколо неї у наступні періоди, а отже є необхідність провести їхній аналіз.

Виклад основного матеріалу. Найбільш масову групу знахідок складають уламки керамічного посуду, який відповідно до хронологічних горизонтів виділений у дві групи:

Середньовічний посуд. Виготовлений він з добре обробленого глиняного тіста з домішкою піску. Випал достатній, колір коричневий або темно-коричневий. Часто колір нерівномірний. Вінчики профільовані, діаметром від 15,5 до 25,5 см. Плечика виражені, припідняті та орнаментовані горизонтально розміщеними прямими та хвилястими лініями. Окремі фрагменти під вінчиком оздоблені нігтьовими вдавленнями (рис. 9, 1-9). Один з таких горщиків реконструйований. Його розміри: діаметр вінчика – 21,4 см; діаметр дна – 11,2 см; висота – 27,4 см (рис. 9, 1).

Серед уламків пізньосередньовічної кераміки одиничним екземпляром представлений фрагмент від імпортного кубка. Його глиняне тісто, що містить вагому частку заліза, добре оброблене і випалене до дзвінкого стану. Поверхня коричнево-бордова та рівномірно покрита «бородавками». Вінчик, що плавно відігнутий і оздоблений горизонтальними валиками, діаметром – 6,4 см. Плечика чітко виділені рубцем, тулуб кубку витягнутий і ледь овальний (рис. 9, 10).

Подібні посудини виготовлялись у Моравії, ймовірно в Лоштицах (округ Оломоуц) або в ближній околиці [11]. Дана територія виступає як гончарний промисловий центр, що розпочав функціонувати у XIV ст. [12]. На сьогоднішній день урочище Ротонда являється другим пунктом Закарпаття (після Королівського замку), де виявлена подібна кераміка [29, с. 210-211; 30, с. 279], а вона, за висновками словацьких вчених, переважно зустрічається на пам'ятках, що належали феодалам вищого рангу [32].

Ранньомодерний посуд. Його кількісно більше та представлений ширшим асортиментом. Виготовлений він з ретельно обробленого глиняного тіста з домішкою дрібнозернистого піску. Випал

якісний. Колір черепків сірий, бежевий, жовтуватий або світло-коричневий. Інколи їх забарвлення нерівномірне. Домінуючою формою є горщики з сильно профільованим вінчиком, діаметром від 9,8 до 20,8 см. Плечика їх чітко виділені та високо припідняті, від яких тулуб конічно звужується до дна. Більшість з них орнаментовані рядами горизонтальних врізних ліній (рис. 10, 1-6).

Невелику колекцію керамічного посуду ранньомодерного часу складає тонкостінна кераміка білого, або ледь бежевого кольору. Її глиняне тісто ретельно оброблене і часто без явних домішок. Випал відмінний, інколи до дзвінкого стану. Представлена вона конічними горщиками та кубками, поверхня яких, зазвичай, покрита рядами дрібних горизонтальних валиків та боріздок. Діаметр їх вінчиків від 6,8 до 16 см (рис. 10, 7-14).

Окремо, серед асортименту ранньомодерного посуду, виділяються горщики, які з внутрішньої сторони покриті зеленуватою поливою. Зокрема, два розвали таких горщиків були виявлені на поверхні залишків стін, які були досліджені біля ротонди та вказують на час їх руйнації. Їх параметри: діаметр вінчика – 13,7-17,8 см; діаметр дна – 9,5-12,2 см; висота – 20,1-25,1 (рис. 10, 15-16).

За чисельними аналогіями з пам'яток регіону вище розглянутий посуд можна віднести до XVI-XVII ст. [34].

Окрім посуду, керамічний матеріал представлений також фрагментами кахлів та люльками для паління тютюну.

Кохлі. Відносно обмежена група знахідок і представлена виключно в уламках. Виготовлені вони з добре обробленого глиняного тіста з домішкою піску, випал якісний, колір світло-коричневий. Серед наявних фрагментів можна виділити наступні типи кахлів.

1. Частина кахлі від верхнього оздоблення печі. Верхівка кахлі має виступи у вигляді літер. Зовнішня її площа покрита глазур'ю декількох кольорів: коричневого, жовтого, зеленого та білого. Максимальна висота фрагменту кахлі – 8,8 см (рис. 11, 1-1а). Датується XVII ст.

2. Уламок коробчастої кахлі, де зображені нога лицаря та рука, що тримає щит. Поверхня без глазурі (рис. 11, 2-2а). Знайдений даний фрагмент серед чисельних уламків посуду XVI-XVII ст.

3. Фрагменти коробчастих кахлів з рослинним орнаментом, поверхня їх без глазурі. Вони є найбільш чисельними, що дало змогу провести їхню реконструкцію. Форма їх квадратна, розміром 23x23 см і висотою рампи 8 см (рис. 11, 3-3а). Кахлі з подібним візерунком та параметрами відомі по матеріалам дослідження Середнянського [29, X. таб.; 53, рис. 27] та Чинадівського замків (неопубліковані матеріали). Датуються XVII ст.

Керамічні люльки. Представлені чотирма екземплярами різного ступеня збереженості. Вироблені якісно, глиняне тісто без явних домішок. Випал відмінний, колір бежевий (рис. 12, 1-1а) або червоний (рис. 12, 2-2а, 3-3а, 4-4а). Поверхня прикрашена орнаментом у вигляді комбінацій з рядів насічок, ліній та крапок. Базуючись на матеріалах

досліджень пам'яток регіону, подібні керамічні люльки можуть датуватися XVII-XVIII ст. [6; 7; 8].

Наконечник арбалетної стріли. Виявлений тільки один. Він втульчастий, лезо в перерізі ромбічне. Загальна довжина – 7,9 см; максимальна ширина грані – 2,3 см; діаметр втулки – 1,2 см; вага – 23 г. (рис. 12, 5-5а).

Острога. Виявлено два екземпляри. За своїми параметрами вони є характерними для XIV-XV ст. [16; 17; 13].

Перша острога має загальну довжину 14,2 см. Дуги її вигнуті, круглі в перерізі. Коліщатко відсутнє. Тримач коліщатка короткий – 4,5 см. Петлі, до яких за допомогою гачків кріпились ремінці, мають по два круглих отвори (рис. 12, 6-6а).

Друга острога збереглась тільки з однією дугою, яка вигнута, а у перерізі трикутна. Петля її відламана. Коліщатко теж відсутнє. Тримач коліщатка короткий – 4,6 см. Загальна збережена довжина – 12,7 см (рис. 12, 7-7а).

Деталі поясної гарнітури. Складають досить значну групу знахідок. Виходячи з їх кількості та різноманітності вони є складовими декількох поясних гарнітур.

Наконечник ремня. Являє собою орнаментовану з однієї сторони бронзову пластину, що зігнута навпіл. Ширина його 3,3 см. У центральній частині округлий отвір, оснащений двома заклепками, за допомогою яких наконечник фіксувався на ремені (рис. 13, 1).

Пряжки. Наявні чотири бронзові пряжки прямокутних форм, розмірами 1,6-1,9 см на 2,5-4,1 см (рис. 13, 2-5).

Пресовані бронзові нашивки на ремінь. Представлені декількома різновидами:

1. Квадратної форми, з випуклим орнаментом на зразок квітки, розміром 1,8x1,8 см. У центрі знаходиться отвір для кріплення (рис. 13, 6-7). Подібні, до цих ремінних накладок, відомі за матеріалами дослідження церкви в Нодьголасі, де вони датовані XIV-XV ст. [15, 321, XII. таб. 6-8].

2. Кругла нашивка у вигляді квіточки. По центру отвір в якому міститься цвяшок для кріплення. Діаметр її становить 1,6 см (рис. 13, 8).

3. Два фрагменти від чотирьохпелюсткових накладок. Пелюстки трохи увігнуті, а в центрі, який випуклий, отвір із цвяшком (рис. 13, 9-10).

4. Трьохпелюсткові накладки, що мають по центру отвір з цвяшком для кріплення (рис. 13, 11-12).

5. Фрагмент від нашивки круглої форми. Виходячи з аналогій, вона по периметру мала шість невеликих виступів, а по центру круглий отвір. Діаметр таких нашивок становить біля 2,5 см (рис. 13, 13). Подібна ремінна накладка відома за матеріалами археологічних досліджень руїн середньовічної церкви в с. Мужієво (неопубліковані матеріали), зведення якої датується першою половиною XV ст., а функціонувала до 1657 року [25, с. 107-109; 46, с. 36-37]. Майже ідентичні поясні накладки виявлені в похованні юної дівчини в Маротпуста, яке датується XV-XVI ст. [21, с. 237-256].

6. Округлі нашивки із зображенням голови лева. Край по периметру оздоблений бортиком з дрібних випуклих кружечків. Оснащені вони трьома невеликими отворами для кріплення. Діаметр їх становить 21 мм (рис. 13, 14-19).

Персні. Знайдено два екземпляри.

Перший срібний. Діаметр його обідка – 2,2 см, а пластини, на якій присутній рослинний мотив – «лілія» – 13 мм (рис. 14, 1-1а). Персні зі схожим зображенням «лілії» відомі з XIII ст., однак, більш чітка форма рослинного зображення, подібного до нашого, сформувалось у другій половині XIII ст. і у подальшому є поширеним візерунком на персях [24, с. 222].

Другий перстень – бронзовий. Діаметр його обідка становить 2,2 см. Пластина, яка увінчує перстень, хрестоподібна і орнаментована, шириною 1,3 см. Обідок із зовнішньої сторони теж орнаментований (рис. 14, 2-2а). На нашу думку, такі перстні пізнішого часу і можуть відноситись до XVI-XVII ст.

Шпилька. Голка відсутня, наявна тільки верхня частина – голівка. Вона являє собою позолочений пустотілий шар, який розділений по горизонталі рифленим обідком на дві рівні частини. Діаметр його становить – 18,5 мм. Верхня частина, що увінчана оправою з невеличким червоним камінцем, багато орнаментована напаяванням дрібних кульок і ледь помітним тисненням у вигляді кружечків. Нижня частина без орнаменту (рис. 14, 3-3а).

Використовувались такі шпильки для фіксації зачіски та головного убору. Користувались ними жінки з міщанського та шляхетського прошарку [23, с. 226]. У науковій літературі подібні шпильки хронологічно визначаються переважно XVI-XVII ст.

Пряма аналогія присутня в матеріалах дослідження костюлу Св. Стефана в Нітрі-Паровце [3, с. 172-173; obr. 9]. Загалом подібні шпильки відомі з багатьох пунктів регіону, зокрема в Словаччині: Дrajовцях, Гуменном, Красней над Горнадом, Сводіне, Вайковцях [3, с. 172-173], Угорщині: Яноші [9, 19], Толна [23, с. 226; abr. 6, 6] та Румунії: Бобальд [28, с. 172-174; pl. XLIV, 1-4; pl. XLV, 1-3]. Декілька подібних шпильок було виявлено і при дослідженні церков у Закарпатській області, а саме в Паладь-Комарівцях [26; 47] та Мужієві (неопубліковані матеріали), де вони хронологічно визначаються в межах другої половини XVI ст. – першої половини XVII ст.

Монети. Монетна колекція складається з 34 екземплярів. Виявлені монети відносяться до широкого хронологічного діапазону, що охоплює 30-ті рр. XIV ст. – 70-ті рр. XVII ст. та представлені такими номіналами:

1. Парвус. Угорське королівство. Карл Роберт. 1330?. Ag.; діаметр – 13 мм; вага – 0,33 г. [31, 41; 14, 472] (рис. 15, 1).

2. Денар. Угорське королівство. Карл Роберт. 1336. Ag.; діаметр – 12 мм; вага – 0,36 г. [31, 30; 14, 491] (рис. 15, 2).

3. Денар. Угорське королівство. Карл Роберт. 1336. Ag.; діаметр – 13 мм; вага – 0,31 г. [31, 30; 14, 491] (рис. 15, 3).

4. Денар. Угорське королівство. Людовик I. 1358-1371. Ag.; діаметр – 15 мм; вага – 0,31 г. [31, 94E; 14, 542] (рис. 15, 4).

5. Парвус. Угорське королівство. Сигізмунд Люксембурзький. 1387-1427. Ag.; діаметр – 12 мм; 0,34 г. [31, 125; 14, 580] (рис. 15, 5).

6. Парвус. Угорське королівство. Сигізмунд Люксембурзький. 1387-1427. Ag.; діаметр – 11 мм; 0,39 г. [31, 125; 14, 580] (рис. 15, 6).

7. Парвус. Угорське королівство. Сигізмунд Люксембурзький. 1387-1427. Ag.; діаметр – 11 мм; 0,14 г. [31, 125; 14, 580] (рис. 15, 7).

8. Квартінг. Угорське королівство. Сигізмунд Люксембурзький. 1430-1437. Cu.; діаметр – 13x14 мм; вага – 0,42 г. [31, 129; 14, 586] (рис. 15, 8).

9. Квартінг. Угорське королівство. Сигізмунд Люксембурзький. 1430-1437. Cu.; діаметр – 13 мм; вага – 0,57 г. [31, 129; 14, 586] (рис. 15, 9).

10. Денар. Угорське королівство. Альберт. 1439-1440. Ag.; діаметр – 13x14 мм; 0,41 г. [31, 135B-C; 14, 592] (рис. 15, 10).

11. Денар. Угорське королівство. Альберт. 1439-1440. Ag.; діаметр – 14 мм; 0,49 г. [31, 135B-C; 14, 592] (рис. 15, 11).

12. Денар. Угорське королівство. Владислав I. 1440-1444. Cu.; діаметр – 14 мм; вага – 0,50 г. [31, 147-148; 14, 602] (рис. 15, 12).

13. Денар. Угорське королівство. Матяш Корвін. 1462. Cu.; діаметр – 12x14 мм; вага – 0,40 г. [31, 222; 14, 704] (рис. 15, 13).

14. Обол. Угорське королівство. Матяш Корвін. 1468-1470. Ag.; діаметр – 12 мм; вага – 0,21 г. [31, 243; 14, 727] (рис. 15, 14).

15. Денар. Валахія. Область Северин. Микола Редвіц. Великий магістр Тевтонського ордену. 1429-1435 рр. Ag.; діаметр – 12x13 мм; вага – 0,53 г. [4, 29] (рис. 15, 15).

Наступні три монети поганої збереженості, однак за окремими ознаками припускаємо, що вони є угорськими номіналами, ймовірно XV ст.

16. Денар? Владислав I? Cu.; діаметр – 14 мм; вага – 0,64 г. (рис. 15, 16).

17. Парвус? Сигізмунд Люксембурзький? Cu.; діаметр – 8x9 мм; вага – 0,15 г. (рис. 15, 17).

18. Квартінг? Сигізмунд Люксембурзький? Cu.; діаметр – 12 мм; вага – 0,25 г. (рис. 15, 18).

Наступні екземпляри представлені монетами Королівства Польського/Речі Посполитої, а також васально залежних від неї земель.

19. Денар. Королівство Польське. Ян Ольбрахт. 1492-1501. Cu.; діаметр – 12 мм; вага – 0,28 г. [18, 385; 19, 385] (рис. 16, 1).

20. Півгріш. Королівство Польське. Олександр Ягелончик. 1501-1506. Ag.; діаметр – 18 мм; вага – 0,68 г. [18, 389; 19, 389] (рис. 16, 2).

21. Півторак коронний. Річ Посполита. Сигізмунд III Ваза. 1622. Ag.; діаметр – 19 мм; вага – 0,74 г. [18, 860; 19, 860] (рис. 16, 3).

22. Півторак коронний. Річ Посполита. Сигізмунд III Ваза. 1623. Ag.; діаметр – 19 мм; вага – 0,88 г. [18, 862; 19, 862] (рис. 16, 4).

23. Півторак коронний. Річ Посполита. Сигізмунд III Ваза. 1623. Ag; діаметр – 19 мм; вага – 0,86 г. [18, 862; 19, 862] (рис. 16, 5).

24. Півторак коронний. Річ Посполита. Сигізмунд III Ваза. 1623. Ag; діаметр – 19 мм; вага – 0,96 г. [18, 862; 19, 862] (рис. 16, 6).

25. Півторак коронний. Річ Посполита. Сигізмунд III Ваза. 1623. Ag; діаметр – 19 мм; вага – 0,92 г. [18, 862; 19, 862] (рис. 16, 7).

26. Півторак коронний. Річ Посполита. Сигізмунд III Ваза. 1624. Ag; діаметр – 19 мм; вага – 0,74 г. [18, 864; 19, 864] (рис. 16, 8).

27. Півторак коронний. Річ Посполита. Сигізмунд III Ваза. 1624. Ag; діаметр – 19 мм; вага – 0,76 г. [18, 864; 19, 864] (рис. 16, 9).

28. Півторак коронний. Річ Посполита. Сигізмунд III Ваза. 1624. Ag; діаметр – 20 мм; вага – 0,88 г. [18, 864; 19, 864] (рис. 17, 1).

29. Півторак прусський. Герцогство Пруссія. Георг Вільгельм Бранденбурзький. 1622. Ag; діаметр – 20 мм; вага – 0,82 г. [18, 3891; 19, 3891] (рис. 17, 2).

30. Півторак прусський. Герцогство Пруссія. Георг Вільгельм Бранденбурзький. 1624. Ag; діаметр – 19 мм; вага – 1,04 г. [18, 3898; 19, 3898] (рис. 17, 3).

31. Трояк коронний. Річ Посполита. Сигізмунд III Ваза. 1621. Ag; діаметр – 20 мм; вага – 1,74 г. [18, 1226; 19, 1226] (рис. 17, 4).

32. Трояк коронний. Річ Посполита. Сигізмунд III Ваза. 1622. Ag; діаметр – 20 мм; вага – 1,65 г. [18, 1227; 19, 1227] (рис. 17, 5).

33. Трояк коронний. Річ Посполита. Сигізмунд III Ваза. 1622. Ag; діаметр – 20 мм; вага – 1,59 г. [18, 1227; 19, 1227] (рис. 17, 6).

34. Гріш. Сілезія. Герцогство Легница-Бжег. Луїза фон Ангальт-Дессау. 1673. Ag; діаметр – 16 мм; вага – 0,66 г. [18, 5502; 19, 5502] (рис. 17, 7).

Висновки. Отже, проведений аналіз середньовічного та ранньомодерного матеріалу, отриманого під час археологічних досліджень безпосередньо біля Горянської ротонди, вказує, що її будівництво може датуватись не раніше самого кінця XIII ст. або навіть першими роками XIV ст. Відомо, у цей час Ужанщина була у володінні роду Аби (1279-1317 рр.).

З початком функціонування храму біля його стін закладається кладовище, поховання на якому проводились щонайменше до кінця XVII ст.

У подальшому значення церкви зростає. Як результат, близько середини XV ст. до ротонди було добудовано прямокутний готичний неф. Так ротонда стала вівтарною частиною храму. У цей же час, після добудови нефу, навколо церкви зведено кам'яні стіни та невелика прямокутна споруда (дзвіниця?), фундамент якої було виявлено зі східного боку церкви (рис. 4).

Сміливо можемо припустити, що ці архітектурні зміни пов'язані із діяльністю шляхетського роду Другетів, адже вони володіли Ужанщиною і поряд з ротондою стояв їхній укріплений палац (на відстані 80 м на північний-схід від церкви).

Наприкінці XVII ст. стіни, що оточували церкву, були розібрані. Слід зазначити і те, що за оцінкою майна, складеного у 1691 році у зв'язку зі смертю останнього Другета, вищезгаданий нами палац, що теж оточувався стінами, вже був зруйнований [1].

Згодом, наприкінці XVII – на початку XVIII ст., до церкви прибудована сакристія. Вона є найпізнішим приміщенням цієї пам'ятки. У 1912 році, під час реставраційних робіт, її східна стіна була знесена і зведена нова, ближче до нефу (рис. 4). Саме в результаті цих робіт церква набула сучасного вигляду.

Певні реставраційні роботи були проведені і у 2016-2017 роках. Зокрема, ділянка навколо самої ротонди була розчищена до рівня верхівки її фундаменту та зроблена дренажна система для відводу ґрунтових вод, які негативно впливали на стан стін храму [27]. Було замінено штукатурне покриття зовнішніх стін та частково відкрито портал ротонди та віконце над ним. З північного боку нефу залишили розчищений від штукатурки портал. Наявність його тут також є унікальним явищем для церковної архітектури. Існує думка, що він міг служити як особистий вхід до церкви для місцевих володарів або входом до каплички, що колись тут існувала.

Наостанок зазначимо, що з огляду на отримані дані, є доцільність подальших досліджень біля Горянської ротонди задля виявлення та уточнення розташування залишків стін навколо церкви, а також вивчення руїн палацу, що дасть можливість відтворити повну картину забудов цієї місцевості у середньовіччі.

Список використаних джерел

1. Aestimatio 1691. A Drugeth család férfi ágón való kihalása után a fiscusra szállt birtok / HU MNL OL E 156 – a. – Fasc. 115. – No. 022. https://archives.hungaricana.hu/en/urbarium/hu_mnl_ol_e156_a_fasc115_no022 (дата звернення 4.11.2018)
2. Anonymus. Gesta Hungarorum / Pais Dezső fordításában. Budapest: Magyar Helikon, 1977. 172 old.
3. Barteková A. Kostol sv. Štefana v Nitre-Párovciach // Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského: Musaica. Bratislava: Univerzita Komenského, 2014. XXVIII. S. 163-189.
4. Buzdugan G., Luchian O., Oprescu C.C. Monede și banknote românești. – București: Sport-Turism, 1977. 429 s.
5. Csikvári A. Ungvár és Ung vármegye. – Budapest: A vármegyei szociográfia kiadó hivatala, 1941. Old. 39.
6. Čurný M., Šimčík P., Bielich M. Nálezy keramických fajok z archeologických výskumov a prospekcií na Slovensku I // Študijné zvesti Archeologického ústavu SAV. Nitra, 2013. S. 85-102.
7. Čurný M., Šimčík P. Nálezy fajok zo 17. – 19. storočia na Kapušianskom, Šarišskom a Uhroveckom hrade z výskumov archeologickej spoločnosti Triglav // História výroby fajok a archeologické nálezy fajok na Slovensku II. Levice, 2016. S. 144-154.
8. Čurný M., Šimčík P. Fajky z Rožňavy // História výroby fajok a archeologické nálezy fajok na Slovensku II. Levice, 2016. S. 155-172.
9. Fábián L., Pintye G. Csenger. Történelmi és kulturális kalauz (A Cultural and Historical Guide). Satu Mare, 2008. 76 old.

10. Gervers-Molnár V. A középkori Magyarország rotundái. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1972. 96 old.
11. Goš V. Loštice – Město středověkých hrnčičů. Opava: Slezská univerzita v Opavě, 2007. 126 s.
12. Goš V., Novák J. Počátky výroby loštické keramiky // Archeologické rozhledy. Praha, 1978. XXVIII, 5. S. 399-404.
13. Györfi F. Középkori tarajos sarkantyúk Erdélyben. (13. – 14. század) // Dolgozatok. 2006. I/XI. Old. 99-129.
14. Huszár L. Münzkatalog Ungarn von 1000 bis Heute. München: Battenberg, 1979. 366 s.
15. Jakab A., Jankovics N. A nagyhalászi Pusztatemplom // Jóna András Múzeum Évkönyve. Nyíregyháza, 2008. L. Old. 307-356.
16. Koošová P. Ku klasifikácii vrcholnostredovekých ostroh z uzemia Slovenska (12.– 15. Storočie) // Archaeologia historica. Brno, 2004. 29. S. 523-547.
17. Koošová P. Ku klasifikácii neskorostredovekých a včasnovekých ostroh z územia Slovenska // Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského: Mosaica. Bratislava: Univerzita Komenského, 2007. XXV. S. 257-276.
18. Kopicki E. Ilustrowany skorowidz pieniędzy polskich i z Polską związaných. Teksty. Część 1. Warszawa: Polskie Towarzystwo Numizmatyczne, 1995. 315 s.
19. Kopicki E. Ilustrowany skorowidz pieniędzy polskich i z Polską związaných. Tablice. Część 1. Warszawa: Polskie Towarzystwo Numizmatyczne, 1995. 397 s.
20. Kozák K. Tégglából épített körtemplomaink és centrális kápolnáink a XII-XIII. században // A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Szeged, 1976. 77/1. Old. 49-89.
21. Költő L., Dobó B. Egy 15–16. századi veretes öv restaurálása és rekonstrukciója // Somogyi Múzeumok Közleményei. Kaposvár, 2004. 16. Old. 237-256.
22. Lángi J. A gerényi (Горяни) görögkatolikus templom falképei // Középkori templomok a Tiszától a Kárpátokig. Nyíregyháza, 2013. Old. 61-74.
23. Lovag S.Z., Németh A. A tolnai XVI. századi kincslelet // Folia Archaeologica. Budapest, 1974. XXV. Old. 219-246.
24. Lovag Z. Árpád-kori pecsétyűrűk // Folia Archaeologica. Budapest, 1980. XXXI. Old. 221-238.
25. Mojzsesz V. A kismuzsalyi középkori romtemplom // Várak, kastélyok, templomok. Műhely. Pécs, 2016. Old. 107-109.
26. Mojzsesz V. A Palágykomoróci református templom // Várak, kastélyok, templomok. Műhely. Kökény, 2017. Old. 106-109.
27. Mojzsesz V. A Gerényi körtemplom // Várak, kastélyok, templomok. Műhely. Pécs, 2018. Old. 67-69.
28. Németi I. Descoperiri arheologice din hotarul oraşului Care (jud. Satu Mare) // Satu Mare studii și comunicări. Satu Mare, 1981-1982. V-VI. S. 167-183.
29. Prohnenko I., Mojzsesz V., Zsilenko M. Kárpátalja középkori és kora újkori várainak kutatása // A nyíregyházi Jóna András Múzeum Évkönyve. Nyíregyháza, 2013. LV. Old. 203-250.
30. Prokhnenko I., Zhylenko M., Moizhes V. Korolevo castle of Nyaláb // Archaeologia historica. Brno, 2016. 41/1. P. 273-299.
31. Réthy L. Corpus Nummorum Hungariae II. Vegesházi királyok kora. Budapest, 1907. 45 p., 28 tbl.
32. Slivka M., Vallašek A. Hradky a hradky na východnom Slovensku. Košice: Východoslovenské vyd-vo, 1991. 271 s.
33. Szakács B. Z., Gerényi (Горяни), görögkatolikus templom // Középkori templomok a Tiszától a Kárpátokig. Nyíregyháza, 2013. Old. 52-60.
34. Uličný M. Prameny východoslovenskej keramiky v 13. - 17. storočí (na poklade analýzy keramického fondu z hradu Šariš). Dizertačná práca. Prešov, 2004.
35. Діба Ю. Українські храми-ротонди X – першої половини XIV століть: Навч. посібник. Львів: Видавництво Національного університету “Львівська політехніка”, 2005. 108 с.
36. Иоаннисян О.М. Храмы-ротонды в Древней Руси // Иерусалим в русской культуре. М., 1994. С. 100-141.
37. Котигоршко В., Мойжес В., Щербей К. Розкопки багатшарового поселення в Ужгороді-Горянах // Археологічні дослідження в Україні 2009. Київ-Луцьк, 2010. С. 224-225.
38. Могитич І. Нариси архітектури української церкви. Львів: [б. в.], 1995. 48 с. : іл.
39. Могитич І. Стародавні церкви України VII-XIV ст. // Dzieje Podkarpacka. Krosno, 2001. V. С. 301-328.
40. Мойжес В. Исследование многослойного поселения Ужгород-Горяны в 2012 году // Карпатика. Ужгород, 2012. Вип. 41. С. 85-93.
41. Мойжес В. Дослідження багатшарового поселення в Ужгороді-Горянах // Археологічні дослідження в Україні 2012. Київ-Луцьк, 2013. С. 168-169.
42. Мойжес В. Дослідження багатшарового поселення Ужгород-Горяни в 2013 р. // Археологічні дослідження в Україні 2013. Київ, 2014. С. 133-134.
43. Мойжес В. Результати досліджень багатшарової пам'ятки Ужгород-Горяни (ур.Ротонда) у 2013-2014 рр. // Карпатика. Ужгород, 2014. Вип. 43. С. 193-209.
44. Мойжес В. Дослідження багатшарової пам'ятки Ужгород-Горяни // Археологічні дослідження в Україні 2014. Київ, 2015. С. 44-45.
45. Мойжес В.В. Дослідження Горянської ротонди // Археологічні дослідження в Україні 2016. Київ, 2018. С. 34-35.
46. Мойжес В.В. Дослідження Мужіївської середньовічної церкви // Археологічні дослідження в Україні 2016. Київ, 2018. С. 36-37.
47. Мойжес В.В. Середньовічна церква в Паладь-Комарівцях // Археологія, етнологія та охорона культурної спадщини Південно-Східної Європи : збірка наукових робіт присвячена 25-річчю кафедри археології та етнології України Одеського національного університету імені І.І. Мечникова. Одеса: Одеський національний університет імені І.І. Мечникова, 2018. С. 452-460.
48. Пеняк П. Археологічні дослідження в околицях Горянської ротонди // Княжа доба: історія і культура. Львів, 2011. Вип. 4. С. 43-64.
49. Пеняк С.І., Пеняк П.С. Городища Закарпаття // Еволюція розвитку слов'янських градів VIII–XIV ст. у передгір'ї Карпат і Татр. Тези доповідей та повідомлень. Львів, 1994. С. 15-16.
50. Поп Д. Церковная архитектура Подкарпатской Руси. Ужгород, 2009. 195 с.
51. Прохненко І., Мойжес В. Горянское городище // Carpatica-Карпатика. Ужгород, 2008. Вип.37. С. 182-185.
52. Прохненко І., Мойжес В., Щербей К. Раскопки многослойного поселения в Ужгороде-Горянах // Карпатика. Ужгород, 2009. Вип.38. С. 210-219.
53. Прохненко І., Гомоляк Е., Мойжес В. Результати дослідження замків Закарпаття // Satu Mare. Studii și comunicări. Seria arheologie. Satu Mare, 2011. XXVII/I. С. 187-234.

References

1. Aestimatio 1691. A Drugeth család férfi ágon való kihalása után a fiscusra szállt birtok / HU MNL OL E 156 – a. – Fasc. 115. No. 022. https://archives.hungaricana.hu/en/urbarium/hu_mnl_ol_e156_a_fasc115_no022 (дата звернення 4.11.2018). (in Hungarian).
2. Anonymus. Gesta Hungarorum / Pais Dezső fordításában. Budapest: Magyar Helikon, 1977. 172 old. (in Hungarian).
3. Barteková A. Kostol sv.Štefana v Nitre-Párovciach // Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského: Musaica. Bratislava: Univerzita Komenského, 2014. XXVIII. S. 163-189. (in Slovak).
4. Buzdugan G., Luchian O., Oprescu C.C. Monede și banknote românești. – București: Sport-Turism, 1977. 429 s. (in Romanian).
5. Csikvári A. Ungvár és Ung vármegye. Budapest: A vármegyei szociográfia kiadó hivatala, 1941. Old. 39. (in Hungarian).
6. Čurný M., Šimčík P., Bielich M. Nálezy keramických fajok z archeologických výskumov a prospekcií na Slovensku I // Študijné zvesti Archeologického ústavu SAV. Nitra, 2013. S. 85-102. (in Slovak).
7. Čurný M., Šimčík P. Nálezy fajok zo 17. – 19. storočia na Kapušianskom, Šarišskom a Uhroveckom hrade z výskumov archeologickej spoločnosti Triglav // História výroby fajok a archeologické nálezy fajok na Slovensku II. Levice, 2016. S. 144-154. (in Slovak).
8. Čurný M., Šimčík P. Fajky z Rožňavy // História výroby fajok a archeologické nálezy fajok na Slovensku II. Levice, 2016. S. 155–172. (in Slovak).
9. Fábíán L., Pintye G. Csenger. Történelmi és kulturális kalauz (A Cultural and Historical Guide). Satu Mare, 2008. 76 old. (in Hungarian).
10. Gervers-Molnár V. A középkori Magyarország rotundái. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1972. 96 old. (in Hungarian).
11. Goš V. Loštice – Město středověkých hrnčífů. Opava: Slezská univerzita v Opavě, 2007. 126 s. (in Czech).
12. Goš V., Novák J. Počátky výroby loštické keramiky // Archeologické rozhledy. Praha, 1978. XXVIII, 5. S. 399-404. (in Czech).
13. Györfi Z. Középkori tarajos sarkantyúk Erdélyben. (13. – 14. század) // Dolgozatok. 2006. I/XI. Old. 99-129. (in Hungarian).
14. Huszár L. Münzkatalog Ungarn von 1000 bis Heute. München: Battenberg, 1979. 366 s. (in German).
15. Jakab A., Jankovics N. A nagyhalászi Pusztatemplom // Jóna András Múzeum Évkönyve. Nyíregyháza, 2008. L. Old. 307-356. (in Hungarian).
16. Koósová P. Ku klasifikácii vrcholnostredovekych ostroh z uzemia Slovenska (12.– 15. Storočie) // Archaeologia historica. Brno, 2004. 29. S. 523-547. (in Slovak).
17. Koósová P. Ku klasifikácii neskorostredovekých a včasnovekých ostroh z územia Slovenska // Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského: Musaica. Bratislava: Univerzita Komenského, 2007. XXV. S. 257-276. (in Slovak).
18. Kopicki E. Ilustrowany skorowidz pieniędzy polskich i z Polską związanych. Teksty. Część 1. Warszawa: Polskie Towarzystwo Numizmatyczne, 1995. 315 s. (in Polish).
19. Kopicki E. Ilustrowany skorowidz pieniędzy polskich i z Polską związanych. Tablice. Część 1. Warszawa: Polskie Towarzystwo Numizmatyczne, 1995. 397 s. (in Polish).
20. Kozák K. Tégylából épített körtemplomaink és centrális kápolnáink a XII-XIII. században // A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Szeged, 1976. 77/1. Old. 49-89. (in Hungarian).
21. Költő L., Dobó B. Egy 15–16. századi veretes öv restaurálása és rekonstrukciója // Somogyi Múzeumok Közleményei. Kaposvár, 2004. 16. Old. 237-256. (in Hungarian).
22. Lángi J. A gerényi (Gorjany) görögkatolikus templom falképei // Középkori templomok a Tiszától a Kárpátokig. Nyíregyháza, 2013. Old. 61-74. (in Hungarian).
23. Lovag S.Z., Németh A. A tolnai XVI. századi kincslelet // Folia Archaeologica. Budapest, 1974. XXV. Old. 219-246. (in Hungarian).
24. Lovag Z. Árpád-kori pecsétgyűrűk // Folia Archaeologica. Budapest, 1980. XXXI. Old. 221-238. (in Hungarian).
25. Mojszesz V. A kismuzsalyi középkori romtemplom // Várak, kastélyok, templomok. Műhely. Pécs, 2016. Old.107-109. (in Hungarian).
26. Mojszesz V. A Palágykomoróci református templom // Várak, kastélyok, templomok. Műhely. Kőkény, 2017. Old. 106-109. (in Hungarian).
27. Mojszesz V. A Gerényi körtemplom // Várak, kastélyok, templomok. Műhely. Pécs, 2018. Old.67-69. (in Hungarian).
28. Némethi I. Descoperiri arheologice din hotarul orașului Care (jud. Satu Mare) // Satu Mare studii și comunicări. Satu Mare, 1981-1982. V-VI. S. 167-183. (in Romanian).
29. Prohnenko I., Mojszesz V., Zsilenko M. Kárpátalja középkori és kora újkori várainak kutatása // A nyíregyházi Jóna András Múzeum Évkönyve. Nyíregyháza, 2013. LV. Old. 203-250. (in Hungarian).
30. Prohnenko I., Zhylenko M., Moizhes V. Korolevo castle of Nyaláb // Archaeologia historica. Brno, 2016. 41/1. P. 273-299. (in English).
31. Réthy L. Corpus Nummorum Hungariae II. Veguesházi királyok kora. Budapest, 1907. 45 p., 28 tbl. (in Hungarian).
32. Slivka M., Vallašek A. Hrad a hrady na východnom Slovensku. Košice: Východoslovenské vyd-vo, 1991. 271 s. (in Slovak).
33. Szakács B. Z., Gerényi (Gorjany), görögkatolikus templom // Középkori templomok a Tiszától a Kárpátokig. Nyíregyháza, 2013. Old. 52-60. (in Hungarian).
34. Uličný M. Prameny východoslovenskej keramiky v 13. - 17. storočí (na poklade analýzy keramického fondu z hradu Šariš). Dizertačná práca. Prešov, 2004. (in Slovak).
35. Dyba Ju. Ukrajinski hramy-rotundy X – pershoji polovyny XIV stoliti: Navch. posibnyk. – Ljviv: Vydavnyctvo Nacionalnogo universytetu "Lvivska politehnika", 2005. 108 s. (in Ukrainian).
36. Ioannisjan O.M. Hramy-rotundy v Drevnej Rusi // Ierusalim v ruskoj kul'ture. M., 1994. S. 100-141. (in Russian).
37. Kotyghorshko V., Moizhes V., Shherbej K. Rozkopky baghatosharovogho poselennja v Uzhhorodi-Ghorianah // Arkheologichni doslidzhennja v Ukraini 2009. Kyjiv-Lucjk, 2010. S. 224-225. (in Ukrainian).
38. Moghytych I. Narysy arkhitektury ukrajinskojji cerkvy. Ljviv: [b. v.], 1995. 48 s. : il. (in Ukrainian).
39. Moghytych I. Starodavni cerkvy Ukrainy VII-XIV st. // Dzieje Podkarpacia. Krosno, 2001. V. S. 301-328. (in Ukrainian).
40. Moizhes V. Issledovanie mnogoslonojgo poselennja Uzhhorod-Gorjany v 2012 godu // Carpatika. Uzhhorod, 2012. Vip. 41. S. 85-93. (in Russian).
41. Moizhes V. Doslidzhennja baghatosharovogho poselennja v Uzhhorodi-Ghorianah // Arkheologichni doslidzhennja v Ukraini 2012. Kyjiv-Luck, 2013. S. 168-169. (in Ukrainian).

42. Moizhes V. Doslidzhennja baghatosharovogho poselennja Uzhhorod-Ghorianny v 2013 r. // Arkheologhichni doslidzhennja v Ukrajinі 2013. Kyjiv, 2014. S. 133-134. (in Ukrainian).
43. Moizhes V. Rezul'taty doslidzhenj baghatosharovoji pam'jatky Uzhhorod-Ghorianny (ur.Rotonda) u 2013-2014 rr. // Carpatica. Uzhhorod, 2014. Vyp. 43. S. 193-209. (in Ukrainian).
44. Moizhes V. Doslidzhennja baghatosharovoji pam'jatky Uzhhorod-Ghorianny // Arkheologhichni doslidzhennja v Ukrajinі 2014. Kyjiv, 2015. S. 44-45. (in Ukrainian).
45. Moizhes V.V. Doslidzhennja Ghorianskoho rotundy // Arkheologhichni doslidzhennja v Ukrajinі 2016. Kyjiv, 2018. S. 34-35. (in Ukrainian).
46. Moizhes V.V. Doslidzhennja Muzhijivskoho serednjovichnoji cerkvy // Arkheologhichni doslidzhennja v Ukrajinі 2016. Kyjiv, 2018. S. 36-37. (in Ukrainian).
47. Moizhes V.V. Serednjovichna cerkva v Paladj-Komarivcakh // Arkheologhija, etnologhija ta okhrona kul'turnoju spadshhyny Pivdenno-Skhidnoji Jevropy : zbirka naukovykh robit prysvjachena 25-richchju kafedry arkheologhiji ta etnologhiji Ukrajinі Odes'kogho nacional'nogho universytetu imeni I.I. Mechnykova. Odesa: Odes'kij nacional'nyj universytet imeni I.I. Mechnykova, 2018. S. 452-460. (in Ukrainian).
48. Penjak P. Arkheologhichni doslidzhennja v okolycjakh Ghorianskoho rotundy // Knjazha doba: istorija i kul'tura. Lviv, 2011. Vyp. 4. S. 43-64. (in Ukrainian).
49. Penjak S.I., Penjak P.S. Ghorodyshha Zakarpattja // Evolucija rozvytku slov'janskykh ghradiv VIII–XIV st. u peredghir'ji Karpat i Tatr. Tezy dopovidej ta povidomlenj. Lviv, 1994. S. 15-16. (in Ukrainian).
50. Pop D. Cerkovnaja arkhitektura Podkarpatskoj Rusy. Uzhhorod, 2009. 195 s. (in Russian).
51. Prohnenko I., Moizhes V. Gorianskoe gorodishhe // Carpatica-Carpatica. Uzhhorod, 2008. Vip.37. S. 182-185. (in Russian).
52. Prohnenko I., Moizhes V., Shherbej K. Raskopki mnogosljednogo poselennja v Uzhgorode-Gorianah // Carpatica. Uzhhorod, 2009. Vip.38. S. 210-219. (in Russian).
53. Prohnenko I., Gomoljak E., Moizhes V. Rezul'taty issledovanija zamkov Zakarpat'ja // Satu Mare. Studii și comunicări. Seria arheologie. Satu Mare, 2011. XXVII/I. S. 187-234. (in Russian).

SUMMARY

ARCHEOLOGICAL STUDY OF THE ROTUNDA OF HORIANY

V. Moizhes (Uzhhorod)

The research of the monuments in the eastern suburbs of Uzhhorod in the Rotunda tract of Horianny region was one of the most important solutions to the cardinal questions in the Middle Ages History of the Carpathian region. This territory has been defined in the Scientific History as a possible place of localization of the Slavonic fortified settlement – Ung. This hypothesis is based on the existence of the rotunda which is the oldest stony sacral building in Transcarpathia. The scientists don't know exactly the date of its foundation. The assumption of the rotunda's age is waving from the 10th to the 13th centuries. Unfortunately, the scientists don't have any true, written data about the time of the church's erection. In this case, the archaeological materials can be the basic ones to define the time of rotunda's building and the kinds of people's activities around the rotunda in the following periods. The lack of the published materials of the previous investigations of the rotunda and the necessity to specify their chronology and stratigraphy of the monument induced the archaeological expedition of Uzhhorod National University to begin the excavations in the rotunda's surroundings. The area of about 700 m² has been investigated during seven years (2007-2009, 2012-2014 and 2016) (fig. 3), the most part of which is situated at the church (fig. 4). As a result, a valuable collection of findings of the Middle Ages and the Modern period has been collected. The analysis of these materials shows that the erection of the rotunda of Horianny could be dated not early than the end of the 13th century or the first years of the 14th century. At that time Uzhanshchyna was under the rule of the Aba dynasty (1279-1317). A cemetery was laid out at the church's walls where people had been buried till the end of the 17th century. Eventually the church began to play more important role. As a result, the rectangular Gothic nave was attached to the rotunda in the middle of the 15th century. Thus, it became the altar part of the cathedral. At the same time the stone walls and a small rectangular construction were being built, the foundation of which had been found from the eastern side of the church (fig. 4). We could suppose surely that these architect changes were connected with the activity of the noble Drugeths dynasty who were the owners of Uzhanshchyna at that time. Their fortified palace was stranding not far from the rotunda (80 meters in the south east from the church). The walls surrounding the church were destroyed at the end of the 17th century. Later, the sacristy was added to the church at the beginning of the 18th century. It is one of the latest annexes of this monument. During the restoration its eastern wall was crashed and a new one was erected nearer the nave in 1912 (fig. 4). Only due to these works the church has got a modern look.

Keywords: the Rotunda of Horianny, archeological studies, nave, sacristy, foundations, archeological finds.

ІЛЮСТРАЦІЇ

Рис. 1. Ужгород-Горяни. Ротонда (церква Покрова Пресвятої Богородиці). Вид з сходу.
Fig.1. Uzhorod-Horiany. Rotunda (the Church of the Protection of the Theotokos). View from the east.

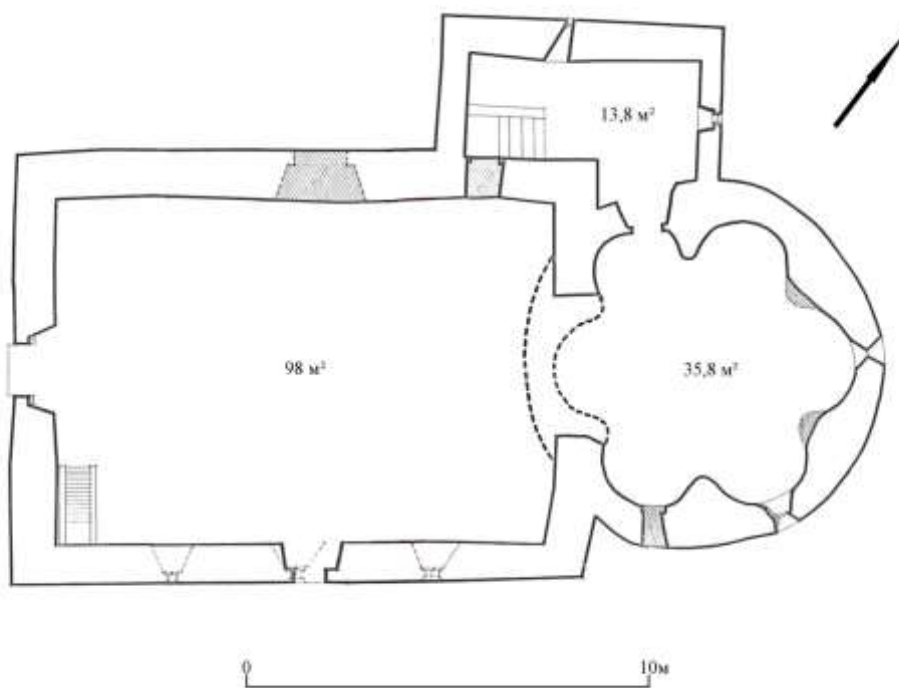

Рис. 2. Ужгород-Горяни. План церкви Покрова Пресвятої Богородиці.
Fig.2. Uzhorod-Horiany. The plan of the Church of the Protection of the Theotokos.

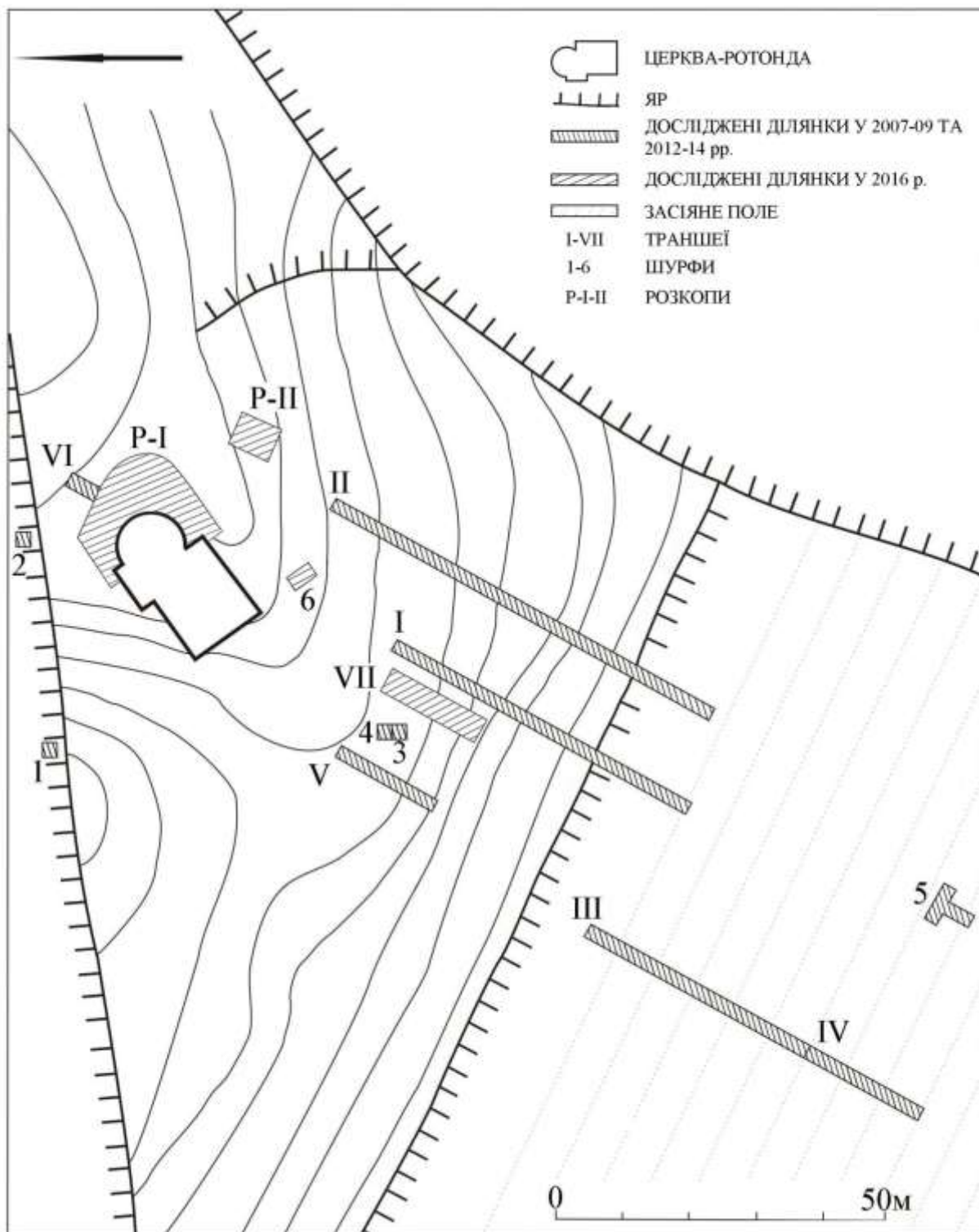

Рис. 3. Ужгород-Горяни. План урочища Ротонда та дослідженої площі археологічною експедицією Ужгородського національного університету.
Fig.3. Uzhhorod-Horiany. The plan of the tract of Rotunda and the area studied by archeological expedition of Uzhhorod National University.

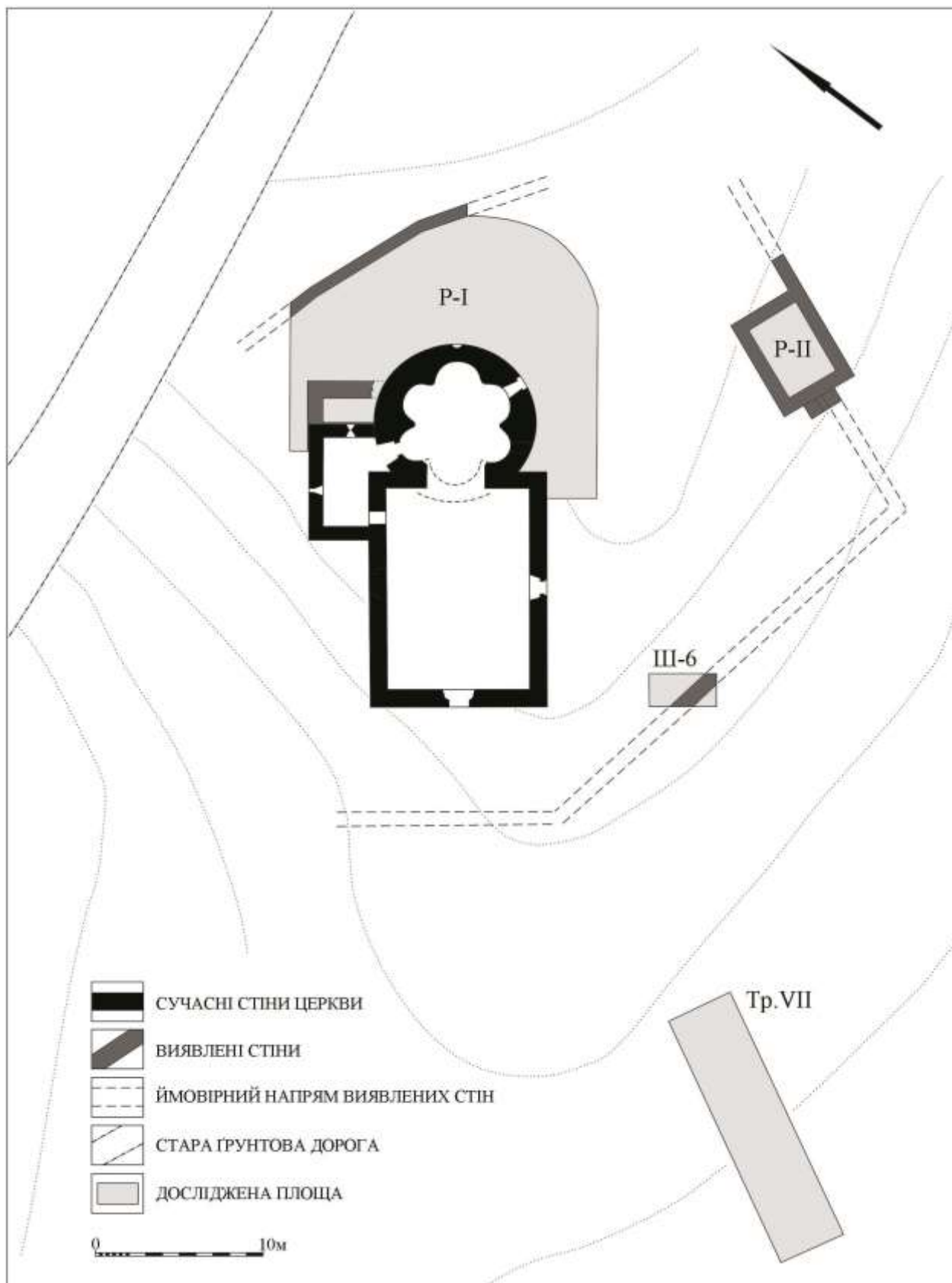

Рис. 4. Ужгород-Горяни (урочище Ротонда). План церкви та дослідженої площі у 2016 році.
Fig.4. Uzhhorod-Horiany (tract of Rotunda). The plan of the church and the area studied in 2016.

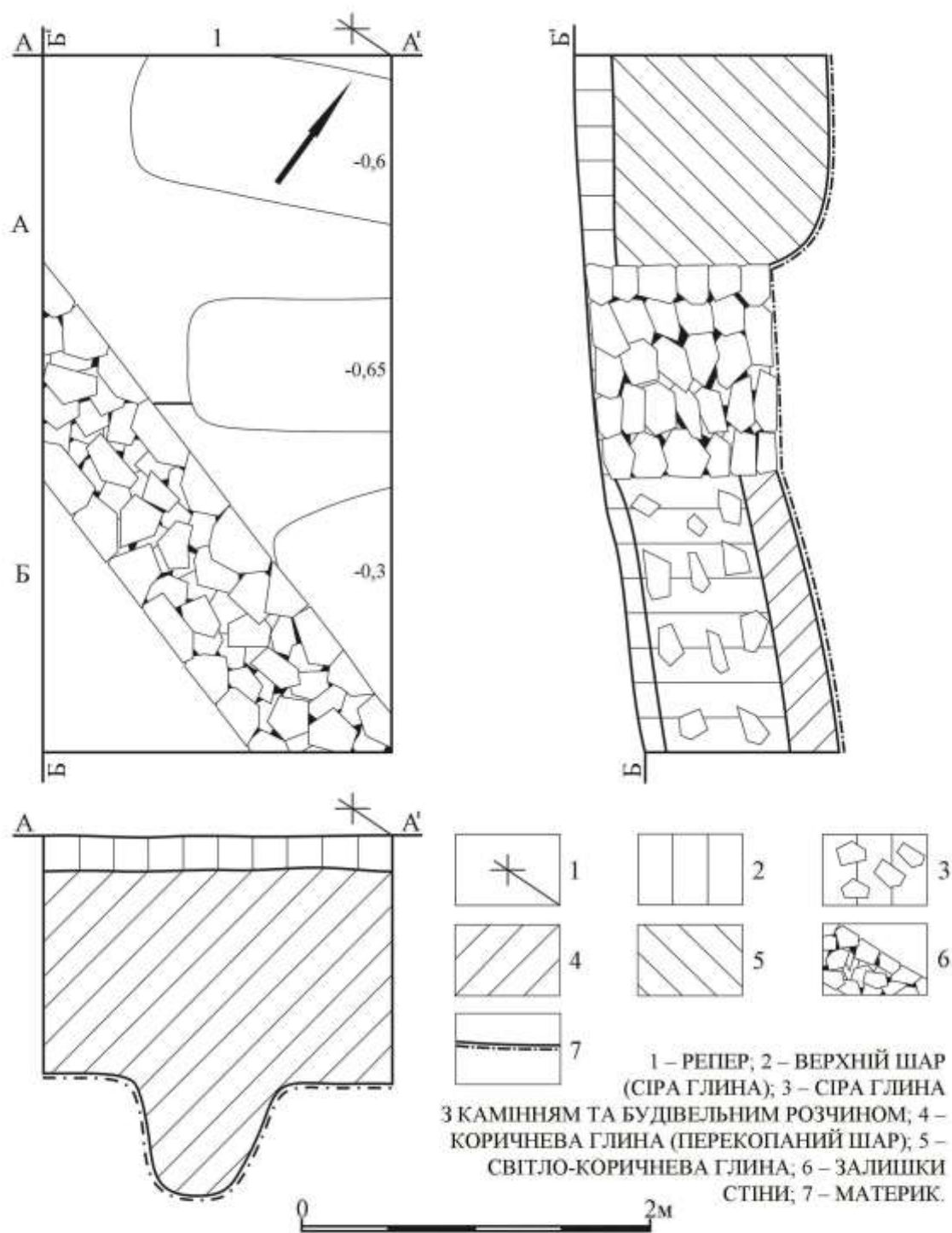

Рис. 5. Ужгород-Горяни (урочище Ротонда). План та розрізи шурфу 6.
 Fig.5. Uzhhorod-Horjany (tract of Rotunda). The plan and profiles of the pit 6.

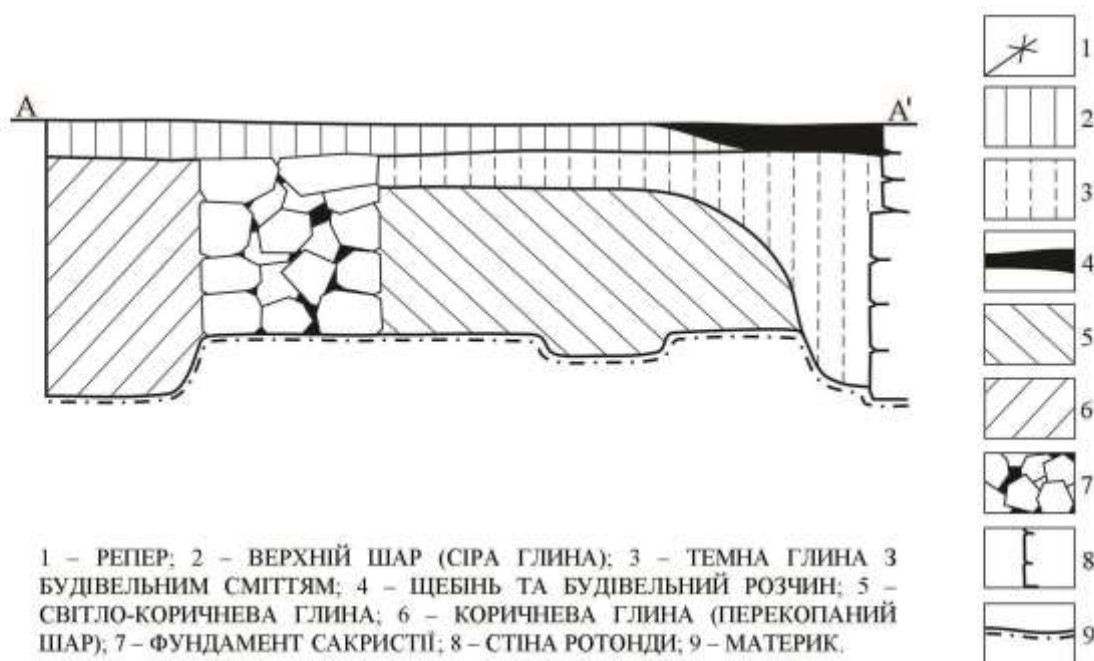
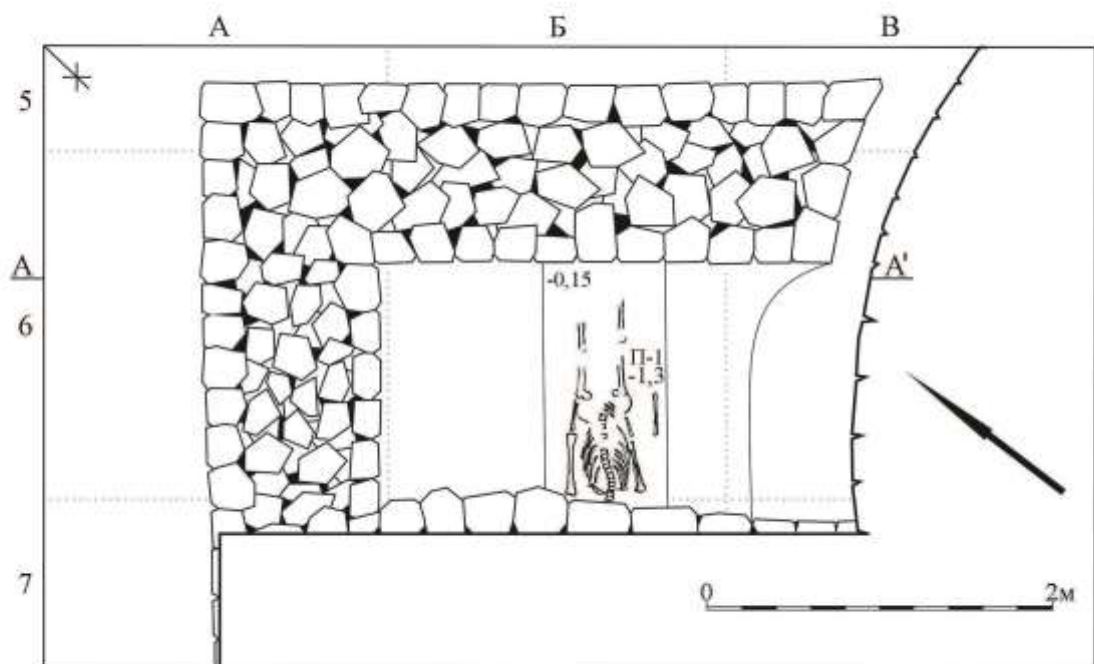
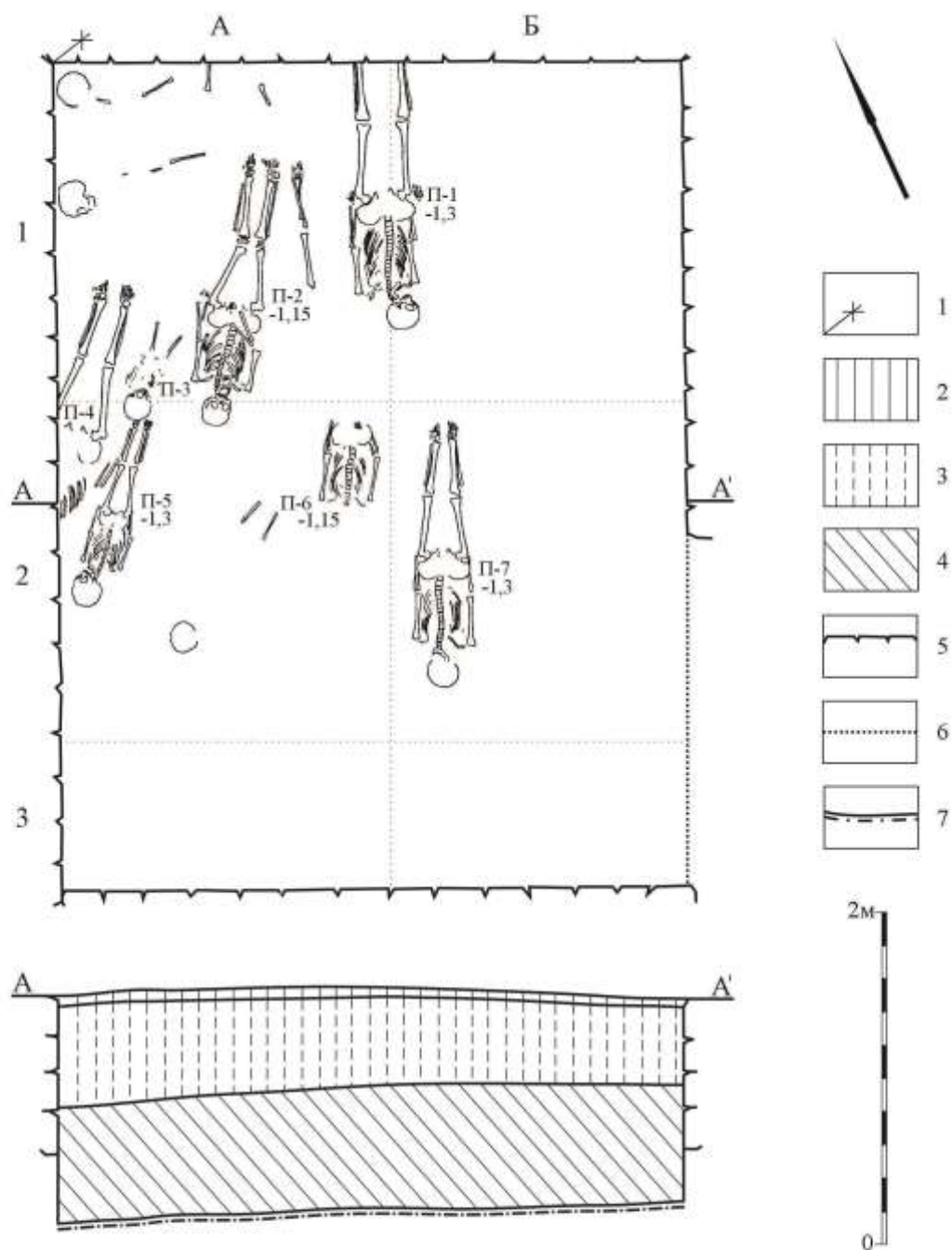
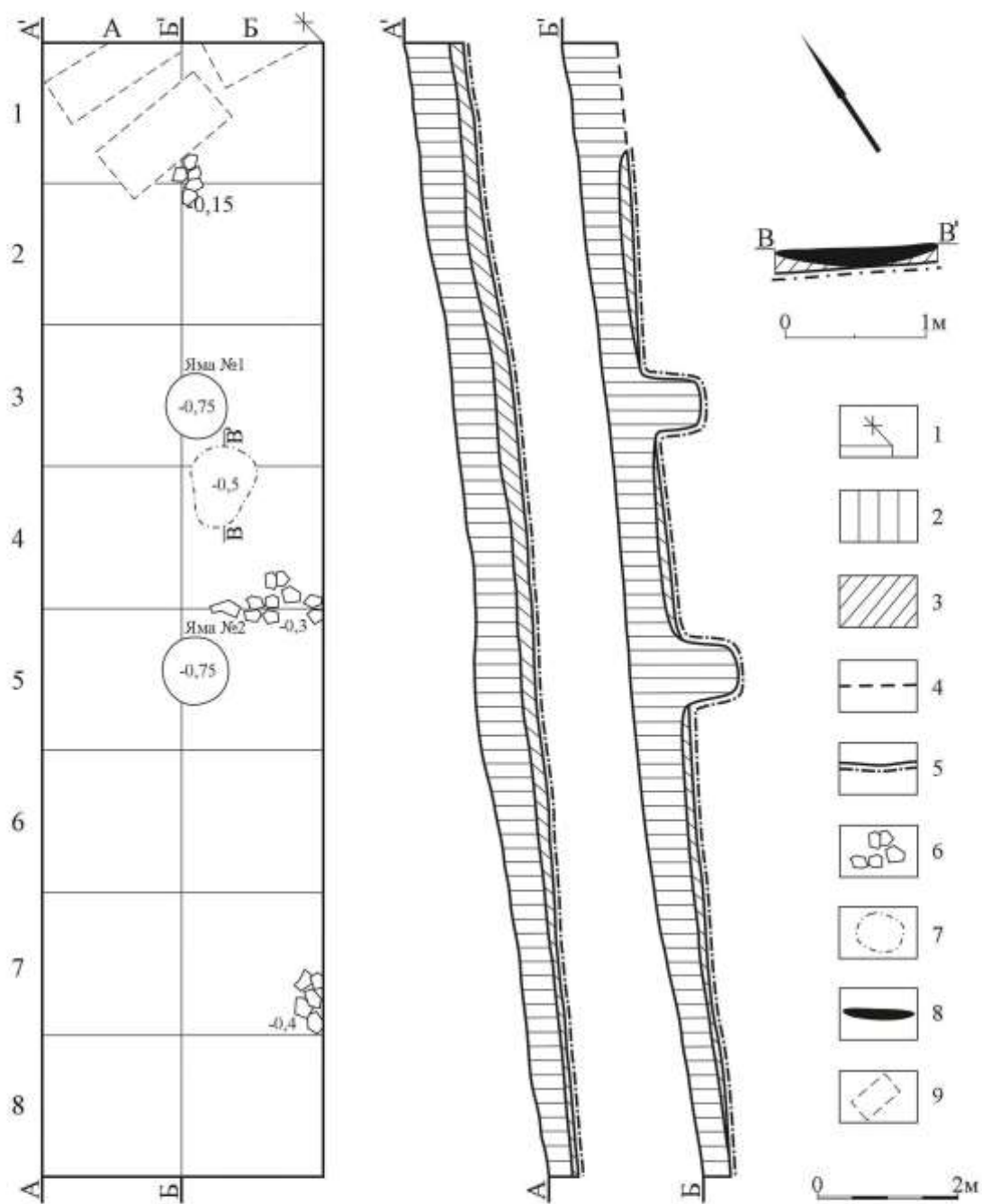

Рис. 6. Ужгород-Горяни (урочище Ротонда). Частина плану та розріз розкопу I.
 Fig.6. Uzhhorod-Horiany (tract of Rotunda). A part of the plan and profile of the excavation site I.

1 – РЕПЕР; 2 – ВЕРХНІЙ ШАР (ДЕРН); 3 – ШАР ЛЮДСЬКИХ КІСТОК З КАМІННЯМ ТА БУДІВЕЛЬНИМ РОЗЧИНОМ; 4 – СВІТЛО-КОРИЧНЕВА ГЛИНА; 5 – КОНТУРИ ФУНДАМЕНТУ СПОРУДИ; 6 – ЗРУЙНОВАНА ЧАСТИНА ФУНДАМЕНТУ; 7 – МАТЕРИК.

Рис. 7. Ужгород-Горяни (урочище Ротонда). План та розріз розкопу II.
 Fig.7. Uzhhorod-Horiany (tract of Rotunda).The plan and profile of the excavation site II.

1 – РЕПЕР; 2 – ВЕРХНІЙ ШАР (СВІТЛО-КОРИЧНЕВА ГЛИНА); 3 – НИЖНІЙ ШАР (ЖОВТУВАТА ГЛИНА); 4 – МАТЕРИК ПОШКОДЖЕНИЙ ПОХОВАННЯМИ; 5 – МАТЕРИК; 6 – КАМІННЯ; 7 – КОНТУРИ ОБПАЛЕНІСТЬ; 8 – ШАР ОБПАЛЕНОСТІ; 9 – КОНТУРИ МОГИЛ.

Рис. 8. Ужгород-Горяни (урочище Ротонда). План та розрізи траншеї VII.
 Fig.8. Uzhhorod-Horiany (tract of Rotunda). The plan and profile of the trench VII.

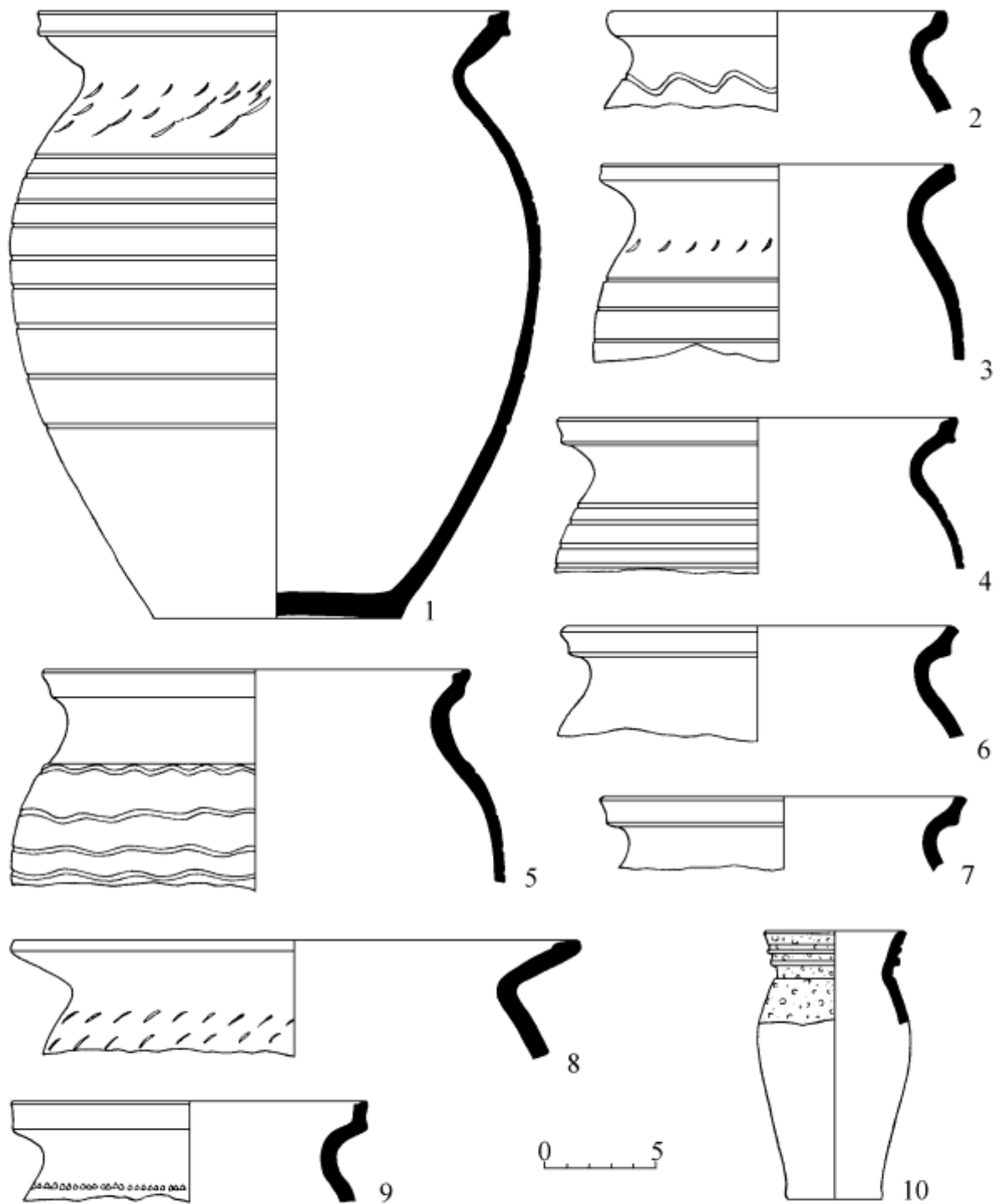

Рис. 9. Ужгород-Горяни (урочище Ротонда). Середньовічна кераміка.
Fig.9. Uzhhorod-Horjany. The Middle Ages ceramics.

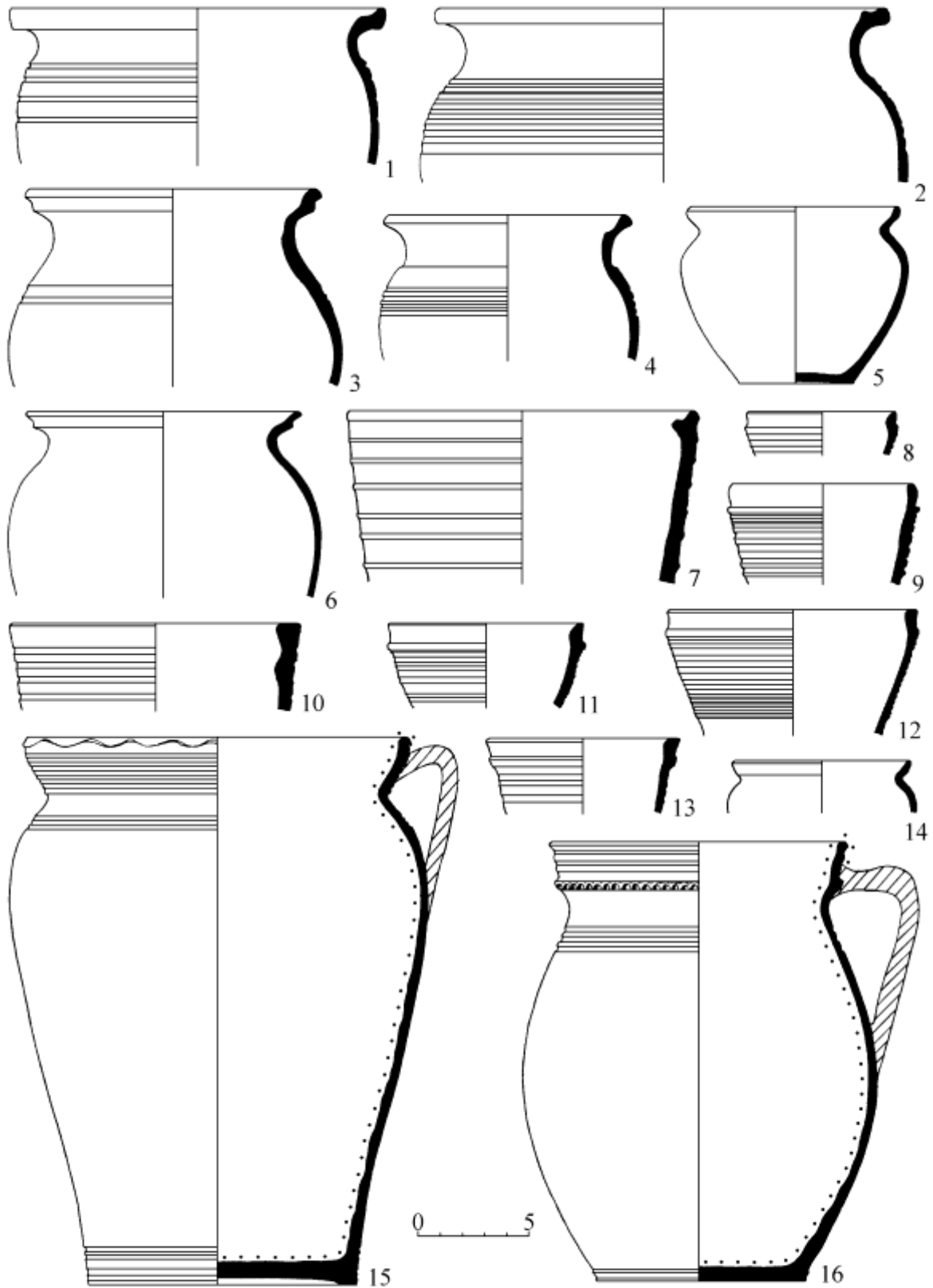

Рис. 10. Ужгород-Горяни (урочище Ротонда). Ранньомодерна кераміка.
Fig.10. Uzhhorod-Horiany. The Early Modern ceramics.

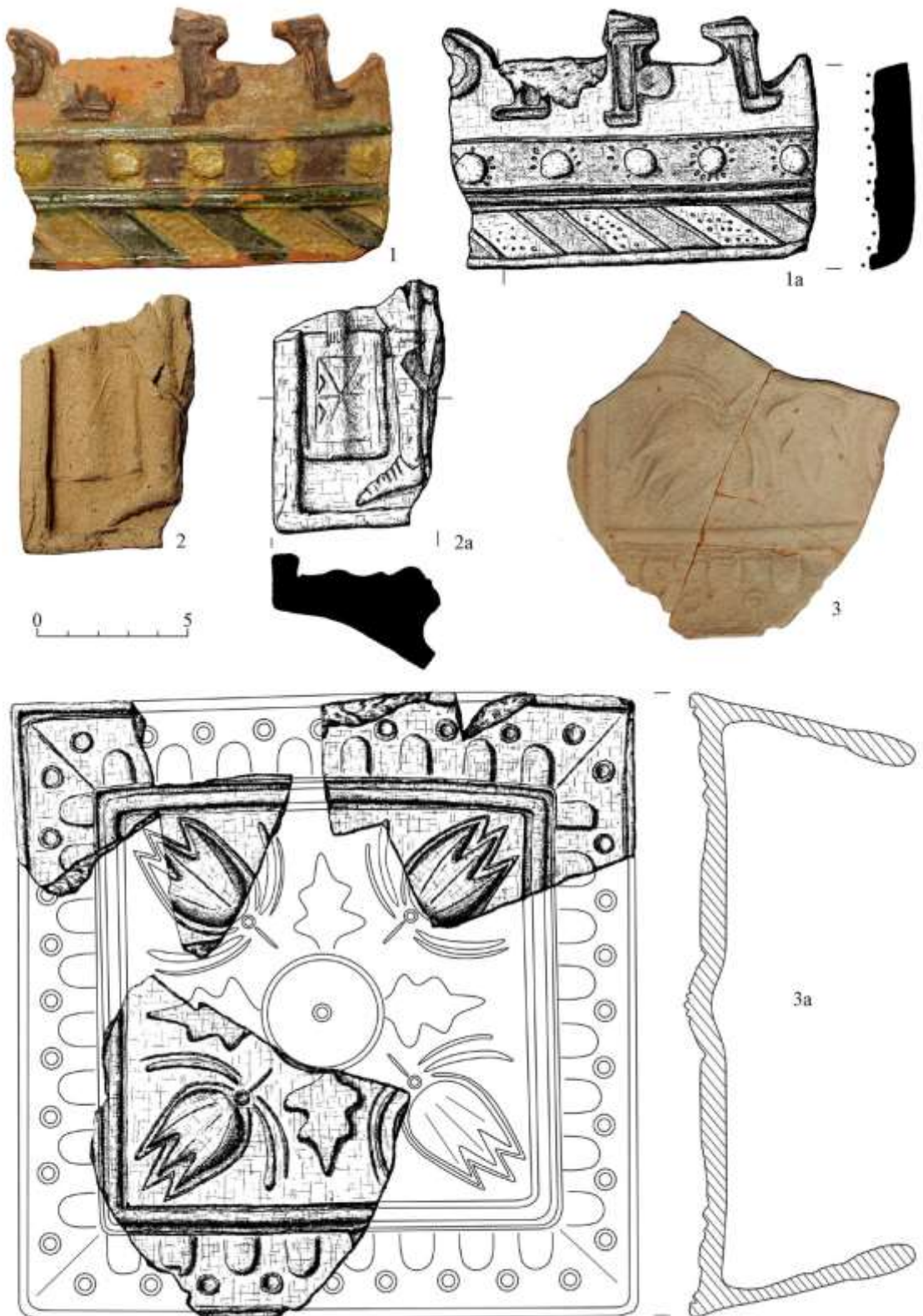

Рис. 11. Ужгород-Горяни (урочище Ротонда). Кахлі.
Fig.11. Uzhhorod-Horiany. Tiles.

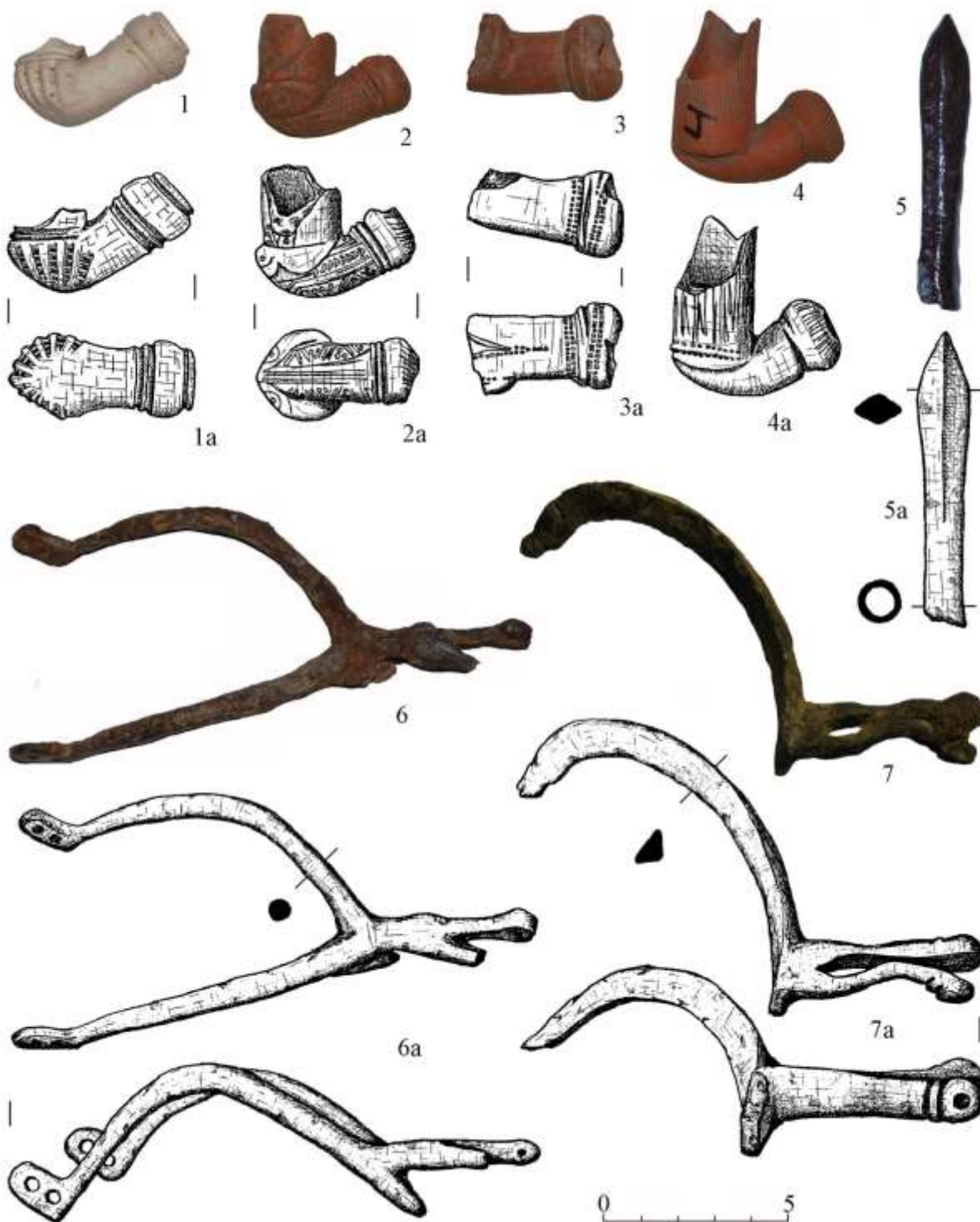

Рис. 12. Ужгород-Горяни (урочище Ротонда). Індивідуальні знахідки.
Fig.12. Uzhhorod-Horiany. Individual findings.

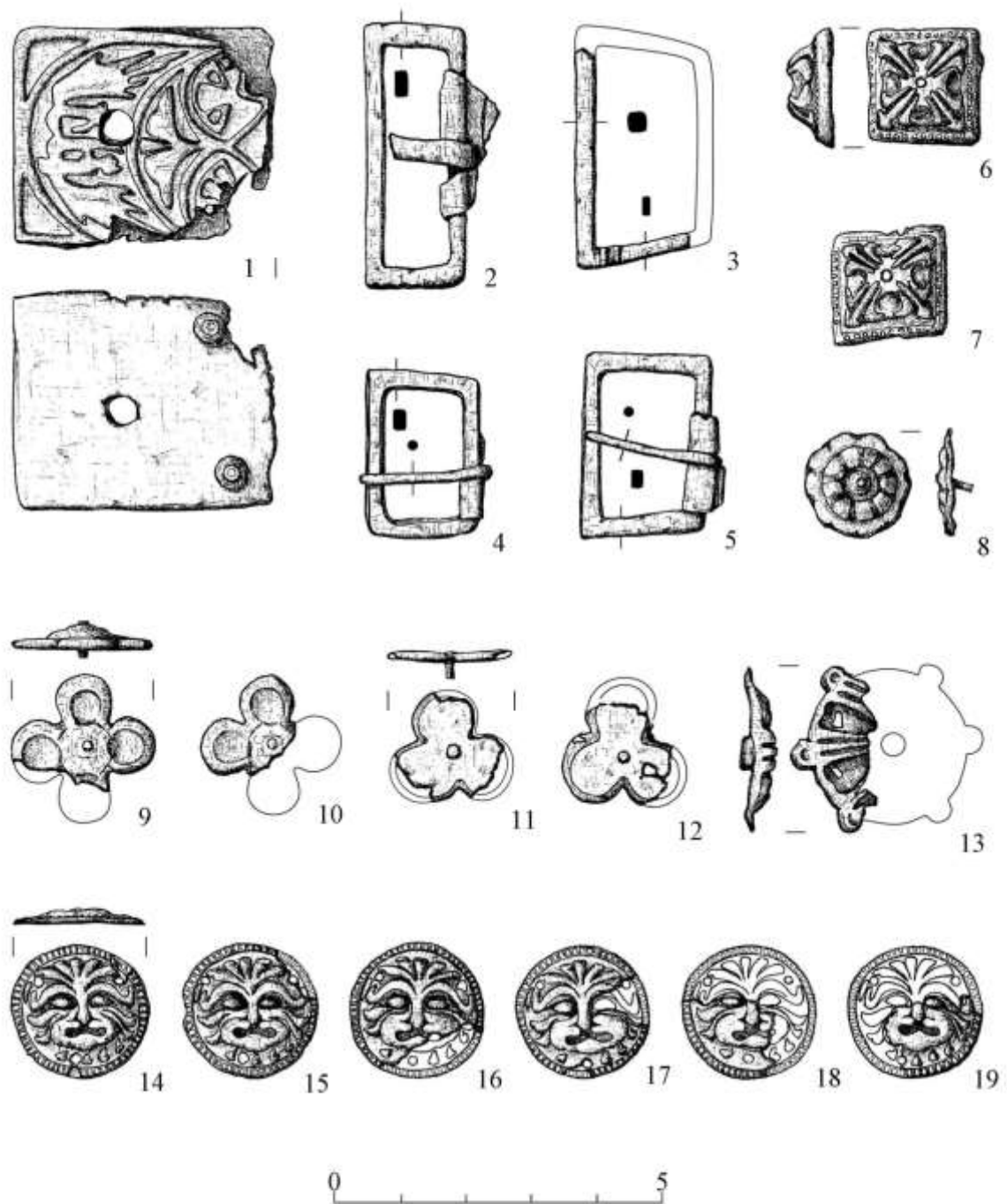

Рис. 13. Ужгород-Горяни (урочище Ротонда). Деталі поясної гарнітури.
Fig.13. Uzhhorod-Horiany. The details of the belt typeface.

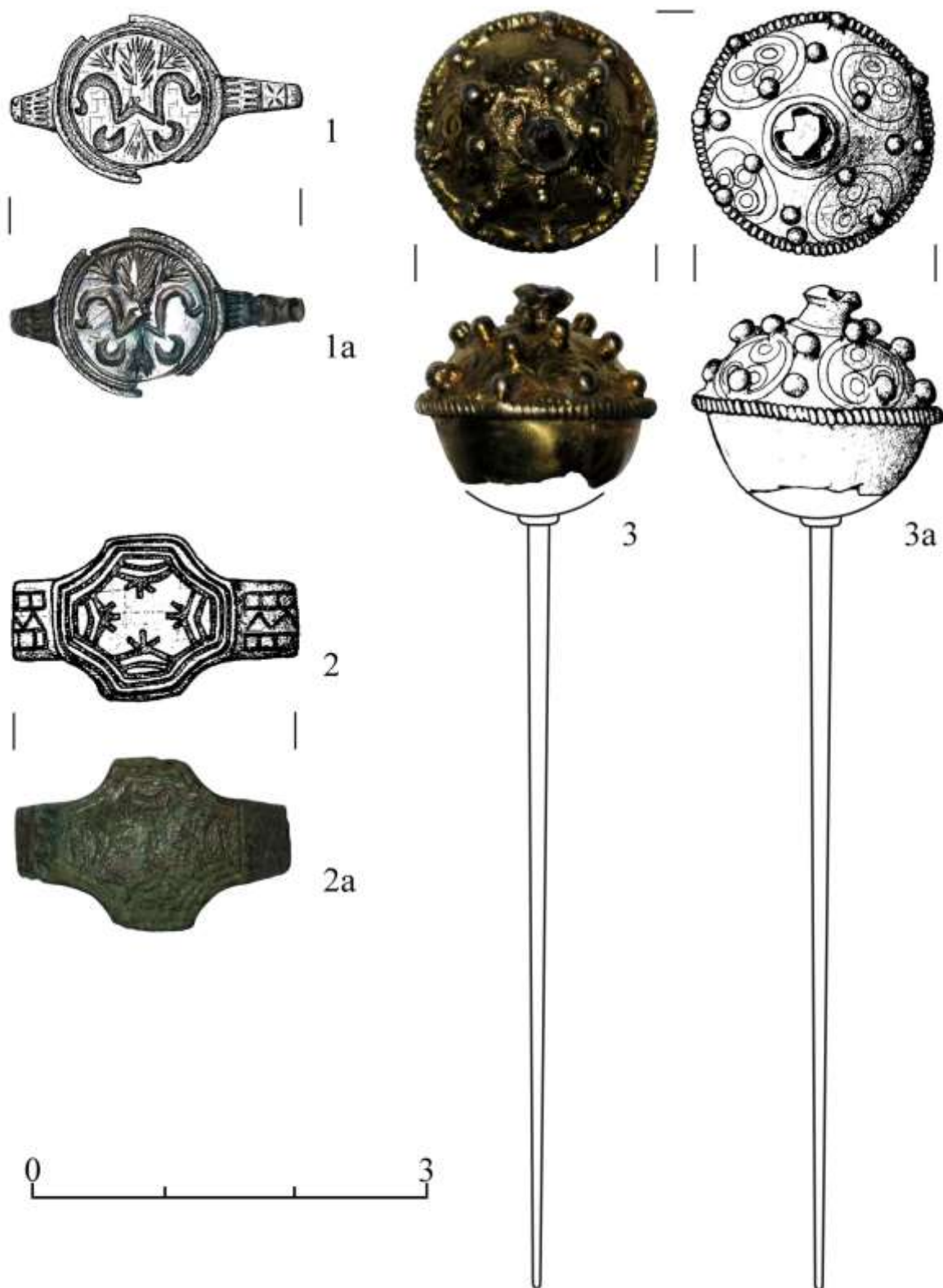

Рис. 14. Ужгород-Горяни (урочище Ротонда). Прикраси (персні та шпилька).
Fig.14. Uzhhorod-Horiany. Jewellery (rings and a hairpin).

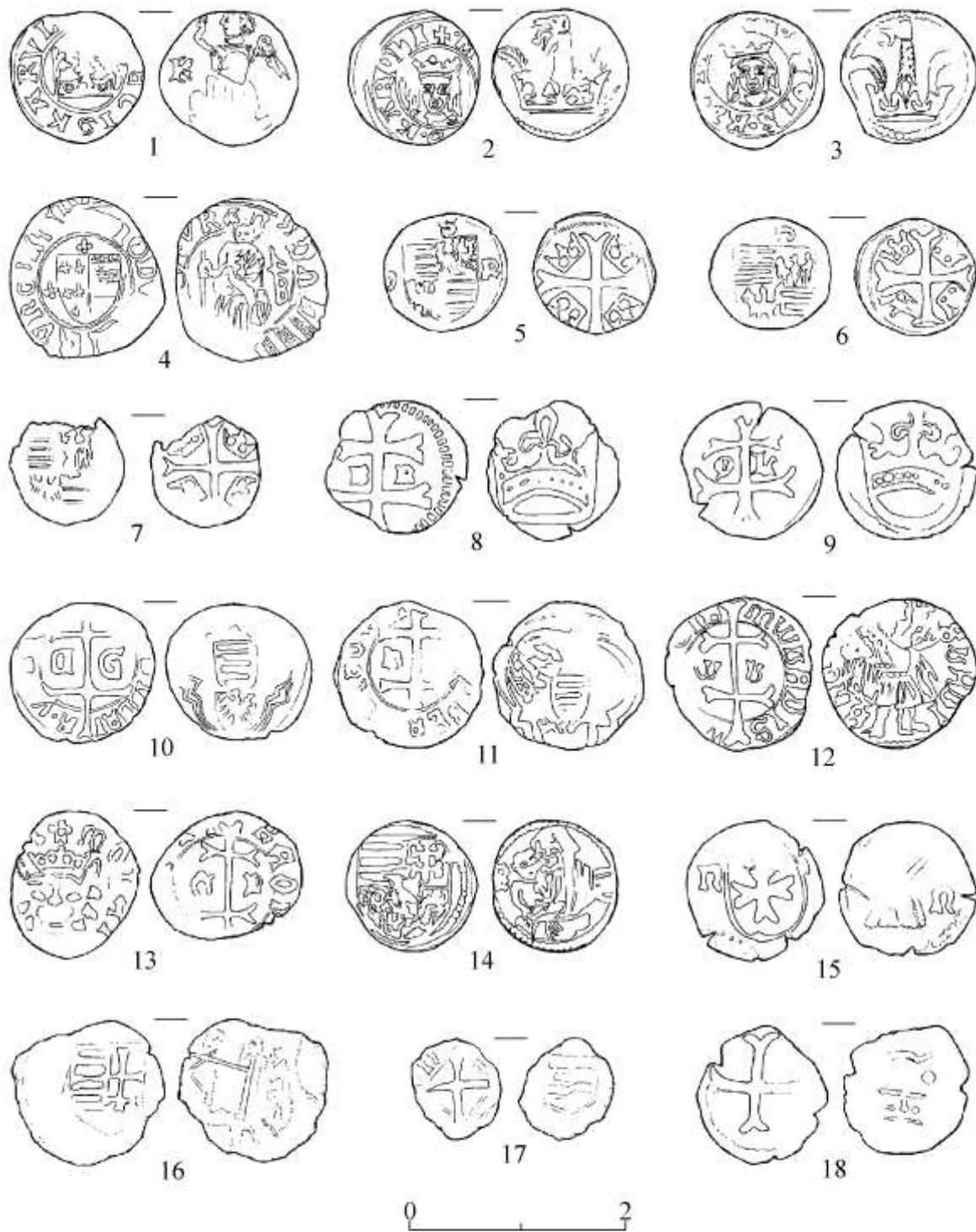

Рис. 15. Ужгород-Горяни (урочище Ротонда). Монети.
Fig.15. Uzhhorod-Horiany. Coins.

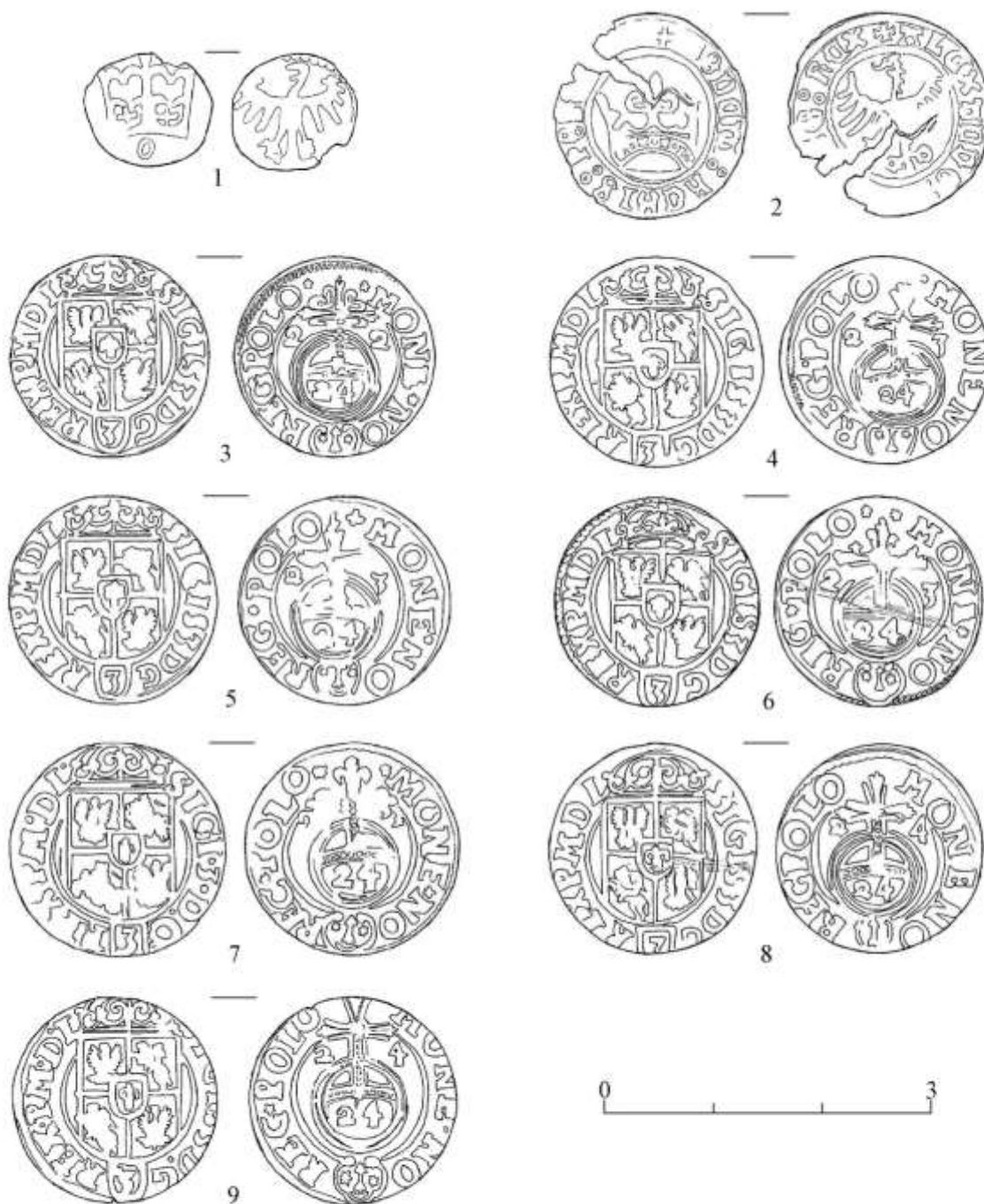

Рис. 16. Ужгород-Горяни (урочище Ротонда). Монети.
Fig.16. Uzhhorod-Horiany. Coins.

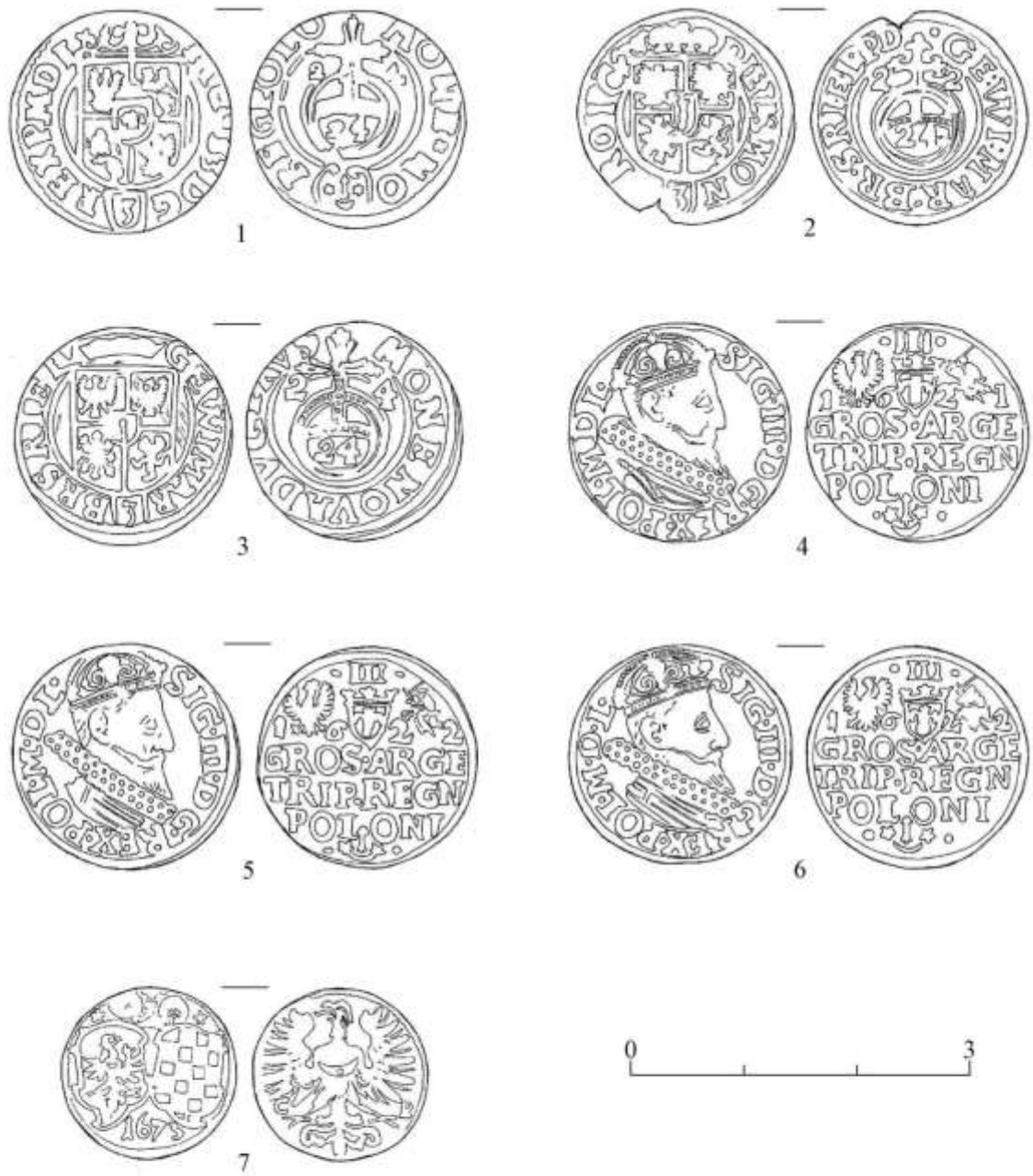

Рис. 17. Ужгород-Горяни (урочище Ротонда). Монети.
Fig.17. Uzhhorod-Horiany. Coins.

ХРОНОЛОГІЧНІ ГОРИЗОНТИ БРОНЬКІВСЬКОГО ЗАМКУ

Прохненко І. А. (Ужгород), Калініченко В. А. (Чернівці)

За останні десятиріччя значно зросла кількість польових археологічних досліджень середньовічних та ранньомодерних місцезнаходжень на території Закарпатської обл. України. Спеціалізований загін експедиції Ужгородського національного університету основну увагу приділив вивченню пунктів в Виноградіві, Королеві, Середньому, Броньці, Квасові, Сільці, Вишкові та Чинадієві. Найбільш ранніми знахідками вирізняється замок, який знаходиться біля села Бронька Іршавського р-ну Закарпатської обл. Його історія широко представлена в науковій літературі. Однак тільки в незначній кількості публікацій наведені факти підтверджені даними письмових джерел. Кам'яні фортифікації були зведені в другій половині XIII сторіччя. Незважаючи на насичену подіями історію, на ньому і в його найближчій окрузі проводилися тільки незначні археологічні роботи. З 2008 року за вивчення взялася експедиція Ужгородського національного університету. В центральній частині пам'ятки були закладені два розкопи. Потужність культурного шару коливалася від 0,5 до 1,0 м. Під час робіт була зібрана невелика колекція матеріалів, зокрема: фрагменти керамічного посуду, вироби з кістки та металу. Загальне датування знахідок – кінець XIII – XV сторіччя. Аналіз інвентарю замку свідчить про наступну стратегічну ситуацію. Дозамковий горизонт заселення датується III – II тис. до н.е. Домінуюча частина виявлених речей дозволяє говорити про існування укріпленого пункту з кінця XIII до початку XIV сторіччя. В XV сторіччі руїни Броньки використовувались як сховище. Це датування не суперечить даним письмових джерел, більш широкий аналіз яких дозволить отримати додаткову інформацію про історію цієї ключової пам'ятки на території Закарпатської обл. України.

Ключові слова: Бронька, замок, письмові джерела, археологічні дослідження, датування, кераміка, монета, зброя.

Постановка проблеми. У 2007 році при Ужгородському національному університеті був утворений спеціальний загін археологічної експедиції, робота якого зосереджувалася на вивченні пам'яток середньовіччя та раннього нового часу, які до того не мали конкретного археологічного матеріалу. Для вирішення питань хронології, зокрема, для встановлення часу зведення укріплень на землях Закарпаття, паралельно з аналізом археологічних даних, критичному аналізу піддавалися свідчення письмових джерел [7, old. 203-250].

На основі отриманої в польових сезонах 2007-2017 рр. інформації були виділені три основні періоди утворення середньовічних кам'яних фортифікацій в північно-східній частині Верхнього Потисся. Перший – кінець XIII ст. і другий – середина XIV ст. пов'язані з утворенням замків в Угорському королівстві після відновлення економіки держави, дестабілізованої проникненням монголів. Для першого характерні круглі в плані вежі, для другого – квадратні. Обидва періоди характеризуються незначною зайнятою спорудами територією і слабим культурним шаром. Це дозволило говорити про їх функціональне призначення в цей час як сторожових або дозорних.

Ситуація суттєво змінилася у другій половині XV – на початку XVI ст., після широкого розповсюдження вогнепальної зброї. У цей час реконструкція відбувалася на вже існуючих пам'ятках і зводилися нові укріплення. Деякі зі споруд, які на той час знаходилися вже в стані руїн, використовувалися в якості сховищ. Домінуюча

кількість замків перестали функціонувати в XVII – XVIII ст.

Одні з найбільш ранніх матеріалів були отримані на замку першої хронологічної групи в с. Бронька Іршавського району, часове визначення яких і є основною **ціллю** даної публікації. Дослідження укріплень почалося весною 2008 року. Пам'ятка знаходиться на верхівці стрімкої скелястої гори, яка називається місцевим населенням Царською. Вона прикриває вхід у бічну ущелину гірського масиву, що оточує зручну для поселення долину р. Бронька. Річка, залишаючи вузький прохід у вигляді дороги, огинає гору з трьох боків.

Замок зведений на площадці наближеної до овальної форми, з незначним відхиленням орієнтованою за лінією захід - схід. Розміри плато (35 x 14 м) обмежили і замкову площу (рис. 1). Вона, у комплексі з особливостями розміщення, а саме, відмінним оглядом місцевості і, головне, відсутністю зручного підйому, дозволяє говорити про основне функціональне призначення пункту, ймовірно за все, як дозорного, а не як класичної резиденції феодала. У зв'язку з цим включення пам'ятки до категорії замків доволі умовне.

Аналіз останніх досліджень і публікацій: Згадки про укріплення у письмових джерелах з'являються з другої половини XIII ст. Король Ласло V у своїй грамоті від 23 травня 1273 р. прийняв до двору магістра Петра з роду Чак за участь у відвоюванні Броньківського замку. Грамота пов'язана з подіями десятилітньої давнини, саме під час військового конфлікту між Белою IV та молодшим королем Іштваном V одна з сутичок відбувалася під стінами Броньківської фортеці [2, old. 104].

Наступна згадка про це укріплення датована 1290 р. Король Андрій III наказав Мігалю Убулфі тримати оборону замку до його прибуття [1, old. 458]. На думку дослідників таке доручення може бути пов'язане з проникненнями восени 1290 р. на територію Угорщини з Польщі самозванця, який видавав себе принцом Андрієм, братом короля Ласло IV.

У документі 1321 р. згадують вже тільки руїни Броньківського замку. Достеменно не відомо, що призвело до занепаду фортеці. На думку одних учених вона потрапила під § 24 королівського закону 1291 р. про грабівницькі укріплення [3, old. 530], на думку інших її зруйнували згідно з умовами мирного договору між Андрієм III та Альбертом Габсбургом 1291 р. [4, old. 152]. Втім, Броньку могли зруйнувати під час будь-якого іншого епізоду громадянських війн злам століть.

Виклад основного матеріалу: Замкові будівлі представлені двома кам'яними спорудами, залишки яких місцями ледве виділяються над сучасною поверхнею. Перша – округла в плані вежа (зовнішній діаметр – 7,8 м, товщина стіни – 1 м), зведена у східній частині майданчику. Вона захищала складний, але найбільш доступний підступ до вершини. Південна частина стіни межує зі скелею, висотою 3 м, в основі якої знаходиться печера штучного походження для зберігання припасів [9, s. 10-11].

Друга будівля, прямокутної в плані форми, розміщена в західній частині плато. Її розміри – 13,6 x 7,6 м, товщина стін – 1 м. У підніжжя північної стіни починається стрімкий схил (45°), між південною стіною і схожим схилом – порівняно горизонтальна трьохметрова площадка (можливо, для входу в споруду). Західна стіна межує з вертикальними скельними виступами (рис. 1).

Свідчення місцевого населення та візуальний огляд пам'ятки дозволили констатувати знищення значної площі замку скарбощукачами. У багатьох місцях в результаті їх діяльності переміщений культурний шар, зазвичай навіть оголена скельна основа. З урахуванням даної ситуації, два розкопи закладені у порівняно добре збережених зонах пам'ятки [8, old. 77-79].

Площа розкопу I (6,0 x 5,6 м) обмежена стінами прямокутної споруди. Вона характеризується повною відсутністю культурного шару (лише листя і переплетені коріння, які сягають глибини від 0,1 до 0,5 м) на квадратах дотичних до південної стінки, що пов'язуємо з діяльністю „чорних археологів”. В ході розкопок північних квадратів, під верхнім зафіксований шар чорної гумусованої глини, потужністю до 0,5 м. Нижче нього, до материка, залягала жовта глина з вкрапленнями вапна. Потужність і цього шару до 0,5 м. Материк представлений виступаючими скелями, що свідчить про поспіх при зведенні замку, для якого навіть не був підготований майданчик – основа для фортифікаційних об'єктів (рис. 1).

Між скельними западинами, в нижній частині шару жовтої глини, виявлені три бокові фрагменти ліпної кераміки, які не підлягають точному

хронологічному визначенню. За морфологією глиняного тіста їх можна датувати лише приблизно, в межах III – II тис. до н.е.

У верхній частині цього шару і в заповненні чорної глини відмічено значну кількість культурних решток: кераміка, індивідуальні знахідки, кістки. Залягання шарів на площі розкопу порушене. Як наслідок, матеріал різних хронологічних горизонтів перемішаний, що не дозволяє вивчити стратиграфію пам'ятки. В цій ситуації можливе лише виділення з загальної колекції груп матеріалу, які визначають конкретні часові періоди.

Кераміка першої хронологічної групи представлена фрагментами горщиків, в основному, сірого кольору. Глиняне тісто добре відмучене, зі значним вмістом домішок дрібнозернистого піску. Вінця посудин (D – 12,5 – 19 см), як правило, сильно профільовані. Плечика горщиків прикрашені декором у вигляді композицій горизонтальних врізаних і хвилястих ліній, іноді нігтьовими вдавленнями. В одному випадку зафіксований розпис поверхні коричневою фарбою. Денця, діаметр яких – 7,2 – 10,5 см, іноді мають гончарні клейма (рис. 2, 8-10). Дві посудини з чітко відігнутих довгим вінцем і високо піднятими плечиками мали тулуб овальної форми. Згідно реконструкції параметри першого: D – 14,8 см, d – 8,8 см, H – 20 см (рис. 2, 1), другого – D – 12,5 см, d – 6,8 см, H – 13 см (рис. 2, 3).

Керамічний матеріал першої хронологічної групи розкопу I Броньківського замку, на основі аналогій з пам'яток Верхньотисського регіону, може датуватися другою половиною XIII - початком XIV ст. н.е. До цього ж часу відносяться і індивідуальні знахідки розкопу I (керамічний тигель, залізні ножі, фрагмент шпори, гачок для підвішування відра, цвяхи, бронзові пластини і кам'яні точильні бруски).

Тигель виготовлений з добре відмученого глиняного тіста зі значним вмістом графіту. Вінце в плані квадратної форми з закругленими кутами, а розріз посудини усічено-конічний. Довжина вінця – 10,5 x 10,5 см. Приблизний діаметр денця – 7 см, висота – 12 см (рис. 2, 11). На внутрішній поверхні зафіксовані сліди накипу заліза. Графітові тиглі відносяться до одиничних знахідок середньовіччя. На території Закарпаття крім броньківського єдиний фрагмент, який датується XIV – XV ст., знайдений на Королівському замку Нялаб. У Верхньому Потиссі подібний екземпляр відомий на замку Шаріш, однак там він хронологічно не визначений. На території Північно-Західної Словаччини фрагменти тиглів були присутні в майстерні фальшувальника монет Ліптовської Мари, де вони датуються серединою XV ст., і в Нітрі в шарі XVI – XVII ст.

Серед чотирьох виявлених при дослідженні Броньки ножів три в уламках і один цілий екземпляр. Його загальна довжина – 27,5 см, леза – 19 см. На клинку простежені дві канавки, які сходяться до вістря. Черен фіксується пластиною гостроовальної форми (рис. 2, 14). Археометалургійний аналіз, здійснений професором Л. Мігоком (Технічний

університет, м. Кошице, Словаччина), показав високий рівень технології продукції. Більше того, результати аналізу свідчать про застосування різноманітних ковальських операцій при виготовленні речей з Броньки, в тому числі і даного бойового ножа. Порівняння середньовічних технологій металообробки на території Закарпаття, Словаччини та Чехії дозволили Л. Мігоку вважати їх єдиним виробничим районом [5, р. 261-273]. Розгляд аналогій цього бойового ножа свідчить про слабе розповсюдження подібних знахідок на території Центрально-Східної Європи. Броньківський бойовий ніж відноситься до зброї раннього типу баселард. Конструктивні особливості дозволяють визначити його кінцем XIII ст. Відзначимо, що вже на початку наступного сторіччя технологічні вдосконалення призводять до значної видозміни зовнішнього вигляду подібного озброєння колючої дії ближнього бою. Найбільша кількість аналогічних екземплярів виявлена на замку Темпельштейн.

Шпора. Збереглося одне плечико, в верхній частині два виступи для зубчастого колесика, а на кінці отвір для кріплення до взуття. Висота плечика – 9,7 см. Як показав рентенофлуорисцентний аналіз, зроблений на визначникові елементного складу в лабораторії Ужгородської митниці М.М. Дюрик, залізна основа шпори мала олов'яне покриття (рис. 2, 13). Оловіння було доступним методом із-за низької температури плавки металу і в даному випадку ним досягалося дві цілі. З одного боку, річ отримала вигляд дорогої срібної шпори, а з іншого, покриття виконувало антикорозійну функцію. За більшістю найближчих аналогій знахідка датується кінцем XIII – початком XIV ст., хоча деякі подібні екземпляри зустрічаються ще на пам'ятках XIV – XV ст. В основному це узгоджується з часовим діапазоном кераміки раннього горизонту, але вимагає певної деталізації для ув'язки з певними історичними подіями, які відбувалися на Броньківському замку.

Кераміка другої хронологічної групи розкопа І у кількісному відношенні незначна. Виготовлена вона з добре відмученого тіста з ледве помітною домішкою дрібнозернистого піску. Обпалення наскрізне, колір червоний. Єдине вінце, діаметром 11,8 см, сильно профільоване та прикрашене по нижньому ребру рядом дрібних зачіпок (рис. 2, 12). За аналогіями з пам'яток Верхньотиського регіону датується XV – XVI ст.

Розкоп ІІ закладений у східній вежі. Послідовність залягання шарів аналогічна простеженій на розкопі І: верхній – чорна гумусована глина (потужність до 1 м), нижній – жовта глина (потужність – 0,4 м), материкова основа – гостро виступаючі скелі. В заповненні шарів виявлені два бокові фрагменти кружальних горщиків.

Характер культурного шару став основою для визначення східної вежі як дозорної, будівлі прямокутної форми – як житлового приміщення замку. Аналіз матеріалу дозволив встановити етапність заселення (рис. 2). Початковий горизонт пов'язаний з населенням краю мідно-бронзової

епохи, яке використовувало верхівку в якості сховища.

Зведення укріплень з підручного будівельного матеріалу, причому поспішне, визначається другою половиною XIII ст. Основний горизонт проживання, що фіксується на пам'ятці, нетривалий (до середини XIV ст.). Серед індивідуальних знахідок домінують ножі, включаючи бойові, і бруски для їх гостріння. Також представлені тигель для плавки кольорових металів, фрагмент шпори, гачок та цвяхи. Знахідки двох цеглин в межах прямокутної будівлі дозволяють припускати зведення верхньої частини споруди, яка з часом була повністю розібрана, саме з цього матеріалу.

Насельники замку займалися полюванням і риболовлю, що підтверджується аналізом виявленого остеологічного матеріалу. Визначення кісток тварин, проведене словацьким дослідником П. П'янчаком, свідчить про полювання мешканців замку на кабанів, косуль, оленів і вовків. Крім того, вживали м'ясо свиней та корів.

Незначна кількість керамічного матеріалу пов'язана з XV – XVI ст. Скоріше за все в цей період основна функція замку – сховище.

В останні роки, зважаючи на майже повне дослідження пам'ятки, польові археологічні роботи експедиції Ужгородського національного університету на ній не проводилися. Однак, певна додаткова інформація все-таки надійшла від місцевих краєзнавців, які біля залишених скарбощукачами ям виявили монету (рис. 3, 1) і наконечник стріли (рис. 3, 2). Дані знахідки дозволяють поповнити базу даних про хронологічні горизонти Броньківського замку. За визначенням словацького нумізмата з Інституту археології Словацької академії наук Я. Гунки, ця монета – імітація австрійського пфеніга, зроблена після 1270 року. Подібні екземпляри випускалися угорськими монетними дворами у відповідь на збільшення обігу в країні австрійських номіналів. Угорські королі наприкінці XIII ст. карбували і власні монети. Але вони були маленькими та низької якості, тому населення швидко сприйняло австрійські пфеніги, які були великими і до того ж виготовлені з якісного срібла. У відповідь Іштван V наказав карбувати зі срібла їх імітації, але зі зменшеною вдвічі вагою. З укріпленням на угорському престолі на початку XIV ст. Карла Роберта випуск цих номіналів припинився. Як бачимо, зі знахідкою цієї монети Броньківський замок поповнив категорію пунктів на території Північно-Східної Угорщини, де зафіксовані сліди діяльності фальшувальників монет або їх продукція [6, s. 52-63].

Наконечник стріли відноситься до масивних втульчатих екземплярів, перо яких оснащено двома шипами. Основний період застосування стріл з подібними наконечниками припадає на XIII – XIV ст., хоча в значній кількості відомі вони і на пам'ятках XV ст. Тому синхронізація знахідки з певними бойовими діями біля замку поки ще залишається під питанням.

Висновки: Проведені польові роботи і аналіз отриманих матеріалів дозволив уточнити хронологію однієї з ключових пам'яток військової архітектури на території Закарпатської обл. Дозамковий горизонт заселення датується III-II тис. до н.е. Зведення кам'яних стін визначається другою половиною XIII ст. н.е. Основний горизонт функціонування

споруди не виходить за межі перших десятирічь XIV ст. н.е. В XV ст. н.е. руїни замку були використані як сховище. Отримані археологічні матеріали виступають базовими для характеристики життєдіяльності насельників пам'ятки, тому що подальшому археологічному вивченню вона не підлягає.

Список використаних джерел

1. Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis / Szerk. Fejér G. T. III/2. Budae: Typogr. Regiae Universitatis Ungaricae 1829.
2. Fügedi E. Vár és társadalom a 13-14. századi Magyarországon. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1977.
3. Györfly Gy. Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I. 3. kiadás. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1987.
4. Kristó Gy. Az Árpád-kor háborúi. Budapest: Zrínyi Katonai Kiadó, 1986.
5. Mihok L., Prochnenko I. Metallographic analysis of iron objects from castle Bronka, Transcarpathian Ukraine // Карпатика. Ужгород, 2009. Вип. 38. P. 261-273.
6. Prochnenko I., Hunka J., Žilénko M. Falšovanie mincí v severovýchodných oblastiach Uhorska v 15. – 16. storočí na základe náleзов z hradov v Zakarpatskej oblasti (Ukrajina) // Numizmatika. – Bratislava, 2017. – 27. – S. 52-63.
7. Prochnenko I., Mojzsesz V., Zsilénko M. Kárpátalja középkori és kora újkori várainak kutatásá // A nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve. Nyíregyháza, 2013. LV. Old. 203-250.
8. Prochnenko I., Zsilénko M. Baranka vára // Várak kastélyok templomok. Évkönyv 2016. Kőkönyv: ZIMédia Kiadó, 2016. Old. 77-79.
9. Prochnenko I. Sortiment potravinárskych výrobkov a podmienky ich skladovania na zámkoch v severovýchodnej časti Hornej Tisy // 49. medzinárodná konferencia archeológie stredoveku "Produkcia, spracovanie a skladovanie potravín v stredoveku a v časnom novoveku" Konferenčné materially. Zvolen 18.-22. september 2017. Nitra, 2017. S. 10-11.

SUMMARY

THE CHRONOLOGICAL HORIZONS OF BRONKA CASTLE

I. Prochnenko (Uzhhorod), **V. Kalinichenko** (Chernivtsi).

Within last decade a significant increase in number of field archeological studies of medieval and early modern times' sites is evident in Zakarpats'ka oblast of Ukraine. The medieval and early modern group of expedition of Uzhhorod National University, led by Igor Prochnenko, scientists' main attention has been drawn to study of fortified points in Vynohradiv, Korolevo, Serednye, Bron'ka, Kovaszo, Siltse, Visk, and Chynadievo. The castle of Bronka is located near the village of Bronka, Irshava district of Zakarpats'ka oblast of Ukraine, is distinguished by earliest finds. The history of the castle is well represented in the scientific literature. However there are only few publications of actual facts proven by data from the written sources. Stone-made fortifications had been raised at the second part of XIII century. In spite of very interesting history of the castle, only irregular minor archeological studies took place on the site and its surroundings in the past. Since 2008 expedition of Uzhhorod National University started studying. Two excavation sites have been set up in central part of the monument. The depth of the cultural layer varied from 0.5 to 1.0 m. A collection of materials has been found during the works, in particular: fragments of ceramic utensils, bone and metal products. The general dating of the finds is the end of XIII – XV centuries. Castle's inventory review, it is worth to mention that analysis of both stratigraphic situation. Among pre-castle materials of Bronka, the little layer of the copper-bronze period, which had not been described in scientific literature, was discovered. Main party of discovered finds suggests operation of fortifications from the end of XIII until start of XIV centuries. The castle in Bronka has been used as a controlling one at XV century. This dating does not contradict the written sources. Analysis of a large number of written sources will provide additional information and specify the history of this key fortification in Zakarpats'ka oblast of Ukraine.

Keywords: Bronka, castle, written sources, archeological studies, dating, ceramics, coin, weapons.

ІЛЮСТРАЦІЇ

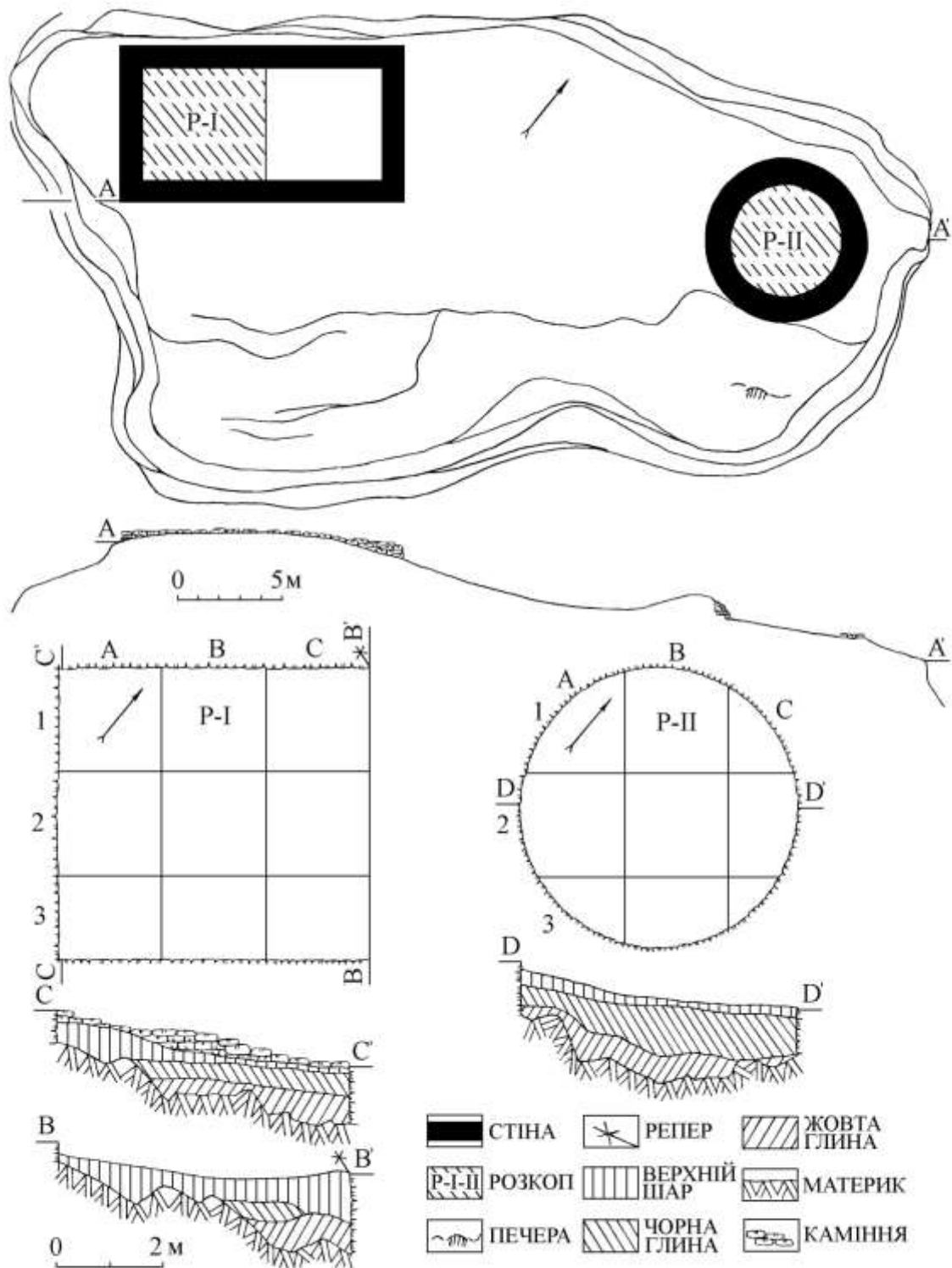

Рис. 1. Ситуаційний план Бронківського замку.

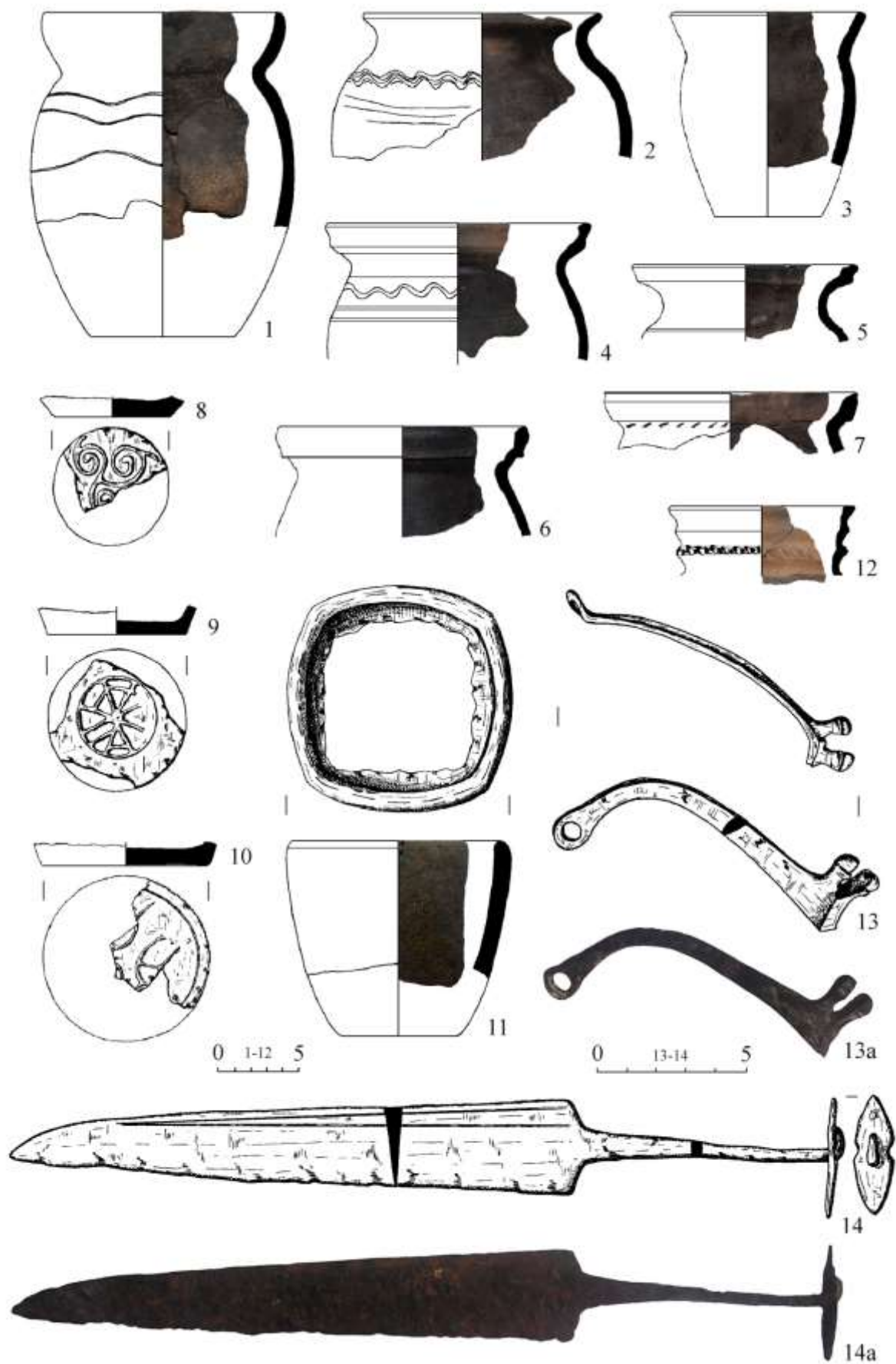

Рис. 2. Інвентар Броньківського замку, виявлений експедицією УжНУ в 2008 році.

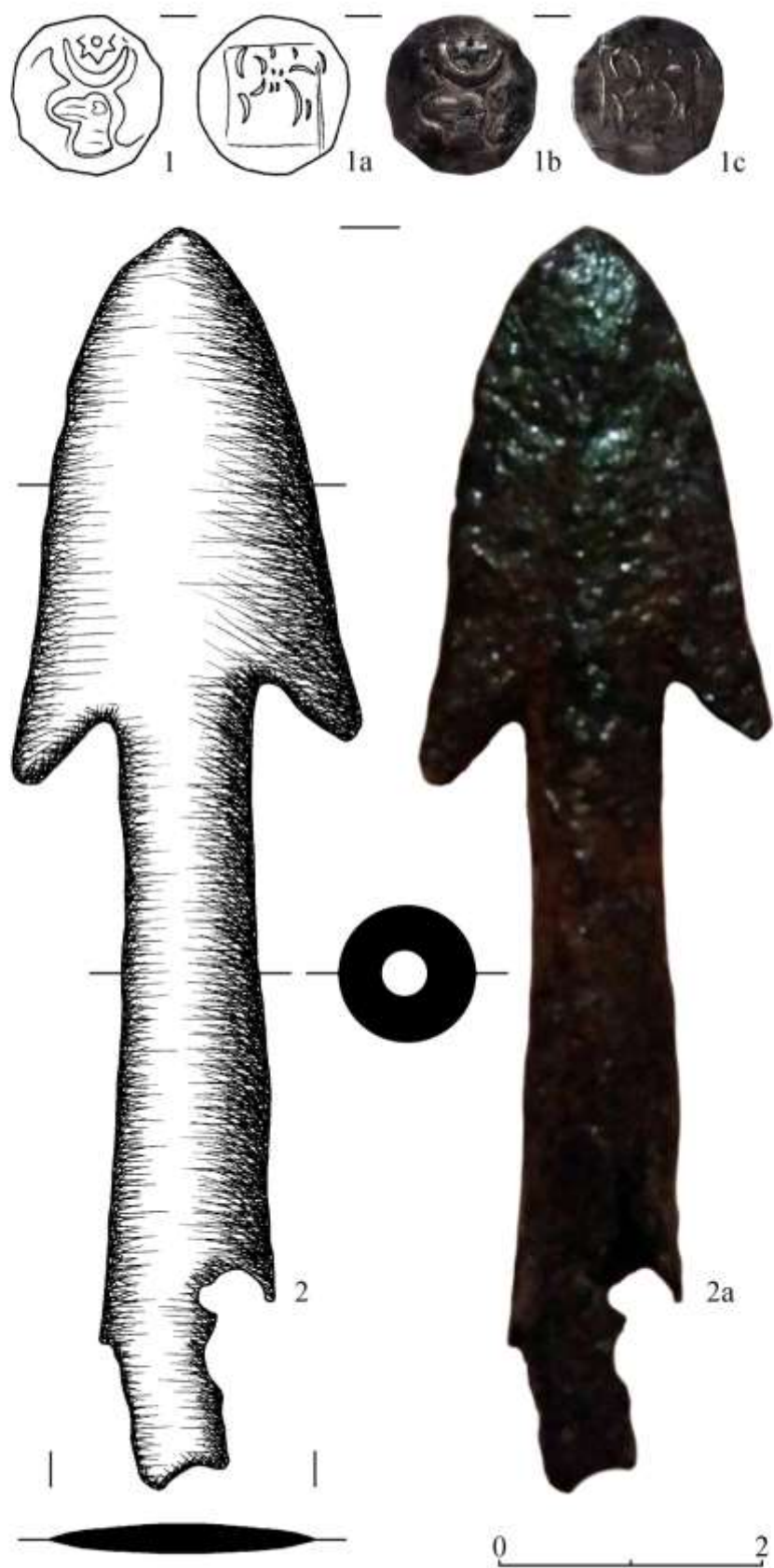

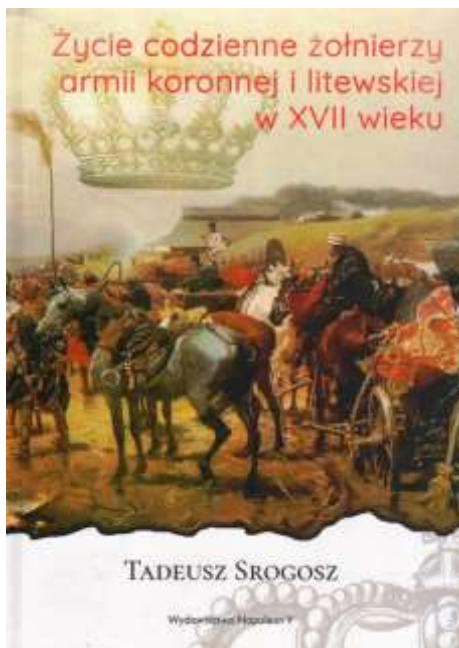
Рис. 3. Монета і наконечник стріли з Броньківського замку, інформація про які надійшла від місцевих краєзнавців.

ВІДГУКИ, ОГЛЯДИ, РЕЦЕНЗІЇ

«ТОГО ЖИТТЯ Є ПРИСТОЙНЕ ХТО СЛУЖИТЬ У ВІЙСЬКУ І ПИЛЬНУЄ ВОЙНУ» – ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ КОРОННОЇ ТА ЛИТОВСЬКОЇ АРМІЇ У РЕЧІ ПОСПОЛИТІЙ В XVII СТ.

Srogosz T. *Życie codzienne żołnierzy armii koronnej i litewskiej w XVII wieku.*

Oświęcim: Napoleon V, 2018. 302 s.

Робота професора історико-філологічного факультету Гуманітарно-природничого університету ім. Яна Дугоша в Ченстохові (Польща), доктора габлітованого Тадеуша Срогоша вийшла в престижному і потужному польському видавництві “Napoleon V”. Видавництво спеціалізується виключно на публікації воєнно-історичної літератури, в тому числі класичних історіографічних позицій з предмету. Про подібну інституцію фахівцям із пострадянській країні залишається лише мріяти. Серед недавніх бестселерів “Napoleon V” варто згадати вперше перекладені на слов'янські мови програмні тексти основоположників так званої «нової воєнної історії»: «Іспанську дорогу» Джеффри Паркера (Parker G. *Armia Flandrii i Hiszpańska Droga 1567-1659. Przyczyny hiszpańskich zwycięstw i porażek w Niderlandach.* – Oświęcim, 2016) присвячену кампаніям іспанських Габсбургів в Нідерландах в XVI - XVII ст. та «Лице битви» - дослідження трьох «архетипічних» битв західної історії: Азенкуру (1415), Ватерлоо (1814) та Сомми (1916), авторства британського воєнного антрополога Джона Кігана (Keegan J. *Oblicze bitwy. Studium nad bitwami pod Azincourt, Waterloo i nad Somą.* – Oświęcim, 2019). «Нова воєнна історія» це течія мілітарних студій що зародилася на Заході в 1960 рр. і не втратила популярності дотепер. Її представники прикладали зусилля не до творення формальних «батальних нарацій» але до дослідження економічного, соціального,

логістичного, демографічного, культурного підґрунтя війни.

Власне в парадигмі «нової воєнної історії», написана рецензована праця. Це не перший доробок автора на тему соціальної історії війська ранньомодерної Речі Посполитої. В 2014 р. вийшла його робота «Вояк свавільний. З історії звичаїв в армії коронної в XVII ст.» (Srogosz T. *Żołnierz swawolny. Z dziejów obyczajów armii koronnej w XVII wieku.* – Warszawa, 2010) де увагу акцентовано на дисциплінарних та кримінальних порушеннях в польсько-литовському війську.

Автор довго йшов до реалізації проекту дослідження повсякденного життя війська Речі Посполитої у XVII ст. Задуманий у 1987 р. як колективна публікація разом з Мирославом Нагельським, Пшемиславом Гавронем та іншими, тоді він був відхилений видавничою радою польського Державного Видавничого Інституту з приводу «занадто молодого віку авторів». Останні зараз, до речі, є авторитетними воєнними істориками із світовим ім'ям. Як пише автор, кілька років тому він з колегами повернулися до цієї ідеї, проте проект знову спинила негативна рецензія, тему оцінили як занадто загальну, а тому її знову довелося відкласти. Ця ситуація красномовно ілюструє певну консервативність воєнно-історичної науки в сучасній Польщі, адже дослідження мілітарної культури та військового повсякдення є респектабельним науковим напрямком на Заході щонайпізніше від 1970-тих рр., а з синтетичних, узагальнюючих праць на згадані теми можна укласти чималу бібліотеку. Тому наполегливість та послідовність професора Срогоша, який врешті зреалізував давно задуманий проект персонально, заслуговує якнайщирішої поваги та похвали.

Праця ґрунтується на комплексній джерельній базі, основу якої складає документальний (реєстри окремих військових підрозділів, документи королівського військового скарбу, судові акти, тощо), нараційний матеріал та аналітичні твори (хроніки, реляції, воєнні трактати), поглиблено опрацьований солідний комплекс вояцьких щоденників та мемуарів XVII ст. На мою думку куди більшої уваги вартують візуальні та речові джерела доби, величезний масив котрих зберігся як в польських так і світових музейних колекціях (як то баталістика, картографія, артефакти озброєння, побутових знарядь та начиння, одяга), широке використання котрих є неодмінною вимогою досучасних студій з історії повсякдення. Натомість автор речовий матеріал зігнував чи не повністю, а візуальним (у роботі використано 25 зображень XVI – XX ст, що справляють враження випадкового відбору) користується виключно як ілюстраціями до тексту. Хочеться вірити, що у подальших дослідженнях автор розширить джерельну базу за рахунок візуального та речового матеріалу.

Професор Тадеуш Срогош притримується тої думки що мікроісторична методологія може скорелювати традиційну міфотворчу візію війська Речі Посполитої як суб'єкта безумовно героїчних намірів та діянь у

захисті батьківщини і свободи від зовнішніх та внутрішніх ворогів. Автор структурував матеріал згідно класичних підходів до вивчення історії повсякдення з поправками на специфіку теми.

В окремих розділах автор аналізує:

1. *Мотивації вступу на воєнну службу*. На його думку серед «новобранців» переважали наміри покращити матеріальне та соціальне становище, проте актуальними були і політичні та етичні мотивації до ствердження рицарських чеснот чи оборони держави та країни. 2. *Ієрархію та субординацію у війську*, котра відтворювала становий устрій суспільства у Речі Посполитій ранньомодерної доби. 3. *Матеріальне становище вояків*, котре, м'яко кажучи, ніколи не було блискучим через регулярні затримки королівським скарбом виплат військовим. Останні, часто не без успіху, намагалися компенсувати державні борги конфіскаціями, військовою здобиччю, а іноді і відвертим грабунком. 4. *Умови побуту і харчування*, котрі в річпосполитському війську не відбігали радикально від загальноєвропейських. 5. *Воєнну моду*, для котрої було характерне поєднання місцевих трендів із західноєвропейськими та східними. 6. *Систему вишколу у війську*, котра в силу транскультурної якщо не сказати космополітичної специфіки воєнної справи доби, як і мода, поєднувала у собі західні та східні тенденції. 7. *Сприйняття військової фахи та фахівців у старопольському суспільстві*, котре значно відбігало від літературних панегіриків на користь підозрілості та недовіри. 8. *Громадянську та релігійну свідомість вояків, а також їх здатності до утримання порядку та дисципліни*, які прямо залежали від способу утримання тарегулярності виплат війську. 9. *Місце та роль жінок у війську та серед військових*. 10. *Стиль життя та система вартостей вояцької спільноти*, котрі в окреслений період виводилися із рицарської культури. 11. *Систему охорони здоров'я у війську*. 12. *Долю демобілізованих та полонених вояків*, котра великою мірою залежала від походження та матеріального становища вояків. 13. *Сприйняття небезпеки та ставлення до смерті* серед військових, котра детермінувалася панівними колективними стереотипами та звичками свідомості барокової доби.

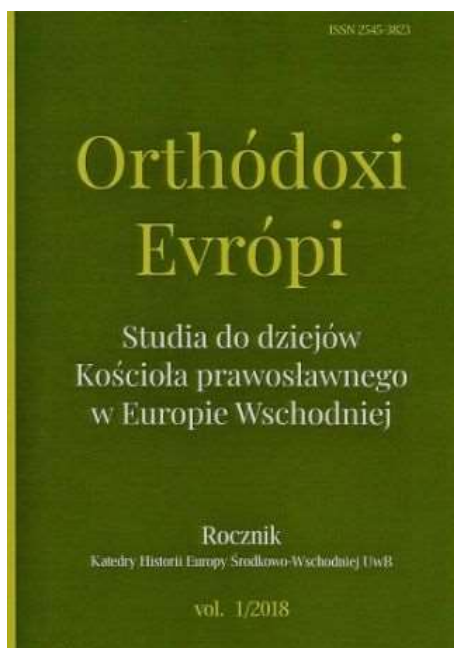
У роботі відчувається вплив французької «історії ментальностей»: автора цікавить не лише класичні прояви воєнної культури «люду рицарського», (як то їжа, одяга, зброя тощо) але і мотиваційні чинники, способи сприйняття війська у річпосполитському суспільстві, так би мовити, «медійний» образ збройного люду. Автор виразно тяжіє до тотальної деконструкції героїчного образу «польського рицаря» як захисника вітчизни та свободи і, треба віддати йому належне, робить це переконливо, ґрунтуючись на широкій джерельній базі. Проте складається враження іншої крайності – іноді автор пропонує нам буквально макабричну візію вояцького існування, де переважали злидні, злочини і хвороби і завершує свою роботу воістину апокаліптичною картиною битового поля, вщент заповненого стосами побитих і непохованих вояцьких тіл, які *ad situ* пожирають незліченні зграї вовків та круків. Щоправда ця візія жодною мірою не є фантазією автора. Свідком такому інфернальному видовищу (яке мало місце після битви під Полонкою (1660) був німецький найманець на польській службі Ієронім Хольштейн, котрий потім описав його у мемуарах. Я далекий від того аби закидати автору свідоме приниження воєнного минулого польського народу, і нищення традицій Війська Польського, як це роблять деякі його польські колеги. Адаже за кожним судженням Тадеуша Срогоша стоїть багатий джерельний матеріал і солідна фахова аргументація. Проте дозволю собі зауважити що збройне насильство було невід'ємною частиною шляхетського повсякдення в ранньомодерну добу, а війна – горизонтом мислення носіїв рицарської культури, котра повною мірою зберігала свою актуальність в Речі Посполитій XVII ст. Тому явища та події які із кабінету сучасного вченого видаються катастрофами, злочинами чи трагедіями, для комбатанта ранньомодерних часів були рутинними та буденними, а мілітарна ціль виправдовувала антигуманні засоби її досягнення. Таким чином цілком зрозумілі з точки зору сучасних загальнолюдських цінностей моралізаторські інтерпретації ранньомодерної воєнної історії загрожують досліднику впадінням у ересь анахронізму.

Праця є якісним історіографічним проривом у воєнній історії Центрально-Східної Європи і авторитетним словом компетентного дослідника. Окремої похвали заслуговує простий, ясний, дотепний та лаконічний авторський стиль письма. Робота Тадеуша Срогоша (який, до речі, є почесним закордонним членом Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України) мусить стати обов'язковим читанням для всіх українських фахівців, котрі працюють із воєнно-політичною проблематикою Речі Посполитої та прилеглих держав. А до згаданої проблематики, нагадаю, входять такі популярні в українській історіографії теми як Смути в Московському царстві, козаччина, Хмельниччина, козацькі війни другої половини XVII ст.

Гуцул В. М. (Ужгород)

НОВЕ НАУКОВЕ ПЕРІОДИЧНЕ ВИДАННЯ З ІСТОРІЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ В СХІДНІЙ ЄВРОПІ

Orthodoxi Evrópi. Studia do dziejów Kościoła prawosławnego w Europie Wschodniej. vol. I / 2018.
Białystok 2018. 190 s.

Нещодавно в м. Білосток (Польща) побачив світ перший номер нового наукового періодичного видання «Orthodoxi Evrópi. Studia do dziejów Kościoła prawosławnego w Europie Wschodniej» (Православна Європа. Дослідження з історії Православної Церкви в Східній Європі). Щорічник заснований кафедрою історії Центральної та Східної Європи, університет Білостока. Фінансування проекту здійснено за спільної участі Інституту історії та політичних наук та факультету історії та соціології університету м. Білостока.

Редакцію часопису очолили знані у всьому світі спеціалісти з історії церкви – професор, доктор габлітований Антоній Миронович (Antoni Mironowicz) та доктор габлітований Урсула Павлючук (Urszula Pawluczuk). У складі наукової ради, крім вище названих дослідників ввійшли 12 провідних вчених з Білорусії, Болгарії, Греції, Латвії, Польщі, Російської Федерації, Сербії та України.

У вступній статті керівники редколегії наголошують, що головною метою періодичного видання є спроба привернути увагу до відносин між православною церквою та католицькою церквою в Східній Європі. Засновники журналу прагнуть представити цю проблему в багатьох аспектах: релігійному, політичному, культурному та соціальному. Вони висловлюють сподівання, що нове видання дасть свіжий імпульс дослідженню впливу православного християнства на формування ідентичності націй Східної Європи та водночас покаже

роль православної культури в історії країн цілого регіону.

До №1 часопису «Orthodoxi Evrópi» ввійшло 10 наукових статей, що представляють широкий спектр зацікавлень дослідників. Слід відмітити, що редакція приймає тексти різними мовами, зокрема, в представленому числі розміщені публікації на англійській, сербській, російській та українській мовах.

Професор, доктор габлітований Антоній Миронович зупинився у своїй статті (The Methodian Mission in the Polish Lands) на дискусійних аспектах місії св. Мефодія на польських землях. Проаналізувавши цілий ряд наявних праць, дослідник прийшов до висновку, що близькість польських земель до Великої Моравії, а згодом і християнізованої Русі та Богемії, мали великий вплив на формування східного християнства в Польщі. А. Миронович переконаний, що слов'янська літургія функціонувала на польських землях ще до офіційної християнізації країни.

Сербський дослідник, професор Горан Яничевич (Мнемосине у Сараєву. Історију и симболизам икона итало-критског стила) аналізує особливості італо-критського стилю в іконописі на прикладі колекції в Сараєво. Доцент церковної історії факультету православного богослов'я «Святого Апостола Андрія», університету Овідія в Констанці (Румунія), о. Клаудіу Котан, запропонував дослідження на тему «Православні ієрархи у зовнішньополітичному житті румунських князівств» (The Orthodox Hierarchs in the Foreign Political Life of the Romanian Principalities). Автор стверджує, що румунське православ'я, безумовно, успадкувало візантійську традицію державно-церковних відносин. За словами о. К. Котана, вірність православ'я була одним із способів захисту румунської національної ідентичності від іноземного панування та потужної підтримки молдавських і валаських феодалних держав, підтримання усвідомлення спільного етнічного походження всіх румуни.

Латвійський історик Олександр Гаврилін дослідив становище православної церкви на території Латвії та Естонії до їх включення до складу Російської імперії. Дослідник прослідковує поширення православ'я в даному регіоні від XII ст., зазначаючи, що торгівельні відносини сприяли появі перших храмів. У статті детально йдеться про храми в містах Рига, Тарту, Таллінні і т.д.

Молодий польський історик із Білостоку Мартін Миронович представив дослідження про статути братських шкіл в Речі Посполитій в XVI-XVII ст. У тексті статті знаходимо цінні відомості про статути та діяльність братських шкіл у Вільно, Львові та Луцьку. Історик прийшов до висновку, що статути братських шкіл Львова та Луцька стали зразком для інших подібних навчальних закладів на Волині та інших землях Корони та Великого князівства Литовського у XVII та XVIII ст.

Кандидат історичних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Полоцького державного університету Олена Борун зосередила свою увагу на історії православних монастирів на території Білорусі в 1839-1917 рр. Дослідивши ряд документів, дослідниця поділяє всі існуючі монастирі на дві групи: спільножитні (кіновійні) та осібножитлові (ідіоритмі). За підрахунками вченої до початку XX ст. більшість монастирів білорусько-литовських епархій були осібножитлові. Поступовий перехід монастирів на спільножитні статути, адміністративні заходи, вжиті єпархіальним начальством щодо посилення контролю за поведінкою ченців,

позитивно вплинули на зміцнення авторитету православного чернечого служіння в обителі, – резюмує О. Борун.

Згадувана вище пані Урсула Павлючук опублікувала в журналі статтю про православних у м. Вільнюс. Головна ідея наукової розвідки – документально довести древність існування православних в Литві та зокрема у згаданому місті. Дослідження священника Дениса Руснака стосується вивчення діяльності василіанського ордену на території колишнього Великого князівства Литовського в ХІХ столітті.

Із залученням документів Національного архіву Республіки Білорусь та Могильовського державного архіву підготовлена стаття доктора історичних наук, професора Андрія Горбацького про старообрядництво в Білорусії. Вчений підмічає, що довгий час в звітності радянських органів відомостей про старообрядців, які проживали в Білорусі, не було. Тільки в 1946 р. з'являється уривчаста інформація. Повні відомості по областям уповноважений Ради у справах РПЦ дає тільки в 1960 р. Тому за період близько двох десятиліть офіційної інформації про білоруських старообрядців, практично не збереглося. А. Горбацький стверджує, що незважаючи на активну атеїстичну пропаганду, що проводилася протягом усього ХХ ст., старообрядцям в Білорусі вдалося зберегти свої церкви і моління, а також свою самобутність.

Кандидат історичних наук, проректор Волинської духовної семінарії о. Олександр Федчук оприлюднив свій доробок на тему «Євген Богуславський як український церковно-громадський діяч першої половини ХХ ст.». Автор називає Є. Богуславського визначним церковно-громадським діячем як міжвоєнного періоду, так і перших років після визволення Волині від німецьких загарбників. У статті прослідковано політичну активність діяча, як посла польського сейму. У парламенті Є. Богуславський, за словами о. О. Федчука, свої головні зусилля спрямовував на підтримку у Другій Речі Посполитій православної церкви. Детально прослідковано біографію Є. Богуславського в 1945-1948 рр., коли він працював у відродженій Волинській духовній семінарії. Спираючись на архів СБУ луцький історик вивчив кримінальну справу Є. Богуславського, якого звинуватили в антирадянській діяльності та пропонували засудити до 25 років таборів. Не дочекавшись розгляду своєї справи Особливою нарадою МДБ, – підсумовує о. О. Федчук, заарештований помер у сні в лікарні Луцької тюрми УМДБ у Волинській області.

Окремо хочеться відмітити високу поліграфічну якість видання.

На нашу думку, часопис «Orthodoxi Evropi» стане одним із провідних наукових періодичних видань в галузі історії православної церкви.

Данилець Ю. В. (Ужгород)

НАУКОВИЙ ЗБІРНИК ЗАКАРПАТСЬКОГО МУЗЕЮ НАРОДНОЇ АРХІТЕКТУРИ ТА ПОБУТУ

Науковий збірник Закарпатського музею народної архітектури та побуту. Вип. 4 / упоряд.: В. В. Коцан, М. І. Мегела. Ужгород: Видавництво Олександри Гаркуші, 2018. 412 с.: іл.

Науковий збірник Закарпатського музею народної архітектури та побуту. Вип. 5: Матеріали І Етнографічних читань «Збереження та популяризація культурної спадщини» (Ужгород, 15 груд. 2017 р.) / упоряд.: В. В. Коцан, М. І. Мегела. Ужгород: Видавництво Олександри Гаркуші, 2018. 284 с.: іл.

Закарпатський музей народної архітектури та побуту – один із перших музеїв-скансенів на Україні та важливий науково-методичний центр у галузі розвитку музейної справи області. Тут працюють наукові співробітники, що мають значний досвід роботи та цікаві доробки як у науково-фондовій, науково-експозиційній, так і науково-дослідній роботі.

Науково-дослідна робота є основою практично всієї діяльності музею і проводиться в широкому діапазоні, що зумовлено специфікою музейного закладу. Це і наукове комплектування фондів, і наукова організація обліку, і збереження, консервація та реставрація колекцій. Завершальним етапом такої багатогранної роботи є ретельне дослідження пам'яток, що зберігаються у фондах. Атрибуція, класифікація, систематизація фондів збірок дають можливість створювати різного роду публікації. Окрім цього напрямку, головними завданнями наукової роботи музею є вивчення історії краю, музеєзнавства і теорії музейної справи, дослідження та наукова обробка музейних реліквій й колекцій, опрацювання тем та матеріалів, пов'язаних з експозиційною роботою. Невід'ємною частиною діяльності музею є також проведення наукових експедицій по збиранню польових етнографічних матеріалів та пам'яток старовини, наукова робота, пов'язана з визначенням музейних предметів, виявлення середовища, в якому вони побутували. Адже тільки у комплексному поєднанні різних напрямків досліджень музей створює для відвідувачів можливість контактувати з першоджерелами, які представлені в експозиції та зберігаються в фондах.

Як і більша частина музеїв країни, наш музей має проблеми та труднощі, що стосуються можливості публікувати свої наукові матеріали та доробки. Адже результати наукових досліджень потребують їх тиражування та розповсюдження. Саме через опубліковані матеріали музей може вийти поза свої стіни і звернутись до всіх, кого цікавить історія краю та музейні зібрання. Публікації репрезентують музеї, привертають до них увагу, нагадують про їх тематику, зміст експозицій та колекцій, новітні надходження та наукові пошуки.

Наукові співробітники Закарпатського музею народної архітектури та побуту останнім часом активно працюють в цьому напрямку й мають чималі надбання. Зрозуміло, видавництво недешева справа, а музей – державна установа з обмеженим фінансуванням, тож для втілення кожної ідеї у певне видання доводиться знаходити «індивідуальний підхід». Тому ще багато задумів залишаються у проекті.

Одним із видів друкованої продукції ужгородського скансену є наукові збірники. Робота по їх підготовці та виданню розпочалась лише у 2000-х рр. Перший випуск наукового збірника музею вийшов у 2005 р. Він був сформований за матеріалами науково-практичної конференції, присвяченої 35-річчю музею. У ньому були підняті питання розвитку музейної справи, родинної та календарної обрядовості, гончарної справи та одягової вишивки Закарпаття. Впродовж 2015-2016 рр. вийшли друком другий та третій випуск наукового збірника ужгородського скансену.

2018 р. був успішним для Закарпатського музею народної архітектури та побуту у всіх напрямках музейної справи, в тому числі й науково-дослідної роботи. Наукові співробітники музею публікували власні дослідження на сторінках фахових видань у Львові, Києві, Харкові, Миколаєві, Ужгороді. Спільно з викладачами та студентами істориками була проведена комплексна наукова експедиція на Виноградівщину, за результатами якої готується до друку черговий випуск наукового щорічника «Етніка Карпат». Науковці музею взяли участь у численних конференціях, семінарах, симпозиумах, круглих столах, конкурсах, фестивалях як в Україні, так і за кордоном. Протягом року на базі музейної колекції та постійно діючої експозиції під відкритим небом проводились презентації, тематичні лекції, екскурсії.

Завдяки цим заходам як на особистісному рівні між науковими співробітниками, так і міжінституційному (між закладами) склались тісні зв'язки Закарпатського музею народної архітектури та побуту із колегами зі скансенів Києва, Львова, Чернівців, Інститутом народознавства НАН України (Львів), Інститутом мистецтвознавства, фольклористики та етнології (Київ), кафедрою етнології Львівського національного університету ім. Івана Франка, зарубіжними музеями,

зокрема, Повітовим музеєм Сату Маре (Румунія), Музеєм української культури у Свиднику, Вігорлатським музеєм у Гуменному (Словаччина), Музеєм села в Шовшто (Ніредьгаза, Угорщина), скасеном у м. Залоегерсер (Угорщина).

Одним із результатів різнопланової співпраці співробітників різних інституцій та закладів став **четвертий випуск** наукового збірника Закарпатського музею народної архітектури та побуту. До нього ввійшли наукові розвідки співробітників уже згадуваних інституцій. Вони присвячені окремим постатям в історії етнологічної науки, фондovим колекціям музеїв, проблемам збереження, реставрації та консервації музейних об'єктів, музейному менеджменту та маркетингу, традиційному народному житлу та харчуванню, традиційним заняттям, ремеслам та промислам, календарній та родинній обрядовості, світоглядним уявленням та народним знанням, монументальному мистецтву. 36 наукових статей згруповані у вісім тематичних розділів. Левову частку статей на сторінках збірника презентували наукові співробітники Закарпатського музею народної архітектури та побуту та Національного музею народної архітектури та побуту України (Київ). У збірнику опубліковано також хроніку музею за 2017 р.

Починаючи з четвертого випуску в збірнику вводиться розділ «3 рукописних джерел». Було вирішено публікувати рукописні матеріали, що зберігаються у фондovій колекції музею, зокрема рукописи вчителя народної школи з с. Буковець Воловецького району Михайла Парлага. Їх можна згрупувати в 7 розділів: 1) спогади та відомості про села Лохово Мукачівського та Буковець Воловецького районів; 2) традиційне та сучасне житлове будівництво; 3) народний одяг та одягова вишивка; 4) родинна обрядовість: народження дитини та юність, весілля, похорон; 5) календарна обрядовість: Різдво та Великдень; 6) фольклор: коломийки, загадки та прислів'я, коліскові пісні; 7) демонологічні уявлення.

Одним із найбільш насичених фактичним матеріалом є рукопис М.І. Парлага про рідне село Лохово Мукачівського району, який і був опублікований у четвертому випуску наукового збірника музею. У ньому розглядаються питання виникнення села, його географічного розташування, відомості про печатки села, національної приналежності селян, освіти та шкільного навчання, охорони здоров'я. Чимала увага присвячена також матеріальній культурі села: традиційному народному вбранню, харчуванню, сільському господарству (землеробству, тваринництву, садівництву, виноградарству), громадському життю (керівництву селом, податкам, заробіткам у минулому і сьогоденні), розвитку села за радянського періоду, зокрема колективізації сільського господарства.

Важливим напрямом науково-дослідницької роботи сучасних музеїв є проведення науково-практичних конференцій. Вони по-перше дають можливість обмінятися досвідом, підвищити свою професійну компетентність, а по-друге формувати за матеріалами конференції наукові збірники, які згодом стають важливими посібниками для вивчення музейної справи та збереження і популяризації традиційної культурної спадщини.

Наприкінці 2017 року музеєм було організовано та проведено I Етнографічні читання «Збереження та популяризація культурної спадщини». До їх участі були залучені й студенти-історики ДВНЗ «Ужгородський національний університет», які мали змогу презентувати власні наукові пошуки, виступаючи поряд із досвідченими науковцями та музейними співробітниками. В цілому до участі у читаннях були залучені етнологи, мистецтвознавці, філологи, музейні співробітники, студенти-історики Ужгорода, Мукачева, Львова, Києва, Чигирини. Їх наукові розвідки присвячені історії створення та розвитку музеїв, фондovим колекціям музеїв, проблемам збереження, реставрації та консервації музейних об'єктів, культурно-освітній роботі музеїв, як одній із форм популяризації культурної спадщини, традиційним господарським заняттям, ремеслам та промислам, родинній та календарній обрядовості, народній магії та світоглядним уявленням, етнологічно-фольклористичним та некрополістичним студіям.

Саме матеріали Етнографічних читань й лягли в основу **п'ятого випуску** наукового збірника Закарпатського музею народної архітектури та побуту. У передмові до збірника «Музей і студент...» нами охарактеризовано співпрацю музею та студентів-істориків ДВНЗ «Ужгородський національний університет». Основним формами даної співпраці є тематичні лекції-екскурсії, лекції-презентації музейних видань, тематичні відео-лекції, допомога у самостійній роботі студентів, використання музею як бази навчальної практики студентів.

23 наукові статті згруповані у вісім розділів. Наукові співробітники Закарпатського музею народної архітектури та побуту в розділі «Фондові колекції музеїв» подали свої розвідки про різновиди дерев'яних дитячих колисок, гончарних виробів М.І.

Галаса, пам'ятки народної культури угорців Закарпаття, а також народні іграшки у фондovій збірці музею. Музейні реставратори описали сучасні методи захисту музейних експонатів з вовни та хутра, а також реставраційні та консерваційні способи захисту предметів групи «Папір». Наукові співробітники Національного історико-культурного заповідника «Чигирин» свої статті присвятили формам культурно-

освітньої роботи заповіднику. Насиченістю фактологічного матеріалу виділяється розділ «Календарна та родинна обрядовість, світоглядні уявлення, народні знання». У ньому вміщено сім наукових статей, присвячених андріївським та різдвяним звичаям і обрядам на Закарпатті, традиційному народному весіллю на Перечинщині та Великому Бичкові і його околицях, системі виховання дітей у традиційній українській сім'ї, світоглядним уявленнями українців Закарпаття.

Варто відзначити, що п'ятий випуск музейного збірника став плацдармом для наукових деб'ютів. До нього залучено роботи студентів-істориків. Так Г. Рейтій представила статтю про зародження та розвиток музею «Сент-Міклош» в селі Чинадево Мукачівського району, В. Лутак – про матеріальну культуру села Крайня Мартинка Іршавського району, А. Дебель – про лісозаготівлі у верхів'ї р. Терєблї.

У п'ятому випуску ми залишили розділ «З рукописних джерел». У ньому П.Ю. Леню подав опис «Ясінського літопису» як джерела дослідження Рахівщини в період пізнього соціалізму. «Ясінський літопис» був знайдений під час етнографічної експедиції 2017 року в селищі Ясіня. Цей документ творився упродовж 1968-1991 рр. зусиллями місцевого вчителя історії Василя Молдавчука. Він представляє собою своєрідну хроніку, куди автор записував найважливіші з його погляду події останнього року, що відбулися чи мали відношення до смт. Ясіня. Літопис показує еволюцію світогляду її автора, яка сталася упродовж періоду від правління Л. Брежнєва до останніх днів керівництва М. Горбачова. Ця нарація може допомогти дослідникам, що займаються вивченням впливу комуністичної ідеології на радянське суспільство, а також звертають увагу на офіційну політику пам'яті на завершальному етапі існування країни Рад.

У цьому ж розділі нами опубліковано один із рукописів Михайла Парлага, відмінника народної освіти, заслуженого вчителя України. Він присвячений селу Буковець Воловецького району. У рукописі подається матеріал про природно-географічне розташування, чисельність і склад населення, освіту та шкільне навчання, охорону здоров'я, народне будівництво, одяг, вишивку, традиційні господарські заняття та домашні промисли. Крім того, подано матеріал про адміністрування села та його політичний, соціально-економічний та культурний розвиток в різні історичні періоди.

Сподіваємось, що науковий збірник Закарпатського музею народної архітектури та побуту стане в нагоді всім, хто цікавиться традиційною народною культурою, розвитком музейної справи. Матеріали збірника покликані допомогти у справі збереження відродження та подальшого розвитку культурної спадщини українського народу.

Коцан В. В. (Ужгород)

ЕТНІКА КАРПАТ (СТАТТІ ТА МАТЕРІАЛИ ЕТНОГРАФІЧНИХ ЕКСПЕДИЦІЙ)

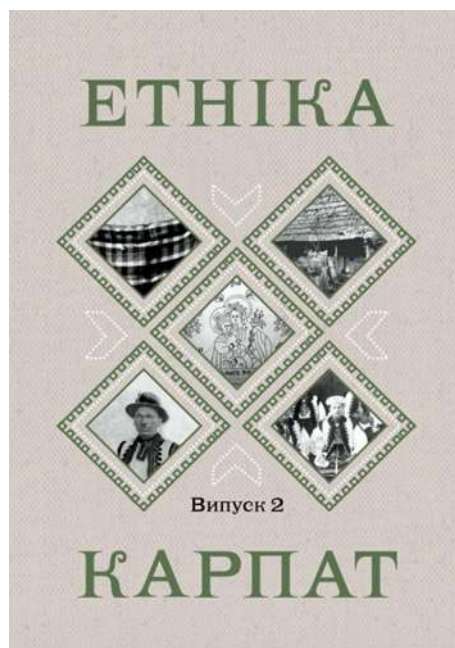
Етніка Карпат: Науковий щорічник / Шеф-редактор Роман Офіцинський; Ред. кол.: Васянович О.О. та ін.
Ужгород: Гражда, 2016. Вип. 1. 144 с.

Етніка Карпат: Наук. щорічник: ст. та матеріали етнографічних експедицій / упоряд.: В. В. Коцан, П. Ю. Леньо.
Ужгород: Видавництво Олександри Гаркуші, 2017. Вип. 2. 184 с.: іл.

Етніка Карпат: Наук. щорічник: ст. та матеріали етнографічних експедицій / упоряд.: В. В. Коцан, П. Ю. Леньо.
Ужгород: Видавництво Олександри Гаркуші, 2018. Вип. 3. 324 с.: іл.

«Етніка Карпат» – це науковий щорічник, який представляє результати етнологічних експедицій, котрі щоліта проходять на теренах Закарпаття. У цих експедиціях беруть участь студенти-історики з факультету історії та міжнародних відносин УжНУ, для яких вони є формою проходження обов'язкової етнографічної практики. Окрім них, активними учасниками експедиції є професійні етнологи-викладачі УжНУ та науковці з інших закладів України.

Ідея щорічника виникла у 2015 році після етнографічної практики, яку вперше від 1991 року провели у стаціонарному тритижневому форматі. Того року дослідили біля десятка населених пунктів Ужгородського та Перечинського районів (сіл Ореховиця, Яроч, Оноківці, Ворочово і т.д.). У своїх дослідницьких намірах студенти під керівництвом етнологів вчилися знаходити оповідачів та спілкуватися з ними, з метою збору потрібної інформації. У цих пошуках нас цікавили, як теми народознавчої тематики, що традиційно передаються у формі знань та традицій з діда-прадіда, так і особисті життєві історії людей, що пам'ятали міжвоєнний період, роки війни та радянізацію краю.

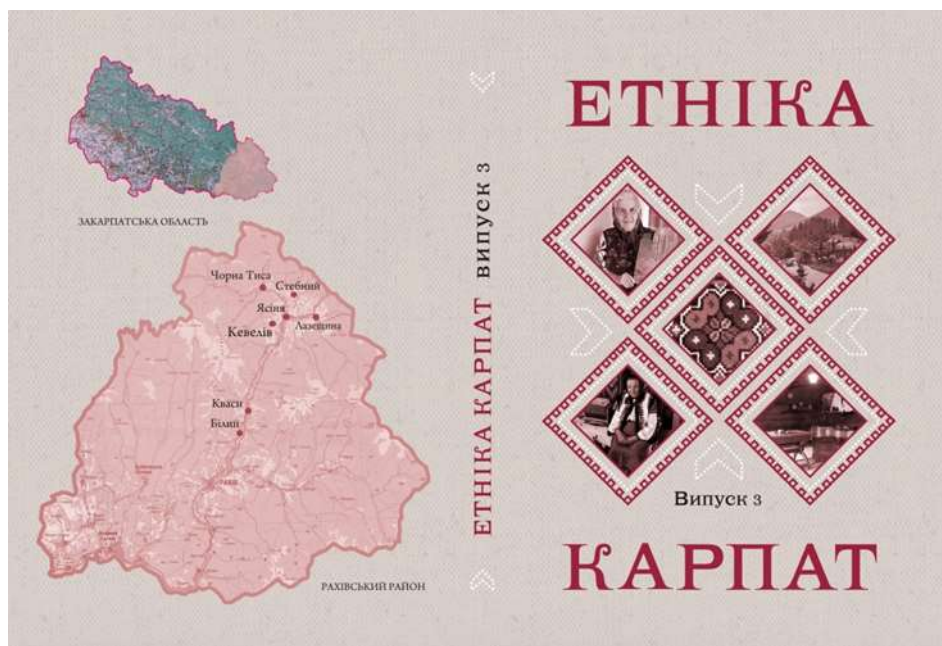

Як виявилось, зібраного матеріалу достатньо для наукових узагальнень і започаткування окремого друкованого видання. Ідею, а також його назву запропонував керівник практики антрополог Павло Леньо. Разом із етнографом Василем Коцаном була придумана концепція видання. За задумом авторів «Етніка Карпат» мала оприлюднювати результати щорічних експедицій у формі наукових статей учасників та вибраних студентських інтерв'ю. Ідея зустріла підтримку колег на факультеті і обидва вчені взялися реалізувати проект, у результаті якого в 2016 році побачило світ перше число наукового щорічника.

Мета цього видання – популяризація зібраної інформації, яка на переконання авторів та організаторів експедицій, не повинна залишатися на полицях архівних сховищ. Адже усно-історичні джерела нерідко суперечать канонічній версії офіційного історичного гранд-нарративу, а зібрані знання про традиційну матеріальну чи духовну культуру дозволяють відкривати та уточнювати невідані чи маловідомі раніше відомості. Крім того «Етніка Карпат» стала друкованим майданчиком, де студенти отримують можливість опублікувати результати досліджень своїх перших пошуків в етнографічному полі.

Структура щорічника не одразу була сталою й імовірно наступні видання теж будуть відрізнятися. Наразі ж, в узагальненому вигляді, кожне число «Етніки» складається з наступних частин. Спершу ідуть статті вступного узагальнюючого характеру. У них керівники експедицій окреслюють географічну локацію експедиції,

якій присвячений збірник, а також коротко зупиняються на її завданнях та результатах, описують матеріальні артефакти, які вдалося отримати для поповнення музейних збірок: Лабораторії етнології, фольклористики і краєзнавства УжНУ та обласного музею-скансену.

Наступний блок представляють статті науковців, які безпосередньо брали участь в експедиції, а також дослідників, які хоча не були присутні особисто, однак мають матеріали, що відносяться до того ж регіону, де вона відбувалася. Серед авторів, окрім вихідців із Закарпаття, учені із університетських та дослідницьких установ Києва, Харкова та Львова.

Окрема частина збірника присвячена вибраним бесідам студентів із нашими респондентами-оповідачами. Зазвичай кожен студент під час проходження етнографічної практики збирає кілька десятків інтерв'ю, як на основі роботи із запитальниками, так і в формі бесід без наперед визначеного плану. Саме вони стають джерелом наповнення структурної частини щорічника – «Інтерв'ю». У збірнику ці матеріали згруповано в три рубрики, які приблизно окреслюються наступними тематичними рамками: «матеріальна культура й обрядовість», «історико-суспільні процеси на Закарпатті», «народна демонологія».

У другому та третьому номерах «Етніки» з'явилися кілька нових рубрик. У першій «3 польових етнографічних матеріалів» представляють польові матеріали професійних етнографів. Друга «Життя експедиції» є своєрідним життєписом та нотатками про побут тритижневої етнографічної практики, які відображають хід експедиції та враження її учасників.

Загалом на даний момент вийшло три збірники, які представляють майже чотири десятки населених пунктів Рахівського, Ужгородського, Тячівського, Іршавського та Перечинського районів. У них опубліковано 20 статей науковців, 60 інтерв'ю, 6 статей про результати експедицій, 7 повідомлень про життя і побут етнографічної практики. Кожне число містить чимало ілюстративного та фото-матеріалу.

Наразі планується вихід наступного числа наукового щорічника, яке підсумує результати експедиції, що пройшла у Виноградівському районі. А підсумовуючи, варто сказати, що «Етніка Карпат» це видання, яке орієнтоване як на професіональних етнографів, краєзнавців та істориків, так і для всіх, хто зацікавлений у цікавих відомостях закарпатського краєзнавства.

Леньо П. Ю. (Ужгород)

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Андрейко Віталій Іванович – кандидат історичних наук, доцент; доцент кафедри міжнародних студій та суспільних комунікацій Державного вищого навчального закладу «Ужгородський національний університет» (далі – ДВНЗ «УжНУ»).

Басараб Володимир Ілліч – старший викладач кафедри політології та державного управління ДВНЗ «УжНУ».

Борис Іван Іванович – аспірант кафедри історії стародавнього світу і середніх віків ДВНЗ «УжНУ».

Гуцул Володимир Миколайович – кандидат історичних наук, доцент кафедри міжнародних студій та суспільних комунікацій ДВНЗ «УжНУ».

Данилець Юрій Васильович – кандидат історичних наук, доцент; доцент кафедри історії України ДВНЗ «УжНУ».

Калініченко Віталій Андрійович – кандидат історичних наук, асистент кафедри історії стародавнього світу, середніх віків та музеєзнавства Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича.

Король Василь Васильович – старший науковий співробітник відділу фондів Закарпатського музею народної архітектури та побуту.

Коцан Василь Васильович – кандидат історичних наук, директор Закарпатського музею народної архітектури та побуту (м. Ужгород); доцент кафедри історії України ДВНЗ «УжНУ».

Кузьма Вікторія Владиславівна – старший викладач кафедри історії стародавнього світу і середніх віків ДВНЗ «УжНУ».

Леньо Павло Юрійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України ДВНЗ «УжНУ».

Мегела Мар'яна Іванівна – заступник директора з науково-освітньої роботи Закарпатського музею народної архітектури та побуту.

Міськов Іван Олексійович – кандидат історичних наук, доцент; доцент кафедри культури та соціально-гуманітарних дисциплін Закарпатської академії мистецтв.

Мойжес Володимир Валерійович – кандидат історичних наук, директор Археологічного музею ім. проф. Е. Балагури ДВНЗ «УжНУ».

Мороз Володимир Романович – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту Історії Церкви Українського католицького університету.

Попович Катерина Володимирівна – аспірантка кафедри міжнародних студій та суспільних комунікацій, викладач Природничо-гуманітарного коледжу ДВНЗ «УжНУ».

Попович Тетяна Миколаївна – аспірантка кафедри нової і новітньої історії та історіографії і ДВНЗ «УжНУ».

Прохненко Ігор Анатолійович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, доцент; доцент кафедри історії стародавнього світу і середніх віків ДВНЗ «УжНУ».

Сенич Юлія Володимирівна – аспірантка кафедри історії стародавнього світу і середніх віків, лектор-екскурсовод Музею історії ДВНЗ «УжНУ».

Скиба Іванна Іванівна – кандидат історичних наук, доцент; доцент кафедри історії України ДВНЗ «УжНУ».

Сологуб-Коцан Тетяна Яківна – завідувача відділу науково-освітньої роботи Закарпатського музею народної архітектури та побуту.

Сурнін Володимир Борисович – кандидат історичних наук, доцент; доцент кафедри нової і новітньої історії та історіографії ДВНЗ «УжНУ».

Товтин Яна Іванівна – кандидат історичних наук, доцент; доцент кафедри історії стародавнього світу і середніх віків ДВНЗ «УжНУ».

Ферков Клаудія-Штефанія Олександрівна – студентка 1 р. н. ОС «Магістр» «Середня освіта – історія» ДВНЗ «УжНУ».

INFORMATION ABOUT THE AUTHORS

Andreiko Vitalii – Candidate of History, Docent; Docent of the Department of International Studies and Public Communications of State Higher Educational Establishment «Uzhhorod National University» (further SHEE «UzhNU»).

Basarab Volodymyr – Senior Lecturer at the Department of Political Science and Public Administration of SHEE «UzhNU».

Borys Ivan – Post-graduate student of the Department of Ancient and Medieval History of SHEE «UzhNU».

Hutsul Volodymyr – Candidate of History, Docent of the Department of Country Studies of SHEE «UzhNU».

Danylets Jurii – Candidate of History, Docent; Docent of the Department of the History of Ukraine of SHEE «UzhNU».

Kalinichenko Vitaliy – Candidate of History, Assistant Professor of the Department of Ancient World, Medieval Ages and Museology of Chernivtsi National University of J. Fedkovich.

Korol Vasil – Senior researcher of the department of funds of the Transcarpathian Museum of Folk Architecture and Life.

Kotsan Vasyl – Candidate of History; Director of Transcarpathian Museum of Folk Architecture and Life (Uzhhorod); Docent of the Department of the History of Ukraine of SHEE «UzhNU».

Kuzma Viktoriia – Senior Lecturer of the Department of Ancient and Medieval History of SHEE «UzhNU».

Leno Pavlo – Candidate of History, Docent of the Department of the History of Ukraine of SHEE «UzhNU».

Megela Mariana – Deputy Director for Scientific and Educational Work of the Transcarpathian Museum of Folk Architecture and Life.

Miskov Ivan – Candidate of History, Docent; Docent of Department of the Culturology and Social- Humanitarian Disciplines of Transcarpathian Academy of Arts.

Moizhes Volodymyr – Candidate of History, Director of prof. E.Balahuri Archeological Museum of SHEE «UzhNU».

Moroz Volodymyr – Candidate of History, Research fellow at the Institute of Church History, Ukrainian Catholic University.

Popovych Kateryna – Post-graduate student of the Department of International Studies and Social Communications, lecturer Science and Humanities College of SHEE «UzhNU».

Popovych Tetiana – Applicant at the Department of the Modern and Recent Modern History and Historiography of SHEE «UzhNU».

Prokhnenko Igor – Candidate of History, Docent; Docent of the Department of Ancient and Medieval History of SHEE «UzhNU».

Senych Yulia – Post-graduate student of the Department of Ancient and Medieval History, guide lecturer of the Museum of History of SHEE «UzhNU».

Skyba Ivanna – Candidate of History, Docent; Docent of the Department of the History of Ukraine of SHEE «UzhNU».

Sologub-Kotsan Tetyana – Head of the department of scientific and educational work of the Transcarpathian Museum of Folk Architecture and Life.

Surnin Volodymyr – Candidate of History, Docent; Docent of the Department of Modern and Contemporary History and Historiography of SHEE «UzhNU».

Tovtyn Yana – Candidate of History, Docent; Docent of the Department of Ancient and Medieval History of SHEE «UzhNU».

Felkov Claudia-Stefania – Student of 1 year of educational degree "Master" "Secondary education – history" of SHEE «UzhNU».

ПОРЯДОК ОФОРМЛЕННЯ ТА ПОДАННЯ ПУБЛІКАЦІЇ

1. Наукова стаття повинна містити такі необхідні елементи:

- **постановка проблеми** у загальному вигляді та зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
- **аналіз останніх досліджень і публікацій**, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
- формулювання **мети, цілей статті** (постановка завдання);
- **виклад основного матеріалу** дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- **висновки** з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

Назви окремих елементів статті виділяються **жирним шрифтом**.

2. Мова написання рукопису: українська, російська, англійська.

3. Рукопис статті подається до редакції у формі: файлу рукопису, який надсилається на електронну адресу редакції jurij.danilec@uzhnu.edu.ua у форматі «Автор – Назва статті.doc».

4. Наукова стаття подається до редакції в завершеному вигляді, повинна бути ретельно вичитана автором (співавторами) щодо відсутності граматичних і стилістичних помилок та оформлена відповідно до встановлених редакційною колегією вимог. Не допускається виклад матеріалу у публіцистичному стилі. Виклад матеріалу статті повинен бути послідовним, логічно завершеним, із чіткими формулюваннями, що виключають подвійне тлумачення або неправильне розуміння інформації, мова тексту – виразною, лаконічною, такою, що відповідає літературним нормам і науковому стилю.

5. Рішення про можливість публікації статті приймає **редколегія та незалежні рецензенти**. Стаття проходить анонімне рецензування.

6. Загальні вимоги до рукопису статті:

- **обсяг рукопису** – від **12 до 24 сторінок** (як виняток, не більше **30 сторінок**), включаючи рисунки та таблиці;
- стаття повинна бути підготовлена за допомогою редактора **Microsoft Word for Windows** (версії 97, 2000, XP, 2003, 2007, 2010, 2013) або сумісного редактора;
- **формат аркуша** – **A4 (210x297)**, орієнтації сторінки – «книжна»; інтервал між рядками – 1 пт; 14-м кеглем, стилем Times New Roman. У тексті не повинно бути переносів і макросів.
- **поля** (параметри) сторінки наступні: зліва, зверху та знизу по 2,5 см., справа - 2 см.

7. Розташування структурних елементів статті:

- **індекс УДК**;
- **ім'я, по-батькові, прізвище** автора (авторів);
- **науковий ступінь, вчене звання; посада і місце роботи** (подається без скорочень); **e-mail; профілі: ORCID, ResearcherID, Scopus Author ID**.

- **назва статті та резюме** українською та англійською мовами, **кожне обсягом не менш як 1800 знаків**.
- **Резюме (Summary)** повинно бути структурованим, містити відомості про мету дослідження, застосовані методи, основні одержані висновки; якщо стаття подається російською мовою, то обов'язково подаються анотації трьома мовами.
- **Фрази, рекомендовані для написання анотації до наукової статті:** *У даній статті розглядається проблема ...; Обґрунтовується ідея про те, що ...; Простежується ...; У статті порушується тема ...; Дається порівняння ...; Стаття присвячена комплексному дослідженню ...; Метою статті є аналіз вивчення ...; Стаття присвячена феномену ...; У статті розкриваються проблеми ...; Особливу увагу приділено ...; У статті аналізується ...; Автор приходить до висновку, що ...; Основна увага в роботі автор акцентує на ...; Виділяються і описуються характерні особливості ...; У статті з'ясовано особливості ...; На основі вивчення ... встановлено ...; Стаття присвячена пильній аналізу ...; На підставі аналізу ..., а також залучення ... встановлюється, що ...; Стаття присвячена актуальній на сьогоднішній день проблемі ...; Дана проблема мало вивчена і вимагає подальших досліджень; У статті узагальнено новий матеріал з досліджуваної теми, вводяться в науковий обіг; Автором запропоновані ...; Робота має міждисциплінарний характер, написана на стику ...; Основний зміст дослідження становить аналіз ...; Такий погляд буде цікавий фахівцям в області ...; У статті йдеться про ...; Стаття присвячена детальному аналізу ...; Значна увага приділяється ...; На закінчення розкривається ...; Стаття розкриває зміст поняття ...; Автор простежує становлення ...; Узагальнюється практичний досвід ...; У статті досліджуються характерні ознаки ...; У статті розглядаються ключові етапи ...; У статті розкриваються процеси ...; Стаття підводить деякі підсумки вивчення ...; Автор дає узагальнену характеристику ...; Даний напрямок доповнюється також розглядом ...; Обґрунтовується думка про те, що ...; У статті проаналізовано концепції ...; В якості ключового доказу ... використовується ...; статті наведено аналіз поглядів дослідників ...; Дискусійним продовжує залишатися питання про ...; У даній статті зроблена спроба розкрити*

основні причини ...; У статті викладаються погляди на ...; Автор прагне простежити процес ...; У статті подано аналіз наукових досліджень...

- **ключові слова** українською (російською) та англійською мовами;
- **текст статті.**
- **Список використаних джерел.** Наводиться наприкінці статті у алфавітному порядку на мові оригіналу, відповідно до **Harvard Referencing style**. На початку списку подаються іноземні праці.

Приклади оформлення:

- Антонович, В.Б., 1900. К вопросу о Галицко-Русской литературе, К., 28 с.
- Голобородько, Я., 2011. Подвижник «української ідеї»: до 170-річчя від дня народження М. П. Драгоманова, *Вісник Національної академії наук України*, №10, с. 49–61.
- Український Прапор, 1920, 15 серпня, с. 2.
- Нариси історії Волинської обласної партійної організації, 1968. Н. Л. Алексеева, В. О. Замлинський, Б. Й. Заброварний, О. М. Швидак, *К.: вид-тво політ. Л-ри України*, 254 с.
- Виховання як цілеспрямована діяльність педагога. [online] Доступно: <http://www.ukr.vipreshebnik.ru/pedagogika-ta-psikhologiya/1407-vikhovannu>. (дата звернення: 23.05. 2018).
- Державний архів Закарпатської області, ф. 151, оп. 3, спр. 111, арк. 11.
- ДАЗО, ф. 151, оп. 3, спр. 111, арк. 12.

– **References.** Список літератури транслітерується латинськими літерами (References). Якщо наукова праця написана мовою, що використовує кириличний алфавіт, то її бібліографічний опис необхідно транслітерувати латинськими літерами. Після назви праці латинськими літерами зазначається **переклад англійською мовою** у дужках. Переклад на англійську мову праць на латинському шрифті не потрібний. Після кожного посилання необхідно в дужках вказати мову оригіналу джерела, наприклад: (in Ukrainian). Транслітерацію потрібно здійснювати залежно від мови оригіналу джерела: для української мови слід застосовувати офіційну транслітерацію, затверджену постановою Кабінету Міністрів України від 27 січня 2010 р. № 55; для російської мови – застосовувати транслітерацію згідно з вимогами наказу ФМС Росії від 3 лютого 2010 р. № 26. Онлайн-сервіси для транслітерації: для джерел українською мовою – «Стандартна українська транслітерація в режимі паспортний стандарт» (<http://translit.kh.ua/?passport>); для джерел російською мовою – «ТРАНСЛИТ.СС» (<http://translit.cc>). Іноземні література і джерела залишаються без змін.

8. Посилання на джерела в тексті подаються за таким зразком: [Антонович, 1900, с. 15]. Архівні джерела у тексті розкриваються повністю: [ДАЗО, ф. 151, оп. 1, спр. 1, арк. 10].

9. Рукопис статті, автори яких не мають наукового ступеня, супроводжуються зовнішньою рецензією кандидата або доктора наук за фахом публікації (наукового керівника) або витягом із протоколу засідання кафедри (відділу) про рекомендацію статті до друку. Рецензія або витяг з протоколу подається у сканованому вигляді електронною поштою.

10. Відповідальність за зміст, точність поданих фактів, цитат, цифр і прізвищ несуть автори матеріалів. Редакція залишає за собою право на незначне редагування і скорочення, а також літературне виправлення статті (зі збереженням головних висновків та стилю автора). Редколегія може не поділяти світоглядних переконань авторів.

11. Сканований матеріал не приймається. Фотографії для ілюстрацій потрібно надсилати окремими файлами в одному з форматів графічних файлів (наприклад, *.jpg).

12. Сторінки статті не нумеруються.

13. Відомості про автора (авторів): прізвище, ім'я, по-батькові, вчений ступінь, вчене звання, посада і місце роботи (без скорочень), контактний телефон, e-mail, відділення Нової пошти. Інформація дублюється англійською мовою.

SUBMISSION REQUIREMENTS AND FORMATTING GUIDE

1. The scientific article should contain the following essential elements:

- **Definition of the problem** in general terms and its connection with important scientific or practical tasks;
- **analysis of recent studies and publications** which contributed to this subject research and informed the author; statement of previously unresearched or under-researched parts of the general problem to which this article is devoted;
- formulation of **the tasks of the research** (the tasks statement);
- **an outline of the main research material with** a full substantiation of the scientific results obtained;
- **conclusion** from this study and prospects for further research.

Titles of structural elements of the article are highlighted in bold.

2. The language of the manuscript: Ukrainian, Russian, English.

3. The paper manuscript is submitted to the editorial office in the form of: a manuscript file sent to the e-mail address of the editorial office: jurij.danilec@uzhnu.edu.ua in the format "**Author - Article title.doc**".

4. The scientific article is submitted to the editorial board in the completed form, must be carefully proofread by the author (co-authors) regarding the absence of grammatical and stylistic mistakes and formatted in accordance with the requirements established by the editorial board. Journalistic style is not accepted. The presentation of the article material should be consistent, logically completed, with clear wording that excludes double interpretation or misunderstanding of information; the language of the text should be expressive, concise, consistent with literary norms and scientific style.

5. **The editorial board and independent reviewers** will take decision as to the article publication. The article is double blind peer reviewed.

6. General requirements for the manuscript of the article:

- volume of the manuscript - **from 12 to 24 pages** (exception, not more than 30 pages), including drawings and tables;
- the article should be prepared using Microsoft Word for Windows (version 97, 2000, XP, 2003, 2007, 2010, 2013) or a compatible editor;
- a page size is A4 (210x297), "book" orientation of the page; 1 line spacing; font 14 Times New Roman. The text should not contain hyphens and macros.
- the margins (parameters) of the page are as follows: 2.5 cm left, top and bottom, 2 cm right.

7. Location of the structural elements of the article:

- UDC index;
- name, patronymic, surname of the author (authors);
- academic degree, academic rank; position and affiliation (given without abbreviations); e-mail; Profiles: ORCID, ResearcherID, Scopus Author ID.
- the title of the article and an abstract **in Ukrainian and English, each with a volume of not less than 1800 characters**.
- The summary should be structured, contain information about the purpose of the study, the methods applied, the main conclusions obtained; if an article is submitted in Russian, then abstracts must be submitted in three languages.
- **keywords** in Ukrainian (Russian) and English;
- **the text of the article**.
- **References.** References are given at the end of the article in alphabetical order in the original language, according to Harvard Referencing style. Foreign publications are given at the beginning of the list.

Examples:

- Антонович, В.Б., 1900. К вопросу о Галицко-Русской литературе, К., 28 с.
- Голобородько, Я., 2011. Подвижник «української ідеї»: до 170-річчя від дня народження М. П. Драгоманова, *Вісник Національної академії наук України*, №10, с. 49–61.
- *Український Прапор*, 1920, 15 серпня, с. 2.
- Нариси історії Волинської обласної партійної організації, 1968, Н. Л. Алексєєва, В. О. Замлинський, Б. Й. Заброварний, О. М. Швидак, Київ: *вид-тво політ. Л-ру України*, 254 с.
- Виховання як цілеспрямована діяльність педагога. [online] Доступно: <http://www.ukr.vipreshebnik.ru/pedagogika-ta-psikhologiya/> /1407-vikhovannyu. (дата звернення: 23.05. 2018).
- Державний архів Закарпатської області, ф. 151, оп. 3, спр. 111, арк. 11.
- ДАЗО, ф. 151, оп. 3, спр. 111, арк. 12.
- **References.** References are transliterated in Latin letters (References). If the scientific work is written in a language using the Cyrillic alphabet, its bibliographic description must be transliterated in Latin letters. The title of the paper in Latin letters is followed by its translation into English in brackets. After each reference, in the parentheses the source language should be indicated, for example: (in Ukrainian) or (in Russian). Transliteration needs to be made according to the source language: for the Ukrainian language, the official transliteration, approved by the Cabinet of Ministers of Ukraine as of January 27, 2010, No. 55, should be applied; for the

Russian language - use transliteration in accordance with the requirements of the order of the Federal Migration Service of Russia of February 3, 2010, No. 26. There are online services for transliteration: for sources in Ukrainian - "Standard Ukrainian transliteration in the passport standard" (<http://translit.kh.ua/?passport>); for sources in Russian - "TRANSLIT.CC" (<http://translit.cc>) Foreign literature and sources stay unchanged.

8. The references to the sources in the text are presented in the following way: [Antonovich, 1900, p. 15]. The archival sources in the text are fully described: [DASO, vol. 151, op. 1, pp. 1, p. 10].

9. The manuscript of the article, the authors of which have no scientific degree, are accompanied by an external review of the candidate or doctor of sciences on the specialism of publication (scientific supervisor) or extract from the minutes of the department meeting recommending the article for publication. A review or extract from the minutes is submitted scanned by e-mail.

10. The authors of the materials are responsible for the content, accuracy of the submitted facts, quotations, numbers and last names. The editorial office reserves the right to minor edits and shortenings, as well as proofreading the article (preserving the main conclusions and style of the author). The editorial board may not share the authors' ideological beliefs.

11. The scanned material is not accepted. Photographs for illustrations should be sent as individual files in one of the graphic file formats (for example, * .jpg).

12. The article pages are not numbered.

13. Information about the author (authors): last name, first name, patronymic, academic degree, academic rank, position and affiliation (without abbreviations), contact phone, e-mail, Nova Poshta office number. Information is duplicated in English.

Наукове видання

**НАУКОВИЙ ВІСНИК
УЖГОРОДСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ**

Серія: Історія
Виходить двічі на рік

Випуск 2 (39)

Верстка та макетування – Тополянський С.І.

Статті подані в авторській редакції

У-33 **Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія** / М-во освіти і науки України; Держ. вищ. навч. заклад «Ужгород. нац. ун-т», Ф-т історії та міжнародних відносин; [Редкол.: О. С. Мазурок (голова) та ін.]; Відп. за вип. Ю. В. Данилець. Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2018. Вип. 2 (39). 196 с.

УДК 001:94 (100) + 94 (477)
У 33

Формат 60 x 84/8. Умов. друк. арк. 22,8. Зам. № 19. Наклад 100 прим.
Видавництво УжНУ «Говерла», м. Ужгород, вул. Капітульна, 18.
Тел.: (095) 212-76-89; e-mail: hoverla@i.ua; goverlaprint@uzhnu.edu.ua.

Свідоцтво про внесення до державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції - Серія 3т № 32